Ө. Ж. ОСМОНОВ
А. С. МЫРЗАКМАТОВА

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫ:

УРУНТТУУ УЧУРЛАР

(XIX к. ортосунан азыркы мезгилге чейин)

11

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЖЕЛЕГИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Сөзү: *Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики*
Муз.: *Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку*

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырын колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө,
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма:

Ө. Ж. Осмонов, А. С. Мырзакматова

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫ:
УРУНТТУУ УЧУРЛАР

(XIX К. ОРТОСУНАН АЗЫРКЫ МЕЗГИЛГЕ ЧЕЙИН)

Орто мектептин 11-классы үчүн окуу китеби

Толукталып, оңдолуп, экинчи басылышы

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги бекиткен

«Билим-компьютер»

Бишкек – 2012

УДК 373.196.1
ББК 63.3 (2 Ки) я721
О – 94

Осмонов Ө., Мырзакматова А.
О – 94 Кыргызстандын тарыхы: урунттуу учурлар (XIX к. ортосунан азыркы мезгилге чейин). Орто мектептин 11-кл. үчүн окуу китеби. – Тол., онд. 2-бас. – Б.: «Билим-компьютер», 2012. – 288 б.

ISBN 978–9967–426–41–2

О 4306020600 – 12

УДК 373.167.1
ББК 63.3 (2Ки) я721

ISBN 978–9967–426–41–2

© Осмонов Ө., Мырзакматова А., 2012
© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2012
© «Билим-компьютер», 2012

ОКУУЧУЛАРГА

Окуу китеби Кыргызстандын бир жарым кылымдан ашуун –XIX к. ортосунан азыркы мезгилге чейинки тарыхынын урунттуу учурларына арналды. Кыргызстандын бул мезгилдеги тарыхын силер 8- жана 9-класстардын окуу китептеринен окугансыңар. Эми мурдагы алган билимиңерди кайталоо менен Кыргызстандын ушул мезгилдеги тарыхынын урунттуу учурларын тереңирээк окуп, талдоо жүргүзүүгө өтөсүңөр. Силер окуй турган мезгилдин биринчи жарымы Кыргызстан падышалык Россия империясынын, ал эми экинчи жарымы СССРдин (Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун) курамында турган мезгилге туура келет. Кыргызстандын эгемендүүлүккө жетиши, ушуга байланыштуу өлкөбүздүн коомдук, саясий, экономикалык жана руханий турмушундагы өзгөрүүлөрдү чагылдырууга атайын бөлүм арналды.

Окуу китебинде тарыхый окуялар ***хронологиялык тартипте горизонталдуу*** *баяндалды. Кыргызстандын үч башкача доордогу (Россиянын курамындагы, СССРдин түзүмүндөгү жана эгемендик алган мезгил) тарыхын салыштырып окуп-үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Бул силерге ар бир урунттуу маселелер боюнча XIX к. ортосунан бүгүнкү күндөргө чейин бирдиктүү билим алууга мүмкүндүк берет.*

Окуу китеби орто мектептин жогорку классына арналгандыктан, айрым талаш-тартыш маселелер боюнча автордук тексттин ичинде ар кайсы доордо жашаган, түрдүү көз караштагы тарыхчылардын эмгектеринен үзүндүлөр берилди. Китептен силер тарыхый инсандардын

ишмердиктери менен да тааныша аласыңар. Буга чейин окуу китептеринде кеңири чагылдырылган маселелерге азыраак, ал эми көмүскөдө калып келген окуяларга көбүрөөк орун берилди. Документтүү материалдарды тексттин ичине, тарыхый окуяга байланыштырып бердик. Окуу китебинин мындай түзүлүшү силерди өз алдынча ой жүгүртүүгө, тыянак чыгарууга үйрөтөт деген ойдобуз.

Авторлор

I БӨЛҮМ

КЫРГЫЗСТАН РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН ЖАНА СССРдин КУРАМЫНДА

§1. КЫРГЫЗСТАНДЫН РОССИЯГА КАРАТЫЛЫШЫНЫН ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

Түркстан Россиянын колониялык объектиси (XIX к. ортосу)

Россиянын Борбордук Азияга умтулушунун экономикалык жана саясий себептери болгон. XIX к. 30–60-жж. эл аралык кырдаал боюнча Россия Түркстанга ээ болууга биринчи кезекте саясий себептерге байланыштуу аракеттенген. Анткени Чыгыштын коншу мамлекеттери менен Британия империясы Түркстанды, анын ичинде Кыргызстанды, басып алууга аракеттене баштаган. Түркстандын саясий стратегиялык маанисин түшүнгөн Россия айрым мамлекеттердин, өзгөчө Британиянын мындай аракетин чектөө үчүн бул регионду тезирээк колго алууга умтулган. Ошол кезде Россия үчүн Түркстан менен соода жүргүзүү анчалык деле пайдалуу эмес болчу. Анткени XIX к. аягына чейин эле Түркстанга товар алып келүүгө караганда, Россияга товар сатуу басымдуулук кылып турган. Демек, орус падышачылыгы Түркстанга, адегенде саясий өңүттөн умтулган. Түркстан Россияны товарларды сатып алуучу жана өнөр жайына керектүү чийки заттарды берүүчү чөлкөм катары экинчи кезекте кызыктырган.

Россиянын орто кылымдарда эле башталган чет-жакаларга жылуусу улам каратылып алынган чөлкөмдөргө чептерди куруу менен акырындап бекемделе берген. Чыгышка жылуунун натыйжасында XVIII к. аягында Оренбург жана Сибирь тилкелери калыптанган. Казак талааларында оруска тиешелүү тилкелер пайда болуп, чептер курула баштаган.

Россия бийлиги XIX к. 30-жж. Сыр-Дарыя менен Чүй дарыяларынын ортосун ээлөө үчүн Жети-Сууну каратуунун алгачкы пландарын иштеп чыккан. Планда Жети-Сууну каратып алуунун саясий, экономикалык мааниси айтылып, эгер мындай аракет ишке ашса, Россия Индияга чейин ийгиликтүү жүрүш жасай алат деген идеялар бар эле. Орус өкмөтү Борбордук Азияга жылуу саясатына өтө кылдат мамиле кылууга аракеттенген. Анткени Евразия континентиндеги «чыгыш маселеси» деп атал-

ган эл аралык татаал маселеде Англия менен Россиянын кызыкчылыктары тирешип турган. Россиянын Сибирь, Казакстандын талаалары аркылуу улам төмөндөп түшүп келе жатышы Англияны өтө тынчсыздандырган. Ал Афганстанга жана Борбордук Азияга карата колониялык экспансиясын активдештирүү максатында, өзүнүн агенттерин жиберип, ошол эле учурда Түштүк Кавказ аркылуу өз товарларын Түркстанга жөнөтө баштайт. Тез арада эле соода конкуренциясында Англиянын ийгилиги айкын көрүнүп, Россия чыгыш рынокторун биринен сала бирин жогото баштаган.

Орус соодасы англис соодасы менен атаандаштыкта ийгиликке жетиши үчүн эки жол бар эле. Биринчиден, империянын чек араларын кеңейтүү; экинчиден, Борбордук Азиянын хандары менен саясий мамилелерди өнүктүрүү керек болчу. Ушул максатта орус өкмөтү Борбордук Азиядагы мамлекеттерге дембе-дем элчилерин жөнөтүп турган. Муну байкаган Англия «Россиянын Индияга жүрүш жасоо коркунучу туулду» деген сөздөрдү таратуу менен эл аралык коомчулуктун башын айландырып, «өз кызыкчылыгын коргоо» зарылдыгын бетке кармап, 1839-ж. жаз айларында Афганстанга басып кирген. Бирок, колониячыларга каршы көтөрүлүш англичандарды ал жактан 1840-ж. күзүндө кууп чыгуу менен аяктаган. Англиянын Афганстанга басып кириши Россияны да активдештирген. Николай Iнин макулдугу менен Оренбург губернатору В. А. Перовский өзү баштаган 5 миң солдаты менен 1839-ж. кышында Хивага жүрүш жасаган. Бирок шашылыш даярдалган экспедиция кышкы суукта аскеринин жарымын жоготуп, Хивага жетпей эле кайтууга мажбур болгон.

Борбордук Азияга болгон согуштук аракеттери ийгиликсиз аяктаган Англия эми соода аркылуу бул чөлкөмгө таасирин бекемдөө аракетин күчөткөн.

1846-ж. Россия казактардын Улуу Жүзүн өзүнө букара кылып алууга жетишет. 1847-ж. Сыр-Дарыянын төмөнкү агымында орустардын үч чеби, Жети-Сууда Копал чеби (азыркы Казахстандын Талды-Коргон шаары) тургузулган. Бул орус-кокон мамилесин курчуткан. Кокон хандыгынын ошол кездеги миң башысы Мусулманкул казак урууларына кысым жасоону күчөтүүгө буйрук кылып, Россия менен мамилесин таптакыр үзгөн.

Эми орус бийлиги акырындап Россия менен Кашкардын ортосундагы соода жолун тосуп турган Түндүк Кыргызстан чөлкөмүн көздөй жылууну көздөгөн. Орус төбөлдөрүнүн Коконго каршы аракетинин натыйжасында 1853-ж. Сыр-Дарыянын төмөнкү агымындагы кокон чеби – Ак-Мечит (азыркы Казакстандын Кызыл-Ордо шаары) каратылган. 1854-ж. болсо Алматы суусунун жээгинде Верный чындоосу (азыркы Алматы шаары) курулган. Ал жерде аскер гарнизону жайгашып, Улуу Жүзгө көзөмөлдүк кылуучу пристав турган. Бул чеп Кокондун Казакстанга кетүүчү жолун тосуп калган. 1853–1856-жж. Крым согушунун учурунда жана бул согушта жеңилип калгандан кийин Россия тышкы саясатта, айрыкча Европада, активдүүлүгүн жоготкон эле. Бирок Англиянын Борбордук Азиядагы тынымсыз экспансиялык аракеттери жана Россия империясынын өнүгүп келе жаткан капиталисттик экономикасына тышкы рынок издөөнүн зарылчылыгы Түркстанга болгон кызыгууну улам күчөтө берген. 1850-жж. экинчи жарымынан тарта Россия өкмөтү Түркстанга согуштук чабуул жасоонун ордуна, аны саясий-экономикалык жактан изилдөөнү күчөтүүгө өткөн.

Мына ушул максатты ишке ашыруу жана Англиянын Борбордук Азиядагы таасирин басандатуунун жолдорун издөө үчүн Россия 1858-ж. Борбордук Азияга үч миссия жөнөткөн: Н. В. Ханыковдун Герат менен Чыгыш Иранга болгон илимий экспедициясы; Н. П. Игнатьевдин Хива жана Бухарага жүргүзгөн дипломатиялык миссиясы; Ч. Ч. Валихановдун Кашкарга болгон чалгыны. Бул экспедициялар орус өкмөтү үчүн Борбордук Азия мамлекеттеринин эли, алардын тарыхы, каада-салты, маданияты жөнүндө кеңири материалдарды топтоп, орус колониялаштыруусунун кийинки жылдардагы жүрүштөрүнө табылгыс маалымат болуп берген. Ошону менен катар Англиянын Түркстанды басып алуу боюнча кеңири пландары бар экендиги да аныкталган.

Бул миссиялардан кийин Борбордук Азия хандыктары менен мамиле бир аз жакшырган. Бухарага орус көпөстөрү барып, алар Оренбургга, Нижегород ярмаркасына келишип, өз ара соода жанданган. Бирок орус-кокон мамилелери мурдагыдай эле кала берген.

1860-жж. башынан баштап согуш ишмерлеринин, айрым соода жана өнөр жай ишкер адамдарынын Борбордук Азияда Россиянын активдүү саясатка өтүшү керек деген пикирлери күчөйт. 1863-ж. декабрда падыша Александр II Россиянын Түркстанда активдүү акцияларга өтүшүнө макулдук берет. Ошентип 1864-ж. баштап Россиянын Түркстанды каратууда пассивдүүлүктөн активдүү согуштук аракеттерге өтүшү башталган. Орус өкмөтүнүн 1863–1864-жж. Түркстанга карата тактикасын өзгөртүп, активдүү жүрүшкө өтүү себептеринин саясий-стратегиялык жана экономикалык эки тобун белгилөөгө болот. Бул себептердин бирин экинчисине карама-каршы койбостон, тескерисинче, диалектикалык биримдикте кароо зарыл. Борбордук Азияда үстөмдүк кылуу үчүн Англия менен күрөшүүгө байланышкан саясий-стратегиялык мотивдер артыкчылык кылган. Анткени, Россияда крепостнойлук укук юридикалык мааниде

1861-ж. эле жоюлса да, өлкө иш жүзүндө капиталисттик мамилелерге 1890-жж. араң өткөн. Ошондуктан 1860-жж. соода жана экономикалык кызыкчылыктардын анча мааниси болгон эмес. Бирок саясий-стратегиялык себептердин болушу Россиянын Түркстанга кирүүсүндөгү экономикалык себептеринин маанисин кемитпейт. Бул себептер Россиянын ички райондорунда капиталисттик түзүлүш орногон мезгилден баштап жана анын Борбордук Азияны каратышынын аякташы менен (1880-жж.) гана алдыңкы орунга чыккандыгын кийинки өнүгүү көрсөткөн. Экономикалык факторлордун ролу Россияда капиталисттик мамилелердин өнүгүү темпине жана буржуазиянын кызыкчылыгынын деңгээлине жараша аныкталган.

Жыйынтыктап айтканда, Түркстан саясий мотивдер үстөмдүк кылган саясий-экономикалык кызыкчылыктардын жыйындысы менен орус колониялаштыруу объектиси болгон. Орус-англис колониялык тең тайлашуусунда бул себептер өөрчүй берген. Борбордук Азияны басып алуу Россия империясынын түпкү максаты болгону менен, аны ишке ашыруунун көп жылдарды камтыган конкреттүү планы болгон эмес. Ар бир учурдагы жагдайда жана анын мүнөзүнө карата кабыл алынган чечимдер менен коштолуп, кандайдыр бир логикасы жоктой көрүнгөн аракеттер ушуну менен түшүндүрүлөт.

Түркстандын орус колониализминин объектиси катары каралышында Россиядагы крепостнойлук укуктун жоюлушунан улам пайда болгон себептер да маанилүү роль ойногон. Анткени, 1861-ж. реформа боюнча жерсиз калган дыйкандардын наразычылыктары кескин түрдө жогорулай баштаган. Дыйкандарды Россиянын борбордук губернияларынан көчүрүү, Түркстанда падышачылыктын таянычы болгон орус дыйкандарынын бай катмарларын түзүү керек эле.

Кыргызстандагы саясий абал жана кыргыз-орус мамилелери (XVIII к. экинчи жарымы –XIX к. ортосу)

Түркстандын Россияга каратылышы менен Казакстан жана Кыргызстан аркылуу Индия, Кытай, Афганстан менен соода байланыштарын жүргүзүү үчүн орустарга жол ачылмак.

Ошентип, Түркстан орус колонизминин объектиси катары бир катар саясий мотивдер үстөмдүк кылган саясий-экономикалык себептердин түйүнү катары XIX к. 30–60-жж. даярдалган.

Кыргызстанды Россия каратып алар алдында кыргыздарда патриархалдык-феодалдык коом үстөмдүк кылып турган. Тарыхый маалыматтарга таянып, XVIII к. аягынан XIX к. ортосуна чейинки мезгилди Россиянын Кыргызстанды каратып алуу өбөлгөлөрүнүн бышып жетилүү баскычы деп карасак болот.

XVIII к. экинчи жарымында кыргыз коомчулугу татаал процесстерди башынан кечирип жаткан. Орто кылымдардан бери келе жаткан жоокерчилик замандын кесепетинен болгон ич ара кагылышуулар элди бөлүп жарган тышкы саясий окуяларга байланыштуу кыргыз эли бирдиктүү мамлекеттик түзүлүшкө жетише алган эмес. Бул мезгилде кыргыз уруулары географиялык шартка ылайык бир нече саясий бирикмелердин таасиринде жашап турган. Түштүк кыргыз уруулары (ичкилик адыгине тобу, мундуз, басыз, кушчу, саруу, багыш, жедигер, саяк ж. б.). Фергана өрөөнүндө илгертен бери алар менен ирегелеш жашап келген өзбек, кыпчак, тажик ж. б. элдер менен бирдикте Кокон мамлекетин негиздөөгө (1709-ж.) жана аны башкарууга багытталган саясий окуяларга активдүү катышып келишкен (Акбото бий, Кубат бий, Ажы бий, Кулжыгач бий, Кочкор бий ж. б.). XVIII кылымдын акыркы чейрегинде Фергана чөлкөмүндө, Памир, Тоолуу Бадахшан, Оро-Төбө, Жызак, Кожент чөлкөмдөрү Кокон мамлекетине биротоло бириктирилгендигине байланыштуу анда жашаган кыргыздар хандыктын туруктуу калкына айланып калган.

Кыргызстандын түндүк бөлүгү бул мезгилде ар бири өз алдынча бийлик жүргүзүшкөн уруу башчыларынын – чоң манаптардын кол алдында эле. 1770-жж. Талас, Чүй жана Ысык-Көл кыргыздарына каршы Аблай хандын чабуулунан кийин түндүк кыргыз уруулары 1781-ж. чейин (Аблай хан өлгөнгө чейин) казак султанынын бийлигине ыкрар кылып, бирок 1780–1830-жж. көз карандысыз феодалдык ээликтер катары жашашкан. XIX к. азыркы Чүй областынын аймагында сарыбагыш, солто; Ысык-Көлдө – бугу, саяк, сарыбагыш; Нарында – моңолдор, черик, басыз, сарыбагыш, чекир саяк, азык; Таласта – кушчу, саруу, кытай, жетиген; Эки-Суу аралыгында – жедигер, кыпчак, мундуз, саяк, багыш, саруу; Жалал-Абатта – багыш, мундуз, саяк; Ошто – адыгине, мунгуш, найман, тейит; Баткенде – төөлөс, оргу, жоо кесек, бостон, ават, кесек, канды, тейит, найман ж. б. жашаган. Ичкилик уруу бирикмесине кирген кыргыз уруулары Өзбекстандын, Тажикстандын, Афганстанга кирген Памирдин Кыргызстанга чектеш аймактарында жашашкан. Чыгыш Түркстанда басыз, саяк, чоң багыш, төөлөс, солто, сарт, тейит, найман кыпчак, бугу, черик, нойгут, т. а. ичкилик, он, сол кыргыз урууларынын аз-аздан өкүлдөрү жашаган.

Кыргыздардын түндүк чөлкөмдөрүндө сарыбагыштан – Тынай, Атаке, Эсенгул, Ормон, бугудан – Карга, Бийназар, Меңмурат, Боромбай, солтодон – Түлөберди, Жайыл, Канай, Жангарач, саяктан – Садыр хан, Жанболот, Качыке, Тайлак, саруудан – Бердике, Туума бий, кушчудан – Жетим бий, мундуз-

дан – Тыныбек ж. б. өз алдынча бийлик жүргүзүп турушкан. Кыргызстандын түндүк чөлкөмдөрү саясий жактан өз алдынча болгону менен географиялык шарттарга ылайык кандайдыр бир деңгээлде таластыктар Ташкен менен Сыр-Дарыянын төмөнкү агымындагы бектердин, чүйлүктөр Орто Жүз казактарынын, Ысык-Көл, Нарын Чыгыш Түркстандын бийликтеринин таасиринде туруп, андагы саясий окуяларга катышып келишкен. Ошол эле учурда түндүк, түштүк кыргыз уруулары да бири-бирине тартылып, этносаясий, салт-санаа, руханий жактардан тыгыз байланышта болуп турган.

Кангайты бий.

Кыргызстандын түштүгү Кокон хандыгынын курамында турганы менен ал жактагы кыргыз уруулары өз алдынчалыгын сактоону башкы максат катары эсептеген. Кыргыз урууларынын башчылары жалпысынан Кокон ханына баш ийгени менен өзүнө тийиштүү уруулардын бардык маселелерин өзү чечкен. Мисалы, Эки-Суу аралыгын жердеген жедигер уруусунун башчылары Кулчыгач, Кочкор, Нарбото манап, анын уулу Кангайты бий XVIII–XIX кк. өз алдынча эл бийлеп, ошол эле учурда Кокон хандыгын башкарууга да жигердүү катышып тургандыгы жөнүндө тарыхый маалыматтар бар. Алсак, **Кангайты бий** Эки-Суу аралыгында элүү жылча бийлик жүргүзүп, кыргыз элин Кокон хандыгынан, кийин Россия империясынын адилетсиз зомбулуктарынан коргогон.

Саясий бытырандылыкта жашаган кыргыз уруулары XVIII к. аягында тышкы саясатта бирдиктүү багыт менен аракеттенүүгө мүмкүнчүлүгү жок эле. Түндүк кыргыз урууларынын өз ара келишпес мамилелеринен улам аларга тышкы душмандар такай коркунуч туудуруп турган. Алсак, 1758–1760-жж. Цинь империясы ойроттордун мамлекетин талкалагандан кийин келген кытай баскынчыларынын кыргыз урууларына үстөмдүгүн орнотууга багытталган аракеттери, казак султандарынын түндүк кыргыз урууларына болгон чабуулдары (1760-ж.), Аблай хандын жортуулу (1770-жж.) ж. б. окуялар буга далил. XVIII к. аягынан баштап Түндүк кыргыздарга Кокон хандыгы да кысым көрсөтө баштаган.

Мындай кырдаал кээ бир кыргыз бийлерин Россия империясына кайрылууга түрткөн. Алар Россия менен мамиле түзүп, анын колдоосуна ээ болуу менен гана өздөрүнүн бийликтерин, саясий өз алдынчалыктарын сактап калууга болот дешкен.

Россия менен саясий байланыш түзүү аракетин адегенде Чүй боорунда жашаган сары багыш уруусунун бийи **Атаке баатыр** жасаган. Атаке баатыр көптү билген, өтө кыраакы, акылмандыгы

Абдиева Камила 11-А

менен эл ичинде чоң кадыр-баркка жеткен өз заманынын мыкты адамдарынан болгон. Россия империясына кайрылып ымала кылуу гана элинин өз алдынчалыгын сактаарына ишенген Атаке баатыр өзүнө караштуу кыргыздардын атынан Россиянын борбору Санкт-Петербургга элчи жиберүү жөнүндө ойго келген. Бул оюн ортого салуу үчүн **Атаке баатыр** кыргыз элинин оң канатынын курултайын чакырган. Курултайга өзүнүн кеңешчилеринин жана жигиттеринин коштоосунда саяк уруусунан Кадай бий, кушчу уруусунан Ивада бий, бозтумак уруусунан Ташыбек бий, желдең кесек-тер (бугу) уруусунан Шапак бий, солто уруусунан Бирназар бий, кытай уруусунан Муса бий, саруу уруусунан Сары баатыр ж. б. келишкен. Бийлерден башка курултайга эл кадырлаган аксакалдар катышкан. Атаке баатырга ал учурда Чүй өрөөнүндө, Ысык-Көлдө, Кочкордо, Жумгалда, Нарында, Ат-Башыда, Тогуз-Тородо, Кетмен-Төбөдө ж. б. жерлерде жашаган калктардын баары баш ийген.

Атаке баатыр.

Курултайдын бардык катышуучулары кыргыз элчилерин Россиянын борбору Санкт-Петербургга жиберүү жөнүндөгү Атаке баатырдын чечимин бир добуштан жактырышкан.

Россияга бара турган биринчи элчиликке **Абдрахман Кучаков** жана Шергазы тандалган. Абдрахман чыныгы так аты Карыганбай болуп, аксылык кыргыз Алкучак Буйнаковдун үй-бүлөсүндө 1739-ж. туулган. XVIII к. биринчи жарымында Наманган чөлкөмүндө жашаган кыргыздардан чыккан, алардын 200дөй кишиден турган тобу 1756–1758-жж. Цинь империясы Жуңгарияны талкалаганда качкан ойроттор менен кошо Сибирге келип, орус букаралыгын кабыл алган. Кийинчерээк алар Астрахань губерниясында жашап турган. А. Кучаков 1770-жж. өзүнө караштуу кыргыздар менен мурунку мекени Аксыга кайтып келип, анан 1880-жж. сары багыш бийи Атаке баатырга кызмат кылып, Чүйдө, Кеминде жашап калган.

Абдрахман Кучаков.

Ошондуктан Атаке баатырдан биринчи кыргыз элчилигинин башына Россияда жашап, тил билген, бир топ жерди кыдырып, ошол элдин жана жердин шартын жакшы түшүнгөн Абдрахманды коюусу бекеринен эмес эле. Элчиликке барган

экинчи киши Шергазыны элчиликке бий өз кишиси катары кошкон деген маалымат бар.

1785-жылдын 23-августунда Омскиге келип жеткен кыргыз элчилери Сибирь генерал-губернаторуна Атаке баатырдан кат жана эки аргымак, Екатерина IIге атайын расмий кат, бир кул, үч илбирстин жана беш сүлөөсүндүн терисин тартуулашкан.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Атаке баатырдын Екатерина IIге жазган катынан. 1785-ж.

«... Кептин акырында, улуу урматтуу ханышам, мээрман айым, жогоруда айткан ата-тегимдин күч-кубаты азыркы менин, Тынай бий уулу Атакеникиндей эле болгондугун эскерип, Россияга Ташкен көпөстөрүнүн кербенин өткөрүп жана узатып туруу кызматын кабылдоонузду көптөн-көп суранам.

Улуу урматтуум, мен кербен менен кошо бир арапты, үч илбирстин, беш сүлөөсүндүн терисин, ошондой эле өз кишилерим Абдрахман менен Шергазыга кошуп, эки жөөкөрүмдү жөнөттүм. Алар аркылуу, улуу урматтуу ханышам, сиздин саламаттыгыңызды тилегенимди билдирем».

Элчиликтин негизги максаты Россиянын колдоосуна ээ болуу, Борбордук Азиядан жана Чыгыш Түркстандан Россияга карай чыккан соода кербендеринин маршрутун өзгөртүп, Кыргызстан аркылуу өтүүсүн камсыз кылуу болучу. 1785-ж. 29-декабрында Петербургга келишкен кыргыз элчилерин Екатерина II 1786-ж. 15-мартта гана кабыл алат. Кыргыз элчилигинин башчысы ооруп калып, 1788-ж. 14-сентябрында гана мекенине карай аттанган. Орус падышасынын элчилерди кабыл алгандыгы жөнүндө Атаке бийге 1787-ж. октябрь айында Омскиден кабарлашкан.

Атаке баатыр биринчи элчилеринин кайтып келишин күтпөй эле, 1788-ж. жайында Омскиге Абдрахман уулу Сатымбай башында турган экинчи элчиликти жиберген. Элчилер 2-августта Омскиге келгенде орус соода кербенин Атаке баатырдын балдары Солтоной менен Байшүгүр талап кетишиптир деген каңшаар угулат. Ангыча Омскиге Абдрахмандар да кайтып келишет. Каңшаар иликтелип такталганга чейин эки элчилик тең Омскиде барымта катары кармалып турган. Ушул жерден Абдрахман Кучаков 1789-ж. дүйнөдөн өткөн. Соода кербенин талкалагандарды тергөө 1793-ж. араң бүтүп, талоончулар казактар экендиги такталгандан кийин гана Сатымбай Абдрахман уулу Чүйгө кайткан. Ошентип, Орус падышачылыгынын Атаке баатырга болгон ишеними кайрадан калыбына келген.

Россияга барган алгачкы элчилер кыйла кыйынчылыктарды жеңип, өздөрүнүн милдетин ийгиликтүү ишке ашырышкан. Кыргыздар менен Россиянын ортосундагы туруктуу байланыш

түзүлбөсө дагы, кийинки дипломатиялык мамилелердин калыптанышына биринчи кадам жасалган.

1790–1813-жж. аралыгында кыргыздардын Россия менен байланышы тууралуу тарыхый булактарда эч кандай даректер жок. Кокон хандыгынын түндүк кыргыздарга кол салуу коркунучунун күчөшү кыргыз орус мамилелеринин кайрадан жанданышына түрткү болгон. Кыргыздар менен ымала кылууга орус төбөлдөрү да кызыга баштаган. Чалгындоо максатында орус кербендери 1811-, 1812-, 1813-жж. Ысык-Көлгө жөнөтүлгөн. Кытай чегине өтүүдө орус кербендеринин коопсуздугун камсыз кылуу милдетин бугунун бийлери алышкан.

1813-ж. кеч күздө ысык-көлдүк кыргыздардан Шералы бийдин уулу Качыбек, Ниязбек бийдин уулу Жакыпбек баш болгон элчилер Семипалатинскиге келген. Аларды Батыш Сибирдин генерал-губернатору Г. И. Глазенап кабыл алып, орус өкмөтүнүн кыргыздарга ниети жакшы экенин билдирип, колдоого убада берген.

Кыргыз элчилери орус армиясынын капитаны деген чин жана аттары жазылган кылычтарды ж. б. баалуу белектерди, кыргыз бийлерине орус бийлигинен кат алып кайтышкан. Ушундан кийин кыргыздар менен Россиянын ортосундагы саясий, соода-экономикалык байланыштар өнүккөн.

1825-ж. күзүндө Жыргалан суусунун боюнда бугу уруусунун бийлери курултайга чогулушуп, Россиянын же Кокондун букаралыгын кабыл алуу маселесин талкуулашат. Курултайда Коконго караганда Россиянын букаралыгына өтүүнү жактагандар басымдуу көпчүлүктү түзүп, Россияга кошулуу жөнүндө чечим кабыл алынат.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыздардын желден уруусунун бийлери: Япалак (Жапалак – Авт.), Кутлин, Байтели (Байтөлө – Авт.), Манчин, Карга Мендогулов, Шарук Туйбин, Куккуз (Көккөз – авт.), Куйкин, Байгожо Жантелин, Калыжан Тимуров жана Ураза (Орозо – Авт.) Бектемировдун Омск областынын начальниги гвардия полковниги С. Б. Броневскийге 1824-ж. 6-декабрда жазган катынан:

Омскийдин төрөсү улуу урматтуу Семен Богдановичке (Броневскийге).

Сизди терең урматтаганыбызды билдиребиз. Өткөн жылдары соодагерлердин чакыруусу боюнча Сизге өзүбүздүн депутаттарыбызды жөнөтө алган жокпуз, анткени Сиз менен байланышыбыз жок эле. Үч жыл мурда Кашкарга кербен менен бара жаткан көпөс Файзулла Сейфуллинден Сиздин катыңызды алганбыз. Бирок Сизге депутаттарды жөнөтүүгө шартыбыз болгон жок. Быйыл бизге келген султан Галия Адылев, Уйсунбай Шүкүров, мурда келген Файзулла Сейфуллин жана Петр Андреевич (П. А. Пиленков – *Авт.*) менен кошуп өзүбүздүн депутаттарыбызды жөнөттүк. Алардын Улуу Падыша менен жолугу-

шуусуна шарт түзүп берет деп бекем ишенебиз. Биз силердин кербендерди Кашкарга жана Ак-Сууга чейин коштоп жүрүүнү каалайбыз. Бирок биздин ордодо да чектен чыккан кыргыздар бар. Аларды жөнгө салуу үчүн биздин мүмкүнчүлүктөр жетишпейт. Ошондуктан биз силердин бийлигинерге таянгыбыз келет...

Ысык-Көл кыргыздарынын 1813–1825-жж. Россия менен болгон алакаларынын натыйжасында кыргыздар орус администрациясынын алдында төмөнкү милдеттенмелерди алышкан:

1. Орус соодагерлеринин Ысык-Көл өрөөнүндө эркин жана бажы акысыз соода кылышын камсыз кылуу.

2. Аларды Орто Жүз жана Улуу Жүз казактары менен Чыгыш Түркстандын шаарларынын ортосундагы аралыкта коштоп жүрүү.

3. Бөтөн уруулардын карактоолорунан коргоп, соодагерлерге кол салган урууларды Батыш Сибирь администрациясына билдирип туруу.

Ошентип, Ысык-Көл кыргыздарынын ири уруу төбөлдөрүнүн Россия мамлекетинин курамына кирүүгө умтулушунун натыйжасында булардын ортосунда алгачкы дипломатиялык байланыштар жөнгө салынган.

СУРООЛОР:

1. Түркстандын Россияга каратылышынын себептери жөнүндө айтып бергиле.
2. Эмне үчүн Түркстан Россия менен Англиянын кызыкчылыктары тирешкен чөлкөм болгон?
3. Россия Түркстанды кандай максат менен каратып алган?
4. Россия каратып алганга чейинки Кыргызстандын саясий абалы кандай эле? Эмне үчүн Россияга кошулууну көздөшкөн?
6. Россия менен саясий байланыш түзүү ким тарабынан, кандайча башталган? Алгачкы элчилер жөнүндө эмнени билесинер?

§ 2. ТҮНДҮК КЫРГЫЗСТАНДЫН РОССИЯГА КАРАТЫЛЫШЫ

1840–1850-жж. саясий кырдаал жана ысык-көлдүк кыргыздардын Россиянын курамына кириши

XIX к. 40-жж. Түндүк Кыргызстанда саясий кырдаал белгилүү өлчөмдө аныкталган. Анткени, бул жакта айрым уруулар саясий жактан биригүүгө, кээ бирлери уруулук-уруктук деңгээлдеги өз алдынчалыкты камсыз кылууга аракет кылгандыгы байкалат.

Түндүк Кыргызстандын чегиндеги саясий биримдикти орнотууга багытталган сарыбагыш манабы **Ормон Ниязбек уулунун** аракеттери айрым уруу төбөлдөрүнүн сепараттык маанайдагы мүдөөлөрү менен коштолгон. Алсак Ысык-Көл кыргыздары Ормондун хан жарыяланышына жооп кылышып, манап **Боромбай Меңмурат уулун** бугу уруусунун башчылыгына көтөрүшкөн.

Ормон хан.

Сарыбагыш жана бугу урууларынын бий-манаптарынын өз ара тирешүүсү алардын тышкы саясатына да терең таасирин тийгизген. Ормон хандын мамлекеттик биримдик түзүп, орустар менен мамилени так аныктоо боюнча мүдөөлөрүн бугу манаптары колдогон эмес. Анын натыйжасында орус администрациясы бугу кыргыздары менен тыгызыраак алака күтүү саясатын жүргүзүп, бугуларды алгачкылардан кылып Россиянын курамына кабыл алган.

Боромбай.

Сарыбагыш жана бугу урууларынын бий-манаптарынын бир нече жылга созулган ич ара тирешүүсү XIX к. 50-жж. жаңжалга – бугу-сарыбагыш чабышына алып келген. Ормон хан бугуларга каршы согуштук аракеттерди жүргүзүү менен Ысык-Көл кыргыздарын өзү курууга ниеттенген хандыкка толук моюн сундурууга умтулган. Экинчиден, Ысык-Көл кыргыздарынын бейжооп Россия менен жакындашышы Ормон ханга жаккан эмес.

Бул жаңжалдагы чабыштардын биринде, 1854-ж. Ормон хан колго түшүп, өлтүрүлөт. Ормондун кунун кууган сарыбагыштар, Ормондун кол башчысы Төрөгелдинин жана Ормон уулу Үмөтаалынын жетекчилиги менен кайра-кайра жортуул уюштуруп, бугулардын тынчын алган. Боромбай баш болгон бугунун бир топ айылы Каркыра менен Текеске чегинет.

Мына ушундай коогаландуу шартта бугунун баш манабы Боромбай кыргындан кутулуунун бирден-бир ылаажысы – Россиянын букаралыгына өтүү деген бүтүмгө келет. Ушундай максат менен манап Качыбек Шералин баштаган бугунун элчилиги 1854-ж. 26-сентябрда Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунун борбору Омск шаарына барышкан. 1855-ж. 17-январында Омскидеги ак сарайда өз элинин ишенимдүү жана ыйгарым укуктуу өкүлү катары Качыбек Шералин Россиянын карамагына өткөндүгү жөнүндө куран кармап ант берген. Ысык-Көл кыргыздарынын Россияга расмий түрдө кошулушу кыргыздардын тарыхында маанилүү окуя катары бааланат. Ушул окуядан

кийин 50-жж. орто ченинде башталган бугу менен сарыбагыш урууларынын ортосундагы жаңжал басандаган. Бирок, эки уруунун ортосундагы чыр-чатак Түндүк Кыргызстан Россиянын карамагына толук киргизилгенге чейин (1868-ж.) тыйылган эмес.

Чүйлүк жана талас-тык кыргыздардын Россиянын бийлигин таанышы

XIX к. 60-жж. Кокон хандыгы менен Россиянын тирешүүсү күч алып, Жети-Суу аймагы, анын ичинде Чүй өрөөнү, бул карама-каршылыктар даана байкалган аймакка айланган. Түштүк кыргыздарынан айырмаланып, түндүк кыргыздары Кокон хандыгынын саясий турмушунун пассивдүү байкоочулары болушкан. 1860–1862-жж. сарыбагыш уруусунун тынай уругунун манаптары хандыктын саясий турмушуна жандуу аралашууга далалат жасап көрүшөт. Бирок хандыктагы саясий окуялардын өнүгүү өнүтүн ачык баамдай алышпагандыктан улам, так ээлери менен мамилелерин үзүүгө мажбур болушкан.

Чүй боорундагы кыргыз урууларын Россиянын курамына киргизүү маселесине 60-жж. башында падыша өкмөтү чечкиндүү киришкен. Ал үчүн орус аскерлери Чүй өрөөнүндөгү кокон чептерин ээлеши керек эле. Муну сезген Кокон ханы да ак падышанын колу менен беттешүүгө камынып, Чүйгө сарбаздарын топтогон. Россия менен кокондуктар тирешип турган мезгилде чүйлүк кыргыздар бейтарап абалда болушуп, көпчүлүгү тоо аралай жайлоолорго көчүп кетишкен. Падыша аскери Циммермандын кол башчылыгы астында 1860-ж. 23-августта Верныйдан чыгып, 26-августта Токмок чебин басып алып, аны 28-августта толук кыйраткан. Чептеги 100 сарбаз колго түшүрүлгөн. Ошол күнү ага казак-орус кошууну менен А. Г. Колпаковский кошулган. Эртеси алар Бишкекти көздөй бет алышат да, 31-августта бул чепти ээлешкен. Коргондун кыйла бөлүгү кыйрап, акыры Атабек датка, Алишер датка баштаган 627 сарбаз багынып берген.

Шабдан баатыр.

Орус аскерлери менен Кокон хандыгынын кошуундарынын ортосундагы беттешүү 1861-ж. 20-октябрда Узун-Агач бекети жайгашкан Кара-Кастек өнүрүндө өткөн. Алымбек датка өз кошууну менен согушка кирбей койгон. Бул салгылашта орус аскерлери Кокондун кошуундарын оор жоготууларга учуратып, артка чегинүүгө мажбур кылган. **Шабдан Жантай уулу** кыргыз жигиттерин баштап, орус аскерлерине каршы эрдик менен согушкан.

Узун-Агачтагы салгылашуудан көп өтпөй 1862-ж. сарыбагыштын тынай уругунун чоң манабы Жантай Карабек уулу Верныйга барып, Чүй өрөөнүндөгү кеминдик кыргыздар Россиянын карамагына өтөрүн билдирет. Ушундан кийин Жантай жана анын уулу Шабдан орус бийлигине кызмат кылууга өтүшкөн. Ормон хан өлгөн соң Жантай сарыбагыш манаптарынын кадырлуу башчысы болуп калган. Орус өкмөтү ага 1867-ж. полковник чинин ыйгарган жана алтын медаль менен сыйлаган.

1862-ж. жайында Чүй өрөөнүнүн Бишкектен Таласка чейинки жеринде жайгашкан солто уруусунун чоң манабы **Байтик Канай уулу** кокондук аким Рахматуллага каршы күрөш баштаган. Байтик баатыр Рахматулланы айла менен тойго чакырып, келген соң аны өлтүргөн. Кокондуктардын Чүй өрөөнүндөгү бегин жайлаган соң, кыргыздар бир нече күн Бишкек чебин камалап турган. Сепилди ала албасына көзү жеткен Байтик баатыр иниси Сатылганды Верныйга жөнөтүп, А. Г. Колпаковскийден жардам сураган. Түндүк Кыргызстанды Россияга биротоло каратууга даярданган орус аскер башчысы 1200 солдаты менен жардамга дароо аттанып, 13-октябрда Бишкек чебине келген. Орус аскерлери менен Байтик баштаган кыргыздардын биргелешкен аракетинин натыйжасында 24-октябрда чеп орустардын колуна өтүп, эки күндө кыйратылган.

Байтик баатыр.

Байтик баатыр кийинчерээк өзүнүн 200 жигити менен орус аскерлерине кошулуп, Мерке, Олуя-Ата, Чымкент ж. б. бир топ кокон чептерин алууга түздөн-түз катышкан.

Байтик баатыр баштаган көтөрүлүш солто уруусунун бир канатынын гана наааразылыгынан келип чыккандыгын, солтолордо Коконго каршы маанай жалпы көрүнүш болбогондугун белгилей кетишибиз керек. Ошол кезде манаптар Жаңгарач, Маймыл жана Тынаалы бийлеген солто уруусунун бир бөлүгү орус бийлигине баш ийүүнү каалабай, Таластын баш жагына көчүп кетишкен. А түгүл алар орус аскерлерине каршылык көрсөтүш үчүн кол курашкан. Жангарач манап өлгөн соң 1864-ж. анын уулдары жана Көкүм манап орус төбөлдөрү менен ымалага өтүшкөн.

Таласка көчө качкан кыргыздар өздөрүнүн жол башчыларынан ажырагандан кийин, 1865-ж. гана Россияга баш ийген. Алар менен бирге Таластагы негизги уруулар – саруулар менен кушчулар орустардын бийлигин таанышкан. Демек, чүйлүк жана таластык кыргыздарды Россиянын курамына киргизүүдө ыктыярдуулук менен катар куралдуу зомбулук да колдонулган.

Теңир-Тоолук кыргыздардын Россиянын бийлигин кабыл алышы

Россияга кошулганга чейин Теңир-Тоодогу кыргыздардын бир бөлүгүн Кокон хандыгы каратып, мезгил-мезгили менен салык алып турса, экинчи бөлүгү Кашкардагы цин-манчжур бийлигинин таасиринде турган Кытай менен чектешкен. Кыргызстандын бул аймагын каратууга орус бийлиги чоң маани берген. Анткени буга чейин орус көпөстөрү Кашкар менен соода-сатыкты көбүнчө Кокон хандыгы аркылуу жана Верный тараптан Кулжа аркылуу ишке ашырып келген. Теңир-Тоону каратуу орустарга Чыгыш Түркстан, Кашкар менен түз соода кылууга мүмкүндүк бермек.

1863-ж. жайында Борбордук Теңир-Тоого генштабдын капитаны Проценко башчылык кылган Кашкар отряды деп аталган кошуун аттанган. 3-майда бул отряд Жумгал өрөөнүнө келет. Бул жердеги кокондук 56 сарбаз өздөрү турган коргонду таштай качышкан. Андан соң бул кошуун Соң-Көл жайлоосу аркылуу Куртка чебине өткөн. Кокондуктар бул жерден да күн мурдатан эле чегинип кеткен. Теңир-Тоолук кыргыздардын Россияга кошулушу Түндүк Кыргызстандын башка аймактарындагыдай эле карама-каршылыктуу, татаал социалдык-саясий шарттарда жүзөгө ашырылган. Айрым манаптар орус бийлигине өздөрү өтүнүч менен кайрылышса, кээ бирлери күтө турууну чечишти, дагы бирлери падыша аскерлери менен куралдуу кагылышууга чейин барышкан. Мисалы, 1863-ж. июлда манап Осмон Тайлак уулу орус аскерлерине каршы ачык согушка чыккан. Ал жигиттери менен Токмок уездинин начальниги майор Г. Загряжскийдин чакан аскерин камалоого алган. Ага ошо кезде капитан чини бар Шабдан Жантай уулу жардам берип, өлүмдөн сактап калган. Осмон өзү чыгыш Түркстанга баш калкалаган. Бул жактан 1867-ж. гана кайтып келип, 3 миң түтүн эли менен Россияга баш ийген.

Сарыбагыш уруусунун чоң манабы **Үмөтаалы Ормон уулу** да орус бийлигине каршы ачык күрөшкөн. Ал орус аскерлерин бириндетип талкалап, Ата журттан сүрүп салуу максатында 1863-ж. 19-июнда Куртканын Экичат деген жеринде подпоручик Зубаревдин 40 солдаттан турган кошуунуна кол салат. Эки күн камоодо калган орус аскерлерине жардам келбегенде Үмөтаалынын жигиттери талкаламак эле. Ак-Талаадагы бул кагылышуудан кийин Үмөтаалы Кашкар букаралыгын алуу ниетинде Чыгыш Түркстанга барган. Ал жакта жаңы мамлекет түзгөн Жакып бек Үмөтаалынын өтүнүчүнөн баш тарткан.

Үмөтаалы Ормон уулу.

Теңир-Тоодогу черик уруусунун Россиянын бийлигине киришинин мааниси чоң. Анткени алар Нарын дарыясынан түштүктө Күйкө-Турпан тоосуна чейин Какшаал суусунун жээктеринде, Ат-Башы, Арпа, Ак-Сай өрөөндөрүнөн Кашкарга чейинки кеңири мейкиндикти ээлеп турушкан. Чериктер Кокон хандыгына, цин-манчжур төрөлөрүнө, кийин Кашкардын улугу Жакып бекке салык төлөп, кош кабат эзүүгө туш болушкан. Черикtin манаптары Россияга кошулуу менен татаал абалдан чыгуу максатын көздөшкөн. 1863-ж. жазында 6 миң түтүн черик уруусунун чоң манабы **Турдумамбет Тоймат уулу** баш болгон бийлер Ала-Тоо округунун улугу Колпаковский аркылуу ак падышага кат жөнөтүшкөн. Чериктерди букаралыкка кабыл алуу үчүн император макулдугун билдирген.

Турдумамбет бий.

1863-ж. 13-октябрда чериктердин элчилери Омскиге келип орус бийлигине өткөндүгү тууралуу ант беришкен. 1868-ж. Нарын чеби негизделген кезде чериктердин көбү Ала-Тоо округуна карап, калганы Кашкардын улугу Жакып бектин карамагында турган. Кийин 1877-ж. Жакып бектин мамлекети жоюлганда алар Кытай императорунун бийлигине өтүп кеткен. Черик уруусунун көпчүлүгүнүн орус бийлигине өтүшү менен алар ээлеп жүргөн кең мейкиндик Кыргызстандын жери болуп калган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Батыш Сибирь генерал-губернатору Дюгамендин вице-канцлерге жазган каты (1863-ж. 23-апрели):

«Россия букаралыгына черик уруусун кабыл алуу... биз үчүн өтө пайдалуу, анткени аларга биздин таасирибизди жайылтуу аркылуу Россия бийлигиндеги кыргыз уруусу бугулардын бейкапар бейпилдиги үчүн дагы, Кашкарга ошол кыргыздар (чериктер) мекендеген аймактарды аралап өтүүчү соода жолдорун камсыз кылуу үчүн дагы эң эле онтойлуу натыйжаларды күтүүгө болот. Россия букаралыгына чериктердин өтүшү бөлөк кыргыз уруулары дагы, айрыкча сары багыштар, алардын жолун жолдошу үчүн үлгү болушу мүмкүн, арийне, анда Россиянын чечкиндүү таасири Кашкар чегине чейинки урууларга биротоло таркалаары анык. Эгерде чериктерди Россия букаралыгына кабыл алуу жөнүндө маселе оң чечилсе, анда бугулар менен чериктерди башкаруу үчүн келерки жылы Ысык-Көлдө чеп куруу керек».

1864–1865-жж. Нарындын башын мекендеген бугу, тынымсейит уруусу, Кочкор, Жумгал, Кетмен-Төбөнү жердеген саяк уруулары Россиянын курамына киргизилет. Ал эми Үмөтаалы бийлеген сарыбагыштар орус бийлигине 1867-ж. чейин каршылык көрсөткөн. Мындан ары күрөштөн пайда чыкпасына көзү жеткен Үмөтаалы орустарга багынып берген.

1868-ж. Нарын жана Караколдо орус чептери курулуп, аларда туруктуу аскер кошуундары тургандан баштап, Кыргызстандын түндүгүнө Россиянын бийлиги иш жүзүндө орногон.

1867-ж. 11-июлда Сыр-Дарыя жана Жети-Суу областтарынан турган Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлгөн. Анын стратегиялык мааниси эске алынып, согуш министрлигинин карамагына беришкен. Ошентип, Кыргызстанда болочокто согуштук жана жарандык башкарууга негизделген колониялык аппараттын башаты негизделген. Административдик башкарууну уюштуруу менен катар эле орус өкмөтү жаңы ээликтерде падышалыкка согуштук-саясий жана социалдык таяныч түзүү үчүн келгин орустарды отурукташтыруу саясатын да ишке ашыра баштаган. 1867-ж. Ысык-Көлдүн Караколунда, Чүйдүн Токмогунда отурукташтыруу пункттары даярдалып, кийинки жылы орустар келе баштаган.

Ошентип, 1863–1868-жж. 1855–1863-жж. айырмаланып, Түндүк Кыргызстанда иш жүзүндө орус бийлиги орногон. Демек, түндүк кыргыздарынын Россияга каратылышы 1863–1868-жж. ичинде Россия бийлигинин үстөмдүгүн биротоло орнотулушу менен толук ишке ашырылган.

Жыйынтыктап айтканда:

– Россия Кыргызстанга колонияланууучу объект катары XIX к. биринчи чейрегинен баштап көңүл буруп, аны иш жүзүнө ашыруу 60–70-жж. туура келген. 1853–1855-жж. мамилелер соода жана оозеки түрдө, 1855-ж. 17-январь, 1863-ж. 13-октябрындагы ант берүү аркылуу документалдуу түрдө аныкталган. 1860–1863-жж. Чүй, Теңир-Тоо чөлкөмдөрү согуштук-саясий ыкма менен Россияга каратылган. Түндүк Кыргызстанды Россия империясына каратуу 1868-ж. чейин ишке ашырылган;

– эл аралык кырдаалдын, кыргыз урууларынын саясий абалынын татаалдыгы кай бир кыргыз манаптарын айласыздан орустарга жүз бурууга түрткөн. Россияга карата мамилеси боюнча түндүк кыргыз манаптарын үч түргө бөлүүгө болот: а) орус бийлигине жан тарткандар; б) сөз жүзүндө орус багытын кармаганы менен иш жүзүндө олку-солку болгондор; в) иш жүзүндө орустарга каршы болгондор.

Демек, түндүк кыргыздары Россияга негизинен келишим, бүтүм жана куралдуу басып алуу аркылуу каратылган.

СУРООЛОР:

1. Түндүк Кыргызстандын Россияга биригиши тынчтык жолу менен жүргүзүлгөнбү же күч колдонулганбы?
2. Уруу башчылары эмне үчүн бирде Кокон хандыгын, бирде орус падышалыгын колдоп турушкан?
3. Черик уруусунун Россияга өтүшүнө падыша өкмөтү эмне үчүн өзгөчө баа берген?
4. Айрым кыргыз урууларынын орус аскерлерине каршы куралдуу кармаштарын кандай баалайсыңар?
5. Кыргыздын уруу башчылары – чоң манаптар элдин мүдөөсүн көздөгөнбү?

§ 3. 1873–1876-жж. КӨТОРУЛУШ. ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДЫ РОССИЯНЫН БАСЫП АЛЫШЫ

XIX к. 60–70-жж. Кокон хандыгынын жана Түштүк Кыргызстандын коомдук саясий абалы

XIX к. 50-жж. башында Кокон хандыгынын саясий абалы өтө начарлап кеткен. Буга ордодогу ич ара чыр-чатактар, кайра-кайра кайталанган козголондор, ордо төңкөрүштөрүнүн натыйжасында хандардын тез-тез алмашуусу себеп болгон. Мындай жагдай Россиянын Фергана өрөөнүн, Түштүк Кыргызстанды басып алышын жеңилдеткен.

Алымбек датка.

Бул жылдары кыргыз эли жана анын билермандары Кокон хандыгынын саясий турмушуна мурдагыдай эле активдүү аралашып турган. Такты үчүн күрөшкөн ханзаадалар да кыргыз, кыпчак феодалдарына колдоо сурап кайрылып турган. Алсак, ханзаада Малла бек Кудаяр хандан бийликти тартып алуу үчүн алайлык кыргыздардын билерманы **Алымбек даткага** (1799–1862-жж.) кайрылган. Натыйжада Малла бек Кудаяр хандын аскерлери менен айкашта жеңишке жетишип, бийликти өз колуна алган (1858–1862-жж.). Малла бек өзүнө көмөк көрсөткөндүгү үчүн Алымбек датканы Анжияндын акими кылып дайындаган.

Алымбек Мадали хандын тушунда эле Кокон хандыгынын саясий турмушуна аралашып, 1831-ж. хандан алайлык кыргыздардын улугу – датка мансабын алган. Адыгине уруусунун баргы уругунан чыккан кадимки Ажы бийдин чөбөрөсү Алымбек датка өзүнүн акылмандыгы, эрдиги, калыстыгы жана на-

мыскөйлүгү менен элине барктуу болгон. Ал кокондуктардын эзүүсүнө каршы элдик бир нече кыймылдарды жетектеген. Өзүнүн көрөгөчтүгү менен Алымбек датка түндүк кыргыздары менен алакасын үзбөй, чоң манаптар Ормон хан, Жантай, Жанграч, Үмөтаалы, Осмон менен карым-катташта турган. Орустар Бишкек, Токмок чептерин алган соң, аларды кайра калыбына келтирүү үчүн келген Канаат-шаанын аскеринин курамында өз кошууну менен Алымбек датка да болгон.

1861-ж. ушакка ишенген хан Алымбек датканы өлүм жазасына буюрганда ал Алайга качып барып, Кокон хандыгына каршы көтөрүлүш уюштурган. Бирок көтөрүлүш жеңилип калып, Алымбек датка Теңир-Тоого ооп келип туруп калат. Аны жазалоого келген Кокон кошуунун бул жактагы кыргыздар талкалаган.

1862-ж. башында хан сарайында кайрадан козголоң уюштурулуп, Малла хан өлтүрүлөт. Анын ордуна Шералы хандын небереси Шах-Мурат хан көтөрүлгөн. Бул жолу төңкөрүшкө активдүү катышкан Алымбек даткага вазир мансабы ыйгарылган. Бирок көп өтпөй бул бийликти анын атаандашы, кыпчак элинин билерманы Алымкул алган.

Көп өтпөй учурунда Бухарага кире качкан **Кудаяр хан** Канаат-шаанын жана Бухара эмири Музафардын жардамы менен 1862-ж. мартта кайрадан бийликке келет. Бирок ал бийликти Бухара эмирдигинин жардамы менен гана кармап турган. 1863-ж. бийликти мындан ары кармап турарына көзү жетпеген Кудаяр хан кайра Бухарага кетүүгө аргасыз болгон. Ушундан кийин Кокон хандыгындагы бийлик кыргыз, кыпчак төбөлдөрүнүн колуна өткөн. Алар Малла хандын 12 жаштагы өспүрүм уулун хан көтөрүшүп (1863–1865-жж.), ага саясий ишмер хандын башкы кеңешчиси **Алымкулду** аталык мансабына дайындашкан.

1865-ж. Кокон хандыгынын стратегиялык маанидеги эң ири шаары Ташкенди орустардын басып алышы үчүн ыңгайлуу кырдаал түзүлгөн. Буга 1865-ж. Бухара эмирлиги менен Кокон хандыгынын ортосунда башталган согуш себеп болгон. Мүмкүнчүлүктү текке кетирбеш үчүн май айында генерал М. Г. Черняев өзүнүн көп сандуу аскерлери менен Ташкенге аттанган. Ташкен үчүн салгылашта кокон аскеринин башында турган Алымкул аталык окко учкан. Үч күнгө созулган айыгышкан салгылашуудан кийин 17-майда Ташкен орустардын колуна өткөн.

Ушундан кийин Кокон хандыгынын бийлиги Фергана өрөөнү жана Памир, Алайдагы кыргыз конуштары менен гана чектелип калат. Ташкенди орустарга тарттырып жиберүү – Кокон хандыгынын жеңилишине тете жоготуу болгон. Ошондой болсо да орус төбөлдөрү жортуулду андан ары улантууга, Кокон хандыгын толук каратууга батына алган эмес.

1865-ж. Алымкулдун өлүмүнөн кийин Бекмамат менен Атабектин башчылыгында кыргыз, кыпчак төбөлдөрү 16 жашар Кудайкул бекти (буга чейин ал кур сатып жүргөндүктөн, аны Белбакчы хан деп коюшкан) хан көтөрүшкөн. Көп узабай эле Кудаярды ордуна коюуга аракеттенген Бухара эмири Музафар 15-июлда Коконго кирип, Кудаяр хан үчүнчү жолу тактын ээлеген.

Ташкенди ээлегенден эки жылдан кийин – 1867-ж. жайында Түркстан областы Түркстан генерал-губернаторлугу болуп кайра түзүлүп, Ташкен анын борбору болуп калган. Ак падыша Александр II Түркстандын алгачкы генерал-губернатору кылып К. П. фон Кауфманды дайындаган. Падыша өкмөтү ага Орто Азия хандары менен өз алдынча дипломатиялык мамилелерди жүргүзүү, согуш жарыялап же тынчтык келишимин түзүү өндүү кеңири укуктарды берген. 1865-ж. окуялардан кийин кыргыз, кыпчактар Кудаяр хандын эзүүсүнө каршы тынымсыз күрөш башташат. 1867–1870-жж. Алайдагы, 1871-ж. Сохтогу көтөрүлүштөр буга мисал.

Кийинки жылдары да майда көтөрүлүштөр жана толкундоолор Фергананын ар кайсы жерлеринде чыгып турган. Алардын ичинде Алай чөлкөмү толкундоолордун негизги очогу бойдон кала берген.

Элдик көтөрүлүштүн жүрүшү

Буга чейинки чар-жайыт толкундоолордон айырмаланган нукура элдик көтөрүлүш 1873-ж. жазында башталган. Ал кыймыл үч жылга созулуп, Кокон хандыгынын жоюлушуна алып келген.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

1873-ж. башталган көтөрүлүш жөнүндө Түркстан крайынын аскердик-администрациясынын начальнигинин Аскер министрине жазган рапортунан:

«Толкундоолор Кокон хандыгы кулчулукка айланткан түштүктө, тоолордо башталды. Хан кыргыздардан өтүп жаткан жыл үчүн *зекет* чогултууга өзүнүн зекетчилерин жөнөтөт. Зекеттин өлчөмү адаттагыдан бир кыйла жогору (ар бир түтүндөн мурдагы бир койдун ордуна үчтөн) болгон... Зекетти чогултуу учурунда элдин нааразылыгы күчөгөн... Алар зекет төлөөдөн такыр баш тартышкан. Зекет чогулткагы келгендерди токмоктошуп (айрымдарын өлтүрүшүп), алардын чогултууга үлгүргөн мал-мүлктү талап алышкан. Бул хандын кыжырын кайнатып, моюн сунбагандарды токтоосуз жазалоого буйрук кылган. Жаңы куугунтуктоо жана жазалоо башталган. Ушундан кийин 20 миңдей түтүн кыргыз, 10 миңдей түтүн кыпчак бийик тоолорго көчүп кетишкен, акырындык менен ханга наразы болгондор дагы кошулушкан».

Полот хан.

Фергана тургундарынын 1873–1876-жж. бул зор кыймылы тарыхта элдик кыймыл, Кокон көтөрүлүшү, Полот хандын көтөрүлүшү деген аттар менен белгилүү. Бул элдик көтөрүлүштү Полот хан деген ат менен Искак Асан уулу жетектеген.

1873–1876-жж. элдик көтөрүлүштү эки чоң мезгилге бөлүүгө болот. 1873–1874-жж. камтыган биринчи мезгил, чаржайыт чыгуулар менен коштолсо да, төмөндөн жогору өнүккөн Кудаяр хандын бийлигине каршы антифеодалдык кыймыл болгон. Бул мезгилде элдик кыймыл негизинен төрт чөлкөмдө жүргөн.

1. Алайдагы көтөрүлүш. Бул жердеги кыргыз айылдарында башталган көтөрүлүштүн негизги шылтоосу хандын салык саясаты болгон. Кудаяр хан көтөрүлүштү басууга ири жазалоочу отрядын жиберген. Бирок кыргыздар аларды талкалап салышкан. Толкундоолор басаңдабагандыктан, хан 1873-ж. май айында Абдырахман абтабачы баштаган 100 сарбаздан турган экинчи жазалоочу отрядын жиберет. Абдырахман көтөрүлүшчүлөрдүн таламын «түшүнгөндүгүн» билдиримиш болуп, Шер датка баштаган кыргыз, кыпчак урууларынын 40 бийин хан менен сүйлөшүү үчүн ордого чакырган. Бирок, келген элчилер хан тарабынан жырткычтык менен өлтүрүлгөн. Буга кыжырданган миңдеген кыргыз, кыпчак көтөрүлүшчүлөрү 1873-ж. июль айында Фергана өрөөнүн басып кирген. Сох чеби талкаланып, көтөрүлүштү басыш үчүн жиберилген Маргалан беги Султан Мурат качып кутулган. Ош, Өзгөн, Араван, Үч-Коргон, Анжиян, Булак-Башы ээленген. Көтөрүлүшчүлөр 1873-ж. күзүндө акырындап тоо таяна чегинип кетүүгө аргасыз болушкан.

2. Аксыдагы көтөрүлүш. Бул чөлкөмдө көтөрүлүштүн башталышы **Искак Асан уулунун** ысымы менен байланыштуу. 1873-ж. жаз алды менен 200дөй кыргыз жигиттерин ээрчитип, Шер датка, Мусулманкул, Мусабек, Сулайман удайчы жана Абдымомун аталыктын коштоосунда Искак Аксыга келет. Аксылыктар Искактын туусу астында Кудаяр ханга каршы күрөшкө чыгууга макул болушкан. 1873-ж. жайында 29 жаштагы Искак «Полот хан» деген ат менен Аксынын Сафид-Булан деген жеринде, миңдеген адамдардын катышуусунда ак кийизге салынып хан көтөрүлгөн.

Аксылык көтөрүлүшчүлөр Кудаярдын аскер башчысы Абдырахман абтабачынын аракетинин натыйжасында Ала-Букага чегинишип, андан ары Чаткалга өтүп кетишкен. Бирок, июль

Мамыр Мерген уулу

айында Шер датка баштаган 40 бийдин Кокондо өлтүрүлгөнүн угуп, алар кайрадан Ала-Букага басып киришкен. Искактын колу жазалоочу отряддын кысымына чыдабай кайрадан тоо арасына чегинген, кийинки жылга чейин Аксыда салыштырмалуу тынчтык орногон.

3. Эки-Суу аралыгындагы көтөрүлүш. 1873-ж. жазында Нарын дарыясынын сол жээгиндеги Эки-Суу аралыгы деп аталчу өрөөндө башталат. Анын башында сол канат кыргыздарынын мундуз уруусунун жөнөкөй үй-бүлөсүнөн чыккан **Мамыр Мерген уулу** турган. Көтөрүлүштүн идеялык жетекчилеринин бири Эки-Суу аралыгын бийлеген Кангайты бий болгон. Көтөрүлүшчүлөр адегенде Көгарт өрөөнүн каптап, Жалал-Абад, Ханабад кыштактарын ээлеген. Июлда Өзгөн шаары алынган. Бул көтөрүлүш күзүндө чоң күч менен зорго басылган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Мамыр Мерген уулу жетектеген көтөрүлүшчүлөрдүн Түркестан генерал-губернаторунун жакын адамы Жоробекке жазган катынан:

«... Сиз билгендей Коконго караган кыргыздардын баары Кудаяр ханга баш иет. Кысымга алуу, куугунтуктоо, казыкка отургузуу өңдүү өтө коркунучтуу жазалоонун күчөшү бизди хандан бөлүнүүгө, ага каршы күрөшүүгө түрттү. Кыргыздардын мундуз, кутчу, отуз уул, төөлөс, найман, кызыл аяк, нойгут, кыргыз-кыпчак, адыгине, бөрү жана баргы... бардыгы 200 миң түтүнчө (адам саны болсо керек – *Авт.*). Эгерде мүмкүнчүлүк болсо, Сизге кыйынчылыкка турбаса, жогоруда айткандарыбыз жөнүндө генерал-губернаторго билдирсеңиз. Ал улуу урматтуу макул болсо биз, кокондун бактысыз күнкорлору, Кудаяр хандын тирандыгынан кутулуп, тынч жашоо табар элек».

4. Лейлектеги көтөрүлүш – 1873-ж. көтөрүлүштүн дагы бир чөлкөмү. Түштүк-батыштагы бул кыймылга Мамырбай жетекчилик кылган. Аларга каршы Чаткалдан кайткан Абдырахман абтабачы жөнөтүлгөн. Көтөрүлүш аёосуздук менен басылып, 400дөй киши туткундалып, Кокондо даргага асылган. Көтөрүлүш күзгө жуук басаңдаган.

1873–1874-жж. бир жарым жылга созулган кыймылга катышпаган кыргыз, кыпчак уруулары болгон эмес. Тарыхый

булактар көтөрүлүшкө 132 минден ашуун түтүнү бар 42 уруунун өкүлдөрү катышкандыгын баяндайт. Бул мезгилдеги көтөрүлүш хандын эзүүсүнө каршы багытталып, ага негизинен таптык өзгөчөлүктөрүнө карабастан көчмөн кыргыздар менен кыпчактар катышкан. Тилектештигин билдиргени менен отурукташкан сарт, өзбек, тажик калкы бул кыймылга адегенде массалык түрдө катышкан эмес.

1875-ж. жазында башталган кыймыл менен көтөрүлүштүн 1875–1876-жж. камтыган экинчи этабы башталат. Кудаяр хандын элге үч эселенген оор салык салышы көтөрүлүштүн кайра жанданышына түрткү болгон. Элдик көтөрүлүштүн экинчи мезгили биринчи мезгилинен өзүнүн максаты, мүнөзү, масштабы жана улуттук курамы менен бир топ айырмаланган.

1875-ж. Полот хан Чаткалдан Лейлекке келет. Көтөрүлүшкө ушул жерден жетекчилик кыла баштаган Полот хан Өзгөнгө келгенде, июнь айында күрөш кыпчак, өзбек, түрк, тажик элдери катышкан чыныгы элдик көтөрүлүшкө айланып калган. Бул кырдаалда Абдырахман абтабачы Кокон хандыгындагы өз бийлигин чыңдоо үчүн Полот хан тарапка өтүп, анын макулдугу менен Кудаярдын уулу Насирдин бекти хан көтөрмөк болгон. Абдырахман абтабачы баш болгон өзүнүн бир топ адамдары көтөрүлүшчүлөргө өтүп кеткен соң, Кудаяр хан 22-июлда ордону биротоло таштап, орус төбөлдөрүнө барып коргологон.

1875-ж. 24-июлда Коконго жакын Сары-Талап кыштагында Насирдин бек хан көтөрүлгөн. Ал эми Полот ханды Абдырахман абтабачы баш болгон феодалдар камакка алышкан. Кийинчерээк ал камактан качып чыгып, Чаткалга кеткен.

Насирдинди хан көтөргөн соң Абдырахман абтабачы хандыктын толук көз карандысыздыгын камсыз кылуу үчүн көтөрүлүшчүлөрдүн жүзүн орустарга каршы буруп, «*Газават*» ураанын жарыялаган. Көтөрүлүшчүлөр орус ээликтерине кирген бир катар жерлерди басып алышкан. Бул кырдаалда К. П. Кауфман мыкты куралданган 5000 аскери менен көтөрүлүшчүлөргө Кокондун алдында сокку урган. 26-августта Насирдин хан Кауфмандын алдынан тосуп чыгып, орустар таңуулаган келишимге кол коюуга аргасыз болгон. 23-сентябрда түзүлгөн бул келишим боюнча Наманган, Касан, Аксы, Ала-Бука чөлкөмдөрүн камтыган Россиянын жаңы ээлиги – «*Наманган бөлүмү*» түзүлгөн. Ага жаңы эле генерал чинин алган М. Д. Скобелев башчы болуп дайындалган. Буга шыктанган генерал көтөрүлүшчүлөрдү канга бөлөө үчүн белсенип киришкен. Ушундай кырдаалда Абдырахман абтабачы менен Полот хан Жалал-Абад чөлкөмүндө кайрадан жолугушуп, орус баскынчыларына каршы биргелешип күрөшүүнү чечишкен. 1875-ж. 27-сентябрда Искак Полот хан аты менен экинчи жолу хан көтөрүлгөн. Эми көтөрүлүштүн мизи Насирдин ханга жана орус баскынчыларына каршы багытталган. Полот хан 9-октябрда Коконду ээлеген. Насирдин хан Кожентке качкан. Полот хандын колу октябрь-ноябрь айларында орус аскерлери менен салгылашууга өткөн. Кандуу кармаш Эки-Суу чөлкөмүндө 1875-ж. 25-декабрынан 1876-ж. 5-январына чейин созулган. К. П. Кауфман жана М. Д. Скобелев демилгечи болгон бул согушта орус аскерлери бөтөнчө мыкаачылыкты көрсөтүшкөн. Муну генерал Скобелевдин: «*... Азиядагы бейкутчулук ал жерде кырылган элдин жана кесилген баштын санына түздөн-түз байланыштуу. Сокку канчалык катуу болсо, душман ошончолук тынч болот*», – деп жазганы далилдеп турат. Эки-Суу аралыгындагы кыргыздарга падыша аскерлеринин жүргүзгөн тукум курут (геноцид) саясаты тарых изилдөөчү Т. Ариповдун «Эки-Суу аралыгындагы кыргын» (Б., 2011) аттуу китебинде чагылдырылган.

Орус аскерлери 8–10-январда Анжиянды ээлеген. Бул кармашта 20 миңдей адам өлгөн. Орус аскери 18-январда Асаке кыштагын ээлеген соң, көтөрүлүшчүлөрдүн мизи майтарылган. Орус куралына туруштук бере албасына көзү жеткен Абдырахман абтабачы да М. Д. Скобелевке 24-январда багынып берген. Полот хан Чоң Алайга качууга аргасыз болгон.

Кокон мамлекетин жеңип алуучу катары тарыхта калуу үчүн кара өзгөй М. Д. Скобелев Коконду баарынан мурун ээлөөгө ашыккан. Натыйжада Кокон ордосу 1876-жылдын 8-февралында М. Д. Скобелев тарабынан биротоло ээленген. Хандыктын жоюлушу жөнүндөгү указга падыша Александр II 19-февралда кол койгон. Ушул күнү туткунга түшкөн Искак Полот хан К. П. Кауфмандын буйругу менен Маргалаңдын чоң базарында 1-март күнү даргага асылган. Кокон хандыгы ээлигинин аймагында Фергана областы уюштурулган. Анын башчылыгына «сиңирген эмгеги» үчүн генерал М. Д. Скобелев дайындалган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Түркстан генерал-губернатору К. П. Кауфмандын жазганынан:

«Кокондогу согуш биздин катарыбыздан төмөнкү наамдагы офицерлерди 1873-ж. Хива экспедициясына салыштырганда алда канча көп чыгарды. 1875-ж. согуш хандар менен эмирлерге каршы болбостон, элдик кыймылга каршы жүргүзүлдү. Орто Азияда орустар мындай узакка созулган жана айыгышкан күрөштү эч качан баштарынан өткөргөн эмес. Биз мындай күжүрмөн жоокерлер менен биринчи жолу беттешип отурабыз жана калайык-калк менен күрөшүү жергиликтүү хандыктар менен күрөшкөнгө караганда алда канча оор [redacted] билдик».

Алайлык кыргыздарды Россияга каратуу

Кокон хандыгы жоюлган кезде Түштүк Кыргызстандын тоолуу аймактары, Алай ж. б. өрөөндөрү орус мамлекетине каратыла элек болчу. Фергана областынын жаңы аскер губернатору М. Д. Скобелев кандуу колун кургатпай, көтөрүлүштүн саркындыларын жок кылууну, баскынчылык саясатын улантууну көздөгөн.

М. Д. Скобелев моюн сунбаган кыргыздарды талкалоо үчүн атайын «Алай илимий-согуштук экспедициясын» уюштурган.

Экспедициянын курамына аскердик күчтөрдөн тышкары бир топ окумуштуулар кошулган. Алар барометриялык байкоолорду жүргүзүп, зоогеографиялык, статистикалык материалдарды жыйнашып, топографиялык чиймелерди даярдашмак. Чындыгында бул экспедиция алайлык кыргыздарды биротоло каратууга багытталган кадимки эле согуштук басып алуу экспедициясы болгон. Бул экспедицияга М. Д. Скобелев командачылык кылган. Эркиндикти сүйгөн алай кыргыздардын күрөшүнө Алымбек датка менен Курманжан датканын уулдары Абдылдабек, Батырбек, Мамытбек жана Асанбек жетекчилик кылышкан.

Алай тоолорундагы кармаштар орус аскерлери үчүн ыңгайсыз жана татаал шарттарда жүргөндүктөн, өзүнүн оордугу жана саясий-стратегиялык мааниси жагынан Ферганынын түздүктөрүндө 1875–1876-жж. жүргүзүлгөн согуштарга тете болгон. Бул кармашта көтөрүлүшчүлөр баскынчыларга каршы жан аябай катуу каршылык көрсөтүшкөн. Жазалоочулар эч кимди аяган эмес. Балдар, аялдар, кары-картаңдар кыргынга учураган. Бул экспедицияга Шабдан баатыр Жантай уулу нөкөрү Баяке, иниси Байбосун баштаган 40тан ашуун жигиттери менен катышкан. Ал орустар менен алайлык кыргыздардын ортосунда ортомчу болуп, экспедициянын тынчтык жолу менен жүрүшүнө аракет кылган. Анын аракети менен далай жерде кан төгүлбөй калган.

Россияга баш ийүүнү каалабаган **Курманжан датка** 1876-ж. июндун башында эле өз айылы менен Кашкар тарапка көчүп кеткен. Ал жактан Алайга «Алай экспедициясы» кызуу жүрүп жаткан учурда кайтып келген. Курманжан датканы орус аскерлери 29-июлда Чоң Алайда өргүп жаткан М. Д. Скобелевдин лагерине алып келишкен. Анын Алайдагы кадыр-баркын жакшы түшүнүү менен, Ферганынын биринчи аскер губернатору, генерал М. Скобелев сый-урмат менен тосуп алган. Курманжан датка орус башкаруучулары менен мамиле түзүүдө акыл-эстүүлүктү жана кыраакылыкты көрсөткөн. Сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө генерал Курманжан датканын акылына, кыраакылыгына таң берип, ага *«Алай ханышасы»* деп баа берген. Бул жолугушууда Курманжан орус бийликтерине багынгандыгын билдирип, балдарына да орус букаралыгын алуусуна көмөктөшүүгө мажбур болгон.

Курманжан датка.

«Алай илимий-согуштук экспедициясы» 1875–1876-жж. Фергана өрөөнүн Россияга каратуу компаниясында олуттуу саясий согуштук мааниси бар этап болгон. Мунун натыйжасында 17,4 мин түтүн алайлыктар орус букаралыгына киргизилди. Алайда жаңы болуштуктары түзүлүп, Ош уездинин курамына кирген. Курманжан датканын уулдары жаңы түзүлгөн болуштуктарга болуш болуп калышкан. Ошентип, Түштүк Кыргызстанды Россияга каратуу аяктаган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. М. Д. Скобелевдин 1876-ж. 23-октябрда Алайга жасаган «Илимий-согуштук экспедициясынын» жыйынтыгы жөнүндө билдирүүсүнөн:

«... Анын отурукташкан эли, ошондой эле көчмөндөрүнүн (кыпчактар) бир бөлүгү орус куралынын алдында өздөрүнүн алсыздыгына көзү жетип, биздин бийликке биротоло баш ийишти. Мурдагы хандыктагы көптөгөн кара кыргыз калкын тынчтандыруу маселеси саясий жана тарыхый жагдайлардан улам чечилбей калды.

Алай жүрүшүндө төмөнкүдөй жыйынтыктарга жетиштик:

1) Тоо тилкесин мекендеген, кара кыргыздар баш ийдирилип, алардын ортосуна орус башкармасы дайындалды, аларга зекет чегерилип, Гүлчө-Алай жолун куруу милдеттендирилди. Эч кимдин бийлигин тоотпогон бу көчмөндөр эми орустардын букарасы...

2) Биздин Кашкардагы чек арабыздын абалы такталды...

4) Мурда Европа таптакыр билбеген өлкөлөр ачылды, болгондо да картага 25 миң чарчы чакырымга жакын жер түшүрүлдү...

3) Табигый-тарыхый изилдөөлөр жүргүзүлүп, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнөн үлгүлөр чогултулду...».

2. Курманжан датканын Фергана аскер губернатору М. Ионовго жазган катынан:

«... Фергана дагы мусулман мамлекети (Кокон хандыгы – *Авт.*) Россияга баш ийбей турган кезде мен Сиздер менен күрөшүп жана талашып-тартышып жүрдүм. Ошол кезде бир генерал (М. Д. Скобелев – *Авт.*) Алайга келди. Генерал мени жылуу кабыл алып, сылык мамиле жасады. Мен ыраазы болуп калдым...

Мына эми азыркы тынч мезгилде мындай деп айткым келет: Менин бүт элим, өзүм да жана туугандарым да эч качан Силерге каршы

чыкпайбыз. Биз тараптан эч кандай жамандык кылынбайт. Эгерде менин элим жаман иш кыла турган болсо жана чыккынчылык кылса, анда мен күнөөлүүнү барып турган оор жаза менен жазалаймын, ал эми өзүм болсом өмүрүм өткөнчө азап тартып жүрүп өтөмүн.

Маматбай кызы Курманжан датка».

Жыйынтыктап айтканда, Россиянын Фергана өрөөнүн басып алышы, ички (Кокон хандыгындагы эзүү) жана тышкы себептер (1868–1873-жж. орус-кытай, орус-кашкар келишимдери) менен шартталган; Россиянын Түштүк Кыргызстанды каратуусу өзүнүн кандуулугу менен айырмаланып, 1873–1876-жж. кучагына алган элдик кыймыл менен тыгыз байланышта өткөн; 1873–1876-жылдардагы элдик кыймыл адегенде (1873–1874-жж.) Кокон хандыгына каршы багытталып, экинчи баскычында анын социалдык курамы кеңейип, прогрессивдүү элдик-боштондук мүнөзгө өсүп чыккан. Бул кыймылда Искак Асан уулу Полот хан элдик баатыр жана мамлекеттик ишмер катары таанылган; Россиянын Кыргызстандын түштүгүн каратуусу тикеден-тике басып алуучулук мүнөздө өткөн. 1873–1876-жж. элдик кыймылдардын аякталышы жана Алай кыргыздарынын 1876-ж. аягында орус букаралыгын таануусу менен Түштүк Кыргызстан Россияга биротоло караган.

Кыргызстандын Россияга каратылышынын тарыхый мааниси чоң:

– Кыргызстанды Англиянын же артта калган чыгыш мамлекеттеринин биринин басып алуу коркунучу жоюлган;

– россиялык администрациялык-саясий башкаруунун киргизилиши менен, уруу башчыларынын укумдан-тукумга өткөн катаал бийлиги өз таасирин жогото баштаган. Уруулар арасындагы кандуу кармаштар токтогон;

– тоолуу аймактын экономикасынын өнүгүшүнө, капиталисттик мамилелердин калыптанышына, калктын санынын өсүшүнө жана социалдык жиктелишине өбөлгө түзүлгөн;

– калктын отурукташуусу тездеген, айыл-кыштактар, шаарлар пайда болуп, натуралдык чарбалар рыноктук мамилелерге ылайыкташа баштаган.

СУРООЛОР:

1. Түштүк Кыргызстандын коомдук саясий абалы Түндүк Кыргызстандыкынан эмнеси менен айырмаланган?
2. Элдик кыймылдын чыгышына жана күчөшүнө эмне себеп болгон?
3. Искак Асан уулу Полот хан жөнүндө айтып бергиле?

4. 1873–1876-жж. көтөрүлүшкө мүнөздөмө бергиле.
5. Алайлык кыргыздарды каратууда кандай өзгөчөлүктөр болгон?
6. Курманжан датка жөнүндө эмне билесиңер?
7. Кыргызстандын түндүгү менен түштүгүнүн Россияга каратылышында кандай айырмачылыктар болгон?
8. Кыргызстандын Россияга каратылышынын тарыхый мааниси кандай?

§ 4. ПАДЫШАЧЫЛЫКТЫН КОЛОНИЯЛЫК САЯСАТЫ

Башкаруу системасы

Жаңы каратылган жерлерге Россиянын саясий башкаруу системасы киргизилген. Падыша өкмөтүнүн башкаруу системасы Түндүк Кыргызстандын каратылышы менен, т. а. XIX к. 60-жж. эле киргизиле баштаган. Россия дөөлөтүн алгачкы тааныган кыргыз уруулары Батыш Сибирь генерал-губернаторлугуна караштуу Семей областынын Ала-Тоо округуна киришкен. 1865-ж. февралда Арал деңизинен Ысык-Көлгө чейинки зор аймакты камтыган Түркстан областы түзүлгөн. Ага Ысык-Көл, Чүй, Талас, Кетмен-Төбө өрөөндөрү, кийинчерээк Борбордук Теңир-Тоо карап калган. Түркстан областынын алгачкы аскер губернаторлугуна генерал М. Г. Черняев дайындалып, ал аскердик жана жарандык бийлик жүргүзгөн.

1867-ж. область Түркстан генерал-губернаторлугуна айланат да, анын чегинде Сыр-Дарыя (борбору – Ташкен) жана Жети-Суу (борбору – Верный) областтары түзүлөт. Жети-Суу областынын аскер губернатору болуп Г. А. Колпаковский дайындалган. Областтар уездерге бөлүнгөн. Өз кезегинде уезддер болуштуктарга бөлүнүп, аларга айылдар караган. Болуштуктар эки, үч миң түтүндөн, айылдар жүз-эки жүз түтүндөн турган. Болуштуктардын башкаруучулары – болуштар болуштуктун съездинде, ал эми айыл башчылары – старчындар айылдык чогулушта шайланышкан. Кокон хандыгы жоюлган соң анын аймагында Түркстан генерал-губернаторлугуна караштуу Фергана областы түзүлүп, анын башына генерал М. Д. Скобелев дайындалгандыгын билебиз. 1886-ж. тартып «Түркстан чөлкөмүн башкаруу жөнүндө жобо» күчүнө кирет да, Түркстан генерал-губернаторлугу Түркстан крайы аталып, анын карамагына Самаркан, Сыр-Дарыя жана Фергана областтары кирген. Жети-Суу областы болсо 1882-ж. Талаа генерал-губернаторлугуна кошулган. 1899-ж. ал кайрадан Түркстан крайына караган.

Падыша өкмөтүнүн аймактык-администрациялык бөлүштүрүү саясатынын натыйжасында кыргыз жери Токмок, Ысык-Көл, Олуя-Ата, Ош, Анжиян, Наманган, Маргалаң (Скобелев), Ко-

кон, Кожент өңдүү ар кайсы уезддердин карамагында туруп, бул уезддер өз кезегинде Сыр-Дарыя, Жети-Суу, Самаркан, Фергана областтарына караган.

Кыргызстандын калкы 73 болуштукка бөлүнүп, аларды 3 жылдык мөөнөткө шайланган болуштар менен старчындар башкарган. Кыргызстанда башкаруу жарым-жартылай аскердик мүнөздө болгон. Областтар менен уезддердин башында падыша офицерлери, участкалык приставдар турган. Алардын көзөмөлү менен жергиликтүү манаптар, байлар болуштукка же старчындыкка шайланган. Кийинчерээк аскер губернатору кааласа шайлоо өткөрбөй эле болуш, старчындарды дайындоо укугуна ээ болгон. Болуштар падышалык чиновниктердин буйруктарынын аткарылышына, алык-салыктардын өз убагында жыйналышына көзөмөлдүк кылган. Старчындар болсо болуштарга баш ийип, алардын көрсөтмөлөрүн аткарган. Жергиликтүү бийликти жүргүзүүгө булардан тышкары айыл аксакалдары, бийлер жана казылар катышышкан.

Орчундуу кылмыш иштери уезддик жана аскер соттору тарабынан каралып, чечим чыгарылган. Майда кылмыш иштерин бийлер, казылар карап, адатка жана шарыятка таяп, бүтүм чыгарышкан.

Кыргызстандагы администрациялык-аймактык бөлүштүрүү падышачылыктын колониялык бийлигин чыңдоого багытталганы менен, кыргыз элинин турмушуна бир катар жаңылыктарды киргизген. Алсак, кыргыз элинин кылымдардан бери келе жаткан уруулук байланыштары акырындык менен бузулуп, элдин уруу башчыларына көз карандылыгы жоюла баштаган. Башкарууда шайлоо тартибинин киргизилиши менен бай-манаптык бийликтин укумдан-тукумга мурас катары өтүшү токтотулган. Башкарууда россиялык мыйзамдарга ылайык жогорку жана жергиликтүү бийликтеги башаламандыкка, өзүм билемдикке чек коюла баштаган.

Падыша өкмөтүнүн жер саясаты

Падыша өкмөтүнүн колониячыл саясаты Кыргызстандагы жер маселесин чечүүдөгү аракетинен өзгөчө байкалган. Россиянын Борборук Азияга, анын ичинде Кыргызстанга, көз артышынын негизги себептеринин бири Россиянын борбордук бөлүктөрүнө батпай калган дыйкандарды бул жакка көчүрүү болгон. Кыргызстан Россияга каратылгандан баштап эле бул жакка келгин дыйкандар көчүп келе баштаган. Жаңы келген дыйкандарды жайгаштыруу боюнча атайын башкармалыктар түзүлүп, изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Падыша бийлиги ооп келген орус, украиндерге дыйканчылыкка өтө ыңгайлуу, өзөн-суусу мол өрөөндөрдү, ойдуңдарды, негизги жолго жакын жерлерди жергиликтүү калктан тартып бере баштаган.

Келгин дыйкандарга жерди кесип берүүдө кыргыздардын кызыкчылыктары такыр эске алынган эмес. Алсак, 1868–1883-жж. Жети-Суу областында уюшулган 36 орус-украин кыштактарындагы 2,5 миң түтүн негизинен Сары өзөн Чүйдө, Ысык-Көлдүн айланасына жайгашкан. Падыша өкмөтү бул аймакта өз бийлигин келечекте бекем колдой турган дыйкандардын бай катмарларын көбөйтүүгө аракеттенген. Ушул максатта, адегенде ар бир дыйканга 30 десятинадан (1 десятина – 1,2 *га*) жер бөлүп берип, аларды 15 жылдык мөөнөткө салыктан жана аскер кызматынан куткарган. Мындан тышкары аларга акчалай жардам берилген. 1890-жж. орус дыйкандарынын көчүп келүүсү өзгөчө күчөп кеткен. Буга 1892–1898-жж. Борбордук Россиядагы ачарчылык да түрткү болгон.

1896-ж. Пишпек жана Пржевальск уезддеринде эле 26 орус кыштагы пайда болуп, 80-жылдарга салыштырмалуу келгиндердин саны эки эсеге көбөйгөн.

XIX к. аягында орус дыйкандары Түштүк Кыргызстанга келе баштаган. Бул жакта алгачкы орус кыштактары 1893-ж. Покровка жана Ош уезддеринде негизделген.

Орус дыйкандары менен катар эле кытай феодалдарынын эзүүсүнөн качкан дунгандар менен уйгурлар 1877–1884-жж. Кыргызстанга келишкен. Аларды да Ферғананын, Ысык-Көлдүн, Чүй өрөөнүн дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлерине отурукташтырууга туура келген. 1882-ж. ортосундагы Кытай менен Россиянын ортосундагы жаңы чек ара Капкак (Текес) өрөөнү аркылуу такталгандан кийин сарт калмактар эски журтунда эки жыл жашашып, 1884-ж. Жогорку Иле чөлкөмүндө жашаган сарт калмактардын (алар өздөрүн өлөттөр дешкен) 200 түтүндөн турган айылы кытайлыктарга баш ийүүдөн баш тартышып, Ысык-Көлдүн башына көчүп келишип, Бөрү-Баш, Челпек, Таш-Кыя кыштактарын негиздешкен.

Дыйканчылыкка жарактуу сугат жерлери жетишпегендиктен жана кыргыздардын наразычылыгынын күчөшүнөн чочулаган падыша өкмөтү 1896–1906-жж. орус дыйкандарынын Түркстанга көчүп келүүсүнө тыюу салган. Ошого карабастан XX к. башында борбордук губерниядан дыйкандардын өз бетинче көчүп келүүсү күчөгөн. Алар көбүнчө Жети-Сууга, т. а. Түндүк Кыргызстанга ооп келе баштышкан. Алсак, 1902-ж. эле бул областка 2,7 миң үй-бүлө келген эле. Алардын 1,2 миң түтүнү Пишпек уездине отурукташкан. 1905–1907-жж. биринчи орус революциясы башталганда падышалык өкмөт борбордук губерниядагы дыйкандарды тап күрөшүнөн оолактатуу максатында алардын Түрк-

станга көчүүсүнө кайрадан уруксат берген. Аларды жайгаштыруу үчүн атайын Жети-Суу жана Сыр-Дарыя келгиндер району түзүлгөн. 1906-ж. карата Жети-Сууда 40 мин, Сыр-Дарыя областында 27 мин, Ферганада 4 миң келгин дыйкан топтолгон.

Кыргыздардын жерин тартып алуу айрыкча Столыпиндин агрардык реформасынан кийин өзгөчө күч алган. 1906-ж. Түркстан аймагында 77 миң келгин дыйкандар болсо, анын 40 мини Жети-Сууга, 27 миндейи Фергана областына байыр алган. Алардын 83 проценти кыргыз-казактардын жерине отурукташкан. Мисалы, 1907-ж. Жети-Суу областында 289 миң теше жер келгин дыйкандарга бөлүштүрүлгөн. 1914-ж. карата бул областтын жергиликтүү калкы 4 млн тешеден ашык жеринен кол жууган. Ал эми Фергана областында 762 миң теше жерди кыргыздардан тартып алуу белгиленген.

Жергиликтүү калктан тартылып алынган жерлерди мыйзамдаштыруу үчүн падыша өкмөтү 1891-ж. атайын «Талаа жобосун» иштеп чыккан. Ал боюнча кыргыздар көчүп-конуп жүргөн жерлердин баары мамлекеттик делип эсептелген. Бул «жобо» боюнча кыргыздардын айдоо жерлери, ал тургай жайыттары да каалаган учурда тартылып алынмак. Мындан жалпы эл, дыйканчылык менен кесип кылган карапайым калк өзгөчө жапа чеккен. Кыргыз дыйкандарынын эптеп күн көргөн айдоо жерлери, анча-мынча там-ташы, кыштоолору короо жайлары менен кошо тартылып алынып, өздөрү айдоого жараксыз жерлерге сүрүлгөн.

Россияга каратылгандан кийин Кыргызстандын калкынын саны бир кыйла көбөйгөндүгү байкалат. 1897-ж. Бүткүл Россиялык эл каттоо боюнча Кыргызстандын жаңы административдик чегинде 663 миң адам жашаган. Бул 1865-ж. салыштырганда 116 миң адамга көптүк кылган, өсүш 21,2 процентти

Бай орустун турак жайы. XX к. башы. *Чүй өрөөнү.*

түзгөн. Кыргызстандын калкы биринчи кезекте жергиликтүү калктын табигый өсүшүнүн, ошондой эле Россиянын европалык бөлүгүндөгү губерниялардан жана Батыш Сибирден келген дыйкандардын эсебинен көбөйгөн. Мындан тышкары Кытайга караштуу Чыгыш Түркстандагы дунган, уйгур көтөрүлүшчүлөрүнүн бир бөлүгү ал жактагы бийликтин жазалоосунан коркуп, Кыргызстанга көчүп келишкен. Көчүп келген дунгандардын саны сегиз миндей болгон. 1913-ж. Кыргызстандын калкынын саны 864 миңге жеткен. Бул 1897-ж. салыштырганда 30 процентке көптүк кылган.

Экономикалык абал. Мал чарбасы

Кыргызстан Россияга каратылгандан кийин деле экономиканын негизин мал чарбачылыгы түзгөн. Алсак, Пишпек уездинин жергиликтүү калкынын 84,9 проценти, Каракол уездинин 80,7 проценти көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенишкен. Ал эми Кыргызстандын түштүгүндө мындай көрсөткүч бир аз төмөнүрөөк болгон. Мисалы, Ош жана Кокон уезддеринде кыргыздардын 65 процентинин негизги кесиби көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылык болгон.

Кыргыздар негизинен кой-эчки, жылкы, уй, топоз, төө кармашкан. Нечен миңдеген төрт түлүк малы бар байлар калктын болжол менен 5–10 процентин түзгөн. Ошол кезде мал чарбачылыгы мурдагыдай эле экстенсивдүү мүнөздө өнүккөн. Өндүргүч күчтөр жана эмгек куралдары жупуну болгондуктан, мал үчүн кышка тоют камдалган эмес. Кар калың түшүп, кыш узакка созулган жылдары жут болуп, малдын көбү кырылып калчу.

Падышачылыктын колониялык саясаты Кыргызстанды акырындап Борбордук Россиянын өнөр жай товарларын сатып өткөрүү рыногуна жана анын өнөр жайы үчүн арзан чийки зат берүүчү булагына айландыра баштаган. Кыргыздардын мал чарбачылыгы да соода мамилелерине тартыла баштаган. Мисалы, 1906-ж. Пишпек жана Пржевальск уезддеринде сатылган бардык малдын 91,6 проценти кыргыздардын чарбасына тиешелүү болгон. Бул эки уезд боюнча жалпы алганда малдын товардык бөлүгү 54,8 процентти түзгөн. Эгерде XIX к. экинчи жарымында Кыргызстандын түндүгүндөгү товардык рыноктордо тирүү малды сатуу негизги орунда турса, XX к. башында сатууга тери, жүн көп түшө баштаган.

XIX к. аягы – XX к. башында кыргыздардын мал чарбасында жылкынын саны мурдагыдай басымдуулук кылбастан, биринчи орунга кой жана эчки чыккан. Булардан кийин жылкы, уй, төө, топоз ж. б. турган. Малдын басымдуу көпчүлүгү феодалдарга тийиштүү болгон. 1916-ж. башында Кыргызстанда

519 миң ири мүйүздүү мал, 2,5 млн кой жана эчки, 708 миң жылкы жана 27 миң чочко болгон. Бул малдын көбү феодалдарга тиешелүү болгон. Алсак, Пишпек жана Пржевальск уезддеринде 1913-ж. кедейлерге малдын 11, орто чарбаларга – 55,5, ал эми бай-манаптарга – 33,5 проценти туура келген. Келгин дыйкандар менен байланышуунун натыйжасында малды короолордо багуу, алар үчүн тоют даярдоо, ветеринариялык жол менен дарылоо, малдын породаларын жакшыртуу иштери жүргүзүлө баштаган. 1913-ж. Кыргызстанда 8 ветеринардык участок иштеп, 6 фельдшер жана 6 санитар эмгектенген.

Падышачылыктын салык саясаты

Кыргыздар орус мамлекетине каратылгандан кийин адегенде Кокон хандыгына төлөгөн салыктар сыяктуу салыктарды төлөп турган. Кийинчерээк салык алуу жергиликтүү шарттарга жараша кайрадан иштелип чыккан. Бул боюнча көчмөн мал чарбачылыгы менен кесип кылган кыргыздар түтүн башына 2 сом 75 тыйындан салык төлөөгө милдеттендирилген. Жер мамлекеттики деп эсептелгендиктен, жайылган койдун туягынан 3 тыйын, жылкыдан – 30, төөдөн– 50 тыйын салык алынган. 1882-ж. салыктын көлөмү өсүп туруп, дүйнөлүк биринчи согуштун учурунда 15 сомго чейин көбөйгөн.

Отурукташкан калк салыктын эки түрүн төлөгөн. Эгин аянттарынан хараж салыгы алынып, бак-дарак, мөмө-жемиш тигилген, жашылча өстүрүлгөн жерлерге танаптык (танап – аянтты өлчөөнүн бирдиги) салык салынып турган. Хараж түшүмдүн 10 пайызына барабар болуп, натуралай төлөнгөн. 1886-ж. танаптык салык салуу тартибине өзгөртүүлөр киргизилет. Бул боюнча танаптык салык оброк салыгы делип аталып, жердин иштетилген же иштетилбегенине карабастан, айдоо аянттарынын бардыгынан салык алынган. Мындан падыша өкмөтү кыйла көп пайда таба баштаган. Падыша өкмөтүнүн алык-салык саясаты калктын турмушун оорлотуп, жакырлануусун ого бетер күчөткөн.

Падышалык өкмөттүн салыгынан тышкары жергиликтүү бай-манаптар патриархалдык-феодалдык салтка ылайыктап карапайым букарадан мал жайгандыгы үчүн – *чөп ооз*, манаптарды сыйлоо үчүн – *чыгым*, мал жана эгин түрүндө – *журтчулук*, феодалдын тамак-ашы үчүн – *союш*, байдын жеринен мал айдап өткөндүгү үчүн – *туяк пул*, бай-манаптардын аш-тойлорун өткөрүш үчүн – *кошумча* ж. б. салыктын түрлөрүн чогултушкан. Жергиликтүү чиновниктердин элден пара алышы адаттагы көрүнүш болуп калган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Фергана областынын аскер-губернаторуна Маргалаң уездинин Ичкилик болуштугунун Кожо-Арык кыштагынын тургундарынын арызынан (1889-ж.)

«Өткөн жылдын июль айында биздин болуш болуп эски маргалаңдык Молдо Тане дайындалган. Ал бийликке келери менен эле бизден бирден кой, 100 боодон беде, жем үчүн арпа жана 5 сомдон акча талап кылган. Бир аз өтпөй эле ал бизден Мин-Дөбөгө жиберем деп буудай, 40 сом акча чогултууну буюрду. Көп өтпөй жогорку жактагы начальниктин буйругу деп ар бирибизден 16 пуддан эгин алды... Ал өзүнө эки боз үй тикти, бул үчүн бизден 60 сомдон жыйнап алды. Жайында мал жайганыбыз үчүн бизден 40 сомдон дагы алды.

Бизде аскердик пост турган кезде ал үчүн 20 пуд арпа, 200 боо чөп, 3 пуд шак, 5 сомго отун жеткирдик. Бул продуктулар үчүн акчаны болуш өзү алды. Анын эки жигитине жылына 40 сом төлөйбүз».

Жергиликтүү карапайым калктын падышачылыктын колонизатордук саясатынан көргөн кордугу, жергиликтүү байлардын жана манаптардын эзүүсүнүн аларга кошумча болушу – эзилген элдин нааразычылыгынын өсүшүнө түрткү болгон.

Дыйканчылык

Кыргызстанга көчүп келген орус, украин, уйгур, дунган ж. б. элдердин дыйканчылык боюнча бай тажрыйбаларынын таасири менен кыргыздардын дыйканчылыгына айрым өзгөрүштөр кире баштайт. Кыргыздарда көбүнчө кедей-кембагалдар дыйканчылык менен күн көрүүгө өтө баштаган. Дыйканчылыкта буудай, арпа, сулу, таруу ж. б. дан эгиндери, өсүмдүктөр эгилген. Кыргызстандын түштүгүндө болсо пахта, тамеки, күрүч жана жашылча-жемиштин түрлөрү өстүрүлгөн.

Капиталисттик рынок мамилелеринин киргизилиши менен Кыргызстандын айрым райондорунда кыргыз дыйкандары өз муктаждыктары үчүн гана эмес, базарга сатуу үчүн да дан эгиндерин, жашылча-жемиштерди, мөмө-дарактарды өстүрүп, бал аарыларын бага баштакан. Бирок соода дыйканчылыгынын бул түрлөрү, орус, украин, өзбек, дунган калктарында көбүрөөк өнүккөн. Кыргызстандын түштүгүндө дыйканчылыктын маанилүү тармагы пахтачылык болуп, пахта товар катары өндүрүлө баштаган. Түштүк Кыргызстандагы Нойгут-Кыпчак, Найман, Багыш, Баястан, Ак-Буура жана Ноокат болуштуктарында эгин сатуу үчүн атайын өстүрүлө баштаган.

XIX к. экинчи жарымынан тарта өзгөчө Фергана областында кыргыздар толук же жарым-жартылай отурукташа башта-

ган. 1917-ж. карата Фергана областындагы 362 миң кыргыздын, 206 миңи отурукташкан же жарым отурукташкан турмушка өтүшкөн. Кыргызстандын түндүгүндө болсо XX к. башында 70тей гана кыргыз кыштагы болгон. Орус менен украиндердин кыштактары 100дөн ашкан. Булардан тышкары 5 немис, 3 дунган кыштактары болгон. Түштүк Кыргызстандын кыргыз кыштактарында негизинен 500дөн, айрым чоң кыштактарда 1–2 миндей адам жашаган. Ал эми Түндүк Кыргызстандагы кыргыздар жашаган кыштактардагы адамдардын саны 100–200дөн ашкан эмес.

Көчүп келген дыйкандар жергиликтүү элден сугат жерлерин өздөштүрүүнү, каналдарды жана арыктарды казууну, жайытты пайдаланууну үйрөнүшкөн. Байлардын жана кулактардын чарбаларында темир соколор, тырмоолор, чалгылар ж. б. пайда боло баштаган. 1913-ж. Кыргызстанда 23,9 миң ат соко, 172,2 миң буурусун, 89,7 миң темир жана жыгач тиштүү тырмоолор, 16 сеялка, 189 чөп чапкыч жана 4479 эгин бастыруучу молотилка болгон. Темир техникалар пайда болгон менен жер негизинен кол эмгеги менен иштетилген. Айдоо аянттарына жер семирткичтер колдонулган эмес. Жер үстүртөдөн гана айдалгандыктан, талааларды отоо чөптөр басып эгиндин өсүшүнө тоскоолдук кылган. Жерди которуштуруп айдоо болбогондуктан, айдоо аянттары арыктаган.

Өнөр жайдын абалы

XIX к. аягы – XX к. башында Кыргызстанда өнөр жайдын аз-аздан калыптанып өнүгө баштагандыгы байкалган. Кыргыздарда мал чарбасынын жана дыйканчылыктын продукцияларын үй шартында иштетүү иши күч алган. Эгерде мурда андагы даярдалган буюмдар өзүлөрүнүн керектөөлөрү менен гана чектелип келсе, эми алар сатуу үчүн даярдала баштайт.

XIX к. аягында майда товардык кол өнөрчүлүк менен катар майда шаарчаларда чакан жеке капиталисттик кайра иштетүү ишканалары пайда болгон. Аларга негизинен орус, украин, өзбек көпөстөрү ээлик кылышкан. Айрым тегирмендерге, май чыгаруучу чакан ишканаларга кыргыздар да ээ боло баштаган.

XIX к. 90-ж. башынан баштап Кыргызстандын түштүгүндө көмүр жана нефть кендерин изилдөө жана иштетүү жанданып, 1898-ж. Кыргызстандын тоо-кен өнөр жайынын башаты болгон Кызыл-Кыя көмүр кени казыла баштаган. Көмүр, нефть кендери бөлөк чөлкөмдөрдө да ачылып, аз-аздан ишке киргизилген. Бирок өндүргүч күчтөрдүн жоктугу, алардагы эмгек шарттарынын татаалдыгы, төлөнгөн акынын аздыгы бул тармакты өнүктүрүүгө мүмкүндүк берген эмес.

1913-ж. Кыргызстандын азыркы аймагында фабрика-завод тибиндеги 30дан ашык ишканалар иштеген. Окумуштуулардын пикири боюнча 30 жылдын ичинде (1883–1913-жж.) экиден, үчтөн жалданма жумушчулары бар майда ишканаларды кошкондо алардын саны 165тен 569га көбөйгөн. Бирок Кыргызстандын өнөр жайы өтө начар өнүккөн. Өнөр жай продукциялары коомдук жалпы продукциялардын 5 процентке жакынын түзүп, анда калктын 0,3 проценти гана эмгектенген. Өнөр жайдын өнүгүшү колониялык мүнөздө болуп, негизинен айыл чарба продуктуларын кайра иштетип, чийки зат өндүрүү, пайдалуу кендерди казуу менен гана чектелген.

Мурдагы Кокон хандыгынын чептеринин урандыларына жакын жерлерде негизделген аскердик-административдик борборлор кийинчерээк Токмок, Пишпек, Каракол сыяктуу кадимкидей шаарларга айланган. Бул шаарлар өздөрү турган чөлкөмдүн саясий, маданий, өнөр жай жана соода борборлору катары жылдан-жылга өсө берген. Түштүк Кыргызстанда болсо Ош, Өзгөн жана Жалал-Абад шаарлары тез темп менен өнүгө баштаган. Чүйдөгү эң ири шаар Пишпекте XIX к. аягында 6,6 миң адам жашаган.

Ошентип, XIX к. аягында Россияда капитализмдин тездик менен өнүгүшүнө байланыштуу Кыргызстан дыйкандарды көчүрө турган чөлкөмгө, орустун жаны буржуазиясы үчүн арзан чийки заттарды алуунун булагына, өнөр жай товарларын сатуучу рынокко айланган. Жаңы түзүлгөн өндүрүштүк мамилелерге ылайык кыргыздар товардык-акча мамилелерине акырындап көнө баштаган. Бул кыргыз элинде кылымдап калыптанган натуралдык чарбанын бузулушуна өбөлгө түзгөн. Бирок ошол мезгилде өнөр жайдагы жаны өзгөрүүлөргө, товардык-акча мамилелерине кыргыздардын көпчүлүгү тартыла элек эле.

Калктын социалдык түзүлүшү

Кыргызстан Россияга каратылгандан кийин экономикадагы өзгөрүштөр Кыргызстандын калкынын социалдык түзүлүшүнө да өзгөрүүлөрдү киргизген. Коомдогу ээлеген орду, өндүрүш каражаттарына карата мамилелери боюнча калк *феодалдар* – байлар, манаптар жана *букара* – эмгекчи эл болуп эки чоң социалдык топторго бөлүнгөн.

Ири байлар, манаптар колониялык бийликтин таянычы катары орус администрациясына тартылып, алар болуш, старчын, бий кызматтарына ээ болушкан. Падышачылыкка эмгек сиңирген чоң манаптарга өкмөт аскердик чиндерди, ар кандай сыйлыктарды ыйгарып турган. Бийлер, аткаминерлер жана молдолор да эзүүчү таптын катарына киришкен.

Экономиканын өнүгүшүнө почта, телефон, телеграф өнүгүшү да түрткү болгон. Транспорттун түрлөрүнүн көбөйүшү жол курулушунун пайда болушу Кыргызстандын бөлөк чөлкөмдөр менен карым-катнашынын жакшырышына, сооданын өсүшүнө өбөлгө болгон. XX к. башында соода алмашуу, жарманке жана такай иштөөчү болуп үч түрдө өнүккөн. Натыйжада келгин жана жергиликтүү калктын ичинен соода буржуазиясы түзүлө баштаган. Дүйнөлүк биринчи согуштун алдында Пишпек жана Пржевальск уезддериндеги 2118 соодагердин (келип-кеткендерди кошпогондо) 36,3 процентин кыргыздар түзгөн.

Кыргызстанда өнөр жайдын өнүгүшү менен аз санда болсо дагы жумушчу табы пайда болгон. Алардын катарын келгин жана жергиликтүү элдердин кол өнөрчүлөрүнүн жакырланган бөлүгү түзгөн. Жумушчулардын жогорку квалификациялуу бөлүгү Россиянын борбордук бөлүгүнөн келген жумушчулар болгон. Ишканалар кустардык жана жарым кустардык мүнөздө болгондуктан, жумушчулар чачыранды болушкан. Бирден бешке чейин жумушчулар эмгектенген ишканалар көп эле. Ири делип эсептелген ишканаларда 16дан 40ка чейин жумушчулар иштеген. 1913-ж. кустардык өнөр жайда 12,6 миң, ал эми фабрика-завод тибиндеги ишканаларда 1,9 миң жумушчу болгон. 1913-ж. Кыргызстандын өнөр жай ишканаларында 2545 жалданма жумушчу иштеген. Кийинки жылдары ири ишканаларда иштеген жумушчулардын саны кыйла көбөйгөн. Алсак, 1917-ж. Кызыл-Кыя кенинде 1,2 миң, Сүлүктүдө – 1070, ал эми Чүй сугат системасында 200 адис жумушчулар эмгектенген. Жалпы алганда өнөр жайында эмгектенген жумушчулардын саны 10 миңге жеткен. Мындан тышкары айыл чарбасында жалданып иштеген жумушчу-батрактардын саны 20 миңдей болгон. Алар кулактардын, бай-манаптардын чарбаларында иштешкен. Алардын көпчүлүгү жергиликтүү калктын жакырданган бөлүгү

Кыргызстандагы алгачкы почта жолунда. *Боом капчыгайы.*

эле. Ошентип, 1917-ж. Кыргызстанда 30 миңдей адам жалданып иштеген жумушчу табынын өкүлдөрү болушкан.

Карапайым эмгекчи калктын негизин кара букара түзгөн. Алардын бирин-эки майда жандыгы, үйү, аты болгон. Кедей-кембагалдар жакырлар, жалчылар, жатакчылар, малайлар, чайрыкерлер, мандикерлер сыяктуу социалдык катмарларга бөлүнүшкөн. Кыргызстандын түштүгүндө, дыйканчылык өнүккөн аймактарда жери аз же жок дыйкандар чайрыкерлик кылышкан. Алар байлардан жер, үрөн, өгүз ат жана айыл чарба шаймандарын алышып, ал үчүн күзүндө түшүмдүн көбүрөөк бөлүгүн берүүгө милдеттүү болушкан. Мандикерлер болсо айыл чарба жумуштары кызыган маалда жалданып иштешкен.

Дыйкан малчылар болсо малдуулар, орто малдуулар, аз малдуулар болуп бөлүнүп, улуттук дыйкандар табынын чордонун түзгөн. 1917-ж. Кыргызстандагы дыйкан чарбалардын 65 проценти кедей, 26 проценти орто, ал эми 9 проценти бай чарбалар болгон.

Ошентип, падышачылыктын саясатынын натыйжасында Кыргызстанда аскердик-феодалдык, капиталисттик мамилелер калыптана баштаган. Кыргызстандын калкынын социалдык жактан жиктелиши тереңдеген. Тоолуу региондун социалдык-экономикалык турмушунда колониялык режимдин кыйынчылыктары менен катар, жаңы, прогрессивдүү мүнөздөгү өзгөрүүлөр да пайда болуп өнүгө баштаган.

СУРООЛОР:

1. Кыргызстан кандай административдик бөлүктөрдүн карамагында турган?
2. Падышалыктын бийлиги кандайча жүзөгө ашырылган?
3. Жер саясаты кандайча жүргүзүлгөн?
4. Кыргызстандын экономикасында кандай өзгөрүүлөр байкалган?
5. Өнөр жайдагы өзгөрүүлөр жөнүндө айтып бергиле.
6. Калктын социалдык түзүлүшү жана турмушу жөнүндө эмнени айта аласыңар?

§ 5. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК КҮРӨШ

Анжиян көтөрүлүшү

Бул көтөрүлүш XIX к. аягындагы Орто Азиядагы эң ири көтөрүлүш катары тарыхка кирген. Көтөрүлүштүн негизги себеби падышачылыктын колониялык саясаты, орус администрациясынын эзүүсүнүн, улуттук жана социалдык теңсиздиктин күчөшү болгон.

Көтөрүлүшкө кыргыз, өзбек, тажик улутунун өкүлдөрү, калктын ар түрдүү социалдык катмарлары катышышкан. Кыймылга дин кызматкеринин жетекчилик кылышы, диний ураан, чакырыктарынын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Анткени бул чөлкөмдүн негизги калкы көп кылымдардан бери эле ислам динин тутуп, бул дин калктын калың катмарынын аңсезимине терең сиңген. Көтөрүлүшкө катышкандардын бардыгы өздөрүн мусулманмын деп эсептешкен. Бул үчүн көтөрүлүштү реакциячыл кыймыл катары кароого эч негиз жок. Көтөрүлүш көпчүлүк элдин мүдөөсүн, кызыкчылыктарын коргогон. Улуттук эзүүгө, теңсиздикке каршы багытталып, элдик, улуттук-боштондук мүнөздө болгон.

Анжиян көтөрүлүшү 1898-ж. май айында башталган. 17-май күнү кечке маал Миң-Дөбө кыштагына 200дөй кыргыздар, өзбектер чогулган. Бул көтөрүлүшчүлөргө ушул кыштактын эшени **Мадали Дүкчи** (ийикчи) эшен жана **Зиядин Максым уулу** (Зияддин Магзуми) жол башчылык кылышкан.

Көтөрүлүшчүлөр эки топко бөлүнүп, Анжиянга бет алышып, калааны бөлөк аймактар менен байланыштырган телеграф зымдарын кыркып салышкан. Жолдон аларга Кутчу, Кара-Коргон кыштактарынын калкы да кошулат. Аз убакыттын ичинде көтөрүлүшкө чыккандардын саны 2000ге жеткен. Көтөрүлүшчүлөрдүн биринчи тобуна Мадали эшен, экинчисине 80 жаштагы молдо Зиядин жетекчилик кылышкан. Түнкү саат үчкө жакын көтөрүлүшчүлөр Анжиянга келишип, 20-Түркстан линиялык батальонунун эки ротасы турган лагерге кол салышкан. Бирок күчтөр тең эмес эле. Курал-жарагы начар көтөрүлүшчүлөр мыкты даярдыгы бар, жакшы куралданган орус аскерлеринен жеңилип, чегинүүгө мажбур болушкан. Айыгышкан кармашта 20дан ашуун падыша солдаттары жана офицерлери өлтүрүлгөн. Көтөрүлүшчүлөр да көп жоготууларга учурап, Кара-Дарыядан өтүп, Хакимабадга чегинишкен. 20-майда Анжияндан 90 чакырым алыстыктагы Чарбак кыштагында көтөрүлүштүн жол башчысы Мадали колго түшүрүлүп, 12-июнда даргага асылган.

Анжиян көтөрүлүшүнө катышкандар.
Бурчтагысы Мадали Дүкчи-эшен.

Зиядин Максым уулу.

Көтөрүлүш токтобостон, Фергана өрөөнүнө жайылган. Ага Анжиян, Маргалаң, Ош жана Наманган уезддеринин калкы активдүү катышкан. Миң-Дөбөлүктөр толкундай баштаган күнү Ноокат аймагындагы Ак-Терек деген жерге Ош уездине караштуу Каракол--Сай, Тамчы-Булак, Жапалак айылдарынан 300дөй киши жыйналган. Бир дагы мылтыгы жок, жалаң союл, таяк, бычак менен куралданган алар Оштогу аскер гарнизонуна кол салмак болушкан. Буларга Оморбек Алым уулу жетекчилик кылган. Бирок мурдагы болуш Карабек Ош уездинин начальнигине бул жөнүндө кабарлап койгон. Көп убакыт өтпөй Оморбек Алимов жана анын жардамчысы Сатыбай Ракымбаев кармалган. Бардыгы болуп 53 адам камакка алынган.

Суусамыр болушундагы Кетмен-Төбөдө да падышалык бийликке каршы күрөштү баштоо үчүн эл чогула баштаган. Алардын башында Шадыбек Шергазы уулу турган. Алар Анжиян тарапта башталган көтөрүлүшкө кошулууга камынышкан. Буларга каршы жүздөн ашуун куралдуу отряд жиберилип, алар Шадыбек баштаган 50дөн ашык адамды кармап, Наманганга айдап келишкен. Шадыбек Шергазы уулу адегенде өлүм жазасына тартылмай болуп, кийин өмүр бою сүргүнгө айдалган. Анын жардамчылары Үмөталы Багышбек уулу жана Төлөбай Бешкемпир уулу жыйырма жылдык мөөнөткө сүргүнгө кесилет. Булардан тышкары дагы 54 адам жети жылга Сибирге айдалган. Алардын ичинде касташкан душмандарынын жалаасы менен кармалган атактуу акын Токтогул Сатылганов да болгон.

Ошентип, көрүнүктүү жетекчиси жана биримдиги жок көтөрүлүш майда топторго бөлүнүп, кеңири кулач жая албай, тез эле басылып калган. Көтөрүлүштү басуу үчүн Түркстандын аскер күчтөрүнүн атайын отряддары арбын жөнөтүлгөн. Бардыгы болуп 777 киши камалып, 415и сот жообуна тартылган. Мадали баштаган 22 киши дарга асылып, 199 адам өлүм жазасынын ордуна Сибирге сүргүнгө айдалган. Сүргүнгө айдалгандардын 130у кыргыз, 52си өзбек, 13ү уйгур, 4ү түрк болгон. Көтөрүлүш башталган Миң-Дөбө кыштагы толук талкаланып, анын ордуна орус кыштагы (Совет доорунда Ленинск, азыркы Асаке) негизделген.

Жеңилип калганына карабастан, бул көтөрүлүш падышачылыктын Түркстандагы колониялык, улутчул саясатына каршы багытталган алгачкы күрөш болгон. Көтөрүлгөн эл көз карандысыздык үчүн күрөшкөн. Жеңилгенине карабастан элдин эркиндикке болгон умтулуусу күчөгөн.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Түркстан аскердик-округдук сотунун аскер прокурорунун Анжиян көтөрүлүшү жөнүндөгү билдирүүсүнөн. 1898-ж.

«... Жергиликтүү башкаруучулар өзүлөрүнүн болуштарын, старчындарын, элүүбашыларын жана элдик сотторун (бийлерин) эркин шайлоо үчүн шайлоо укугун берген орус өкмөтүнүн ишенимин акташпады... 18-майга караган кесепеттүү түндөгү кайгылуу окуялар кимдин ким экендигин көрсөттү. Улуу Россиянын алдында парзын сезген жергиликтүү үч гана киши табылды... Алар – Оштун оёз башчысына атайы кол салганы жатканын айтып берген Карабек Асан уулу, жашырын козголончулар жөнүндө Маргалан оёз башчысына билдирген Абды Кадыр, мин-төбөлүк эшен Мукамбетаалы баштаганы жаткан балекет жөнүндө асакелик приставга билдирген Низаметдин Максут. Кийинкиси гана болуш болучу... Жергиликтүүлөргө карата шайлоону киргизүү зыяндуу деп эсептейм...

Көтөрүлүштүн себеби ... тиги же бу орус башкаруучусунун аракеттеринин кесепетинен эмес, тиги же бул башкаруу чаралары көрүүдө өзгөчө мамилени талап кылган биердеги бүт аймакка карата мамлекеттик саясаттын жалпы багытында тамырлап жатат... ».

1916-жылдагы көтөрүлүш

Түркстанды орусташтыруу – колониялык-улутчул саясаттын негизи катары XX к. башында мурдагыдан да күч алган. Буга 1911-ж. 31-октябрындагы чөлкөмдүн генерал-губернаторунун областтык аскер губернаторуна: «Жергиликтүү эл бизди келечектеги орус дыйкандарынын ишин жасай турган материал катары кызыктырат, ошондуктан аларга бүт орустарды сыйлоону канына сиңдирүү керек, эгерде кимде-ким баш ийгиси келбесе жеринен ажырап, жакырчылыктан өлөт же Россия алар менен кош айтышат», – деген көрсөтмөсү күбө.

Көтөрүлүштүн негизги себептеринин бири орус дыйкандарынын көп санда көчүп келүүсү жана аларды отурукташтырууда кыргыздарга карата зомбулуктун күчөшү болгон. Орус дыйкандарын борбордук бөлүктөн көчүрүү иштерине 1896–1916-жж. эле 237 млн 310 миң 236 рубль жумшалган. 1916-ж. Түркстандагы жалпы калктын 6 процентин түзгөн орустарга айдоо үчүн жарамдуу жердин 57,7 проценти берилген. Ал эми калктын 94 процентин түзгөн жергиликтүү эл айдоого жарамдуу жердин 42,4 процентине гана ээ болгон. Келгин дыйкандар кыргыздарды адам катары көрбөй, суунун башын ээлеп алышып, кыргыздарга суу бербей, аларды жерлерин таштап кетүүгө аргасыз кылышкан. Соода-сатык мамилелеринде да орустар кыргыздардын жакырчылыгынан пайдаланып, алардан күзүндөгү козуну

80 тыйынга, торпокту 1–1,5 сомго сатып алышкан. Жергиликтүү калктын малын ар кандай шылтоолор менен тартып алышкан учурлар көбөйгөн.

Падышалык бийлик жергиликтүү элдин каршылыгынын алдын алып, Түркстандагы куралдуу күчтөрдөн тышкары келгин дыйкандарды да куралдандыра баштаган. 1891-ж. 29-ноябрда эле падыша өкмөтү келгин дыйкандарды куралдандыруу жөнүндөгү документти бекиткен. Келгин дыйкандарга таратып берүү үчүн Сыр-Дарыя областы 1500 мылтык алган. Орус дыйкандарын куралдандыруу Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин күчөгөн. Ошол 1898-ж. Жети-Суу областында келгиндерге 300 мылтык ок-дарысы менен таратылган. 1901-ж. маалымат боюнча Түркстанда келгин дыйкандардын колунда 18,7 миң мылтык ок-дарысы менен болгон. 1916-ж. көтөрүлүштүн алдында Жети-Суу областындагы келгин дыйкандардын 43 проценти куралданган. Демек, кары-картаң, бала-чакадан башка курал алып жүрүүгө жараган келгиндер толук куралданган эле. Өз жери үчүн күрөшкөн кыргыздарды атып салуу адаттагы көрүнүш болуп калган.

1914-ж. башталган дүйнөлүк биринчи согуш, согушка Россиянын катышуусу ансыз деле эзилип, кыйналып турган колониялык элдин башына түшкөн мүшкүл болгон. Кыргыздар да жалпы элге түшкөн кыйынчылыктан четте калбастан, согушка акча, кийим-кече, атчан аскерлер үчүн кыргыз жылкыларын жөнөтүп турган. 1916-ж. 25-июнундагы падышанын Түркстандын элдеринен аскердик курактагы (19дан 43кө чейинки) эр-

«1916-жыл». (*С.Чуйковдун картинасынан.*)

кектерди согуштук коргонуу жумуштарына алуу жөнүндөгү указы, ансыз да падышачылыктын эзүүсүнө, кемсинтүүлөрүнө, жеринен ажырагандыгына араң чыдаган элди биротоло дүрбөткөн.

Падышанын жогорудагы буйругу боюнча Түркстандын Сыр-Дарыя областы – 60 миң, Самаркан областы – 32,5, Фергана областы – 51,3, Жети-Суу областы – 43 миң кишини жөнөтүүгө милдеттендирилген.

Мурдатан эле колониялык эзүүнүн запкысы жанына баткан эл эми колго курал алып, ачыктан-ачык боштондук күрөшкө көтөрүлүүгө аргасыз болгон.

Көтөрүлүш 1916-ж. 4-июлда Самаркан областынын Кожент шаарында башталып, тез арада Сыр-Дарыя, Фергана областтарына тараган. Фергана областындагы июль айындагы көтөрүлүшкө кыргыздар активдүү катышкан. Анжиян уездинин калкы чечкиндүү аракеттер менен падышанын указын аткаруудан ачык эле баш тартышып, атайын түзүлгөн тизмелерди жок кылышкан. Бийлик өкүлдөрүнө, падыша чиновниктерине кол салышкан. Көтөрүлүшкө Кокон, Наманган уезддериндеги тоолук кыргыздар да активдүү катышышкан. Наманган уездиндеги көтөрүлүшкө **Таласбай Алыбаев** жетекчилик кылган.

Боштондук кыймылы Кетмен-Төбөгө, Чаткалга, Тогуз-Торо өрөөндөрүнө тараган. Ош уездиндеги көтөрүлүш Сулайман тоосунун этегиндеги 10 миңдей адам катышкан жыйын менен июлдун башында башталган. Өзгөндөгү көтөрүлүш да курч мүнөздө өткөн. Август айына карата Кыргызстандын түштүгүнүн көпчүлүк бөлүгү көтөрүлүшкө тартылган.

Кыргызстандын түндүгүндөгү көтөрүлүш. Түркстандын башка чөлкөмдөрүндөгү толкундоолордон айырмаланып, өтө курч мүнөздө болгон. Бул жакта элдик кыймыл мыкты куралданган падыша аскерлери менен куралдуу кагылышуу деңгээлинде өткөн. Көтөрүлүшкө кыргыз эли менен катар бул аймакта жашаган башка элдердин көпчүлүгү – казактар, уйгурлар, дунгандар ж. б. катышкан.

Жети-Суу областынын ар кыл элинин өкүлдөрү катышкан алгачкы жыйын 10-июлда Каркыра жарманкесине жакын Каман-Карагай деген жерде өтөт. Кеңешмеде аскерге киши бербөө, керек болсо колго курал алып, падыша бийлигине каршы күрөшүү жөнүндө чечим кабыл алынган.

Көтөрүлүш июль айында башталып, августта күч алган. Түндүк Кыргызстанда алгачкылардан болуп куралдуу көтөрүлүшкө кеминдик кыргыздар чыгышкан. Бул көтөрүлүштүн жетекчиси катары манап **Мөкүш Шабдан уулу** хан көтөрүлгөн. Жергиликтүү элдин өз жериндеги феодалдык төбөлдөрдү хан

көтөрүп, өздөрүнө жетекчи кылышы элдин аң-сезимине сиңген салты менен байланыштуу болгон. Колониялык саясаттын азабын тарткан кыргыз элинин көпчүлүк төбөлдөрү кыйын кезеңде эл менен бирге болушкан.

8-августта Токмокко жанаша жашаган айылдардын калкы көтөрүлгөн. 9-августта **Ыбрайым Төлө уулу** жетектеген көтөрүлүшчүлөрдүн чакан тобу Ысык-Көлгө бара жаткан аскерлердин жолун тороп, 178 мылтык жана 30 миңден ашуун ок-дары жүктөлгөн арабаны колго түшүрүп алган.

Ошол эле учурда сарыбагыш жана Атаке болуштуктарынан чыккан көтөрүлүшчүлөр Кеминдеги Новороссийское кыштагын, казак-орустардын Самсоновка станциясын курчап турган. Август айынын орто ченинде көтөрүлүш Пишпек уездинин 12 болуштугун кучагына алат. Ысык-Көлдө, Таласта да көтөрүлүшчүлөр күч алат.

Канат хан.

Көтөрүлүшкө Теңир-Тоодогу кыргыздар да активдүү катышкан. Кочкор өрөөнү бул жактагы көтөрүлүштүн чордонуна айланат. Көтөрүлүшчүлөр болуш **Канат Убуке уулун** (Канат Абукин) хан көтөрүп, өздөрүнүн башчысы кылып шайлашкан жана ага баш ийүүгө ант беришкен. Ал 30–40тай бардаңке, бинтон, кош ооз түтөтмө мылтык, негизинен шыргыйдан жасалган найза, айбалта менен куралданган 2–3 миңдей аскери менен август айынын башында Кочкордон Шамшынын бели аркылуу Чүйгө аттанган.

Канат хандын стратегиялык урушту так билген, саясий жетекчилик кыла турган билимдүү адамы болгоң эмес. Ага кеңешчи улутчул манаптар, каапырды өлтүрсөң бейишке чыгасың деген молдолор болгон. Канаттын аскерлери Чүйгө түшүп туш келген орус кыштактарына кыргын салган. Анын аскерлери адегенде эски Токмокту каратып, чоң Токмок шаарын 13–22-августта он күндөй камоого алган.

Канат хан жетекчилик кылган көтөрүлүшчүлөр Алматы менен Ташкенден келген 1,6 миң падыша аскерлери менен беттешкен. Өтө начар куралданган кыргыз көтөрүлүшчүлөрү замбирек, мылтык менен куралданган регулярдуу аскер бөлүктөрү менен жан аябай салгылашып эрдиктердин үлгүлөрүн көрсөтүшкөн, алардын көпчүлүгү эркиндик үчүн баатырларча курман болушкан. Алсак, Чүйдөгү Он-Бир-Жылга айылынан чыккан **Норузбай уулу Үкү балбан** башында турган көтөрүлүшчүлөрдүн тобу падыша аскерлерине капысынан сокку уруп, бир нече ирет булгүн

салган. Чечүүчү салгылаш болгон күнү Үкү балбан тынымсыз ок атып жаткан пулемётчуну качырып кирип, аны өлтүрө сайган. Бул айкашта Үкү балбандын чекесине ок жаңылып курман болгон. Анын сөөгүн аты өз кошуунуна алып келген. Көрсө өз өмүрүнөн эркиндикти жогору туткан намыскөй балбан бул айкаштан аман чыкпасын сезип, «Өлсөм сөөгүм орустардын колуна тийип кор болбосун», – деп аттанаары менен эки бутун минген күлүгүнүн үзөңгүсүнө бекем байлатып алган экен.

Үкүнүн салмагы жарым тоннадан ашык таштарды көтөргөндүгүн, улак ордуна торпок тарткан күчүн, күрөштө далысы жерге тийбеген балбандыгын, ар-намыс үчүн өлүмгө баш байлаган эрдигин эл бүгүнкү күнгө чейин айтып келет.

Көл кылаасындагы көтөрүлүш да өтө курч мүнөздө өткөндүгү менен айырмаланган. Бул жактагы көтөрүлүш 5-августта башталып, 10-августта бүткүл Ысык-Көл кылаасын, Каркыраны кучагына алат. Каркырадагы көтөрүлүштө кыргыздар, казактар, уйгурлар жана дунгандар ал жактагы 500дөн ашуун дүкөнчөлөрдү талкалашкан. 11-августта кыргыздар менен дунгандар биргелешип, Караколго чабуул коюшкан. 13–14-августта көтөрүлүшкө Челпек, Бөрү-Баш айылдарындагы сарт-калмактар да активдүү катышышкан.

Көтөрүлүштүн басылышы жана тарыхый мааниси

Көтөрүлүш башталаары менен эле анын Түркстанга тарашынан корккон падыша өкмөтү согушуп жаткан армиядан генерал А. Н. Куропаткинди чакыртып, аны Түркстандын генерал-губернаторлугуна дайындаган. 1916-ж. 17-июлунда Түркстанда согуштук абал жарыяланып, согуш министринин буйругу менен Түркстанга 11 батальон, 3,3 миң казак-орус жөнөтүлгөн. Алар 42 замбирек, 69 пулемет менен куралданган.

Падыша өкмөтү Сыр-Дарыя, Самарканд, Фергана областтарындагы көтөрүлүштөрдү июль айынын аягында басып коюуга жетишкен. Жети-Суу областы жогорку областтардан келгин дыйкандардын көптүгү, ошого жараша жергиликтүү элдин келгиндер тарабынан көбүрөөк кордук көрүп, жер-суу маселесинин өтө курчуп кеткендиги менен өзгөчөлөнүп турган. Жети-Сууда көтөрүлүш башка областтардагы козголоңдор басылып калганда башталгандыктан, орус төбөлдөрү Түркстандагы куралдуу күчтөрдүн баарын аталган областтагы көтөрүлүштү басууга жумшаган. Жалпысынан алганда, Жети-Суудагы көтөрүлүштү басуу үчүн Түркстан генерал-губернаторлугунун аймагынан күчтүү куралданган 6530 аскер келген, алардын 1105 атчан аскерлер болгон. Кийинчерээк согуш министринин буйругу менен дүйнөлүк биринчи согушта согушуп жаткан аскерлерден 2 орус-казак полку, 240 атчан чалгынчылар, 16 замбирек жана 47 пулемёт кошумча жөнөтүлгөн. Мындан тышкары келгин дыйкандардын 43 проценти буга чейин эле куралдандырылганын айтканбыз. 1916-ж. 15-августунда Жети-Суу областынын аскер-губернатору М. А. Фильбаум орус дыйкандарынан көтөрүлүшчүлөрдү басуу үчүн атчан жана жөө кошуундарды түзүү жөнүндө көрсөтмө берген. Түркстандын генерал-губернатору А. Н. Куропаткин көтөрүлүшчүлөрдү жазалоону жеңилдетүү үчүн 1916-ж. 12-августунда убактылуу аскер талаа сотторун түзүүгө буйрук берген.

Айры, чалгы, найза, кылыч, союл, барданке, баран, бир аз мылтык менен куралданып, чаржайыт көтөрүлгөн элди басып коюш падыша аскерлери үчүн анчалык кыйынчылыкка турган эмес. Кыргызстандын ар кайсы чөлкөмүндө чыккан көтөрүлүштөрдү мыкты куралданып, согуш тактикасына үйрөнгөн казак-орустар өтө канкордук менен жазалап, кыйратып турган. Августтун аягында Пржевальскиден анча алыс эмес жерде көтөрүлүшчүлөр менен жазалоочулардын ортосунда акыркы ири салгылашуу болгон. 21-августта бул жерде 4 миңдей көтөрүлүшчү оң, сол канат болуп душманга бир нече ирет чабуул коюшкан. Ал эми 28-августта Түптөгү салгылашууга 7 миңден ашуун көтөрүлүшчүлөр катышкан. Сентябрь айында падыша аскерлери менен майда кагылышуулар гана болбосо, көтөрүлүш негизинен жеңилген.

Падыша өкмөтү көтөрүлүшчүлөрдү аёосуз басууга, жергиликтүү элди кырып-жоюп, мал-мүлкүн тоноп, айылдарын өрттөөгө көрсөтмө берген. Келгин дыйкандарга көтөрүлүштүн натыйжасындагы чыгымдарын көтөрүлүшчүлөрдүн мал-мүлкү аркылуу толуктап алууга уруксат берген. Ал эми аскер-талаа соттору көтөрүлүшкө катышкандарды атууга өкүм чыгарышып, ошо замат өкүмдү аткарып турган.

Жазалоочу отряд жана аларга жардам берген келгин дыйкандар көтөрүлүшчүлөрдү гана эмес, көтөрүлүшкө катышпаган тынч элди, кары-картаң, жаш балдарды, аялдарды кыргынга учураткан. Мисалы, Беловодскидеги 500дөн ашуун кыргыздарды көтөрүлүшкө катыштыңар деп, сарайга камашып, эртеси баарын мыкаачылык менен өлтүрүшкөн. Ушундай эле окуя Ысык-Көлдүн башындагы Теплоключенка айылында болуп, 500дөй киши өлтүрүлүп, 100дөн ашык адамдын өлүгү Ак-Суу суусуна ыргытылган. Пржевальск шаарындагы жергиликтүү 700 дунгандан 6 гана киши тирүү калган.

Тукум курут болуп кырылып калуудан чочулаган кыргыздар сентябрдын аягынан баштап, өз жерин таштап, баш паана издеп Кытайды көздөй үркүшкөн. Жан далбаса кылып колуна

Сооронбай уулу Дүр.

тийген буюмдарын, талануудан калган малын айдап, азып-тозуп качкан кыргыздарды жазалоочу отряд жана келгин дыйкандардын кошуундары артынан сая түшүп кууп, жеткен жерден кырып, мал-мүлкүн талап жүрүп отурушкан. **Үркүн** кыш мезгилине туура келип, далай адамдар ак кар, көк муз баскан ашуу, белдерден өтө албай кыргынга учураган.

Жазалоочу отряддардан Чүй жана Ысык-Көл өрөөнүнүн элдери өзгөчө көп жапа чеккен. Ушул кыйын кезенде элин кыргындан сактап калуу үчүн болгон мүмкүнчүлүктөрдү жасаган элдик азаматтар болгон. Алсак, Чүй өрөөнүнөн чыккан болуш **Дүр Сооронбай уулу**, Ысык-Көлдүк белгилүү инсан **Кыдыр аке**, Суусамыр өрөөнүнөн Түркмөн болуш падыша бийлигинин өкүлдөрү менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, өздөрүнө караштуу 400–500 түтүн элдерин Кытайга качырбай кармашып, жазалоодон, азап-тозоктон куткарып калышкан.

Кыдыр аке.

Бирок кыргыз элинин көпчүлүгү жазалоочу аскерлеринин кыргынынан кутула алган эмес. Өлгөндөн аман калгандары Кытай жергесине баш калкалаган. Кытай маалыматтары боюнча Жети-Суу областынан Кытайга 332 миң адам качып барган. 1916-ж. көтөрүлүштө 200 минге жакын кыргыздар өлүп, Түндүк Кыргызстандын калкы 41,4 процентке азайган.

Ошентип, кыргыздардын улуттук-боштондук күрөшү жеңилүүгө учурап, жырткычтык менен басылган. Бирок жеңилүү менен аяктагандыгына карабастан, көтөрүлүштүн тарыхый мааниси чоң. Түркстандагы колониячыл саясаты үчүн падыша өкмөтү жергиликтүү элден сокку жеди. Ар түрдүү улуттагы элдер биргелешип, улуттук эзүүгө каршы күрөшкө чыгууга болорун түшүнүштү.

Жыйынтыктап айтканда, падышачылыктын улутчул-колониялык саясаты, ар түркүн алык-салыктардын күчөшү эл ичинде падышалык бийликке каршы наразычылыкты күчөтүп, улуттук-боштондук күрөшкө алып келген. XIX к. аягындагы Түркстан элдеринин күрөшүнүн алгачкысы жана эң ириси Анжиян көтөрүлүшү эле. Бул көтөрүлүш мүнөзү жагынан элдик, улуттук боштондук кыймыл болгон. Жеңилип калганына карабастан

көтөрүлүш улуттук аң-сезимдин өнүгүшүнө, жаңы кубаттуу боштондук күрөшүнүн бышып жетилишине түрткү болгон.

СУРООЛОР:

1. Анжиян көтөрүлүшү жөнүндө эмнелерди айта аласыңар?
2. 1916-ж. көтөрүлүштүн себептери кайсылар?
3. Падышачылыктын колониячыл саясатынын күчөшү эмнеден көрүнгөн?
4. Көтөрүлүш качан башталып, кандайча жүргөн?
5. Түндүк Кыргызстандагы көтөрүлүштүн өзгөчөлүктөрү кайсылар эле?
6. Көтөрүлүш эмне үчүн жеңилген? Көтөрүлүшчүлөрдү кандайча жазалашкан?
7. Көтөрүлүштүн тарыхый маанисин айтып бергиле.

§ 6. КЫРГЫЗСТАНДЫН XIX к. ОРТОСУНАН 1917-ж. ЧЕЙИНКИ МАДАНИЯТЫ

Кыргыз элинин салттуу маданияты

Көчмөн жана жарым көчмөн турмуш, патриархалдык-феодалдык түзүлүш кыргыз элинин маданиятына терең из калтырган. Материалдык маданияттын негизги көрсөткүчтөрү болгон элдин турак-жайы, кийим-кечеси, тамак-ашы, үй буюмдары жана унаалары, б. а. материалдык маданияты мурдагыдай эле көчмөн турмушка, чарба жүргүзүүнүн сезондук мүнөзүнө ылайык ылантылган.

Турак-жайы

Кыргыздардын турак-жайы көчүрүлмө жана туруктуу болуп экиге бөлүнгөн. Көчмөн кыргыздар негизинен боз үйлөрдө жашаган.

Боз үйдүн сырткы жана ички жасалгалары анын ээсинин социалдык абалын көрсөтүп турган. Байлардын үйлөрү чоңдугу жана жасалгасы менен айырмаланган. Алардын ичи кийиз, шырдак, килем, чырмалган чий-чыгдандар менен жабдылган. Алардын үй эмеректери да кымбат баалуулугу менен өзгөчөлөнгөн. Байлар бир нече үй тигишип, биринде өздөрү жашап, экинчисине меймандарды тосушуп, дагы бирине тамак-аш даярдашкан.

XIX к. Кыргызстанга келген саякатчылар жана окумуштуулар көчмөндөрдүн көпчүлүгүн түзгөн карапайым эл негизинен тамтыгы кетип жыртылган, ыш баскан эски боз үйлөрдө жашаарын, алардын жашоо абалынын өтө начар экендигин белгилешкен. Байлардын малын баккан жардылар учтары бириктирилип буулуп, түбү жерге сайылган ууктардын үстүнө эски кийиз жабылып жасалган кара алачыктарда жашашкан.

Туруктуу типтеги турак-жайлар Кыргызстандын түштүгүндө мурдатан эле болгон. Түндүк Кыргызстанда мындай турак-жайлар негизинен XIX к. гана курула баштаган. Кыргыздар турак үйлөрдү курууну адегенде өзбек, тажик, уйгурлардан үйрөнүшкөн.

Жергиликтүү шартка, курулуш материалдарына жараша түштүктө үйдүн дубалын ылайдан томолоктолгон кесек менен көтөрүшкөн. Түндүктө болсо дубалды топурактан согушкан же куюлган кыш менен көтөргөн. Ысык-Көлдө жыгачтан салынган үйлөр болгон. Алгачкы салынган үйлөр бир же эки бөлмөлүү, таманы жер, дубалдары одоно шыбалып, фундаментсиз болгон. Алардын үстү ылай менен жалпак (балык жон) жабылган жана бир жеринен түтүн чыгыш үчүн тешик калтырылган, ал тешик жарык кирүүчү терезенин да милдетин аткарган.

Феодалдык төбөлдөр, байлар атайын усталарды жалдашып, короо-жайлары менен зангыраган чоң үйлөрдү салдырышкан. Алардын тегерегинде байлардын кызматын кылган кедейлердин жалпак тамдары башаламан жайгашкан.

Чүй өрөөнүндө, Ысык-Көл кылаасында пайда болгон орус, украин кыштактары үй-жайынын курулушу, көчөлөрдүн көрктөндүрүлүшү менен кыргыз кыштактарынан кескин түрдө айырмаланып турган. Орус кыштактарынын таасири менен Кыргызстанда турак-жай курулушунда көп өзгөрүүлөр башталган. Кыргыздар да дубалдары бийик, терезелери көчөнү караган, тепкичтүү, үстү чатырланган үйлөрдү, анын айланасына короо-сарайларды курганды үйрөнгөн. Алсак, Чүйдөгү кыргыздардын алгачкы Таш-Дөбө, Ысык-Көлдөгү Дархан кыштактарында үйлөр көчө бойлото салынып, көчө бойлоруна бак-дарактар тигилген.

Кийим-кечеси

XVIII к. экинчи жарымынан кийин отурукташкан кыргыздардын байыркы салттык кийимдери өзгөрүүгө учурагандыгы байкалган. Алардын кийим-кечесине өзбектердин, тажиктердин, татарлардын, орус, украиндердин таасири болгон. Көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылыгы басымдуулук кылган жерлерде кийим-кече кол менен даярдалган малдын же жапайы айбандардын териленен, жука кийизден, жүндөн токулган таарлардан тигилген. Кийимдер Борбордук Азиялык жана кытайлык кустардык өндүрүштүн кездемелеринен, кийинчерээк Россиянын фабрикаларында токулган кездемелерден да тигиле баштаган. Бирок кездеме товарлар өтө кымбатка турган. Мисалы, кымкап чапан бир төөгө, жибек аралаш кездемеден тигилген чапан эки койго алмашылган. Ошондуктан баалуу кийимдерди байлар гана кийишип, кедейлер негизинен чыт сыяктуу арзан кездемелерди алышкан.

XIX к. дан өсүмдүктөрүнүн тамак-аштагы көлөмү көбөйгөн. Кыргыздардын идиш-аяктары да көчмөн турмушка ылайыкталып жыгачтан жана териден жасалып, жеңилдиги менен айырмаланган. Кыргызстандын калк отурукташкан чөлкөмдөрүндө, өзгөчө түштүктө карапа идиштер кеңири колдонулган. Россияга каратылгандан кийин кыргыздардын материалдык маданияты, колдонмо өнөрү анчалык өзгөргөн эмес.

Каада-салттары

Кыргыздардын ар бир салтанаты эр сайыш, жамбы атыш, ат чабыш, улак тартыш, оодарыш, күрөш, аркан тартыш, тыйын эңиш, ордо, кыз куумай, ак чөлмөк, жоолук таштамай, жашынмак, дүмпүлдөк, тогуз коргоол ж. у. с. элдик оюндар менен коштолгон. Чикит, ала күчүк же мышык-чычкан өндүү балдардын оюндары болгон.

Кыргыздардын байыртадан келе жаткан карыларды жана улууларды урматтоо, өлгөндөрдүн арбагын сыйлап куран окутуу, ашар ыкмасы менен өз ара жардамдашуу, меймандостук өндүү каада-салттары элибиздин материалдык жана руханий турмушунун деңгээлине жараша сакталып, өнүгүп келген.

Элдик каада-салттар бала төрөлгөндө, жаштар үйлөнгөндө, элдик жана диний майрамдарда кеңири көрүнгөн. Жентек той, сүннөт той, тушоо кесүү, коншуну өрүлүктөө, кызга калың төлөө, сөөк камдоо, кийит кийгизүү, шерине берүү өңдүү каада-салттарды элдин бардык социалдык катмарлары өздөрүнүн дараметине, мүмкүнчүлүгүнө жараша кармоого аракет жасашкан.

Жаңы жыл майрамы Ноорузду кыргыздар өзгөчө шаан-шокот менен өткөрүшкөн. 21-мартка туура келген бул майрамда адамдар бири-бирине эң жакшы каалоо-тилектерин айтышкан. Бул күнү касташкандар, урушкандар бирин-бири кечирип жарашышкан. Эл чогулуп арпадан же буудайдан чоң көжө же сүмөлөк кайнатышкан. Бул күнгө сактаган сүрлөрүн бышырып, сыйлуу конокторун тосушкан.

Мусулман динин туткан бөлөк элдер сыяктуу эле кыргыздар Орозо айт жана Курман айт майрамдарын бардык жөрөлгөлөрү менен тосушкан.

Кыргыздар дүйнөдөн өткөн адамды акыркы сапарга узатууга байланыштуу каада-салттарды өзгөчө катуу сакташкан. Маркумдун кара ашын өткөрүү, жаназа окутуу, доорон берүү, жыртыш таратуу, топурак салууга келген адамдарды тамактандыруу үчүн бодо мал союу салты сакталган. Өлгөн адамдын байлыгына, коомдогу ээлеген ордуна, кадыр-баркына жараша ондогон, айрым учурларда жүздөгөн мал союлган. Маркумдун тирүү кезиндеги жашоосун, эмгегин даңазалаган кошок кошуу өнөрү өнүгүп, өтө мазмундуулугу жана эмоциялуулугу менен айырмаланган.

КИТЕПТЕН ҮЗҮНДҮ

Белек Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы», 2-китеп. – Б., 1993. – 208–209-бб.

Шабдан баатырдын ашы. Шабдан Жантаев 1839-ж. Боом капчыгайынын батышындагы Көк-Жар деген жерде туулган. 17 жашынан баштап саясий иштерге аралашкан. Кокон хандыгынан кол үзүп, 1862-ж. баштап падышалык бийликке кызмат кылып, аскер старшинасы (подполковник) чинин алган. 1912-ж. 6-апрелде Чоң-Кеминде өлгөн. 9 аялынан 5 эркек баласы болгон. Шабдандын сөөгүн 11-апрелде коюуда Чүйдөн, Караколдон, Нарындан, Алматыдан 7 минден ашуун киши катышкан.

Шабдан баатырдын ашы 1912-ж. 7–15-октябрда Кичи-Кеминде өткөн. Ага 50 миң адам катышкан. Аларды коноктоо үчүн 1500 боз үй, ашкана үчүн 1000 боз үй тигилген. Ашта 10 миң кой, 2 минден ашык жылкы союлган.

Бул аштагы ат чабышта кыргыз жылкысынын өзгөчөлүктөрү да ачык көрүнгөн. Ат чабышка 172 күлүк катышкан, 38 *км* аралыкты Борончу Үтөгөн уулунун күлүгү 1,5 саатта, т. а. 1 *км* аралыкты 1 мүнөт 35 секундда жүгүрүп өткөн. Мындан кийин келген тогуз жылкы да кыргыз породасындагы күлүктөр болгон, ат чабыш алдында биринчи келет деген англия породасындагы Альметов деген чиновниктин Жакерия деген күлүгү марага онунчу болуп келген.

Каада-салттар лирикалык, эмгек жана турмуштук ырлар менен коштолгон. Сармерден айтышуу, ыр кесе өңдүү көңүлдүү кечелер өткөрүлүп, анда элдик таланттар өздөрүнүн өнөрлөрүн көрсөтүшкөн. Ырчылык жана комузчулук өнөрү муундан-муунга өтүп өркүндөй берген.

Элдик оозеки чыгармачылыктын өнүгүшү

Орус окумуштуусу В. В. Радловдун пикири боюнча XIX к. кыргыз эли чыныгы эпикалык доорун башынан кыйгас өткөрүп турган. Натыйжада «Манас» айтуу өркүндөп, апогейине жеткен. Бул өнөрдүн эң көрүнүктүү өкүлдөрү Балык, Келдибек, Назар, Чоңбаш, Телтай, Калмырза, Суранчы, Чоодан, Жандаке ж. б. чоң манасчы аталышып, эл ичинде абдан зор кадыр-баркка ээ болушкан. Булар өздөрүнө чейинки жашап өткөн чыгаан манасчылардын көөнөрбөс мурасын өркүндөтүшкөн. Ошону менен бирге алардын ар бири өз учурунун улуу манасчылары катары көптөгөн таланттарга таасирлерин тийгизген. Мисалы, Жапый уулу Тыныбек (1846–1902-жж.) манасчыдан Сагымбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Байбагыш, Доңузбай ж. б. улуу-кичүү манасчылар таалим алышкан. Бир жолу кыргыздын Шабдан, Байтик, Сооронбай, Өзбек өңдүү атактуу манаптары Токмоктун жанындагы Сооронбайдын багы деген жерге чогулуп, Тыныбекти 30 күнү катары менен «Манас» айттырышкан экен.

Чоң манасчылар «Манасты» айткан учурда, өздөрүн эпикалык каармандардын арасында жүргөндөй, түрдүү окуяларды элестетерин айтышкан. Бул алардын чыгармачылык шыктануусунун күчүн, поэтикалык дүйнөлөрүнүн кеңирилигинен кабар берген. Ушундай манасчылардын бири Сагымбай Орозбак уулу (1867–1930-жж.) болгон. Ал Ысык-Көл өрөөнүндөгү Кабырга айылында туулган. Өз заманындагы манасчылардан таалим алган. Анын айтуусунда жазылып алынган «Манас» эпосунун варианты мазмуну, идеясы, көркөмдүгү жагынан жогорку деңгээлде иштелген, композициясы боюнча толук бүткөн монументтүү элдик көркөм чыгарманын бийик үлгүсү катары кыргыздын руханий дөөлөтүнө кирген. Сагымбайдын айтуусундагы эпостогу окуялар толук жана жогорку көркөмдүктө баяндалат. Бул Сагымбайдын өзүнөн мурунку чоң манасчылардын айткандарын угуп, алардын бай тажрыйбаларын чыгармачылык менен үйрөнгөнүн айгинелейт.

XVIII–XIX кк. кенже эпостор да толукталып, көркөмдүк бийик деңгээлге жеткен. Кайберен менен күч сынашкан көзгө атар мерген жөнүндөгү «Кожожаш» дастаны кыргыздардын экологиялык тең салмактуулукту сактоо, табиятка аяр мамиле жасоо идеяларын чагылдырган.

Кыргыздардын эң байыркы доордогу дүйнөнүн, жердин түзүлүшү жөнүндөгү түшүнүгүн көрсөткөн «Эр Төштүк» дастаны да элдин байланыш, жол катнаш, жакшылык менен жамандык жөнүндөгү ой-тилектерин айгинелеп, коомдук аң-сезимдин өнүгүшүнө кызмат өтөгөн.

XVII–XVIII кк. Борбордук Азиядагы саясий кырдаалды, кыргыз элинин ойрот баскынчылыгына каршы күрөшүн чагылдырган «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Эр Табылды» сыяктуу баатырдык кенже эпостор пайда болуп, эл арасында кеңири тараган. «Жаңыл Мырза» дастаны жоокерчилик замандагы баатыр аялдардын эркиндик, теңчилик үчүн күрөшүн даңазалаган.

Токтогул Сатылганов.

Кыргыз элинин улуу талантын айгинелеген акындык өнөр да өнүккөн. Кыргыздын төкмө акындары айтыш өнөрү аркылуу өз чеберчиликтерин көрсөтүшкөн. Булардын ичинен **Женижок (Өтө Көкө уулу – 1860–1918-жж.)** философиясы терең мазмундуу чыгармалары менен калктын кадырлоосуна ээ болгон.

Кыргыз элинин улуу акыны **Токтогул Сатылганов (1864–1933-жж.)** өз доорунун социалдык, таптык мамилелерин чебер

Калмырза Сарпек уулу.

талдоого алып, эркиндик, тенчилик идеясын жогору койгон ырлары менен элдин калың катмарына белгилүү болгон.

Чүйдүн Онбир-Жылга айылынан чыккан, ырды жамгырдай төккөн, уккулуктуу бийик арген үндүү **Калмырза Сарпек уулун** (1866–1910-жж.) казактын улуу акыны Жамбыл жогору баалаган. Калмырза жөнүндө белгилүү Барпы акын мындай деген:

«Кара жаак акын Калмырза,
Тилинде калы бар мырза.
Какшап ырдап отурса,
Кадыр түнгө дал мырза».

Барпы Алыкулов.

Төкмө акын **Барпы Алыкулов** (1884–1949-жж.) азыркы Сузак районундагы Ачы кыштагында туулган. Анын санат-насыят ырлары дидактикалык философиялык терең ойлорго байлыгы менен өзгөчөлөнгөн.

Төкмө акын Эшмамбет Байсеит уулу (1867–1926-жж.) Токтогулдан таалим алган. Анын ырлары да философиялык ой толгоолору менен айырмаланып турган. Ал Женижок, Жаныбай, Куран, Найманбай, Барпы, Калык ж. б. белгилүү акындар менен айтышта өзүн бул өнөрдүн чоң устаты катары көргөзгөн.

Акындык менен кошо кыргыздын музыкалык өнөрү жанаша өскөн. Элдик музыканттар комузда, кыякта, темиркомузда, чоордо, керней-сурнайда, сыбызгыда ж. б. аспаптарда ойношуп, терең мазмундагы музыкаларды жаратышкан. Аларга Мураталы Күрөңкөй уулу (1860–1940), Күрөңкөй Белек уулу (1826–1907-жж.), Ныязаалы Борош уулу (1860–1942-жж.), Карамолдо Ороз уулу (1863–1960-жж.), Боогачы Жакыпбек уулу (1866–1935-жж.), Ыбрай Туман уулу (1885–1967-жж.) ж. б. кирет. Алар ар түрдүү жанрдагы, шандуу, кайгылуу, адамдын сезимдерине терең таасир берген, философиясы бай чыгармаларды жаратуу менен элибиздин руханий маданиятына көөнөргүс салым кошушкан. Булардын айрым чыгармалары кийинчерээк нотага түшүрүлүп, элибиздин алтын казынасына түбөлүккө киргизилген.

Элибиздин оозеки чыгармачылыгы совет доорунда ирети менен чогултулуп, кагаз бетине түшүрүлсө да, мурастарыбызды

элге жеткирүүдө бир топ кысымга алынып, көпчүлүгү пантүркчүл, панисламдык жана диндик көз карашка сугарылган деген шылтоо менен элге жетпей келди. Азыркы мезгилде элибиздин бай казынасын «Эл адабияты» деген серияда 40 том кылып чыгаруу иши колго алынды. Бүгүнкү күндө алардын ичинен «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Жоодарбешим» өңдүү кенже эпостор жана Кошоктор, Табышмактар, Балдар фольклору ж. б. чыгармалардын 21 тому жарыкка чыгып, окурмандардын колуна тийди. Бул иш улантылууда.

Кыргыздардын философиялык ой толгоолору жеке гана эпостордо макал-ылакаптарда, дастандарда, төкмө акындардын ырларында гана камтылбастан, чечендик өнөрдө, алдын көрө билген акылман олуялардын сөздөрүндө да чагылдырылган.

XIX к. кыргыз философиясына, чечендик өнөрүнө терең из калтырган **Калыгул Бай уулу** (1785–1855-жж.) болгон. Сөздөрүнүн өтө олуттуулугу, курчтугу, турмуштуулугу, келечекти таамай чагылдыргандыгы үчүн эл аны Калыгул олуя деп катуу кадырлаган. Көркөм сөз өнөрүндө Калыгулга чейин **Асан кайгынын, Санчы сынчынын, Толубай сынчынын, Жээренче чечендин** ж. б. аттары аталганы менен алардын чыгармалары бири-бирине оошуп, реалдуулуктан көрө легендага жакыныраак болуп калган. Атактуу манасчы Сагымбай Калыгул жөнүндө: «Калыгул акын кыргыз акындарынын атасы эсептелет. Андан мурда эл-журтка маалым ырлары сакталган биринчи кыргыз акынын уга элбадык», – деген. Анын «Калыгулдун сөзү», «Акыр заман», «Терме, санат ырлары», «Ысык-Көл жөнүндө айткандары» ж. б. чыгармалары бүткүл чыгыш поэзиясында байыртадан эле орун алып келген дидактикалык мүнөздө болуп, акылдуу ойлорго, насыятка жык толгон.

Калыгул Бай уулу.

Чыгыш поэзиясынын бул түрүн өркүндөткөн кыргыз ойчулдарынын дагы бири Арстанбек Буйлаш (Бойлош) уулу (1824–1878-жж.) болгон. Ал комуздагы күүлөрү, обондуу ырлары менен да эл ичинде атагы чыккан. Анын «Тар заман» аттуу негизги чыгармасында коомдук, саясий, турмуш-тиричилик, кыскасы адам менен коом жөнүндөгү тарыхый конкреттүү шарттарга байланыштуу ар түрдүү мазмундагы поэтикалык жыйынтыктар берилген. Өзү жашаган кыргыз коомундагы саясий турмушка кайрылып Арстанбек Кыргызстандын Россия букарасына өтүшүн анчейин жактырган эмес. Андан көрө Чыгыш Түркстанда түзүлгөн Жакып бектин Жетишаар мамлекетине ко-

шулсак деген пикирде болгон. Акындын бул ою ошол кездеги кыргыз коомчулугундагы коомдук пикирлердин көп түрдүүлүгүн айгинелейт.

Калыгул менен Арстанбектин поэзияларында заттардын мазмуну так жана таамай айтылып, өтө кыска элестүү образ менен берилген. Алардын ырларынын ар бир сабы дээрлик өзүнчө ой толгоонун жемиши катары залкар ойлорду камтып, көркөм сөз менен айтылган. Ошондуктан бул ойчулдардын айткандары эл ичинде макал-ылакап катары жашап калган.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин кылымдар бою калыптанып, өнүгүп келе жаткан салттуу маданияты жаңы баскычка көтөрүлгөн. Элибиздин материалдык маданиятынын негизин түзгөн турак-жайы – боз үйлөр акырындык менен ар түрдүү курулуш материалдарынан курулган там үйлөргө алмаштырыла баштаган. Келгин орус дыйкандарынын таасири менен Кыргызстанда кыштактар, шаарлар негизделген. Аларды көрктөндүрүү иши башталган.

Кыргыз элинин салттуу кийимдери да өзгөрүүгө дуушар болуп, отурукташуунун, эмгектин жаңы түрлөрүнүн шартына ылайыкталып европалык үлгүлөрдүн негизинде өзгөргөн. Кыргыз эли тамак-ашында мал чарбачылыгынын продуктуларын, ошондой эле дан азыктарын кеңири пайдаланган.

XIX к. кыргыз элинин руханий маданиятынын өскөндүгү, анда жаңы көрүнүштөрдүн пайда болгону менен айырмаланат. Бул мезгилде кыргыз эли чыныгы эпикалык доорун башынан өткөрүп турган. Элдик таланттар – манасчылардын чыгармачыл изденүүлөрүнүн натыйжасында «Манас» эпосу жана кенже эпостор толукталып, өнүгүп өзүнүн апогейине жеткирилген. Кыргыз элинин философиялык ой-толгоолору, турмушка болгон көз карашы ойчулдардын, акындардын чыгармаларынан айкын көрүнгөн.

СУРООЛОР:

1. Кыргыз элинин салттуу маданияты кандайча өнүккөн?
2. Турак жайда, кийим-кечеде жана тамак-ашта кандай өзгөрүүлөр болгон?
3. В. Радловдун «XIX кылымда кыргыз эли чыныгы эпикалык доорун башынан кыйгас өткөрүп турган» дегенин кандай түшүнөсүнөр?
4. Акындык өнөр кандайча өнүккөн?
5. Кыргыз элинин коомдук ой-пикиринин өнүгүшү жөнүндө айтып бергиле.
6. Кыргыз элинин акылман ойчулдарынын кандай чыгармаларын окудуңар эле?

§ 7. МАДАНИЙ ТУРМУШТАГЫ ЖАҢЫЛЫКТАР

Жазуу маданиятынын өнүгүшү

XVIII к. кыргыздарда өтө сейрек болсо да жазуу колдонула баштагандыгын уруу башчылары Атаке бийдин, Боромбай баатырдын Россия төбөлдөрүнө жазган каттарынан билебиз. Ал кезде кыргыздар араб арибиндеги чагатай жазуусун пайдаланган.

Нукура кыргыз тилинде алгачкы жолу ыр жазган акындардын көрүнүктүүсү Молдо Нияз (1823–1896-жж.) болгон. Ал Оштун азыркы Кадамжай районундагы Кызыл-Булак айылында туулган. Жергиликтүү жана Кашкар шаарындагы медреселерден билим алган. Түндүк кыргыздар да анын чыгармаларын өз оозунан угуп, жогору баалаган. Молдо Нияз өмүр, өлүм, аалам, жакшылык, жамандык темаларын философиялык сопучул (суфизм) мазмундагы ырларында чагылдырган. Анын чыгармаларынын ушул мазмунда болушу чыгыш поэзиясын жакшы өздөштүргөндүгү менен түшүндүрүлөт. Молдо Нияздын поэзиясында этикалык нормалардын, моралдын, элдеги ар кандай социалдык катмарлардын дүйнөгө болгон көз караштары чагылдырылган. Анын *«Санат ырларынын»* жети китепчеден турган кол жазмаларынын төртөө белгисиз калса да, калган үчөө кыргыздын алгачкы жазуу мурасы катары баалуу.

Тоголок Молдо.

Жазгыч акын Молдо Нияздын салтын Кыргызстан Россияга каратылгандан кийинки мезгилде бир катар чыгармачыл адамдар улантышкан. Алардын бири **Байымбет Абдыракманов** (Тоголок Молдо, 1860–1942-жж.) Нарындагы Куртка деген жерде туулган. Аталаш чоң абасы Музооке ырчыдан тарбия алган. Молдодон кат тааныган. Анын чыгармачылыгы элдик оозеки чыгармачылыктын өркүндөп өсүп, гүлдөп турган дооруна туура келген. Залкар манасчы Тыныбекти ээрчип жүрүп, андан «Манас» эпосун үйрөнөт. Ага Тоголок Молдо деген ылакап атты да Тыныбек коюп, анын чыгармачылыгын жактырып, өсүшүнө шык берген. Ал ар түрдүү жанрдагы ырларды жаратып, элдик арман, кошок, болумуштарды иштеп чыгууга, санжыра жазууга көп чыгармачыл дараметин жумшаган. Тоголок Молдо «Манастын» бир катар эпизоддорун өз колу менен жазып калтырган.

Кыргыз элинин белгилүү жазгыч акындарынын бири Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1868–1917-жж.) болгон. Адегенде молдолордон билим алып, кийин өз алдынча билимин өркүндөткөн. Чыгыштын поэзиясын, чыгармачылыгын, философия-

сын өздөштүрүүгө аракет жасаган. **1911-ж.** Казанда «Зилзала» («Жер титирөө») аттуу казалдар жыйнагы жарыяланган. Бул кыргыздын басмадан чыккан эң алгачкы поэтикалык чыгармасы болгон. Молдо Кылыч ошо кездеги элибиздин башка ойчулдары сыяктуу эле кыргыздардын коомдук турмушун чагылдырган. Феодалдык-патриархалдык турмуш, социалдык теңсиздик, коомдогу үстөмдүк кылган идеология, анын философиялык көз карашын аныктаган. Кыргызстан Кокон хандыгына киргенден кийин кыргыздардын ислам динине кириши күчөгөн. Ушуга байланыштуу Молдо Кылычтын чыгармачылыгында диндин таасири күчтүүрөөк болгон. Албетте, бул үчүн анын чыгармачылыгын реакциячыл деп кароого эч негиз жок.

Анткени диний идеология үстөмдүк кылган доордо руханий маданияттын бардык тармактары диндин чегинде өнүгүшү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошондуктан Молдо Кылыч элди исламдын эрежелерин толук сактоого чакырган. «Жакшылык» «жамандык» деген философиялык түшүнүктөрдү да Молдо Кылыч ислам дини аркылуу чечмелөөгө аракеттенген. Ал адамдын бактысы материалдык байлыкта эмес, чыныгы бакыт адамдын руханий дүйнөсүнө, пейилине жараша болот, зыкым, жалкоо, пейили тар, бирөөгө жамандык жасаган адам эч убакта бактылуу боло албайт деп баса белгилеген. Молдо Кылыч адамдарды жакшылыкка, напсини чектөөгө, жөнөкөйлүккө, акыл менен аракет жасоого чакырып, мансапка, байлыкка чиренүүдөн, бузукулуктан алыс болууга чакырган. Жакшылык жана бакыт жөнүндө айтып келип, анын негизин үй-бүлөлүк турмуш түзөрүн өзгөчө белгилеген. Ал: «Жакшы аял – бакыт, турмуштагы чоң жөлөк, жаман аял – сени ар дайым коштогон жамандык, ал абийиринди төгөт», – деген.

Ошентип, Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын негизин адамдын, коомго болгон көз карашын кеңейтүү, адамдарды биринчи кезекте руханий, моралдык жактан тарбиялоо түзгөн.

Алымбек-датканын медресеси. *XIX к. Ош ш.*

Алгачкы тарыхчылар жана агартуучулар

Кыргызстандын Россияга каратылышынын натыйжасында мурунтан эле ал жакта жашаган мусулман, түрк элдери менен кыргыздардын байланышы күчөгөн. Өзгөчө татарлар менен башкырлар кыргыздарга боор тартып элибиздин маданиятынын өнүгүшүнө, илим изилдөө иштерине түрткү беришип, кыргыздан чыккан чыгармачыл адамдарды колдошуп, эмгектерин басмадан чыгарууга жардамдашышкан.

Алардын бири кыргыздын тунгуч жазгыч тарыхчысы **Осмоналы Сыдык уулу** эле. Ал 1913- жана 1915-жж. Уфа шаарынан «Кыскача кыргыз тарыхы», «Шабданга багышталган кыргыз тарыхы» аттуу китептерин араб алфавитинде кыргызча чыгарган.

Осмоналы Сыдык уулу.

Кыргыздын дагы бир ири тарыхчысы **Белек Солтонкелди уулу Солтоноев** болгон. Анын кол жазма түрүндө сакталган «Кыргыз-казак тарыхы» («Кызыл Кыргыз тарыхы») эмгеги Кыргызстандын тарыхын изилдөөдө маанилүү булак катары эсептелет. Өз заманы үчүн Б. Солтоноев өтө билимдүү адамдардан болгон. Бир катар ырларды да жазган. Орустун алдынкы адамдары менен чыгармачыл байланышта болуп, орустун жана дүйнөлүк маданияттын көрүнүктүү ишмерлери жараткан тарыхый, философиялык жана этнографиялык эмгектер менен таанышкан.

Б. Солтоноев кыргыздардын тарыхын таптык көз караште жазууга аракеттенген. Анын коомду социалдык топторго бөлүп таптар, тап күрөшү жөнүндөгү жазгандары марксизм-ленинизм жөнүндө түшүнүгү болгондугун маалымдайт.

Белек Солтоноев.

Ал өзүнүн китебинде «Манас» эпосу жана манасчылар, орто кылымдардагы түрк-мусулман маданиятынын көрүнүктүү өкүлү Махмуд Кашкари, кыргыз элинен чыккан легендарлуу ойчулдар Толубай сынчы, Асан кайгы, ойчул акындар Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч жөнүндө маалымат берген.

Анын эмгегинде кыргыздардын байыртадан берки дүйнөгө болгон көз карашынын эволюциясын көрсөтүүгө өзүнчө орун берилип, кыргыздардын астрономиялык, математикалык, коом-

И. Арабаев.

Ы. Абдырахманов.

Үмөт Молдо.

дук жана жаратылыш жөнүндөгү элдик билимдеринин деңгээли чагылдырылган.

Кыргызстан Россиянын курамына кирген соң кыргыздардын арасында агартуучулук кыймыл жанданган. Ошол мезгилдеги агартуучулардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири **Ишенаалы Арабаев** болгон.

Кыргыз элин агартууда, маданиятын көтөрүүдө **Ыбырайым Абдырахмановдун, Түгөлбай уулу Үмөт Молдонун** да ж. б. эмгектери зор.

Билим берүү, саламаттыкты сактоо

Кыргызстан Россиянын курамына кирген соң билим берүү тармагында да бурулуш башталган. Кыргызстанда мектептер сан жагынан өсүп, аларда билим берүүнүн сапаты жакшыра баштаган. Кыргыздар балдарын, башка мусулман дининдеги элдер сыяктуу диний мектептерде, медреселерде окуткан. Ошону менен катар орус бийликтери 1886-ж. баштап «орус-жергиликтүү» мектептерин уюштура баштаган. Аларда диний билимден тышкары орус тили, орус адабияты жана маданияты үйрөтүлгөн. 1883-ж. Ош уездинде 41 мектеп болуп, анда 391 окуучу билим алса, 1914-ж. 229 мектеп иштеп, анда 3,2 миң окуучу (анын ичинде – 33 кыз) окуган. Пишпек уездинде 1,3 миң окуучусу бар 59 мектеп, Каракол уездинде 2,3 миң окуучу окуган 128 мектеп иштеген. Мектептерде билим берүү диний сабактар менен гана чектелбестен, эсеп, география, тарых, табият таануу ж. б. сабактарды окутуу күчөгөн. XX к. башынан тартып «жаңы усул» (жадиттик) мектептери арбып, окуучуларга билим берүүдө жаңы усулдук ыкмалар киргизилген.

1917-ж. чейин Кыргызстанда Европа тибинде 107 мектеп болуп, аларда 7 миң окуучу (алардын ичинде 574 кыргыздар) окуган. Бул мектептерде 216 мугалим эмгектенген. Жаңы типтеги мектептер балдардын 4 процентин гана камтыган.

Ушул мезгилде мусулмандык жогорку окуу жайы – медресе кескин көбөйгөн. Алсак, 1892-ж. Түштүк Кыргызстанда 7 медресе болсо, 1914-ж. Ош уездинде эле 88 медресе иштеген. Андан билим алгандар муфтий, казы, окутуучу, мектеп мугалими ж. б. кызматтарда иштешкен.

Байлардын жана манаптардын демилгеси менен Түндүк Кыргызстанда да жаңы ыкмада окуткан кыргыз медреселери ачылган. Жети-Өгүздө Кодонтайдын (1905-ж.), Кеминде Шабдандын (1909-ж.), Нарында Касымаалынын (1910-ж.), Кочкордо Канаттын (1912-ж.) медреселери ачылып, балдарга билим берген.

Атайын кесиптик билим берүүчү алгачкы окуу жайлары катары Пишпекте жана Караколдо айыл чарба мектептери ачылган. Мында окуган кыргыз жаштары чарбачылыктын жаңы түрлөрү менен бирге орус тили, эсеп, тарых, физика, ботаника, зоология ж. б. сабактардын негиздери менен таанышкан.

1870-ж. баштап келгин орустардын балдары үчүн секулярдык (граждандык) жана чиркөөлүк баштапкы окуу жайлары ачыла баштаган. 1897-ж. Бишкекте алгачкы прогимназия, 1910-ж. эркек балдар үчүн гимназия ачылган. 1911-ж. Караколдо кыздар үчүн прогимназия иштей баштаган. Бул окуу жайларында аз санда болсо да кыргыздын уул-кыздары окуп билим алышкан.

Колониялык мезгилде маданий-агартуу маселелери, китепканалар, гезит, китеп окуй турган жайлар уюштурулуп, аларга орусча, татарча, казакча, өзбекче чыккан китептер, журналдар, гезиттер келип турган. 1911-ж. баштап таш басмадан чыккан Молдо Кылычтын, И. Арабаевдин, Осмонаалы Сыдык уулунун ж. б. эмгектери кыргыз эли тарабынан өтө кызыгуу менен жылуу кабыл алынган. 1914-ж. Бишкекте эң алгачкы «Эдисон» кинотеатры иштей баштаган.

Бул мезгилде калктын саламаттыгын сактоо тармагында да жаңылыктар башталган. Адегенде орус аскерлери үчүн лазареттер, кийинчерээк – жөнөкөй адамдар үчүн фельдшердик жай-

Шабдан баатырдын мечити.
Чоң Кемин өрөөнү.

лар иштеген. 1900-ж. Ошто биринчи шаардык оорукана ачылган. 1913-ж. Кыргызстанда 4 шаардык, 2 айылдык оорукана иштеген. Анда оорулууларга илимге негизделген медициналык жардамдар көрсөтүлгөн. Бул тармакта европалык салттын жанданышы менен кыргыздарды чечек, келте ооруларына каршы эмдөө иштери жүргүзүлө баштаган. Айрым кыргыздар да саламаттык сактоо ишине тартылып, медицина илиминин айрым негиздерин үйрөнө башташкан.

Кыргызстанды илимий жактан изилдөөнүн башталышы

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы Кыргызстан үчүн илимий жаңы ачылыштардын доору болгон. Россия империясы менен Улуу Британиянын Кыргызстан үчүн атаандашуусунун натыйжасында орус өкмөтү бул аймакты изилдөө үчүн каражатты көбүрөөк бөлгөн. Натыйжада Россиялык бир катар илимий мекемелер өздөрүнүн окумуштууларын – этнографтарды, тарыхчыларды, географтарды, тоо инженерлерин ж. б. адистерди атайын аскердик экспедициялар менен жөнөтүп турган.

Бул экспедициялар биринчи кезекте аскердик чалгын иштерин жүзөгө ашырышкан. Алардын катарындагы окумуштуулар өздөрү изилдеген тармактары боюнча маалыматтарды топтошуп, илим изилдөө иштерин жүргүзүшкөн.

Борбордук Азияны изилдөөдө илимге көөнөргүс салымын кошкондордун бири **Чокан Чынгызович Валиханов** болгон. Анын илимий маалыматтары Кыргызстандын географиясын, фольклорун, кыргыз элинин тарыхын, эпосторун изилдөөдө чоң мааниге ээ болгон.

Теңир-Тоону, анын ичинде Ысык-Көл өрөөнүн изилдөөгө чоң салым кошкон **П. П. Семенов-Тянь-Шанский (1827–1914-жж.)** эле. Ал 1856–1857-жж. бул аймактын орографиялык схемасын түзгөн. Өзүнүн илимий саякатынын натыйжасында ал европалык окумуштуулардын Ысык-Көлдөн дарыя агып чыгат жана Теңир-Тоо вулкандардан жаралган деген жаңылыштыктарын оңдоп, илимий так маалыматтарды берген. Анын маалыматтары Теңир-Тоо системасын изилдөөдө олуттуу роль ойногон. Бул крайды изилдөө үчүн ал кийинчерээк да бир нече илимий экспедицияларды уюштурууга демилгечи болгон.

Ч. Валиханов.

Николай Михайлович Пржевальский (1839–1888-жж.) Борбордук Азияны 1870–1888-жж. комплекстүү иликтөөгө чоң салым кошкон. Бул аймакты изилдөөнүн бешинчи сапарында келте оорусунан өлгөн. Сөөгү

Каракол шаарынын жанына, Ысык-Көлдүн жээгине коюлуп, эстелик тургузулган. Каракол шаары 1889–1920, 1939–1991-жж. анын ысмы менен аталып келген.

Бул мезгилде окумуштуулар кыргыз элинин «Манас» эпосун изилдөөгө да өзгөчө көңүл бурушкан. Алсак, белгилүү орус окумуштуусу В. В. Радлов, казак ориенталисти Ч. Ч. Валиханов кыргыз эпосу жөнүндөгү илимди негиздешкен. Алар өздөрүнүн алгачкы чыгармаларында «Манасты» жана анын тексттерин илимий талдоонун натыйжасында кыргыз фольклористикасынын биринчи барактарын ачышкан. 1856-ж. Ч. Валиханов тарабынан жазылып алынган «Көкөтөйдүн ашы» 1901-ж. «Жуңгария очерктери» деген эмгегинде биринчи жолу орус тилинде басылып чыккан. «Манастын» эпизодун В. В. Радлов 1862-ж. бугу уруусунан чыккан манасчыдан, андан кийин 1864–1869-жж. сарыбагыш уруусундагы манасчыдан «Манастын» үч бөлүмүн тең жазып алган. Ал тарабынан жазылып алынган жалпы көлөмү 14 миң саптан турган «Манастын» үзүндүлөрү орус транскрипциясы менен кыргыз тилинде Санкт-Петербургда, немец тилинде Лейпцигде 1885-ж. чыккан. Бул кыргыз маданиятынын тарыхындагы чоң окуя эле.

Кыргыздар жөнүндөгү этнографиялык маалыматтар, «Манас» жөнүндөгү билдирүүлөр орус жана Европа басмаларында 1861–1917-жж. басылып чыккан. Алар академик **В. В. Бартольддун**, венгр изилдөөчүсү Г. Алмашинин, орус саякатчысы **П. П. Семенов-Тянь-Шанскийдин** эмгектери болгон. Орус окумуштуусу П. М. Мелиоранский эпостун тарыхый катмарларына көңүл бурган. Ф. Е. Корш болсо чыгарманын поэтикасы жана анын жанрдык өзгөчөлүктөрү жөнүндө өзүнүн көз карашын айткан. 1903-ж. Орус географиялык коому тарабынан уюштурулган илимий комплекстүү экспедиция менен кыргыз жергесине сүрөтчү Б. В. Смирнов келген. Ал Чүй боорундагы кыякчы жана жомокчу Кенжекарага жолугат. Анын айтуусунда «Семетейден» үзүндү жазып, аны 1914-ж. кара сөз түрүндө орусча которуп, «Түркстандын талааларында» аттуу китебине чыгарат. Смирнов Кенжекаранын үнүн фоножазууга да жазып алган. Кыргыз элинин турмушун чагылдырган сүрөттөрдү тарткан.

В. Бартольд.

П. П. Семенов-Тянь-Шанский.

Кыргыз тарыхын иликтөөдө В. В. Бартольд, Н. А. Аристов, С. Е. Малов ж. б. көөнөргүс салымдарды кошушкан. Россиялык Н. А. Северцов, А. В. Каульбарс, А. П. Федченко, И. В. Мушкетов, немецтер М. Фридрихсен, М. Мерцбахер, француз Г. Капю, америкалык В. Дэвис, Э. Хантингтон ж. б. изилдөөчүлөр Кыргызстандын илимий иликтенишине өз салымдарын кошушкан. Демек, Россиянын курамына кирген соң Кыргызстанды ар тараптан илимий негизде изилдөө иштери башталган.

Ошентип, Россиянын курамына киргенден кийин кыргыз эли орус эли жана Россияда жашаган башка элдер аркылуу европалык маданияттын алдыңкы жетишкендиктери менен таанышууга мүмкүндүк алган. Кыргызстанда улуттук жазуу жаны деңгээлде өркүндөй баштаган. Колониячыл бийликтердин бир катар шовинисттик саясатына карабастан, кыргыз элинин агартуу ишине көңүл бурулган. Диний жана илимий негиздеги мектептер, маданий-агартуу мекемелери иштей баштаган. Кыргыз тилинде алгачкы эмгектер, окуу китептери басылып чыккан.

1871-жылы «Түркстан ведомосттору» деген гезиттин эки бети араб графикасы менен кыргыз тилинде чыга баштаган. Бул гезит беттерине кыргыз элинин тарыхы, маданияты, жашоо-турмушу боюнча маанилүү маалыматтар жарыяланып турган.

Кыргызстандын коомун, табиятын, кен байлыктарын, тарыхын, маданиятын илимий негизде ар тараптуу изилдөө иши да XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында башталган. Россиялык илимий мекемелердин экспедицияларынын натыйжасында көптөгөн орус окумуштуулары Кыргызстандын географиясын, тарыхын, этнографиясын, фольклорун ж. б. комплекстүү изилдөө иштерине көөнөргүс салым кошушкан. Бул Кыргызстандын Россияга каратылышынын прогрессивдүү жагы эле.

СУРООЛОР:

1. Улуттук жазуу маданиятын кимдер өркүндөткөн?
2. Кыргыздын алгачкы тарыхчылары жана агартуучулары жөнүндө эмнелерди билесиңер?
3. Билим берүү жана саламаттыкты сактоо багытындагы жаңылыктар кайсылар?
4. Кыргызстанды изилдеген окумуштуулар жөнүндө айтып бергиле.

§ 8. ПАДЫШАЛЫК БИЙЛИК КУЛАГАНДАН КИЙИНКИ САЯСИЙ АБАЛ

Февраль революциясы Кыргызстанда

Т. Жукеев.

Россиядагы 1917-ж. буржуазиялык-демократиялык февраль революциясы Россияда жашаган бардык элдердин тарыхындагы эң маанилүү окуя болгон. Анткени бул революция падышалык бийликти жоюп, элдерге саясий эркиндикти берген. Саясий партиялар подпольеден чыгып, басма сөз эркиндик алган. Саясий камактагылар менен катар кыргыз элинен чыккан биринчи профессионал революционер-большевик **Табалды Жукеев** (Пудовкин) да түрмөдөн бошотулган. Революциянын демократиялык республиканы орнотуу, жерди мамлекеттештирүү, 8 сааттык жумуш күнүн киргизүү жөнүндөгү идеялары Кыргызстандын элинин да мүдөөсүнө туура келген.

Февраль революциясынын жеңгендиги тууралуу кабар Кыргызстанга март айынын башында гана жеткен. Пишпек, Ош сыяктуу уезддик борборлордо, көмүр кендеринде, Чүй сугат тармагында ж. б. жумушчулар топтолгон жерлерде массалык митингдер, демонстрациялар болуп, аларда падыша бийликтерин жоюу, сегиз сааттык жумуш күнүн киргизүү, согушту токтотуу, саясий камактагыларды бошотуу жөнүндөгү талаптар коюлган.

11-мартта Пишпекте түрмөнүн алдында өткөн митингден кийин 130 саясий камактагылар, Караколдо 34 адам, 10-мартта Ош шаарында болгон митингден кийин 300 адам бошотулган. Алардын ичинде 1916-ж. улуттук-боштондук кыймылга катышты деген күнөө менен камалган адамдар да болгон.

1917-ж. 6-мартта Кызыл-Кыя кениндеги шахтёрлор Жумушчу депутаттарынын советин түзүшкөн. 16-мартта Сүлүктүдөгү шахтёрлор өздөрүнүн Советин шайлашкан. Жумушчулардын Советтери менен катар Кыргызстандын шаарларында жана аскердик бөлүктөрдө солдат депутаттарынын советтери түзүлүп, алар жумушчу депутаттарынын советтери менен бириге башташкан. 6–7-мартта Пишпекте, 14-мартта Ошто Солдат депутаттарынын советтери түзүлгөн, кийинчерээк Советтер Токмокто, Нарында, Пржевальскиде пайда болгон.

Убактылуу өкмөттү колдогон буржуазия менен феодалдар Советтер менен катар Аткаруучу комитеттери, Коомдук коопсуздук комитеттери деп аталган өздөрүнүн бийлик органдарын түзө башташкан. Убактылуу өкмөттүн атынан бийлик жүргүзүп, мурдагы падышалык администрациянын саясатын улантышкан.

7-мартта Пишпекте Аткаруучу комитет түзүлүп, андагы көпчүлүк орундарды буржуазиянын өкүлдөрү, падыша чиновниктери ээлешкен. Ага меньшевиктер менен эсерлер кирген. Ушул өңдүү комитеттер Фергана областында, Ошто, кийинчерээк болуштуктар менен айыл-кыштактарда түзүлө баштап, ага мурдагы падыша чиновниктери, бай-манаптар, кулактар мүчө болушкан.

Февраль революциясы саясий эркиндикти берүү Россиянын тарыхында маанилүү роль ойногону менен, жумушчулар менен дыйкандар энсеген жер жана тынчтык, сегиз сааттык жумуш күнү жөнүндөгү негизги маселелерди чече алган эмес.

Улуттук башка региондор сыяктуу эле Орто Азияда, анын ичинен Кыргызстанда падышачылыктын улуттук-колониялык эзүүсү жоюлган эмес. Ал тургай Убактылуу өкмөттүн башчысы Керенский Түркстанга колония катары гана мамиле жасаш керек деп кошумча көрсөтмө берген.

Түркстан крайында бийликте мурдагы эле генерал-губернатор Куропаткин калып, Убактылуу өкмөттүн комиссарынын милдетин аткарган. Областтар менен уезддерде мурдагы аскердик губернаторлор жана уездин начальниктери өздөрүнүн башкаруу аппараттары менен бийлик жүргүзүп кала берген.

Түндүк Кыргызстанды камтыган Жети-Суу областынын комиссарлыгына Пржевальск уездинин келгиндерди жайгаштыруу башкармасынын мурдагы начальниги Шеболин дайындалган. 1916-ж. көтөрүлүштү басууда өзгөчөлөнгөн поручик Занемовский Пишпекке, Дряхлов Ошко, Ходосов Пржевальскиге уезддик комиссарлар болуп дайындалышкан. Алар эл арасында улуу дөөлөттүк шовинисттик, улутчулдук саясатты улантышкан. Элдерди бири-бирине тукурууга аракеттенишкен.

Жергиликтүү калктын өкүлдөрү колониячыл эзүүнү жоюу жана улуттук теңчиликти орнотуу үчүн улуттук-боштондук мүнөздөгү күчтөрдү бириктирген уюмдарга бириге баштаган. Мисалы, 1917-ж. апрель айында Пишпекте Кыргыз коомдук комитети түзүлгөн. Мындай комитеттер Түндүк Кыргызстандын башка шаарларында да пайда болуп, алардын башында мурда падышачылыкка кызмат кылган манаптар менен байлар турушкан. Августта Ошто Мусулман жумушчулары менен чайрыкерлер депутаттарынын совети түзүлгөн. Бирок улуттук мүнөздөгү комитеттер өзүнүн уюшкандыгы жагынан алсыз болуп, олку-солу абалда турушкан. Ошентип, Кыргызстанда Борбордук Россиядан айырмаланып, *жумушчулар менен солдаттар депутаттарынын советтеринен, Убактылуу өкмөттүн комитеттеринен* жана улуттук мүнөздөгү *Кыргыз коомдук комитеттеринен* турган үч бийлик түзүлгөн. Булардын биргелешип башкарууга өз ара байланыштарды бекемдөөгө кылган аракеттери жакшы натыйжа берген эмес. Чындыгында реалдуу бийлик Убактылуу өкмөттүн колунда болгон.

Россияда буржуазиялык-демократиялык революция жеңиштүү аяктаганы менен өлкөдөгү социалдык-экономикалык маселелер чечилген эмес. Эмгекчилер чыныгы эркиндикке жетишкен жок. Улантылып жаткан дүйнөлүк биринчи согуш, Убактылуу өкмөттүн элге каршы багытталган саясаты элдин абалын начарлаткан. Февраль революциясы Кыргызстан үчүн маанилүү болгон улуттук жана агрардык маселени чечкен жок.

1916-ж. көтөрүлүштүн натыйжасында Кыргызстандын чарбасынын бүлгүнгө учурашы, жергиликтүү элдин мал-мүлкүнөн ажырашы чарбалык жана азык-түлүк кризисин күчөткөн. Бул мезгилде өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмүнүн кыскарышы жумушчулардын абалын да кескин төмөндөткөн. Натыйжада Убактылуу өкмөттүн жүргүзүп жаткан саясатына каршы наразычылыктар күчөп, калкты тыл жумуштарына мобилизациялоодон баш тартууга үндөгөн чакырыктар менен чыгышкан.

Ушул толкундоолордун натыйжасында Москвадагы «Проводник» жана «Тушно» фабрикаларынан 490 оштук кыргыздар, Минск губерниясында токой кыйып иштеп жүрүшкөн жумушчулардын чоң тобу, Түркстан жана Сибирдеги ишканаларда иштеп жүрүшкөн тыл жумушчулары Убактылуу өкмөттүн уруксатысыз эле мекенине кайта башташкан. 1917-ж. күз айларына чейин 30 миң адам кайтып келген. Чүй сугат системасында иштеген жумушчулар да өз беттеринче иш таштоо менен тарап кетишкен. Ал жакка кайра 1000 жумушчуну жөнөтүү жөнүндөгү буйрук да аткарылбай, жиберилген 300 кишиден 120 жумушчу гана курулушка жөнөтүлгөн. Ал гана эмес ачкачылыкка кабылган кыргыздар жумушчулардын тамак-аш менен камсыз болуп турушуна да карабай курулушта иштөөдөн баш тартышкан. Тыл жумушчулары Убактылуу өкмөттүн саясатына каршы уюшкандык менен күрөш жүргүзүү максатын көздөп, 1917-ж. 2-июнда Ташкенде 800 адам катышкан чоң жыйын өткөрүү менен уюштуруу бюросун түзүшөт. Жети-Суу областынын аскер губернатору 1917-ж. июнь айындагы докладында күрөштүн жаңы толкунунун жакындап келе жаткандыгын моюнга алган.

Россиядагы падыша бийлигинин кулагандыгын уккан качкын кыргыздар Кытайдан өз мекенине кайта баштаган. Ал жактан да адам чыдагыс азаптарды көргөн кыргыздардын бир бөлүгү өзүнүн жерине кайтып келатып жолдо кырылган. 1917-ж. майына карата 64 миндей адам өз мекенине кайтып келген. Алар жаңы өкмөт мурдагы жерлерибизди кайтарып берет, укуктарыбызды коргойт деген үмүттө болушкан. Кайтып келген кыргыздардын таламдарын Жумушчу жана солдат депутаттарынын советтери гана жактаган.

Ал эми Убактылуу өкмөттүн Түркстан комитети качкын элдин Ата мекенине кайтып келүүсүнө тыюу салган атайын токтом кабыл алган. Мунун натыйжасында орус кулактары кайтып келе жаткан ач-жылаңач, алсыз, куралсыз кыргыздарды ар кайсы жерлерден тосуп алып топ-тобу менен кырып салган учурлары болгон. Тирүү калгандарын өз чарбаларында бекер иштетишип, акырындык менен «козголоңчу» деген жалаа менен жок кылып турган. Убактылуу өкмөт кыргыздарга улуттук боштондук бермек тургай, падышачылыктын колониялык саясатын уланткан, 1916-ж. көтөрүлүштүн катышуучуларын жазалоону жана куугунтуктоону күчөткөн.

Кыргызстанда саясий уюмдардын түзүлүшү

1917-ж. жазында жана жайында Кыргызстандын калкынын бардык катмарлары саясий турмушка активдүү тартыла баштаган. Март айында Сүлүктүдө, апрель-июнь айларында Пишпекте, Ошто жана Кызыл-Кыяда социал-демократиялык топтор түзүлгөн. Бул топторго киргендер өздөрүнүн жетекчилеринин саясий көз караштарын анык ажырата алган эмес. Булардын башында көбүнчө меньшевиктер менен эсерлер турган. Бул Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн төмөндүгү, калктын саясий көз карашынын жетилбегендиги, большевиктердин санынын аздыгы, алардын таасиринин өтө эле начарлыгы менен түшүндүрүлгөн.

1917-ж. жайында Пишпекте Абдыкерим Сыдыковдун жетекчилиги астында «Алаш» улуттук партиясынын жергиликтүү бөлүмү түзүлгөн. Бул партия 1917-ж. майда Казакстанда (Оренбург шаарында) түзүлүп, анын башында Алихан Букейханов менен Ахмет Байтурсынов өңдүү буржуазиялык-демократиялык багыттагы казак интеллигенциясынын өкүлдөрү турган. Буга казак-кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрү, демократиялык маанайдагы майда буржуазия, байлар, жумушчулар менен дыйкандардын бир бөлүгү, дин кызматкерлери кирген. ***Улуттук «Алаш» партиясынын негизги максаты Демократиялык Россия Федерациясынын курамында казак жана кыргыз элинин өз алдынча автономиялык мамлекетин түзүү болгон.*** Бул мамлекет «Алаш-Ордо» мамлекети деп аталмак. Бул партиянын жергиликтүү уюмдарын түзүүгө кыргыз интеллигенттеринен Ишенаалы Арабаев, Касым Тыныстанов, Н. Тулин, Д. Сооронбаев, С. Чукин ж. б. активдүү катышышкан. «Алаш» партиясынын уюмдары негизинен Түндүк Кыргызстанда түзүлгөн. Бул партия 1918-ж. октябрда жоюлуп, анын прогрессивдүү өкүлдөрү Совет бийлигине кызмат кылган.

Кыргызстандын түштүгүндө болсо өзбек жана кыргыз байларынын жана мусулман дин кызматчыларынын, интеллигенция-

нын өкүлдөрүн бириктирген **«Шуро-и-Ислам»** (Ислам кеңеши) партиясынын жергиликтүү уюму түзүлүп, бир кыйла таасирге ээ болгон. Партия март айында Ташкенде түзүлүп, буржуазиялык ***Россиянын курамында Түркстандын улуттук-мусулмандык автономиясын түзүү максатын көздөгөн.*** Партиянын Кыргызстандагы жергиликтүү уюмун Таш Кудайбергенов жетектеген. Бул уюм Кокон автономиясы талкалангандан кийин (1918-ж.) жоюлган.

Кыргызстандын аймагында **Социал-Туран партиясынын** жергиликтүү уюмдарын түзүү аракети башталган. Ага соода буржуазиясы, мугалимдер жана окуучулар, котормочулар мүчө болушуп, партиянын ***өз алдынча бирдиктүү түрк мамлекетин түзүү максатын колдошкон.*** Партияга толук уюштурула элек кезинде эле контрреволюциячыл уюм катары тыюу салынган.

Кыргызстандын айыл-кыштактарындагы келгин орус дыйкандарынын жана кыргыздардын арасында солчул эсерлер партиясынын таасири да чоң болгон. Анткени алар жерди теңдеп бөлүштүрүү идеясы менен чыгышып, эгерде бийликке келсе, ар бир дыйканга 30 гектардан жер берүүгө убада берген. Ушуга байланыштуу жер-жерлерде бул партиянын уюмдары иштеген.

Аталган партиялардын бардыгы калктын түрдүү социалдык катмарларын өз тарабына кеңири тартууга аракеттенишип, саясий бийлик үчүн күрөшүшкөн. Буларды негизинен калктын бай, улутчул, диний катмарлары колдогон. Айрым адамдар бир эле мезгилде бир нече партиянын мүчөлөрү болушкан.

Ушул эле мезгилде карапайым калктын, эмгекчилердин түпкү кызыкчылыгын көздөгөн союздар да түзүлө баштаган. Алсак, 1917-ж. май айында Пишпек уездиндеги кедей жана орто дыйкандарды бириктирген демократиялык уюм **«Букара»** союзу түзүлгөн. Анын төрагасы болуп **Кожомурат Сарыкулаков** шайланган.

Булардан тышкары Кыргызстанда ар түрдүү адистиктеги жумушчуларды бириктирген союздар түзүлгөн. 1917-ж. жазында Пишпекте Чүй сугат тармагынын жумушчуларын, курулушта иштегендерди, кийим тигүүчүлөрдү бириктирген Жумушчулар жана кол өнөрчүлөр союзу, Кызыл-Кыя менен Сүлүктүдө Жумушчу кенчилердин союзу, кедей-кембагалдардын ири уюму Жумушчулар менен чайрыкерлердин союзу түзүлгөн.

К. Сарыкулаков.

Бул саясий уюмдардын жетекчилиги менен демонстрацияларга, митингдерге чыккан эл эзилген улуттарга эркиндик

берүү, империалисттик согушту токтотуу, дыйкандарга жер берүү, чарбанын бүлүнүүсүнө, ачарчылыкка каршы чараларды көрүү, 8 сааттык жумуш күнүн белгилөө жана башка талаптарды коюшкан.

Убактылуу өкмөт бул маселелердин бирин дагы чечкен эмес. Натыйжада шаарларда, айыл-кыштактарда элдин наразычылыгы күчөгөн. Революциялык толкундоолорго келгин орус дыйкандары, кыргыз кедей-кембагалдары активдүү тартыла баштаган.

1917-ж. февраль–октябрь айларында Кыргызстанда түзүлгөн татаал саясий кырдаалда негизги демилгени большевиктер колго алышкан.

Күз айларынан баштап Петроградда боло турган Советтердин Бүткүл Россиялык II съездине карата даярдыктар көрүлүп, Сүлүктү Советинин төрагасы Д. Деканов жумушчулардын, А. Фролов солдаттардын атынан Советтердин Самарканд областтык конференциясында съездге делегат болуп шайланышкан. Алар шайлоочулардан бардык бийликти пролетариаттын колуна бериши, помещиктик жана жеке менчик жерлерди конфискациялоо, өндүрүштүн үстүнөн жумушчу контролун түзүү жана коомдук-саясий турмушту демократташтыруу жөнүндө наказдарды алышат.

Жыйынтыктап айтканда, Россиядагы буржуазиялык-демократиялык революция анда жашаган бардык элдердин тарыхындагы маанилүү окуя болгон. Бул революция падышалык жеке бийликти жоюп, республикалык түзүлүшкө жол ачкан. Бирок бир катар объективдүү жана субъективдүү шарттарга байланыштуу революция өзүнүн негизги максатына жеткен эмес. Тынчтык, жер жана улут маселелери чечилбей, Россиянын борборунда кош бийлик, ал эми Кыргызстанда үчилтик бийлик орногон. Көп өтпөй, жергиликтүү калктын саясий жактан баёолугунун, большевиктердин таасиринин начарлыгынын натыйжасында бул жакта түзүлгөн Советтер жана кыргыз улуттук комитеттери бийликти Убактылуу өкмөткө өткөрүп беришкен.

Убактылуу өкмөттүн элге каршы саясаты, дүйнөлүк согуштун күчөшү өлкөдөгү кризистик абалды тереңдетип, коомдун таптык жана саясий жиктелүүсүн, массанын активдүүлүгүн күчөткөн. Натыйжада Кыргызстанда да калктын бардык катмарларынын саясатка тартылышы күч алган, Кыргызстанда буржуазиялык, социал-демократиялык, улуттук-патриоттук жана улутчул мүнөздөгү саясий партиялар, уюмдар түзүлүп, калктын революциялык кыймылдарына жетекчилик жүргүзө башташкан. Массанын ичинде большевиктер партиясынын таасири күч алган.

СУРООЛОР:

1. Буржуазиялык-демократиялык Февраль революциясы Кыргызстанда кандайча өнүккөн?
2. Революциядан кийин эмне үчүн Кыргызстанда үч бийлик орногон?
3. Алгачкы Советтер эмне үчүн Кыргызстандын түштүгүндө түзүлгөн?
4. Эмне үчүн реалдуу бийлик Убактылуу өкмөттүн комитеттеринин колунда болгон?
5. Убактылуу өкмөттүн улут саясатына мүнөздөмө бергиле.
6. Февраль революциясынан кийин Кыргызстанда түзүлгөн саясий партияларды жана уюмдарды талдагыла.

§ 9. СОВЕТ БИЙЛИГИНИН ОРНОШУ ЖАНА ПРОЛЕТАРИАТ ДИКТАТУРАСЫНЫН ЧЫҢДАЛЫШЫ

Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу

1917-ж. күзгө жакын Россияда большевиктер партиясынын ролу жогорулай баштайт. Алардын таасиринин өскөндүгү өзгөчө Советтердин ишинде байкалган. Өлкөдө аскердик бийликти орнотууга аракет кылган корниловчулардын талкаланышы большевиктердин беделин көтөрүп, контрреволюциячыл күчтөрдү начарлаткан. Ушундай кырдаалда В. И. Ленин июль окуяларынан кийин убактылуу алынып салынган ***«Бардык бийлик Советтерге!»*** деген ураанды кайрадан койгон. Эми бул ураан эл массасын куралдуу көтөрүлүшкө, Убактылуу өкмөттү кулатууга, пролетариат диктатурасын орнотууга чакырган.

1917-ж. 24-октябрда (6-ноябрь) Петроградда куралдуу көтөрүлүш башталып, эртеси көтөрүлүшкө чыккан жумушчулар, солдаттар жана матростор борбордун маанилүү объектилерин ээлеп алышкан. 25-октябрда (7-ноябрь) эртең менен Аскердик-революциячыл комитет Убактылуу өкмөттүн кулагандыгы жөнүндө жарыялаган.

Советтердин Бүткүл россиялык II съезди В. И. Ленин башында турган жумушчу-дыйкандардын биринчи өкмөтү – Эл Комиссарлар Советин шайлаган. Ушул мезгилден тарта большевиктер партиясы башкаруучу партияга айланган. Бул съездде тынчтык жана жер жөнүндөгү маселелер каралып, эки маселе боюнча Совет мамлекетинин алгачкы декреттери (закондору) кабыл алынган. **Тынчтык жөнүндөгү декрет** боюнча жалпы демократиялык тынчтык келишимин түзүү программасы иштелип чыккан.

Жер жөнүндөгү декрет боюнча Россияда жашаган көп миллиондогон элдин мүдөөсүнө ылайык жерге болгон помещиктердин менчиги жоюлуп, аны мамлекеттин байлыгы катары дыйкандарга пайдалануу үчүн бекер берүү чечилген.

Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу өтө кыйын жана өзгөчө шарттарда жүргүзүлгөн. Өндүргүч күчтөрдүн начарлыгы, өнөр жай пролетариатынын аз санда болушу, большевиктер партиясынын таасиринин аздыгы, колониялык саясаттын натыйжасындагы кыргыздар менен орустардын ортосундагы кастык мамиле жаңы бийликтин орношуна тескери таасирин тийгизген.

Кыргызстанга жакын Ташкенде 1917-ж. 31-октябрда (13-ноябрь) Совет бийлигинин орношу Орто Азияда, анын ичинде Кыргызстанда, Совет бийлигинин орнотулушун тездеткен. Жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын крайлык III съезди 28-ноябрда Түркстандагы мамлекеттик бийликтин Эл комиссарлар Советине өткөндүгүн таанып, жер-жерлердеги бийлик жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын колуна өткөндүгү жөнүндө чечим кабыл алган.

Бул мезгилде Кыргызстандагы бийлик Убактылуу өкмөттүн колунда болгон. Ал эми Жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын советтеринде көпчүлүк орун меньшевиктер менен эсерлерге тиешелүү эле.

Кыргызстандын аймагында биринчи болуп Сүлүктү менен Кызыл-Кыяда Совет бийлиги жарыяланган. Кыргызстандын түштүгүндө Совет бийлигинин орношун тездетүүгө Советтердин Фергана областтык VI съезди чоң таасир тийгизген. Съезд 1917-ж. 6–7-декабрда болуп өтүп, анда большевиктер басымдуулук кылган жана алардын резолюциясы кабыл алынган. Съездде Фергана областында бийликти Советтердин колуна алуу маселеси чечилген. Ушундан кийин Фергана өрөөнүнүн бардык аймактарында Советтердин бийлиги орной баштаган. 1917-ж. декабрда Жалал-Абадда, 1918-ж. январда Ошто Совет бийлиги орногон. Айыл-кыштактарда да Советтер уюшулуп бийликти өз колдоруна ала баштаган.

Кыргызстандын түндүгүндө Совет бийлиги адегенде Таласта 1917-ж. декабрдын башында орногон. Бул жерде Совет бийлигин орнотууга Ташкен – Олуя-Ата темир жолунун жумушчулары жана Олуя-Ата шаарындагы аскер гарнизону жардам көрсөтүшкөн.

Пишпек шаары Кыргызстандын түндүгүндө Совет бийлигин орнотууда чоң роль ойногон. 1917-ж. октябрь айында Пишпектеги большевиктер бирдиктүү уюмга бириге элек болчу. Алар дагы эле солчул эсерлер менен бирдикте иштеп жатышкан. Жумушчулардын, кол өнөрчүлөр менен солдаттардын, 1916-ж. көтөрүлүштөн жабыр тарткан кыргыз кедейлердин наразычылыктарынын өсүшүнүн натыйжасында ноябрь–декабрь айларында Пишпекте революциячыл кыймылдар күч алып, аларда большевиктердин таасири күчөгөн. Күзүндө Пишпек уездинде большевиктердин жашыруун топтору: башында жумушчу **А. И. Иваницын** турган Чүй сугат тармагынын курулушундагы топ, механик И. С. Меркун башында турган Пишпектеги жумушчулар тобу, Г. И. Швец-Базарный жетектеген солдаттар тобу түзүлгөн. Ошол эле мезгилде Пишпекте Кыргызстандагы алгачкы большевиктик улуттук топ түзүлүп, аны Х. Хасанов жетектеген. Бул уюмдун алгачкы мүчөлөрү К. Сарыкулаков, И. Худайбергенов, Р. Солтонбеков, Ш. Бобеков, Ж. Бапанов ж. б. болгон. Уезддеги бардык болуштуктардын дыйкандарынын арасында зор таасири бар «Букара» союзу большевиктердин негизги таянычын түзгөн.

Пишпек уездинде Совет бийлигин орнотуу контрреволюциячыл күчтөрдүн каршылыгына дуушар болуп курч мүнөздө өткөн. 1917-ж. 31-декабрындагы Пишпектин Дубовый паркында 1000ден ашык киши катышкан митинг уезддеги революциялык окуялардын жүрүшүндө бурулуш учур болгон. Митинг большевиктер башында турган бардык революциячыл күчтөрдү чечкиндүү аракетке өтүү үчүн баш коштуруп, Кызыл Гвардия отряддарын түзүү жөнүндө чечим кабыл алган. 1918-ж. 1-январда Пишпектин большевиктери жаңы жеңишке ээ болуп, Пишпек Советинин аскердик жетекчилиги большевиктер менен алмаштырылган. Анын төрагалыгына большевик Г. И. Швец-Базарный шайланган. 1918-ж. 5-январында Пишпек уездинин Советтеринин съезди болуп, бул аймакта Совет бийлиги орногондугун жарыялаган. Февралда Токмок шаарында бийлик Советтердин колуна өтүп, 300 адамдан турган Кызыл Гвардия түзүлгөн. Пишпек уездинде Совет бийлигинин орношу Жети-Суу областынын борбору Верный (азыркы Алматы) шаарында буржуазиянын бийлигин кулатууну бир кыйла жеңилдеткен. 3-мартта Верныйда Совет бийлигинин жеңиши областтын калган аймагында, анын ичинен Пржевальск уездинде Совет бийлигин орнотууда чечүүчү мааниге ээ болгон.

А. И. Иваницындин бюсту. *Бишкек ш.*

Пржевальск жана Нарын аймагында Совет бийлигин орнотуу курч кырдаалда өткөн. Бул жактагы эмгекчилер Совет бийлигинин жеңишин кубаттап, Совет бийлигин орнотууга жардам берүүлөрүн сурап, Жети-Суу областтык жана Пишпек уезддик Советтерге кайрылышкан. Нарын кыргыздарынын чакыруусу боюнча Токмоктон Ф. Дубовицкий командирлик кылган кызыл гвардиячылар келишип, мындагы контрреволюциячыл күчтөрдү, Кокон автономиялуу өкмөтүнүн куралдуу отрядынын калдыктарын талкалаган. Нарын аймагынын Советтеринин съезди 1918-ж. 8-апрелде ачылып, аймакта Совет бийлиги орногондугун билдирген.

Ысык-Көл өрөөнүндө, өзгөчө Пржевальскиде, Түп, Теплоключенка сыяктуу айрым кыштактарда бай орус дыйкандары, казак орустар көп болгондуктан, алар Совет бийлигин орнотууга айыгышкан каршылык көрсөтүшкөн. Бул жерде контрреволюциячыл күчтөрдү басуу 1918-ж. жайына чейин созулган. 1918-ж. июнь айынын аягында Верныйдан келген кызыл гвардиячылардын отряды Пржевальскидеги Убактылуу өкмөттүн бийлигин жоюп, 26-июнда Советтердин уездик съездин чакырууга көмөктөшкөн. Съезд Советтердин эски курамын таратып, жаңы курамды шайлаган. Советтердин жаңы курамы Пржевальскидеги бийликти колуна алган.

Ошентип, 1918-ж. орто ченинде Совет бийлиги Кыргызстандын бардык жерлеринде орнотулган.

Граждандык согуш

Борбордо жана жер-жерлерде Совет бийлигининин орношу бийликтен кулатылган таптардын куралдуу каршылыгын туудурган. Граждандык согуш бийлик үчүн күрөштүн уландысы болгон. Ошондуктан революция менен граждандык согуштун ортосуна так чек коюуга мүмкүн эмес. Бирок 1918-ж. биринчи жарымына чейин куралдуу күрөш чектелген мүнөздө болгон.

Келишпес мүнөзгө ээ болгон айыгышкан согуш 1918-ж. экинчи жарымынан башталып, 1920-ж. аягына чейин созулган. Бул согуш Түркстан аймагында, анын ичинде Кыргызстанда, эң эле катаал формада жүргүзүлүп, айрым бир өзгөчөлүктөр менен өткөн.

1918-ж. жайында империалисттик мамлекеттердин аракеттеринин натыйжасында граждандык согуш күч алат. Ак гвардиячылар менен бириккен Англиянын, Франциянын, АКШнын жана Япониянын куралдуу күчтөрү Совет бийлигин кулатуу үчүн согуш аракеттерин ачык башташкан. Алардын негизги сокку уруучу күчүн революцияга чейин эле чехтер менен словактардан түзүлгөн Чехословакия корпусу түзгөн. Андагы

солдаттардын саны 40 миңге жеткен. Атаман Дутовдун 1918-ж. 3-июлда Оренбург шаарын басып алышы менен Түркстан Борбордук Россиядан бөлүнүп калган.

Түркстандагы контрреволюциячыл күчтөрдү басуу үчүн 1918-ж. июлда Ак-Төбө, Закаспий, Жети-Суу фронттору түзүлгөн. Согуштук аракеттерге жетекчилик кылуу үчүн Түркстанда коргонуу штабы, фронтторду башкаруу үчүн Түркстан Республикасынын Революциялык аскердик совети түзүлгөн. Анын башында башкы командачы турган. Кызыл Армиянын жаңы бөлүктөрүн түзүүгө өзгөчө көңүл бурулган.

Кыргызстандын түштүгүндө граждандык согуш басмачыларга каршы багытталган. Алгачкы мезгилде басмачылардын аракети жергиликтүү калктын улуттук-боштондук күрөшү катары башталып, бара-бара реакциячыл кыймылга айланып кеткен.

Кыргызстандын түштүгүндө отурукташкан калк жыш жайгашкан. Өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнө ылайык алар бир нече социалдык топторго бөлүнгөн. Бийликке умтулган жергиликтүү байлар, жаш буржуазия, өзгөчө мусулман дининин төбөлдөрү басмачылардын негизги кыймылдаткыч күчтөрүн түзгөн. Большевиктер партиясынын динге каршы жаңылыш саясаты, дин кызматкерлерин куугунтукташы эл массасынын бир бөлүгүнүн кыжырдануусун туудурган. Карапайым калктын улуттук эркиндик, өзүнүн диний ишенимдерин коргоо үчүн күрөшүн контрреволюциячыл күчтөр билгичтик менен пайдаланган. Басмачылардын куралдуу күчтөрүн алданган же жазалоодон корккон дыйкандар түзгөн. Басмачылыкты идеялык жактан колдогон дин кызматкерлери динди беттерине кармашып контрреволюциячыл үгүт иштерин активдүү жүргүзүшүп, караңгы элдин башын айлантышкан. Совет бийлиги тарабынан киргизилген «Аскердик коммунизм» саясаты боюнча дыйкандардын ашыкча малын, эгинин тартып алуу эрежеси да айрым дыйкандардын басмачылар тарабына өтүшүнө түрткү болгон.

Басмачылыкты жергиликтүү феодалдар менен буржуазия жетектеген улутчул кыймыл болгон деп бир беткей баалоого болбойт. Анткени аларды империалисттик мамлекеттер, биринчи кезекте Англия колдоп, жетекчилик кылган. Түштүк Кыргызстанга кеңири жайылган басмачылардын кыймылын Калкожо, Мадаминбек, Мойдунбек, Эргеш, Рахманкул, Шермухаммед, Аман палван, Жаныбек-казы ж. б. корбашылар жетектеген. Алар чындыгында ак гвардиянын офицерлерине, чет элдик интервенттерге баш ийген.

Басмачылыктын демөөрчүлөрү бул кыймылга саясий түс бериш үчүн *панисламизм* жана *пантуркизм* идеяларын пайдаланышкан. Чет элдик империалисттер бул аркылуу өздөрүнүн кы-

зыкчылыктарын көздөшкөн. Басмачылардын эмгекчи элге каршы жасаган иштери, талап-тоноо, күнөөсүз миндеген адамдардын канын төгүшү, айрым айыл-кыштактарды кыйратып жок кылышы, ишканаларды талкалап, жумушчуларды атышы, аны улуттук боштондук күрөш катары баалоого эч негиз бербейт. Тескерисинче, басмачылык мурдагы падышачылыктын колонизаторлору жана чет элдик империалисттер активдүү колдогон жергиликтүү контрреволюциячыл күчтөрдүн Совет бийлигине каршы жүргүзгөн тап күрөшүнүн өзгөчө формасы болгон. Бул кыймыл Кыргызстандын түштүгүндөгү айрым жерлерде 1924-ж. чейин уланган. Бирок, бул кезде алар элдин колдоосунан ажырап калган.

Совет бийлигин коргоо

Түркстанда, анын ичинде Кыргызстанда Совет бийлигин коргоо үчүн Түркстан АССРинин Борбордук аткаруу комитети 1918-ж. 10-июлда атайын кеңири чечим кабыл алып, Түркстанды коргоо үчүн штаб түзгөн. Коргоо ишине жергиликтүү калкты тартууга өзгөчө көңүл бурулган. Натыйжада жергиликтүү калктын өкүлдөрү Кызыл Армияга ыктыярдуу түрдө өтө баштаган. Кыргызстанда алгачкылардан болуп Ю. Абдрахманов, К. Баялинов, С. Каралаев, Ж. Саадаев, И. Токбаев өңдүү кыргыз жигиттери Кызыл Армияга кызмат кылган. Граждандык согуштун жүрүшүндө Я. Н. Логвиненко, А. Осмонбеков, Н. Орозалиев, Ж. Саадаев, С. Күчүков, М. Масанчин сыяктуу мыкты командирлер чыккан.

Кыргызстандык кызыл аскерлердин ички контрреволюциячылар менен алгачкы куралдуу кагылышуусу 1918-ж. жазында Верныйда болгон. Ал жакка жардамга жөнөтүлгөн кызыл аскерлердин отряды бай казак орустардын козголонун басууда чечкиндүүлүктү көрсөтүшкөн.

1918-ж. жайында Кызыл аскерлер Синьцзяндан Пржевальск уездин көздөй келе жаткан ак казактарга сокку урган. Чет элдик интервенцияга жана ак гвардиячыларга таянган кулактар да Совет бийлигин жоюу үчүн активдүү күрөшкөн. Бай кулактардын козголоңу август айында Олуя-Ата уездинин Дмитровка кыштагында чыккан. Ага Талас өрөөнүнүн алданган дыйкандары кошулган. Көтөрүлүшкө чыккандар Мерке, Чалдывар тараптагы дыйкандарды да өзүнө тартып, куралдуу отряддарды түзүүгө аракет жасаган. Козголончуларды Чымкенттен келген Кызыл Армиянын отряды талкалаган.

1918-ж. сентябрында Пишпекте 250 адамдан турган отряд түзүлүп, Жети-Суу фронтуна жөнөтүлгөн. Бул отряд кийин Кызыл Армиянын Пишпектеги советтик биринчи полку болуп кайра түзүлгөн. Ага большевик **Я. Н. Логвиненко** командирлик

кылган. Кызыл аскерлердин күчтүү отряддары Токмокто, Пржевальскиде, Нарында, Ошто, Жалал-Абадда, Кызыл-Кыяда ж. б. түзүлгөн.

Я. Н. Логвиненко.

Конкреттүү чараларга карабастан Кыргызстандын түштүгүндө басмачылар күч алып тынч жаткан кыштактарды талаптоноп, бир нече орус кыштактарын өрттөп жок кылышкан. Басмачыларга каршы күрөшүү үчүн Анжиян менен Ош уездиндеги дыйкандардан Дыйкандар армиясы түзүлгөн. Бирок ага кирип алышкан ак гвардиянын офицери К. Монстров, мурдагы падыша генералы А. Муханов аскерлердин ичинде үгүт иштерди жүргүзүшүп, 1919-ж. жайында бул армияны Совет бийлигине каршы буруууга жетишишкен.

1918-ж. 7-декабрда солчул эсерлердин жетекчилиги менен Беловодск кыштагында козголоң башталып, ал жердеги Совет бийлигин жоюп, анын өкүлдөрүн асып өлтүрүшкөн. 14-декабрда алар Пишпекке чабуул коюшуп, анын батыш бөлүгүн ээлеп алышат. Аларга Сокулук, Кара-Балта, Садовое, Александровка ж. б. кыштактардан келгин дыйкандар кошулган. Аны басуу үчүн Түндүк Кыргызстандын бардык райондорунан Кызыл аскерлер чогулган. Түндүк Жети-Суу фронтунда атагы чыккан 1-Пишпек полку жардамга жиберилген. Алар 600 *км* жолду 9 суткада басып өтүп 22-декабрда Пишпекке келген. Кызыл аскерлердин бириккен күчтөрү 23-декабрда козголоңчуларга кыйраткыч сокку урган. Кызыл Армиянын бөлүктөрү 2-декабрда Беловодск кыштагын ээлеп, 29-декабрда уезд контрреволюционерлерден тазаланган. Бул согушта каза болгон Кызыл аскерлердин сөөгү Пишпектеги паркка коюлган.

Кызыл гвардияларга коюлган обелиск. *Бишкек ш.*

1919-ж. июль айында ак гвардиячылардын отряды Пржевальск уездине кирип келишип, Түп кыштагын ээлеп алган. Аларды Николаевка, Покровка, Михайловка, Семеновка кыштактарындагы келгин бай дыйкандар колдогон. 20-июл-

да бай дыйкандар колдогон ак гвардиячылар Пржевальскиге чабуул койгон. Шаардын эли Токмоктон, Верныйдан кызыл аскерлер жардамга келгиче бир жума бою шаарды коргогон. 26–27-июлда кызыл аскерлердин биргелешкен күчтөрү козголончуларга чечүүчү сокку урган. Козголондун активдүү уюштуруучулары Кытайга кире качкан.

М. В. Фрунзе.

Түркстанда Совет бийлигин чыңдоо үчүн 1919-ж. 14-августта Совет өкмөтү Түркстан фронтун уюштурган. Анын башкы командачылыгына жердешибиз **М. В. Фрунзе** дайындалган. Түркстан Республикасындагы бардык аскердик күчтөр анын карамагына өткөн. Ак гвардиячылар менен болгон айыгышкан согуштан кийин Кызыл Армия сентябрда Түркстандын аскерлери менен кошулган. Ташкен менен Россиянын ортосундагы байланыш калыбына келтирилген.

А. Осмонбеков.

1920-ж. февралда М. В. Фрунзенин буйругу боюнча Жети-Суудагы кыргыз-казактардан Өзгөчө кыргыз атчандар бригадасы түзүлгөн. Буга чейин 1919-ж. декабрда Токмок уездинде М. Масанчи командалык кылган дунган атчандар полку уюштурулган. Наманган уездинде **А. Осмонбеков** менен Н. Орозалиев кыргыздардан турган отряддарды түзгөн. Улуттук аскердик бөлүктөрдүн түзүлүшү граждандык согуштун жүрүшүндө өзгөчө роль ойноп, жергиликтүү калктын Совет бийлигине болгон ишеничин бекемдеген.

1920-ж. сентябрда Дыйкандар армиясынын командири К. Монстров Мадаминбек корбашы менен союз түзүп, «автономдуу өкмөт» түзүү үчүн күрөшмөк болушат. Алардын бириккен күчтөрү 8-сентябрда Ош шаарын ээлеген. 17-сентябрда болсо Анжиянды курчоого алышкан. Бул шаарларга жардамга келишкен кызыл аскерлердин отряддары К. Монстров менен Мадаминбектин куралдуу күчтөрүн сентябрдын аягында талкалаган. Алардын аскерлеринин калдыктары Гүлчөгө чогулушуп, Фергананын убактылуу өкмөтүн түзүшкөн. 1919-ж. октябрда Мадаминбек Айым кыштагына корбашчыларды кеңешке чогултуп, анда ал хан делип жарыяланган. Бир нече куралдуу кармаштардан кийин К. Монстров 1920-ж. 17-январда колго түшкөн. Жеңилерине көзү жеткен Мадаминбек 6-мартта багынып, Совет бийлигин таанышкан.

1920-ж. башында Антанта Совет бийлигине каршы дагы бир жүрүш уюштурган. Май айында Польша Врангель менен биргелешип Украинага кол салган. Түркстанга жаңы жүрүш даярдала баштаган.

Коопсуздукту сактоо үчүн Түркстан аскерлеринин командачысы М. Фрунзе 1920-ж. 7-майда Кызыл Армияга жергиликтүү калктан 19–35 жаштагы 30 миң адамды мобилизациялоо жөнүндө буйрук чыгарган. Бул Борбордук Азия элинин тарыхындагы биринчи мобилизация болуп, иш жүзүнө ийгиликтүү ашырылган.

Ички жана тышкы контрреволюциячыл күчтөр талкалангандан соң анын калдыктары чет жактагы райондорго барышып, ал жактарда акыркы аракеттерди жасап көрүшкөн. Ошондой козголондордун бири 1920-ж. ноябрда Ат-Башыда башталган. Анын башында мурдагы офицер Д. Кирьянов, соодагер К. Бондарев турган. Алар жергиликтүү бай-манаптардын жардамына таянып, Нарын шаарында контрреволюциячыл төңкөрүш жасаган жана андагы 23-полктун командалык курамын туткундаган. Шаардагы Совет бийлигинин жетекчилери өлтүрүлүп, 47 партиялык, советтик кызматкер камакка алынган. Падышалык бийлик орнотулган. Козголончулар Жети-Суудагы бийликти колго алыш үчүн Токмокко жана Пишпекке аттанышкан.

Кызыл аскерлердин отряддары аларды Кочкордон тоскон. 16-ноябрдагы катуу салгылашууда төңкөрүшчүлөр талкаланып, башчысы Д. Кирьянов колго түшкөн. Калдыктары Кытайга качкан. Ноябрдын аягында Нарын уезди козголончулардан толук тазаланып, Совет бийлиги калыбына келтирилген. Ошентип, 1920-жылдын аягында Кыргызстанда граждандык согуш аяктаган.

СУРООЛОР:

1. Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуунун өзгөчөлүктөрү кайсылар?
2. Граждандык согуштун чыгышына эмне себеп болгон?
3. Басмачылык кыймылын кандайча баалоого болот?
4. Контрреволюциячыл күчтөргө эмне үчүн империалисттик мамлекеттер жардам берген?

§§ 10–11. СОВЕТ БИЙЛИГИНИН АЛГАЧКЫ МЕЗГИЛИНДЕГИ СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КУРУЛУШ (1917–1940-жж.)

Советтик агрардык саясаттын башаты

Пролетариат диктатурасы орногондон кийин В. И. Ленин башында турган коммунисттер биринчи кезекте агрардык маселени чечүүгө аракет жасашкан. Россиянын калкынын негизин түзгөн дыйкандардын басымдуу көпчүлүгүнүн талабына ылайык жерди мамлекеттин карамагына алуу саясаты жүргүзүлгөн. Совет бийлигинин Жер жөнүндөгү декрети кабыл алынып, ага ылайык бардык жерлер мамлекеттин менчиги делип жарыяланган.

Бул декрет боюнча Совет бийлигинин агрардык саясатынын төмөндөгүдөй негизги багыттары:

– жерге болгон жеке менчикти жоюу, ири жер ээлеринин жерлерин конфискациялоо;

– «жер аны иштеткендердики» деген эреже боюнча жерди чарбаларга теңдеп бөлүп берүү;

– чарбаларды жерге жайгаштыруу;

– натуралай жана акчалай төлөнүүчү салыктарды, ижара акыларын, жана дыйкандардын кредиттик мекемелерге болгон бардык карыздарын жоюу;

– дыйкандарга өз чарбасын түзүү үчүн материалдык-техникалык, акчалай жардам берүү;

– айыл чарбасын тейлөө үчүн кооперативдердин жөнөкөй түрлөрүн уюштуруу ж. б. аныкталган.

Агрардык саясаттын бул багыттары Россиянын чет жакаларында жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен жүзөгө ашырыла баштаган. Совет бийлигинин алгачкы күндөрүндө эле Кыргызстанда агрардык мамилелер түп-тамырынан бери өзгөрө баштаган. Кедей жана орто дыйкандар натуралай жана акчалай төлөнүүчү салыктардан бошотулган. Алардын кредиттик уюмдарга, сүткор-банкирлерге болгон карыздары жоюлган.

Жеке менчикте турбаган бардык жерлер мамлекеттин менчиги делип жарыяланып, жергиликтүү бийлик органдарынын көзөмөлүнө өткөн. Натыйжада Кыргызстанда 326 миң теше жер, мамлекеттин жери катары аныкталган. Бул жерлерде кийин совхоздор, коллективдүү чарбалар уюштурулган, бир бөлүгү жерсиз дыйкандарга бөлүнүп берилген. Дыйкандар токой байлыктарын да өздөрүнүн керектөөсү үчүн пайдалана баштаган. Аларга үй, короо-жай курулушу үчүн курулуш материалдары бекер же арзан баада берилген.

Совет бийлиги дыйкандарга ирригация тармагын калыбына келтирүү үчүн өзгөчө жардам берген. 1918-ж. 17-майда

В. И. Лениндин демилгеси менен «Түркстанда сугат иштерин уюштуруу боюнча» Декрет кабыл алынып, ал боюнча Чүй сугат тармагында 94 миң теше жерди өздөштүрүү белгиленген. Түркстанда сугат тармагын өздөштүрүүгө мамлекеттик казнадан 50 млн сом бөлүнүп, анын 3 млн сому Пишпек уездиндеги Чүй суусунун өрөөнүн өздөштүрүүгө чегерилген. Чүй сугат тармагындагы бардык курулуштар, жабдыктар, техникалар мамлекеттик менчикке өткөн.

Алгачкы агрардык курулушту жүргүзүүдө Совет бийлигинин жергиликтүү органдары, жер-суу комитеттери, кедейлер комитеттери маанилүү роль ойношкон. Алар биргелешип үгүт-насаат иштерин жүргүзүшкөн, жерлерди бөлүштүрүшкөн, талаш маселелерди чечишкен.

Пржевальск уездинде ири кулактардын 100 миң теше жери конфискацияланып, ал жерлерге 200 минден ашуун Кытайдан кайткан кыргыздар жайгаштырылган. Калганы жерсиз дыйкандарга берилген. Ушул сыяктуу иштер Токмок уездинде да активдүү жүргүзүлгөн. Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы иштердин натыйжасында кыргыз жана орус дыйкандарынын ортосунда жерди теңдеп бөлүүгө өзгөчө көңүл бурулган. Бул орустар менен кыргыздардын ортосундагы кастык мамиленин жоюлушуна, акырындык менен ишеничтин, достук мамилелердин пайда болушуна өбөлгө болгон. Орус кыштактарынын дыйкандары жерсиз кыргыздарды өздөрүнүн коомдоруна ыктыярдуу кабыл алышып, аларга жер бөлүп бере баштакан.

Жыйырманчы жылдарга чейинки жер боюнча кайра куруулар ири жер ээлөөчү кулактардын, байларды жана манаптардын бир аз бөлүгүн гана камтыган. Жерлердин көпчүлүгү ошолордун колунда кала берген.

Кыргызстандагы жер маселесинин татаалдыгы, падышачылыктын колониялык саясатынын калдыгынын күчтүүлүгү бул маселенин чечилишин татаалдаткан. 1917–1920-жж. аралыгында кулактар, байлар жана манаптар тарабынан дыйкандардын жерлерин өз бетинче тартып алуу күч алат. Бул дыйкандардын, өзгөчө кыргыздардын жакырдануусуна алып келген.

1921-ж. январда өткөн Түркстан АССРинин казак жана кыргыз кедейлеринин крайлык 1-съезди келгин дыйкандар ээлеп алган кыргыздардын жерлерин кайтарып бермейинче кыргыз элинин абалын оңдоого болбой тургандыгын баса белгилейт. 1921-ж. 4-февралда Жети-Суу областтык революциячыл комитети бул максатты ишке ашыруу үчүн жер-суу реформасын жүргүзүү жөнүндө буйрукка кол койгон.

Жер-суу реформалары

20-жж. башындагы жер-суу реформасы жер-суу маселеси боюнча орус жана кыргыз дыйкандарынын ортосундагы колониялык мезгилден калган теңсиздикти жоюуга багытталган. Ал үчүн орус дыйкандарынан ашыкча жерлерди алуу, мал өтүүчү жерлерге жана суунун башына жайгашып алган орус кыштактарын жана хуторлорун жоюу керек эле. Мындан тышкары жергиликтүү байлардын жерлери алынып, бошогон жерлер кедей дыйкандарга берилмек. Көчмөн калкка жайыттан тышкары айдоо жерлери да бөлүнүп, аларга мамлекет тарабынан акчалай жардам, айыл чарба шаймандарын, үрөн ж. б. берүү милдети турган.

Жер-суу реформасынын биринчи этабы 1921–1922-жж. жүргүзүлгөн. Реформа мурун падышалык-помещиктик колония күчтүү орноогон Жети-Суу областынын Верный, Бишкек, Каракол уезддерин; Сыр-Дарыя областынын Олуя-Ата (Талас өрөөнү), Чымкент, Ташкен уезддерин; Фергана областынын Жалал-Абад жана Мархамат райондорун камтыган.

1920-ж. ноябрдан баштап партиянын тапшырмасы менен реформаны жүргүзүү үчүн тажрыйбалуу коммунисттер айыл жерлерине түшүндүрүү иштерин жүргүзүү үчүн жөнөтүлгөн. Жер жана сугат иштери боюнча адистерди даярдоочу курстар ачылган.

Жер-суу реформасын жүргүзүү айыгышкан тап күрөшүнүн формасында өткөн. Байлар менен кулактар бул реформа аркылуу Совет бийлиги кыргыз айыл-кыштактарын 1916-жылдагыдай талкалайт экен же орус кыштактарын жоюп, аларды Кыргызстандан кубалайт экен деген сөздөрдү таркатышкан. Жергиликтүү улутчулдар болсо бардык орустарды колониячылар деп айыптап, аларды Россияга көчүрүүнү, ал эми шовинисттик маанайдагы орус дыйкандары мурун алган жерлерибизди бербейбиз, мурдагыдай боюнча калсын деген талаптарды коюшкан.

Реформаны ишке ашыруу үчүн Кыргызстанда үч адамдан турган «үчтүктөр» органы жана 285 болуштук жана айылдык жер боюнча комиссиялар түзүлүп, аларга бардык коомдук уюмдардын өкүлдөрү кирген. Алар жерлердин, айыл чарба шаймандарынын, үрөндүн ж. б. эсебин алып кедей дыйкандарга жер бөлүштүрүүдө зор иштерди аткарышкан. 1922-ж. жазгы талаа жумуштарына чейин реформанын биринчи этабы аяктаган.

1921–22-жж. жүргүзүлгөн реформанын натыйжасында, өз алдынча уюшулган, мал айдап өтүүчү жолдорго, арыктардын башына жайгашкан кыштактар жоюлган. Кулактарга, байларга тиешелүү жерлер, келгин дыйкандар ашыкча ээлеп алган жерлер тартылып алынган. Бардыгы болуп 197 миң тешеден ашуун жер бошотулуп, ал жерлерде 6 миңге жакын дыйкан чарбалары уюштурулган.

Реформанын жүрүшүндө саясий жетишкендиктер менен катар экономикалык ийгиликтер да камсыз болгон. Биринчиден, мында Совет бийлигинин Жер жөнүндөгү декретинин принциптери жүзөгө ашырылган, экинчиден, дыйкандарга жер берүү алардын коллективдүү чарбаларга биригишин тездеткен. Үчүнчүдөн, реформа жер маселесин кандайдыр бир деңгээлде чечип, жерди негизги өндүргүч күч – дыйкандар менен бириктирген. Натыйжада айыл чарбасынын өндүргүч күчтөрүнүн өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлгөн.

Бирок реформанын жүрүшүндө одоно катачылыктар да кетирилди. Реформа шашылыш жүргүзүлгөндүктөн, жердин эсеби толук такталган эмес. Мындан тышкары жерсиз, жери аз дыйкандардын эсеби да такталбаган. Өз бет алдынча түзүлгөн орус кыштактары толугу менен жоюлуп, алардын ордуна кыргыз айылдары жайгаштырылган учурлар көп болгон. Бул учурда айрым дыйкандардын кызыкчылыктары эске алынган эмес. Бир катар орто чарбалар бай жана кулак чарбасы катары жоюлуп кеткен.

1921–1922-жж. жер-суу реформасынын жана социалисттик жерге жайгаштыруу саясатынын натыйжасында кыргыз жана орус дыйкандарынын жерлеринин өлчөмү теңделген. Жерге жайгашкан кыргыз дыйкандарынын саны өскөн. Натыйжада айдоо жерлер көбөйүп, жерди иштетүү жакшырган.

Реформаны жүзөгө ашырууда бай-манаптарга жана кулактарга каршы чечкиндүү күрөш жүргүзүлгөн.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССРинин Советтеринин уюштуруу съездинин чечиминен (1927-ж. марты):

«Бай-манап элементтери Кыргызстандын калкынын караңгылыгынан жана өздөрүнүн экономикалык жактан бай жашагандыгынан пайдаланып, эмгекчилерди эзүүнү улантууда. Алар Кыргызстандын элинин Совет бийлигине болгон ишенимин үзгүлтүккө учуратып, Совет бийлигинин органдарынын нормалдуу иштешине тоскоолдук кылууда. Муну съезддеги делегаттардын сүйлөгөн сөздөрү, жер-жерлерден келген арыздар айгинелеп турат. Кыргызстандын эмгекчи калкын бай-манап элементтердин эзүүсүнөн куткаруу жана жергиликтүү советтик органдардын тынч иштешин камсыз кылуу үчүн Советтердин 1-уюштуруу съезди токтом кылат:

Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетине эмгекчилерди бай-манап элементтердин эзүүсүнөн куткаруунун чараларын иштеп чыгуу, чектен чыккан социалдык зыяндуу байларды, манаптарды жана кулактарды четтетүүдө административдик бардык чараларды колдонуу иши тапшырылсын».

1923-ж. жазынан реформанын экинчи этабы башталып, Жети-Суу областынын калкын жапырт жерге жайгаштыруу иши жүргүзүлгөн. 1923–1926-жж. реформа толук социалисттик мүнөздө болуп, дыйкандарды жерди жеке пайдалануудан коллективдүү пайдаланууга өткөрүү максатын көздөгөн. Жерди иштетүүнүн социалисттик формасына өтүү үчүн Кыргызстанда адегенде көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды *отурукташтыруу* керек эле. Совет өкмөтүнүн чечими боюнча ар бир дыйкан жерди жекече же биргелешип иштетүүнүн формаларын тандап алууга, жалданма жумуш күчүн пайдаланууга укуктуу болгон. Отурукташууга өткөн дыйкандарга он жылдык мөөнөт менен айыл чарба шаймандары, унаа, үрөн бөлүштүрүлүп, мындан тышкары үй, короо-жай курулушу үчүн материалдар бекер берилген. Отурукташкан дыйкандар мамлекеттик жана жергиликтүү салыктан беш жылга бошотулган. Аларга агротехникалык ж. б. жардам көрсөтүү каралган.

1923–1924-жж. Кыргызстандагы жерге жайгаштыруу иштерине Түркстан АССРинин жер иштетүү боюнча эл комиссары жетекчилик кылган. Орто Азия улуттук-мамлекеттүүлүктөргө бөлүнгөндөн кийин Кыргыз автономиялуу областы менен Казак АССРинде жерге жайгаштыруу ишин бир жетекчилик аркылуу чечүү зарылчылыгы пайда болгон. Ошого байланыштуу 1924-ж. октябрда РСФСРдин Бүткүл Россиялык Аткаруу Комитетинин алдында Кыргыз АССРинин көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларын жерге жайгаштыруу боюнча өзгөчө Комиссиясы түзүлгөн. Комиссия 1926-ж. октябрына чейин иштеп, бул багытта чоң иштерди аткарган. Совет бийлигинин жерге жайгаштыруу саясаты дыйкандардын көпчүлүгүнө жаккан. Мурун жакшы жерлерге ээ болуп көнгөн бай-манаптар, кулактар катуу каршылык көрсөтүшкөн. 1923–1926-жж. Кыргызстанда 91,9 миң чарба жерге жайгаштырылып, алар 590 жер иштетүүчү коомдорго биригишкен.

Агрардык реформанын жүрүшүндө помещиктердин 494, эзүүчүлөрдүн 3447 чарбалары жоюлган. Бул ишти жүзөгө ашырууда көптөгөн аша чабууларга да жол берилип, айрым орто чарбалар куугунтукталган.

1927-ж. 12-ноябрда Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети жана Эл Комиссарлар Совети ***Кыргызстандын түштүгүндө жер суу реформасын жүргүзүү жөнүндө декрет кабыл алган.*** Бул жакта жүргүзүлгөн реформанын жүрүшүндө жер фондусу 46 миң *га* сугат жана 2,3 млн *га* кайрак жерди түзгөн. 18,6 миң дыйкан жерге жайгаштырылган. Бардык чайрыкерлер, кедей дыйкандардын 75 проценти жер, айыл чарба шаймандарын алышкан, аларга салык боюнча женилдиктер

берилген. Реформанын натыйжасында феодалдык-помещиктик чарбалар жоюлган, патриархалдык-феодалдык мамилелер кыйраган. Айыл-кыштактын калкын негизинен орто дыйкандар түзүп калган. Реформанын жүрүшүндө 65 колхоз түзүлгөн.

Жерге жайгаштыруунун натыйжасында көчмөндөр отурукташа баштаган. Айыл чарбасын туташ коллективдештирүүгө чейин эле кыргыздардын 40 миң көчмөн мал чарбасы отурукташкан эле. Натыйжада натуралдык мал чарбасы товар өндүрүүчү дыйкан чарбага көбүрөөк өтө баштаган.

Кооперациялар жана коллективдүү чарбалар

Агрардык реформалардан кийин кооперация күчтүү темп менен өскөн. Революцияга чейин буржуазиялык кооперациянын мектебинен өтпөгөн кыргыз дыйкандары социалисттик кооперациянын ар түрдүү формаларына бирике башташкан. Кооперациянын жөнөкөй формалары Борбордук Азияда граждандык согуштун мезгилинде эле пайда болгон. Кыргызстанда болсо көчмөн мал чарбасына ылайыкташтырылган малчылардын «Чолпон» (1924-ж.) жана «Аксай» (1925-ж.) шериктештиктери түзүлгөн. Кыргыз автономиялык областы түзүлгөн соң кооперациялар көбөйгөн. 1925-ж. октябрына карата Кыргызстанда 232 айыл чарба кооперативдери түзүлүп, аларга 21,8 миң адам мүчө болгон. 1926-ж. баштап Кыргызстандагы кооперацияларды Кыргыз АССРинин кооперациялык Совети жетектеп, бул кыймылдын өсүшүнө, алардын мамлекеттик органдар менен мамилесин жөнгө салууда, жеке капиталга каршы күрөшүүдө маанилүү роль ойногон.

Ошол кезде көчмөн калктын кооперациялары жөнүндө түрдүү пикирлер болгон. Айрымдар кооперацияларды «уруулук» же «уруктук» негизде түзүүнү сунуш кылышса, экинчилери аларды таптык принцип боюнча уюштуруш керек дешкен. Кыргызстандын калк отурукташкан аймактарында кооперациялар СССРдин борбордук райондорундагыдай формаларда уюштурулган.

1929-ж. Кыргызстанда кооперациянын адистешкен формаларын түзүү жөнүндө чечим кабыл алынып, ага ылайык, «Кыргыз пахта союзу», «Кыргыз мал чарба союзу», «Кыргыз колхоз союзу» ж. б. түзүлгөн. Булар өнөр жай менен дыйкандардын ортосундагы байланыштыруучу органдар болуп калган. Бул кооперативдик союздар дыйкандарды өндүрүштүк кооперациянын башкы формалары жерди биргелешип иштетүү шериктештигине (ТОЗ) жана айыл чарба артелдерине биригишине даярдоодо чоң роль ойношкон. Бул иште Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде эле байлардын, кулактардын жерлерин, малын кон-

фискациялоо учурунда түзүлүп, чыңдалып калган колхоздор да түрткү болгон.

1925-ж. Кыргызстанда 64 колхоз жана 6 совхоз болгон. Совет өкмөтү аларды ар тараптан колдоого алган. 1924-ж. Чүй өрөөнүндө «Аламүдүн», Каракол уездинде «Токтоян» чарбалары уюштурулуп, алар экономикалык жактан мыкты көрсөткүчтөргө жетише баштаган. Аларда уйлардын асыл тукум породалары өстүрүлүп, мал үчүн сарайлар курулуп, сүт товар фермалары, сыр жасоочу цехтери иштеп, башкаларга үлгү болгон. 1928-ж. аягында Кыргыз АССРинде 5 коммуна, 102 ТОЗ, 180 айыл чарба артели иштеген. Алар республиканын 5,7 минден ашуун дыйкан чарбаларын, т. а. республиканын дыйкан чарбаларынын 1,7 процентин гана бириктирген. Мунун ичинен колхоздорго бириккендер 2,9 процентти гана түзгөн.

Колхоз кыймылынын өсүшүнө Түндүк Кыргызстандын колхозчуларынын 1928-ж. январда Фрунзе ш. өткөн уюштуруу съезди түрткү болгон. Ага республиканын 34 айыл чарба коллективдеринен 36 делегат катышкан. Съезд крайдагы колхоз кыймылынын абалын талкуулап, аны чыңдоонун иш чараларын аныктаган.

Кыргызстанда айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасын чыңдоо, дыйкандарды техникага тартуу, алардын билимин көтөрүү иштерине өзгөчө көңүл бурулган.

Кыргыз жерине биринчи жолу 1924-ж. үч трактор келген. Ал эми 1927–1928-жж. Чүй өрөөнүнүн талааларында – 48, Таласта – 8, Ысык-Көл ойдунунда – 4, Кыргызстандын түштүгүндө – 40 трактор болгон. Алар 5,7 миң гектар жерди иштетишкен. Албетте, Кыргызстандын айыл-кыштактарына бул техника жетишсиз эле. Колдо бар айыл чарба техникаларын, тракторлорду биргелешип пайдалануу үчүн дыйкандар кооперацияларга биригиши зарыл эле.

Кыргызстанда жүргүзүлгөн жер-суу реформасы, жерге жайгаштыруу саясаты, кооперациялык-колхоздук курулуш республиканын айыл чарбасынын өсүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Натыйжада Кыргызстандын айыл чарбасы калыбына келтириле баштаган. 1925-ж. республиканын айдоо жерлери 325 миң теше же согушка чейин айдалган жердин 58,3 процентин түзгөн. 1925–1926-жж. Кыргызстандын дыйканчылыгынан түшкөн продукциянын жалпы көлөмү 1914-ж. өндүрүлгөндүн 50,3 процентин түзгөн. Дыйканчылык техникалык өсүмдүктөрдү көбүрөөк себүүнүн эсебинен, ал эми мал чарбачылыгы кой чарбасын өстүрүүгө байланыштуу жогорулаган.

1924–1925-жж. Кыргызстанда 2794 миң баш мал болгон. Бул 1914-ж. малдын 58,7 процентин түзгөн. 1925–1926-жж. республикадагы малдын саны 4201,4 миңге жетип, 1914-ж. малдын санынын 90,3 процентин түзүп калган.

Ошентип, 1928-ж. айыл чарбасынын негизги эки тармагы тең согушка чейинки деңгээлге жакындаган. Агрардык чөйрөдөгү реформалардын натыйжасында республикадагы эзүүчү таптын өкүлдөрү 12,7 проценттен 3,5 процентке чейин азайган. Бирок негизинен алганда Кыргызстандын айыл чарба өндүрүшү артта калган. Бул тармакты көтөрүү үчүн дагы көптөгөн аракеттер керек эле.

Жаңы экономикалык саясаттын таасири менен дыйкан чарбаларынын түзүлүшүндө орто дыйкандардын саны көбөйүп, кедей дыйкандардын саны азая баштаган. Бирок, ошол кездеги айыл-кыштактарда жумушсуздук өтө көп болгон. Жер алганы менен көпчүлүк дыйкандар аны иштете албай бош калтырышкан. Дыйкандардын көбүндө айыл чарба шаймандары, үрөн жетишсиз болгон.

Жаңы экономикалык саясаттын артындагы өнөр жай

Совет бийлиги орногон мезгилде Кыргызстан өлкөнүн башка райондорунан агрардык-мал чарба региону катары айырмаланып турган. Индустриялаштыруу саясаты башталганда Кыргызстанда негизинен пахта тазалоочу, жеңил жана тамак-аш тармактары боюнча гана аз сандагы ишканалар иштеген.

1925-ж. апрелде Чехословакиянын коммунист жумушчуларынын демилгеси менен Бишкек шаарында «Интергельпо» («Өз ара жардам») интернационалдык кооперациялык шериктештиги түзүлгөн. Кыргызстандын Өкмөтү ага Пишпек станциясынын жанынан 43 *га* жер бөлүп берген. Алар кыска мөөнөттө эле айына 4 миң терини иштетүүчү завод, сукно фабрикасын, кыш, тактай заводдорун, электр станциясын, бир нече мастерскойлорду курушкан. 14 улуттун өкүлдөрүнөн турган бул коллектив республиканын өнөр жайынын өнүгүшүнө, жумушчу адистерди даярдоодо колдорунан келген жардамдарын берген.

Жаңы экономикалык саясат кустардык ишканаларга продукция өндүрүүгө жана аны сатууга эркиндик берген. Натыйжада кустардык өнөр жай өсө баштаган. Эгерде 1922–1923-жж. Кыргызстанда 1964 кустардык ишкана болсо, 1925–1926-жж. алардын саны 4525ке жеткен. Аларга жеңилдиктердин өтө көп берилиши, республикада мамлекеттик ишканалардын дээрлик жокко эсе болушу кустардык өнөр жайдын өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. Жай болсо дагы аларды кооперациялаштыруу иши жүргөн. 1925-ж. кустарлардын 11 процентин баш коштурган 30 өнөр жай артелдери пайда болгон. 1920–1924-жж. ара-

лыгында майда өнөр жай ишканаларынын дүн продукциясы республика боюнча 41 процентке өскөн. 1925-ж. алар 1914-ж. чейин өндүргөн продукциянын 55 процентин өндүргөн.

Жалпысынан алганда, Кыргызстан агрардык өлкө бойдон кала берген. 1926-ж. республиканын эл чарбасынын дүң продукциясында өнөр жайдын 2,3 процент гана үлүшү болгон. Демек, калган 97,7 процентин дыйканчылык менен мал чарбачылыгы өндүргөн. Жаңы социалисттик курулушка өтүү үчүн ири машиналык өнөр жайга өтүү зарыл эле.

СССРдин өнөр жай өндүрүшү атайын каралбаса да, ВКП(б)нин XIV съезди (1925-ж., декабрь) өлкөнү индустриялаштыруу курсун аныктаган. Союздук пландарга ылайык Кыргызстанда да индустриялаштыруу иштери башталып, аны агрардык-индустриялык республикага айландыруу милдети коюлган. Өнөр жайынын өсүү темпи жалпы союздук деңгээлден жогору белгиленген. Республиканын техникалык-экономикалык жактан артта калышын жоюу, жергиликтүү улуттардан жумушчу кадрларды жана инженердик-техникалык интеллигенцияны даярдоо каралган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

РКП(б)нин Кыргыз областтык биринчи партконференциясынын өнөр жайы боюнча кабыл алган чечиминен (1925-ж. марты):

«1. Пролетардык базанын аздыгы, өзгөчө улуттук пролетариаттын жоктугу, улуттук өнөр жайды өнүктүрүүнүн, бул жактагы чийки заттарды жана табигый байлыктарды пайдалануунун маанисин жогорулатат.

2. Областта улуттук өнөр жайды түзүүдө биринчи кезекте: тамак-аш өнөр жайын (кант, консерва заводун), Ош жана Жалал-Абад округдарында пахта заводдорун, жаңгакты иштетүүчү ишкана куруу керек.

3. Чүй гидроэлектрстанциясын курууга каражат табуу зарыл. Анын курулушу элдин маданий жактан өнүгүшүнө, өнөр жайды көтөрүүгө жакшы түрткү болор эле.

4. Чарба органдарынын алдына областтын суу боюнча мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдалануу милдетин коюу керек. Биринчи кезекте Ош электр станциясынын мүмкүнчүлүгү кеңири пайдаланылсын.

6. Кызыл-Кыя кенине жергиликтүү калктан жумушчуларды кеңири тартуу зарыл».

Жалпы союздук пландын негизинде иштелип чыккан республиканын биринчи беш жылдык планын 1929-ж. 10-декабрында өткөн Кыргыз АССРинин экинчи сессиясы кабыл алган. Аны декабрда РСФСР Эл Комиссарлар Совети, 1930-ж. февралда СССР Эл Комиссарлар Совети бекиткен. Бул план жаңы экономикалык саясаттын принциптерине негизделип түзүлгөн.

Бирок мурда капитализмди басып өтпөгөн Кыргызстандын шартында индустриялаштырууну жүзөгө ашыруу өзгөчө оор болгон. Кыргыз калкынын көчмөн турмушта жашашы, патриархалдык мамилелердин үстөмдүк кылышы, социалисттик укладдын начарлыгы, калктын туташ сабатсыздыгы, тап душмандарынын каршылыгы бул саясатты турмушка ашырууда залакасын тийгизген. Индустриялаштыруунун башталышында Кыргызстанда негизинен айыл чарбасынын продукцияларын иштетүүчү, т. а. пахта, тери иштетүүчү, жеңил жана тамак-аш өнөр жайы өнүккөн.

1926-ж. Кыргызстанда мамлекеттик 20 ишкана иштеген. Мындан тышкары шаарларда жана айыл-кыштактарда көптөгөн майда жеке менчик ишканалары жана кустардык мекемелер болгон.

Совет өкмөтү 1926–1927-жж. Кыргызстандын өнөр жайы үчүн 3 млн рубль бөлүп, андан тышкары Мамлекеттик банк тарабынан көп жылга кредиттер берилген. Натыйжада 1926-ж. сок чыгаруучу завод, 1927-ж. тери заводу, «Интергельпонун» сукно фабрикасы, 1928-ж. Кара-Сууда пахта тазалоочу завод, Оштогу жибек заводу, Бишкекте типография, эки тактай заводу ишке киришкен. 1927–1928-жж. республикада 33 ишкана иштеген, алардын ичинде 14 ири завод, фабрикалар бар эле. 1930-ж. Түркстан-Сибирь жолунун бүтүшү Кыргызстандын экономикасынын өнүгүшүндө маанилүү роль ойногон. Ал Орто Азия менен Казакстанды Сибирь жана Урал менен байланыштырган.

Эмгекчилердин тынымсыз аракетинин жана Совет өкмөтүнүн жардамы менен 1928-ж. Кыргыз АССРинин эл чарбасынын бардык тармактары согушка чейинки деңгээлине өсүп жеткен. Өнөр жайынын өсүшү менен жумушчулардын катары көбөйгөн. 1926-ж. Бүткүл союздук эл каттоонун маалыматы боюнча Кыргызстанда 16,4 мин жумушчу болуп, алардын 4 миңин гана кыргыздар түзгөн. Кыргыз жумушчуларынын көпчүлүгү айыл-кыштактардагы майда кустардык ишканаларда эмгектенишкен.

1930-ж. баштап жаңы экономикалык саясаттын принциптери бузулуп, сталиндик администрациялык-буйрукчул система күчүнө кире баштайт. Бюрократизм күчөп, субъективдүү пландарды таңуулоо, аны аткарууга мажбурлоо ыкмалары күчөгөн. Бул чарбалык эсептин жана акча-товар мамилелеринин өнүгүшүнө тоскоолдук кылган.

Көптөгөн кыйынчылыктарга карабастан, биринчи беш жылдыкта Кыргызстанда 41 жаңы өнөр жай ишканасы ишке киргизилген. Алардын ичинде Бишкектеги металл иштетүүчү механикалык завод, эт комбинаты, Канттагы кант заводу, Кара-

Суудагы механикалык-ремонт заводу, эки ири тери заводдору, Фрунзеде ун комбинаты, күрүч тазалоочу завод ж. б. болгон. Мындан тышкары беш кыш завод, Таласта черепица заводу иштей баштаган. Кара-Балтада жана Ново-Троицкийде кант заводдору курула баштап, Оштогу жибек заводу жаңыча жабдылган.

Биринчи беш жылдыкта Кыргызстанда 11 чоң жана кичине электр станциялары иштей баштаган. Булар индустриялаштыруунун өнүгүшүнө өбөлгө болгон. 1932-ж. республикада 1,5 миң ишкана иштеп, алардын 106сы ири ишкана болгон. Биринчи беш жылдыкта өнөр жайдын дүң продукциясы 3,5 эсеге өскөн. Өнөр жайынын республиканын эл чарбасындагы үлүшү 23,5 процентке көтөрүлгөн.

1935-ж. январда Кыргыз АССРинин советтеринин IV съезди жалпы союздук планга ылайык эл чарбасын өнүктүрүүнүн экинчи беш жылдык планын кабыл алган. Бул план боюнча республиканын өнөр жайына, өзгөчө көмүр казып алууга ири суммадагы капиталдык салымдар бөлүнгөн. Экинчи беш жылдыкта биринчи беш жылдыктан айырмаланып, жаңы өнөр жай ишканаларын иштетүүгө, аларда жаңы технологияларды өздөштүрүүгө көңүл бурулган. 1935-ж. Таш-Көмүр кени ишке киришип, башка көмүр кендери реконструкцияланган жана жаңы механизмдер менен жабдылган. Республикада көмүр казып алуунун көлөмү өскөн. Нефть өндүрүү жолго коюлган. Жеңил жана тамак-аш өнөр жайында да жаңы жетишкендиктер камсыз болгон. Ошентип, биринчи жана экинчи беш жылдыкта Кыргызстандын өнөр жайы бир кыйла жогорулаган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз ССРинин Мамлекеттик пландоо комитетинин экинчи беш жылдыктын жыйынтыгы боюнча материалынан:

«Өнөр жай тармагы боюнча беш жылдыктарда төмөнкү ийгиликтер камсыз болду. Кыргызстан Орто Азияны көмүр менен жабдуучу ири база болуп калды. Нефтинин, сурьманын, сымаптын, мышьяктын ири кендери изилденип, эксплуатацияга берилди. Коргошундун эң ири кенин өндүрүшкө киргизүү даярдыгы жүрүүдө. Кыргызстанда түстүү жана сейрек кездешүүчү кендер изилденди. Жеңил өнөр жайы боюнча – жибек фабрикасы, пахта тазалоочу завод ж. б. курулду. 1937-ж. жеңил өнөр жайы чыгарган продукциянын көлөмү 1932-ж. салыштырмалуу 2,3 эсеге өстү».

Кыргызстанда өнөр жайы боюнча үчүнчү (1938–1942-жж.) беш жылдыкта белгиленген пландар да негизинен аткарылган. Республикада 40 өнөр жай ишканасы ишке киргизилген. 1940-ж.

өнөр жайы 1937-ж. салыштырмалуу продукцияларды 1,5 эсеге көбүрөөк өндүргөн. Кыргызстандын эл чарбасынын дүң продукциясында өнөр жайынын үлүшү 50,3 процентти түзүп калган. Анын ичинен өзгөчө оор өнөр жайы, түстүү металл, машина куруу, курулуш материалдарын, электр энергиясын өндүрүү тармактары өнүккөн.

Айыл чарбасын жамаатташтыруу

Жаңы экономикалык саясат 20-жж. көп жылдарга эсептелген саясий стратегия катары кабыл алынган эле. Өлкөнү индустриялаштыруу, дыйкандарды кооперативдештирүү, элдин материалдык жана маданий деңгээлин көтөрүү пландары да жаңы экономикалык саясаттын принциптеринин негизинде жүргүзүлмөк.

Дыйкандарды кооперациялаштырууда мамлекет тарабынан күч колдонулбастан, экономикалык ыкмалар аркылуу эволюциялык жол менен өнүктүрүлмөк. Дыйкандар кооперациянын артыкчылыктарын түшүнгөндө гана ага өз ыктыярлары менен бириге башташмак. Жаңы экономикалык саясаттын башталышындагы түзүлгөн кооперациялар бул саясаттын туура экендигин көрсөткөн. Бирок 20-жж. аягында жаңы экономикалык саясаттын алкагында калыптанып калган багыт түп-тамырынан бери өзгөрүүгө дуушар болгон. Өлкөнү индустриялаштыруу эң негизги жана башкы максат катары жарыяланып, эл чарбасынын башка тармактары жалаң гана ошол максатты жүзөгө ашырууга өбөлгө болушу керек деп аныкталган. Индустриялаштырууну дыйкандарды тике жана кыйыр экспроприациялоо аркылуу ишке ашыруу багыты аныкталган. Ал үчүн дыйкандарга азыктүлүк чагымы кайрадан киргизиле баштаган. Эми дыйкандар өздөрүнүн артыкбаш эгинин эркин сата албай, аны да мамлекетке арзан баада тапшырууга милдеттендирилген. Каршылык кылгандары кулак деп жарыяланып, сот жообуна тартылган, эгини конфискацияланган. Ушул мезгилде киши жалдап иштеткен өндүрүш ээлерин эзүүчү тап катары жоюу иши мурдагыдан да күч алган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин жана Эл Комиссарлар Советинин биргелешкен кеңешмесинин токтомунан (1930-ж.):

«1. Кыргыз АССРинин Нарын, Каракол, Талас кантондорунда жана Ош округунда жарым феодалдык жана уруулук мамилелерди сактоо, өздөрүнүн байлыгы жана коомдук абалы менен айылдарды

советтештирүүгө тоскоолдук кылган жергиликтүү үч ири мал ээлери көчүрүлсүн.

2. Ушул токтомдун 1-пунктуна ылайык көчүрүлө турган адамдар жана алардын үй-бүлөлөрү Кыргыз АССРинин территориясында жашоо жана чарба жүргүзүү укуктарынан ажыратылсын...

5. Мурда өзүнүн социалдык абалы боюнча жогорку катмарга тиешелүү адамдар: укум-тукумунан бери манап болуп, азыркыга чейин уруу башчысынын укугун алып жүргөндөр, өзгөчө кызматы үчүн падышадан сыйлык алган, антисоветтик иштерди жүргүзүшкөн мурдагы болуштар менен бийлер да жашаган жерлеринен көчүрүлүп, үй-мүлктөрү конфискацияланcын...

11. Белгиленген убакта көчпөй калгандарга ОГПУ же милиция күч колдонот».

Эзүүчү таптарды жоюу менен бирге дыйкандарды да кыңк эттирбей баш ийдирүү үчүн аларды өндүрүш каражаттарынан ажыратып, менчиктин бардык формаларын мамлекеттин колуна өткөрүү саясаты башталат.

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн И. Сталин 1929-ж. жайында айыл чарбасын «туташ коллективдештирүүнүн» ураанын жарыялаган. Ошентип, айыл-кыштактарды социалисттик укладга өткөрүү үчүн «Улуу бурулуш» башталган. 1930-ж. 5-январда ВКП(б) Борбордук Комитети «Коллективдештирүүнүн темпи жана колхоз курулушуна мамлекеттик жардам көрсөтүүнүн чаралары жөнүндө» токтом кабыл алган. Анда коллективдештирүүнүн мөөнөтү бекитилген.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССР Советтеринин III съездинин «Колхоз курулушу жөнүндөгү» резолюциясынан (1931-ж. февралы):

«Акыркы эки жыл Кыргызстандын айыл чарбасын социалисттик негизде кайра курууда бурулуш мезгили болду...

Колхоз курулушундагы негизги жетишкендик катары Советтердин III съезди төмөндөгүлөрдү белгилейт:

а) колхоздордун саны 1928-ж. 287ден 1929-ж. 534кө, ал эми 1931-ж. 910го жетти. 1931-ж. 1-февралга карата дыйкан чарбалардын 29 проценти колхоздорго биригишти. Бул көрсөткүч 1929-ж. 2,9 гана процентти түзгөн.

б) колхоздордун айдоо аянттары 1928-ж. 11020 гектардан, 1929-ж. 51290 гектарга, 1930-ж. 207290 гектарга көбөйдү. Бул республиканын жалпы айдоо аянтынын 28,4 процентин түзөт. 1930-ж. колхоздордун айдоо аянтын 500 миң гектарга жеткирүү белгиленүүдө...

ж) съезд орто дыйкан чарбаларынын колхоздорго жетишсиз тартылып жаткандыгын белгилейт. Алардын колхоздорго тартылышы дыйкан массаларынын колхоз тарабына өтүшүндөгү бурулушту билдирет...».

Коллективдештирүү толук бойдон сталиндик административдик-буйрукчул системасынын жетекчилиги менен жүргүзүлгөн. Республиканын жергиликтүү партиялык жана советтик органдары бул саясатты тезирээк аткаруу үчүн атаандашууга өтүшүп, коллективдештирүүнү мөөнөтүнөн мурда аткарууга аракеттенишкен. 1930-ж. январь–февраль айларында коллективдештирүү өтө тез темп менен жүргүзүлгөн. Натыйжада 1929-ж. дыйкандардын 6,6 проценти гана колхоздорго кирген болсо, 1930-ж. мартында бул көрсөткүч 37,2 процентке жеткен. Айрым көчмөн райондордон колхозго малчылар 100 процент өткөндүгү жөнүндө рапорттор түшө баштаган. Бирок бул чындыкка туура келген эмес. Шашылыш түрдө түзүлгөн колхоздор бат эле тарап кеткен. 1930-ж. сентябрына чейин мындай колхоздордон дыйкандардын 32,5 миң түтүнү кайра чыгып кетишкен.

Коллективдештирүү саясатын ишке ашыруу үчүн айыл кыштактарга жардам берүүгө шаарлар, өзгөчө жумушчулар милдеттендирилген. Айрым шаарлар, заводдор жана фабрикалар айыл-кыштактарды шефке алышкан.

Совет бийлиги мурда айыл-кыштактарга эгин даярдоо үчүн жиберилгендерге кошумча 25 миң жумушчуну жөнөткөн. Алар кийинчерээк «жыйырма беш миңчилер» деп аталып, коллективдештирүүгө жардам беришкен.

1930-ж. 8-февралда Кыргызстанга Иваново шаарынан жыйырма беш миңчилерден 69 киши келген. Кийинчерээк буларга 219 жумушчу кошумча жөнөтүлгөн. Алардын 132си Кыргызстандын түндүгүнө, калганы түштүккө бөлүштүрүлгөн. Алар колхоздордун төрагалыгына же башкарманын мүчөлүгүнө шайланышкан, алардын көбү Кыргызстанда колхоз курулушунда белгилүү эмгек сиңиришкен. Айрымдары жергиликтүү шартта эл менен иштеше албай, бир жылдан кийин эле кайра кетишкен.

Кыргыз айыл-кыштактарында социалисттик курулуштун жүрүшүндө көптөгөн катачылыктар, аша чабуулар орун алган. Дыйкандарды коллективдүү чарбага тартууда ыктыярдуулук принциби бүт бойдон бузулган. Колхозго киргиси келбеген дыйкандар кулакка тартылган, шайлоо укугунан ажыратылган.

Коллективдештирүүдө анын төмөнкү формаларын, адегенде ТОЗдорду түзүү андан акырындык менен колхоздорго өтүү принциби да бузулуп, дыйкандар зордук менен колхоздорго киргизилген. Кыргызстандын дыйкан, малчылары колхозго биригүүгө даяр эместиги эске алынган эмес.

Коллективдештирүүнүн жүрүшүндөгү зордук-зомбулуктун күчөшү айыл чарбасын, өзгөчө мал чарбасын бүлгүнгө учураткан. Колхозго малын бергиси келбегендер аны союп же сатып жок кыла баштаган. Натыйжада 1930-ж. ири мүйүздүү малдын

саны 24,4 процентке, жылкы – 18,5, кой-эчки – 15,5 процентке азайган. Эгинди конфискациялоонун натыйжасында жазында үрөндүк эгин калбай калган.

1930-ж. мартында И. Сталин «Ийгиликтен баш айлануу» деген макаласында коллективдештирүүнүн жүрүшүндөгү аша чабууларды сынга алган. Бирок коллективдештирүүнүн принциптерин кайрадан карап чыгуу маселеси коюлган эмес. Кийинки жылдарда деле бул иште көптөгөн катачылыктар кетирилген. 1931-ж. ВКП(б)нин Кыргыз обкомунун чечими боюнча Аламүдүн, Балыкчы, Каракол, Кара-Балта, Киров, Сталин, Чүй райондорунда туташ коллективдештирүү жүргүзүлгөн. Ошентип, дыйкандардын негизги массасы колхоз курулушуна өттү деген жыйынтык чыгарылган. Коллективдештирүү саясатынын жүрүшүндөгү кетирилген катачылыктар 1932–1933-жж. дагы кайталанган. 1932-ж. Кыргызстанда 1522 колхоз түзүлүп, 53 гана ТОЗ уюштурулган. Чындыгында көчмөн чарбалар үчүн кооперациянын ушул экинчи жөнөкөй түрү – ТОЗдор ылайыктуу болгон.

1933–1934-жж. бул эске алынып, ТОЗдор көбүрөөк түзүлгөн. 1934-ж. Кыргызстандагы 1067 айыл чарба артели жана 738 ТОЗ дыйкан чарбаларынын 68,5 процентин бириктирген.

1937-ж. баштап ТОЗдор айыл чарба артелдеринин уставына өткөрүлгөн. Ушул жылы дыйкан чарбалардын 89,1 проценти колхоздорго бириккен. Айдоо аянттарынын 97 проценти колхоз-совхоздорго тиешелүү болуп калган. Аларды 53 МТС 4 миндей тракторлору, 500дөй комбайндары менен тейлеген. 1940-ж. дыйкан чарбаларынын 98,9 проценти айыл-чарба артелине – колхоздорго кирген. Колхоздор ирилештирилип, бир колхозго 106 кожолук туура келген.

Ошентип, үчүнчү беш жылдыктын Улуу Ата Мекендик согушка чейинки жылдарында Кыргызстанда айыл чарбасын коллективдештирүү процесси аяктаган.

Көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу

Кыргызстанда айыл чарбасын коллективдештирүү иши көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу менен кошо бир мезгилде жүргүзүлгөн. Калкты отурукташтыруу Совет бийлигинин алгачкы жылдарында жүргүзүлгөн жер-суу реформаларынын жүрүшүндө эле башталган. 20-жж. аягында 42 миң чарба отурукташкан. Бирок 1927-жылы кыргыздардын 62 проценти көчмөн жана жарым көчмөн турмушта жашаган. Коллективдештирүүнү ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн аларды отурукташтыруу зарыл эле.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССРинин Эл Комиссарлар Советинин 1931-ж. 3-апрелдеги «Республиканын көчмөн жана жарым көчмөн калкын отурукташтыруу жөнүндөгү» токтомунан:

«1. Республика боюнча: Сталин, Нарын, Ат-Башы, Жети-Өгүз, Каракол, Алай, Кетмен-Төбө, Өзгөн, Ноокат жана Кызыл-Жар райондору боюнча 8 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларын отурукташтыруунун планы бекитилсин.

2. Отурукташтыруу төмөнкү линия боюнча жүргүзүлсүн:

а) отурукташып жаткан чарбаларга кыштактарды куруу үчүн жерлер бөлүнүп, чарбалар жерге жайгаштырылсын, суу менен камсыз болсун жана мал чарбасы үчүн туруктуу тоют базасы түзүлсүн;

б) көчмөн жана жарым көчмөн райондордун эмгекчилери совхоздорго туруктуу жумушчу адистери катары тартылсын;

в) көчмөн жана жарым көчмөн райондордун эмгекчилери жумушчу катары өнөр жайга жана жол курулушуна кенири тартылсын;

3. ... Суусамыр жана Алай өрөөндөрүнүн Көчмөн (Жайлоо) советтери кедей жана орто көчмөн чарбалардын ичинде отурукташтыруунун маанисин жөнүндө кенири үгүт иштерин жүргүзүүгө милдеттендирилсин.

4. Отурукташтырууга байланыштуу бардык иш чараларды пландуу жетектөө жана жөнгө салуу үчүн Кыргыз АССРинин Эл Комиссарлар Советинин алдында Отурукташтыруу боюнча республикалык комитет түзүлсүн...».

Көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташтыруу ишине жетекчилик кылуу үчүн Кыргыз АССР ЭКСтин алдында отурукташтыруу боюнча комитет, дыйканчылык эл комиссариатында отурукташтыруу сектору, райондук комитеттер түзүлгөн.

1931-ж. февралдагы партиянын Кыргыз обкомунун II Пленуму 1931-ж. – 10 миң, 1932-ж. – 30 миң, 1933-ж. – 22 миң, 1934-ж. – 23 миң чарбаны отурукташтырууну пландаган. Көчмөн турмушка кылымдардан бери көнгөн кыргыздарды отурукташтыруу өтө татаал иш эле. Отурукташтырууну жүзөгө ашыруу үчүн союздук, Россиялык бюджеттен көп жылга эсептелген ссудалар берилген. Райондорго көп сандагы курулуш материалдары, үй чарбасына керектүү буюмдар, эмеректер келип түшө баштаган.

1931-ж. отурукташтыруу төрт райондо жүргүзүлгөн. 1932-ж. болсо республиканын 12 районунда көчмөндөрдү массалык түрдө отурукташтыруу башталган. Жер-жерлерде турак-жайлар, мектептер, ооруканалар, китепканалар, мал үчүн короо-сарайлар курула баштаган. Ушул эле жылы Кыргыз Өкмөтүнүн чечими менен отурукташууга өтүп жаткан чарбаларга жеңилдиктер берилген. 1933-ж. 43,4 миң чарба отурукташууга өтүп, 148 айыл-кыштак уюшулган. Отурукташкандар үчүн 2,5 млн гектар айдоо, чөп жана жайыт аянттары бөлүнүп берилген. 4 жылда отурукташтырууга 34 млн сом жумшалган. Көчмөндөрдү отурук-

таштыруу иши 1937-ж. чейин өтө активдүү жүргүзүлгөн. 1931–1937-жж. аралыгында 78 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарба отурукташып, алар 842 колхозго бириишкен. Калган көчмөн чарбаларды отурукташтыруу 1941-ж. чейин жүргүзүлгөн. 1931–1941-жж. аралыгында Кыргызстанда 98 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарбалар отурукташтырылып, 300 жаңы кыштактар пайда болгон. Аларды социалдык-экономикалык жактан көтөрүү үчүн 307 млн сом жумшалган. Ал эми 20 жылдын (1918–1937-жж.) ичинде бардыгы болуп 600 миң адамды камтыган 142 миң чарба отурукташкан. Отурукташкан калк үй-жай менен негизинен камсыз болгон.

Кыргыз элинин отурукташкан турмушка толук өтүшү, албетте, прогрессивдүү көрүнүш эле. Мунун натыйжасында Кыргызстанда туруктуу айыл-кыштактар, чарбалык борборлор пайда болгон. Аларда түрдүү агартуу мекемелери, мектептер, турмуш-тиричилик ишканалары курулган. Феодалдык-патриархалдык ан-сезим жаңы коомдук идеология менен алмаша баштаган.

Бирок отурукташтырууда да олуттуу жаңылыштыктарга жол берилген. Бул ишке жетекчилик кылгандар борбордун көрсөтмөсү менен Кыргызстанда Россиядагыдай типтүү кыштактарды курууга аракеттенишкен. Ал үчүн көчмөн айылдарды бир кыштакка чогултушкан. Жаңы кыштактар мал жайыттарынан алыс жайгашкандыктан, мал багуу кыйынчылыкка учурап, кыргыз элин мал чарбачылык салтынан оолактаткан.

Отурукташтыруу коллективдештирүү саясаты менен коштолуп, жаңы эле отурукташа баштаган эл зордук менен колхоздорго киргизилген. Отурукташууну, колхозго кирүүнү каалабаган көчмөндөрдү куугунтукка алуу күчөгөн. Айрым жерлерде кыргыз элинин турмуш-тиричилигинин өзгөчөлүктөрү эске алынбастан эле европалык типтеги көп квартиралуу үйлөр да курула баштаган. Ушул өңдүү кемчиликтерге карабастан, кыргыз элинин отурукташууга өтүшүнүн натыйжасында элибиздин коомдук көз карашы, экономикасы жана маданияты азыркы цивилизациянын негизинде өнүгүүгө мүмкүндүк алган.

СУРООЛОР:

1. Жер жөнүндөгү декрет кандай максатты көздөгөн?
2. Жер-суу реформаларын жүргүзүүнүн максаты кандай болгон?
3. Алгачкы кооперациялар жана коллективдүү чарбалар жөнүндө эмне билесинер?
4. Өнөр жайдын калыптанышы, «Интергельпо» жөнүндө баяндап бергиле. Алгачкы өнөр жай ишканалары кайсылар болгон?
5. Айыл чарбасын коллективдештирүү эмне үчүн зордук жолу менен жүргүзүлгөн?
6. Кыргыздардын отурукташтырылышынын мааниси жөнүндө айтып бергиле.

§ 12. СОВЕТ БИЙЛИГИНИН УЛУТ САЯСАТЫ

Улут маселесин чечүүдөгү алгачкы кадамдар

Большевиктер партиясы бийликке келгенге чейин эле социалдык жана улуттук эзүүнү жоюуну өздөрүнүн негизги максаты экендигин жарыялап келишкен. 1917-ж. 2-нояўрда Совет өкмөтү *Россия элдеринин укуктарынын декларациясын* жарыялап өзүнүн улут саясатынын негиздерин билдирген.

Октябрь революциясына чейин падышачылыктын колониялык саясаты, аймактык бытырандылык, феодалдык-патриархалдык мамилелердин үстөмдүгү Орто Азия элдеринин улуттук байланыштарын түзүүгө жана чындоого тоскоол болгон. Совет өкмөтү Орто Азияда өздөрүнүн таасирин бекемдөө үчүн 1917-ж. 22-ноябрында *«Россиянын жана Чыгыштын бардык мусулман эмгекчилерине»* деген үндөөсүн басып чыгып, анда Россиянын мусулман калкынын толук эркиндиги жана ар тараптан тең укуктуулугу жарыяланган.

Бирок Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде Түркстандын элдери менен Совет мамлекетинин ортосунда өз ара ишенбестик орун алган. Буга жергиликтүү элдин айрым өкүлдөрүнүн улутчул көз караштa болгону, орус улутундагы кээ бир большевиктик лидерлердин шовинизм маанайында иш жүргүзгөндүгү негиз болгон.

Алсак, 1917-ж. 15–22-ноябрда Түркстандагы Советтердин III съездинде башкаруунун жогорку органы – Түркстан Эл комиссарлар Совети (ЭКС) түзүлүп, анда 15 эл комиссарлары бекитилген. ЭКСтин төрагалыгына большевик Ф. И. Колесов шайланган. Ал өкмөттүн курамына жергиликтүү улуттардын бир дагы өкүлү кирген эмес. Бул аймактагы мусулмандар съездинин Түркстан крайында көп партиялык негизде коалициялык өкмөт түзүү жөнүндөгү сунушу четке кагылган. Алар буржуазиялык улутчулдар катары айыпталган.

Мына ушундан кийин Мустафа Чокаев башында турган «Шу-ро-и-Ислам» партиясынын аймактык комитетинин демилгеси менен 1917-ж. 26–29-ноябрда Кокон шаарында мусулмандардын атайын чакырылган IV съезди болуп өткөн. Ал съездде Россиянын курамындагы «Кокон автономиясы» жарыяланып, М. Чокаев жана М. Тынышпаев башында турган өкмөт шайланган. Ал өкмөткө жергиликтүү улуттун өкүлдөрү менен катар орустар, борбордук Россиядан чыккан башка улуттардын өкүлдөрү да кирген. Булар мурдагы Кокон хандыгынын чегинде буржуазиялык-демократиялык республика формасындагы улуттук мамлекетти түзүүнү көздөшкөн.

Ошентип, Түркстанда кош бийлик түзүлөт. Анын бири Ташкендеги большевиктер партиясы тарабынан түзүлгөн Совет өкмөтү болсо, экинчи бийлик «Шуро-и-Ислам», «Алаш» жана башка партиялардын, ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү түзгөн Кокон автономиясынын өкмөтү эле. Кокон өкмөтү Совет бийлигине каршы үгүт иштерин жүргүзүп, аларды колдогондор да арбын болгон. Анын куралдуу күчтөрү түзүлүп, ага полковник Чанышев командачылык кылган.

Түркстанда «Кокон автономиясынын» уламдан-улам чыңдалып баратышы Ташкендеги большевиктик өкмөттү чочулаткан. 1918-ж. 19–26-январдагы Советтердин Крайлык IV съезди «Кокон автономиясынын» өкмөтүн мыйзамсыз, контрреволюциячыл өкмөт деп жарыялап, анын жетекчилерин камакка алуу жөнүндө чечим кабыл алган.

1918-ж. 19–22-февралда Кызыл Армиянын бөлүктөрү Коконго басып кирип, айыгышкан салгылашуу менен «Кокон автономиясынын» куралдуу күчтөрүн талкалаган, өкмөт жок кылынган. «Кокон автономиясынын» аман калган өкүлдөрү тоо тарапка качып кеткен. Кыргызстанга качкандары граждандык согуштун жылдарында Совет бийлигине каршы күрөшкөн.

Ошентип, Түркстандагы жергиликтүү калктын интеллигенциясынын улуттук жана мамлекеттик көз каранды эместикке жетүүдө болгон аракети күч менен жок кылынган. Жергиликтүү калктын бир бөлүгү большевиктердин «Кокон автономиясына» карата жасаган ишин наразылык менен кабыл алган.

1918-ж. Советтердин бүткүл Россиялык III съездинде *Эмгекчи жана эзилген элдердин укуктарынын декларациясы* кабыл алынып, анда социалисттик көп улуттуу мамлекеттин негизи катары федерациялык түзүлүштүн планы жарыяланган. Бул чечимдин негизинде Орто Азия элдери 1918-ж. Түркстан Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасына биригишкен. Ушул жылы майда Түркстан автономия укугунда Россиянын курамына кирген. Мында Совет бийлигин чыңдоодо Совет өкмөтү тарабынан 1919-ж. 8-октябрда түзүлгөн Түркстан иштери боюнча комиссиясы (Түрккомиссия) чоң роль ойногон. Бул комиссияны Ш. З. Элиава жетектеп, анын курамына М. В. Фрунзе, В. В. Куйбышев, Я. Э. Рудзутак, Г. И. Бокий, Ф. Н. Голощекин кирген. Аларга аймактагы партиялык жана советтик органдардагы жетекчилердин катачылыктарын оңдоо, бийлик органдарын тартипке келтирүү, өзгөчө улуттук маселеге аяр мамиле жасоо, жергиликтүү калктын Совет бийлигине болгон ишенимин бекемдөө милдети жүктөлгөн.

Комиссия Түркстанда жергиликтүү элге карата шовинисттик мамиле жасаган советтик, партиялык кадрларды иштен

алып, бийлик структураларын таркаткан. Башкаруу органдарына жергиликтүү калктын өкүлдөрүн кеңири тарткан. Дыйкандарды, өзгөчө жергиликтүү калкты талап-тоногон кызыл аскерлер үчүн атуу жазасы киргизилген. Комиссия ислам укугунун нормаларын, мечиттердин иштерин калыбына келтирген. Натыйжада жергиликтүү калктын большевиктерге ишеними артып, алардан Кызыл Армияга ыктыярдуу өткөндөрдүн саны көбөйгөн. Большевиктердин улут саясатындагы иш-аракеттеринин жергиликтүү калк тарабынан колдоого алынышы Кыргызстандагы контрреволюциячыл күчтөрдү талкалоодо, Совет бийлигин чыңдоодо чечүүчү роль ойногон.

Качкын кыргыздардын мекенине кайтышы

Кыргызстандын аймагында Совет бийлиги орногондон кийин, 1916-ж. көтөрүлүшкө катышкан кыргыздарды жазалоо, куугунтуктоо токтогон. Аракеттердин натыйжасында улуттардын арасындагы ишенбестик, кастык көз караштар акырындык менен жоюла, өз ара жардамдашуу, достук мамилелери калыптана баштаган. 1918-ж. 5-июлда Жети-Суу областынын аткаруу комитетинин алдында улут иштери боюнча областтык комиссариат түзүлүп, анын алдында орус-кыргыз мамилелерин иретке келтирүү боюнча атайын комитет уюштурулган. Бул комитет кыргыз жана орус калктарынын арасында кеңири үгүт-насаат иштерин жүргүзгөн.

Совет бийлиги өлкөдөгү татаал кырдаалга карабастан, ачарчылыкка учураган калкка жардам көрсөтүү ишине өзгөчө көңүл бурган. Ачарчылыкка учурагандарга жардам берүү үчүн комитеттер түзүлгөн. 1918-ж. 29-октябрда Жети-Суу областтык аткаруу комитети, Токмоктогу азык-түлүк комитетине ачарчылыкка учураган кыргыздарга тамактануу пунктун ачуу үчүн 100 миң сом акча бөлгөн. Тамак берүү пункттары Кыргызстандын бардык шаарларында, айрым айыл-кыштактарда да уюштурулган.

Совет өкмөтүнүн качкын кыргыздарга карата мамилесин өзгөчө ыраазычылык менен белгилесек болот. Качкын кыргыздардын кырылгандан калганынын көбү мекенине 1917-ж. эле, февраль революциясынан кийин кайтканын билебиз. Бирок бийликке келген Убактылуу өкмөттүн аларга карата жасаган шовинисттик саясатынын натыйжасында аларды жазалоо, куугунтуктоо күчөгөн. Натыйжада өтө алсыраган кыргыздар жаны кыргынга дуушар болгон эле.

Совет бийлиги качкын кыргыздардын калгандарын мекенине көчүрүп келүүгө, жардам берүү үчүн Батыш Кытайга атайын комиссия жөнөткөн. Бул комиссия Түркстан Советтик Рес-

Т. Жанузаков.

публикасынын Советтеринин Борбордук Аткаруу Комитетинин 1920-ж. 3-февралдагы чечими менен түзүлгөн. Бул комиссияны кыргыз элинин чыгаан уулдарынын бири **Төрөкул Жанузаков** жетектеген. Комиссияга качкын кыргыздарды мекенине кайтаруу, жерлерин кайтарып берүү, аларга зомбулук көрсөтүүнү токтотуу, кулдукка сатылып кеткендерин куткаруу, материалдык жардам берүү жана орустар менен кыргыздардын касташуусун токтотуу милдеттери жүктөлгөн.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

Түркстан Советтик Республикасынын Советтеринин Борбордук Аткаруу Комитетинин 1920-ж. 3-февралындагы буйругунан:

1. Падышалык жазалоочулардан жана улуттук касташуудан Кытайга жана башка жерлерге качкан Жети-Суу областынын бардык мусулмандарынын өздөрүнүн жерлерин жана үй-жайын бейкапар пайдаланышы үчүн бардык чаралар көрүлсүн.
2. Жумушчу-дыйкан өкмөтүнүн колундагы бардык каражаттар улуттук-таптык топтордун жана айрым эксплуататорлордун кыргыз элине, өзгөчө өз жерине кайтып келген качкын-кыргыздарга мурдагыдай зордук кылууга багытталган аракеттери түп-тамырынан бери жок кылынсын.
3. Бул буйрукту иш жүзүнө ашыруу үчүн жол. Жанузаковдун төрагалыгы астында ТүркБАКтын өзгөчө комиссиясы түзүлсүн. Комиссияга Султанбеков, Мангелдин, Нигматуллин, Хохлов жана Түркко-миссиядан бир өкүл киргизилип, качкын кыргыздарды жайгаштыруу боюнча өзгөчө инструкция боюнча иштесин.

... Бул комиссиянын ишине тоскоолдук кылган күнөөкөрлөр революциялык трибуналдын сотуна берилсин.

Падыша бийлиги кулап, Совет бийлиги орногондон кийин 1916-ж. Кытайга Жети-Суу областынан качкан 332 миң кыргыз-казактын 300 миңдейи Ата мекенине кайтып келишкен. Совет бийлигинин жардамы менен кайтып келген кыргыздарга жумшоо үчүн өкмөттүн эсебинен 100 млн сом бөлүнгөн. Мунун эсебинен качкын кыргыздарга акысыз мал, айыл чарба шаймандары, боз үйлөр, курулуш материалдары берилген. Мекенине келген кыргыздарга 1920-ж. эле 46 миң теше айдоо жери, 80 миң теше жайыт таратылган. Алар беш жылдык мөөнөткө мамлекеттик салыктан бошотулган.

Тоолуу Кыргыз областын түзүү аракети

Түркстан АССРинин курамында турган кыргыздар бул республиканын Жети-Суу, Сыр-Дарыя, Фергана жана Самаркан областтарынын курамында болуп, дагы эле бытыранды бойдон кала берген. Бул областтарда кыргыздар башка улуттарга караганда азчылыкты түзүп, көпчүлүк убакта алардын кызыкчылыктары этибарга алынбай калган.

Ушуга байланыштуу 1921-ж. Алматыда болгон кеңешмеде биринчи жолу Түркстан АССРинин курамында Тоолуу Кыргыз областын түзүү маселеси көтөрүлгөн. Бирок анда бул маселе чечилбей, Казак АССРине Жети-Суу жана Сыр-Дарыя областтары берилмек болот. Бул чечим кыргыздардын саясий абалын бир кыйла оордоткон. Анткени кыргыздар мурда бир автономиялуу республиканын курамына кирсе, эми эки автономиялуу республикага бөлүнүп калмак. Буга макул болбогон кыргыз интеллигенциясынын алдыңкы өкүлдөрү Ю. Абдрахманов, И. Арабаев, А. Сыдыков 1922-ж. мартта кыргыз уезддерин бөлүп, өз алдынча Тоолуу Кыргыз областын түзүү сунушун кайрадан көтөрүшкөн. 1922-ж. 25-мартта Түркстан компартиясынын Борбордук Комитетинин секретариаты Түркстан Республикасынын курамындагы *Тоолуу Кыргыз областын* түзүү жөнүндө чечим чыгарган. 26-мартта болсо ТүркБАКтын кичи Президиуму курамында Пишпек, Каракол, Нарын уезддери жана Олуя-Ата уездинин тоолуу бөлүгү кирген, борбору Кочкор кыштагында жайгашкан Тоолуу Кыргыз областын түзүү жөнүндө чечим кабыл алган. Башкача айтканда, бул областка Кыргызстандын түндүгү гана кирип, Түштүк Кыргызстандагы кыргыздардын тагдыры убактылуу ачык калтырылган. Ошондой болсо дагы кыргыз элинин алдында кыргыздар жашаган аймактын бир бөлүгүндө бирдиктүү, өз алдынча улуттук автономиялуу мамлекеттүүлүгүн түзүү үчүн реалдуу мүмкүнчүлүктөр ачылат. Бирок Тоолуу Кыргыз областын түзүү үчүн аракеттердин башында эле уруулук, улуттук мүнөздөгү эки топтун ортосунда талаш-тартыш башталган. **Абдыкерим Сыдыков** башында турган топ Тоолуу Кыргыз областын түзүү үчүн активдүү күрөшкөн. Ал эми Р. Кудайкулов жетектеген топ буга каршы иш жүргүзгөн. Аны Ташкендеги жана Алматыдагы казак улутундагы жетекчилер колдоп чыгышкан.

А. Сыдыков.

Партиянын Жети-Суу обкому 1922-ж. 4-июнда Пишпекте уюштуруу съездин чакырып, ага 425 делегат катышкан. Бирок

съезд өз ишин баштай электе эле Түркстандык жана Жети-Суулук бийликтердин макулдугу, Сталиндин түздөн-түз көрсөтмөсү менен таркатылган. 1922-ж. декабрда РКП(б) Борбордук Комитети Тоолуу Кыргыз областын түзүү боюнча мурун кабыл алынган бардык документтерди мыйзамсыз деп жарыялап, съездди чакыруунун демилгечилерин буржуазиялык улутчулдар, контрреволюционерлер деп күнөөлөгөн. Ошентип, кыргыз элинин чектелген улуттук мамлекеттик бирикме түзүү жөнүндөгү алгачкы аракети ишке ашпай калган.

СУРООЛОР:

1. Большевиктер партиясынын улут саясатына мүнөздөмө бергиле.
2. «Кокон автономиясы» жөнүндө айтып бергиле.
3. Түрккомиссия кандай иштерди аткарган?
4. Совет бийлиги качкын кыргыздарга кандай мамиле жасаган?
5. Тоолуу Кыргыз областы жөнүндө эмне билесиңер?
6. А. Сыдыковдун саясий ишмердиги жөнүндө айтып бергиле.

§ 13. КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН НЕГИЗДЕЛИШИ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

Орто Азияны улуттук мамлекеттүүлүктөргө бөлүү. Кара Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшү

Орто Азияда контрреволюциячыл күчтөр, өзгөчө басмачылардын кыймылы басылгандан кийин гана бул региондо жашаган элдерди улуттук-мамлекеттерге бөлүү мүмкүнчүлүгү түзүлгөн.

Буга чейин Түркстан Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасында өзбек, түркмөн, кыргыз бөлүмдөрү иштешип, улуттук мамлекеттүүлүктөрдү түзүү үчүн анда жашаган элдердин этнографиялык курамын, экономикалык жана географиялык чектерин тактажкан. Түркстандын улут иштери боюнча областтык, уезддик бөлүмдөрүндө бул аймакта жашаган элдердин өкүлдөрү иштешкен. 1922-ж. 30-декабрда Советтердин Бүткүл Россиялык I съезди РСФСР, Украина, Белоруссия жана Закавказье федерациясын бириктирип, Советтик Социалисттик Республикалар Союзун (СССР) жарыялаган. Ошентип улуттук республикалардын кызматташтыгынын жаңы формасы пайда болгон.

1924-ж. 31-январда Советтердин II съезди СССРдин биринчи Конституциясын бекиткен. Федерациялык негизде бирдиктүү союздук мамлекеттин түзүлүшү улуттук мамлекеттик бирикмелердин пайда болушун тездеткен.

Түркстан АССРинин Советтеринин 1924-ж. башында өткөн II съездине барган кыргыз делегаттары Совет өкмөтүнөн Кыргызстанды өзүнчө автономиялык бирдик катары түзүүнү сурашкан. Бирок кыргыздардын улуттук автономиясы Түркстан АССРине, Бухара жана Хорезм республикаларына кирип турган өзбек, түркмөн, тажик элдерине автономия бергенде гана чечилмек.

1924-ж. сентябрына карата жаңы түзүлө турган мамлекеттердин калкын жана чек араларын тактоо иштери негизинен аяктаган. 860 миң адамдан турган кыргыз эли Түркстан АССРинин Жети-Суу, Фергана, Сыр-Дарыя жана Самаркан областтарында жашары аныкталган. Мындан тышкары 210 миңдей кыргыз Памирде, Бухарада, Батыш Кытайда жашаган.

РСФСРдин Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитети 1924-ж. 14-октябрда Бухара, Хива республикаларынын, Түркстан АССРнин элдеринин эркине ылайык Орто Азия элдерин улуттук мамлекеттерге бөлүү жөнүндө токтом кабыл алган. Ошентип, революцияга чейин эле бытырап бөлүнгөн кыргыз, өзбек, тажик, түркмөн, казак жана кара калпак жерлери кайрадан бириктирилген.

Натыйжада Түркмөн ССРи, Өзбек ССРи, Тажик Автономиялуу областы, РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз Автономиялуу областы, Казак АССРинин курамында Кара-Калпак автономиялуу областы түзүлгөн. Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын РСФСРдин курамына өтүшү жөнүндөгү маселе зор кыйынчылык менен чечилген. Анткени Р. Кудайкулов башында турган топ Кыргызстанды Казак ССРинин курамына киргизүү үчүн күрөшкөн. Жаңыдан түзүлгөн республикалар менен областтардын чектерин тактоо менен катар эле, аларга мурда Түркстан АССРине, Бухара, Хорезм республикаларына караган капиталдык байлыктар – фабрика, завод, айдоо аянттары, мал ж. б. байлыктар бөлүштүрүлүп берилген. Мамлекеттүүлүктөргө бөлүнүү менен Орто Азия элдеринин өз тагдырын өзү чечүү укугу кандайдыр бир деңгээлде чечилген.

Кара-Кыргыз Автономиялуу областына мурдагы Түркстан АССРинен Жети-Суу областынын Каракол, Нарын, Бишкек уезддери дээрлик бүт бойдон, Ош уезди, Анжиян уездинин 10 болуштугу, Наманган уездинен 10 болуштук, Фергана областынын Кокон уездинен 2 болуштук, Сыр-Дарыя областынын Олуя-Ата уездинен (Талас участогу) 14 болуштук кирген.

Областтык статистика бюросунун маалыматы боюнча областтын калкы 828,3 миң адамды түзгөн. Анын 63,5 проценти кыргыздар, 15,4 проценти өзбектер, 16,8 проценти орустар болгон. Бөлөк улуттар 4,3 процентти түзгөн. Автономиялуу областтын

территориясы болжол менен 200 миң чарчы километрге жетип, областта 6 шаар, 321 айыл-кыштак жана 5 хутор болгон. Ошентип, кылымдар бою чачыранды болуп бөлүнүп келген кыргыз эли автономия формасында болсо да, бирдиктүү улуттук мамлекетке бириктирилген. Бул кыргыз элинин тарыхындагы өзгөчө маанилүү окуя эле.

И. Айдарбеков.

Кара-Кыргыз Автономиялуу областы түзүлгөндөн кийин Кыргызстанда партиялык жана советтик бийлик органдары уюштурулган. 1924-ж. 18-октябрда РКП(б) БКнын Саясий бюросу Кара-Кыргыз автономиялуу областынын Убактылуу партиялык бюросунун жана революциялык комитетинин курамын бекиткен. РКП(б) Кыргыз обкомунун партиялык бюросунун 1-секретарлыгына Михаил Каменский, 2-секретары болуп Юсуп Абдрахманов дайындалган. Областын ревкомунун төрагалыгына **Иманалы Айдарбеков** бекиген.

Областтык ревкомдун алдында түзүлгөн комиссия, кийин Мамлекеттик пландоо комиссиясы делип аталып, географиялык, чарбалык-экономикалык, финансылык иштерди тейлей баштаган. Кыргызстандын калкынын санын, улуттук курамын, айдоо аянттарын, малдын санын, токой байлыктарын тактоо боюнча иштер жүргүзүлгөн.

Областтык борбордун жоктугуна байланыштуу областтык ревком адегенде Ташкенде турган. Жергиликтүү элден чыккан кадрлардын өтө аз санда болушу, мамлекеттик жана чарбалык иштерди билген адистердин жетишсиздиги мамлекеттүүлүктүн алгачкы жылдарында өзгөчө кыйынчылыктарды туудурган. Кыргыз өкмөтү 1924-ж. декабрында гана Пишпекке көчүп келген. Ошондон тартып Пишпек шаары Кыргызстандын борбору болуп калды. Облревкомдун президиуму Кыргызстанды башкаруу үчүн Жалал-Абад, Каракол–Нарын, Пишпек жана Ош округдарын түзгөн. Областтык ревкомдун алдында атайын комиссия түзүлүп, ал мамлекеттик жана чарбалык штаттарды тактаган. 22-декабрда областтык ревком Турдалы Токтобаевди Кыргыз Автономиялуу областынын Москвадагы Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетиндеги өкүлү кылып дайындаган. Бул өкүлчүлүк СССРдин жана РСФСРдин борбордук мекемелеринде саясий, чарбалык ж. б. маселелерди чечүүдө Кыргыз областынын кызыкчылыктарын коргомок.

1925-ж. 15-январда областтык ревкомдун кеңешмесинде Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын түзүлгөндүгү жөнүндө Декларация кабыл алынып, Кыргызстандын мамлекеттүүлүгү салтанаттуу түрдө жарыяланган. Декларация жарыяланган 16-январь майрам күнү катары белгиленген.

Эми мамлекеттик аппаратты түзүү үчүн шайлоолорду, Советтердин уюштуруу съездин өткөрүү, бир катар экономикалык жана социалдык милдеттерди чечүү керек эле. Жергиликтүү Советтерге шайлоолор болгондон кийин ***1925-ж. 27–30-мартта Пишпекте автономиялуу областтын уюштуруу съезди өткөн.*** Ага 135 делегат катышып, анын ичинде 18 жумушчу, 25 дыйкан, 8 кызматкер, 8 окуучу болгон. Съездге Кыргызстанда жашаган бардык улуттардын өкүлдөрү: 81 кыргыз, 29 орус, 8 өзбек, 3 украин, 14 башка улуттагылар катышкан. Советтердин Уюштуруу съезди Кыргыз автономиясынын аткаруучу органы – Советтердин областтык аткаруу комитетин шайлаган, ага 51 адам кирген. 1925-ж. 31-мартта областтык аткаруу комитетинин биринчи пленумунда такай иштөөчү, 11 адамдан турган облаткомдун Президиуму шайланган. Анын төрагалыгына мурдагы батрак, кийин жумушчу болуп иштеген, Совет бийлиги үчүн активдүү күрөшкөн **Абдыкадыр Орозбеков** шайланган.

А. Орозбеков.

Жыйынтыктап айтканда, Советтердин уюштуруу съезди Кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу жолунда маанилүү роль ойногон. Мамлекеттүүлүк кыргыз элинин жерин, экономикасын жана маданиятын бириктирген, улуттун кайра жаралышына шарт түзгөн. 1207-ж. моңголдордун чабуулунда жок болгон Кыргыз элинин мамлекеттүүлүгү жети кылымдан кийин калыбына келтирилген. Бул окуя Кыргыз элин, кыргыз өкмөтүн келечектен чоң үмүттөндүрүп, жаңы турмушту курууга белсенип киришишине чоң өбөлгө болгон.

Бийлик үчүн күрөш. «Отузчулардын» каты

Партиянын Борбордук Комитети тарабынан Кыргызстанга Кыргыз обкомунун биринчи секретары катары жиберилген М. Каменский областты жетектөөдө бир катар кемчиликтерди кетирген. Ал бул жакта Сталиндин ыкмасы боюнча өзүнүн жеке бийлигин орнотууга аракет кылган. Бул максатына жетиш үчүн Кыргызстанда бийлик үчүн күрөшкөн А. Сыдыков менен Р. Кудайкулов жетектеген эки топтун каршылыгын пайдаланат. М. Каменский калыстык менен бул эки топту жараштыруунун ордуна аларды кайраштырууга өткөн. Ал чала сабат Р. Кудайкулов жетектеген топту колдоп, областтагы татаал абал-

ды ого бетер курчуткан. М. Каменский Кудайкуловдун тобу аркылуу Кыргызстандагы өтө таасирдүү күч болгон А. Сыдыковдун тобун талкалоону көздөгөн. 1925-ж. мартта өткөн областтык партконференцияда М. Каменский А. Сыдыковдун пикирлеши, өтө таланттуу адис Ю. Абдрахмановду партиянын обкомунун экинчи секретарлыгынан бошотууга жетишкен. Андан кийин Каменский менен Кудайкулов Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын Ревкомунун төрагасы болуп иштегенине төрт айча болгон И. Айдарбековго бай-манаптар менен байланышы бар, коррупциячыл, паракор деген жалаа жапкан. Натыйжада ал областтык аткаруу комитетинин төрагалыгына шайланбай калган.

Партиянын Кыргыз обкомунун ашкере саясатын ооздуктоо үчүн Кыргызстандын советтик 30 кызматкери 1925-ж. июнда РКП(б) БКга жана партиянын Орто Азиялык бюросуна кат жазышып, анда партиянын Кыргыз обкомунун иш стилин жана ыкмаларын, адистерди тандоо саясатын сынга алышкан. Бул документ ага кол койгон адамдардын саны боюнча «отузчулардын» каты деп аталган.

Бул кат ВКП(б) БКнын Орто Азиялык бюросу тарабынан бай-манап элементтердин партияны бөлүп жарууга кылган аракети катары бааланып, ага кол койгондордун бардыгы куугунтукталып, кызматтарынан алынган, айрымдары Кыргызстандан кетирилген. «Отузчулардын» катын уюштурууучулар катары А. Сыдыков менен И. Арабаев партиянын катарынан чыгарылган. Ал эми бийлик үчүн күрөштө экинчи топту жетектеген Р. Кудайкулов жөн гана эскертүү алуу менен чектелген. Бирок колдоого эсирген Р. Кудайкулов өзүнүн адамдары менен Пишпек округунда «Ур токмок» деген атка конгон оор кылмыш иштери үчүн 1926-ж. партиядан чыгарылып сот жообуна тартылган. Партиянын областтык комитетинен, Ош, Каракол – Нарын жана Фрунзе округдук комитеттеринен, областтык аткаруу комитетинен топтук күрөшкө активдүү катышкан кызматкерлер бошотулган. Областтын жетекчи кызматтарына Чыгыштагы эмгекчилердин коммунисттик университетин ж. б. окуу жайларын бүтүрүшкөн **Т. Айтматов**, Х. Шоруков, Э. Эсенаманов, Х. Жээнбаев, К. Камбаров, С. Кульматов. О. Алиев ж. б. келишкен. ВКП(б)нин областтык комитетинин биринчи секретарлыгына жаңы келген **Н. А. Узюков** областтагы партиялык жана советтик активди баш коштуруу үчүн бир топ иш-

Т. Айтматов.

терди жасаган. Натыйжада жаатташып кармашуу бир аз басандаган.

Ошентип, 20-жж. ортосунда партиянын биримдигин сактоо үчүн жүргүзүлгөн күрөштүн натыйжасында партиянын линиясына туура келбеген ой-пикирлерге, фракцияларга биригүүгө, саясатка каршы пикир айтууга тыюу салынып, партиянын бийлиги чыңдалган.

Н. Узюков.

Кыргыз Автономиялуу Республикасы

Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын уюштуруу съездинде эле (1925-ж. марты) ага катышкан делегаттар союздук өкмөткө Кара-Кыргыз Автономиялуу областын Кыргыз автономиялуу областы деп кайра атоо сунушу менен кайрылган. Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин 1925-ж. 25-майдагы чечими менен област Кыргыз Автономиялуу областы болуп аталган.

Ушул эле уюштуруу съездинде делегаттар автономиялуу областты Кыргыз Автономиялуу Республикасына айландыруу өтүнүчү менен да кайрылышкан болчу.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын Советтеринин I уюштуруу съездинин резолюциясынан (1925-ж. марты)

1. Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын Советтеринин областтык съезди областтык ревкомдун областтын экономикалык-чарбалык курулушу жөнүндөгү отчетун угуп, анын ишин канааттандырарлык деп эсептейт.

2. Съезд жаңы шайланган Аткаруу Комитетине РСФСРдин Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинен Кара-Кыргыз Автономиялуу областын РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз Автономиялуу Республикасы кылып кайра түзүү өтүнүчү менен кайрылууну тапшырат.

3. «Кара» («кара-кыргыз») деген сөздөр падыша өкмөтүнүн тушунда элди кемсинтүү катарында пайдаланылгандыгын эске алып, жаңы шайланган Аткаруу Комитети Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетине улуттун жана областын аталышындагы «кара-кыргыз» деген сөздү «кыргыз» менен алмаштырuu сунушун койсун.

4. Орто Азия элдерин улуттук мамлекеттерге бөлүштүрүүдө областын улуттук, экономикалык жана территориялык белгилери боюнча чек аралары так бөлүнбөй калган. Ушуга байланыштуу жаңы шайланган Аткаруу Комитети Орто Азияда чек араларды кайра так

тоо маселесин чечүүгө жетишсин... съезд Өзбекстандын Кожент уездинин областтарына кирип калган кыргыз болуштуктарын Кара-Кыргыз областына кайтарылып берилишине өзгөчө көңүл бурат».

Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитети 1926-ж. 1-февралда Кыргыз областынын территориясынын кендигин, чет мамлекет менен чектешкенин, экономикасынын, маданиятынын жана тилинин маанисин эске алып, Кыргыз автономия областын Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикага (Кыргыз АССР) айлантуу жөнүндө чечим кабыл алган. Ошентип Кыргызстан РСФСРдин курамында өзүнүн мамлекеттүүлүгүнүн жаңы этабын баштаган. Бул окуя 1927-ж. 7–12-мартта өткөн Кыргыз АССРинин Советтеринин I съездинде мыйзамдаштырылган.

Кыргыз АССРинин түзүлүшү республикада жана анын чет жакаларында өзгөчө бааланган. Съезддин делегаттарынын алдында Борбордон келген партиялык жана советтик кызматкерлер сөз сүйлөшүп, СССРдин туш тарабынан куттуктоо телеграммалары келген.

Съезд Кыргыз АССРинин түзүлгөндүгүн официалдуу түрдө жарыялаган. Бул Декларацияда Кыргыз элинин өз тагдырын өзү чечүү укугу аныкталып, Кыргызстанда жашаган элдердин өз ара ынтымакташтыгынын негизги принциптери жарыяланган. Мындан тышкары Декларацияда Кыргызстандын өкмөтүнүн айыл чарбасын, өнөр жайын, калктын саясий жана маданий деңгээлин көтөрүү боюнча практикалык ишмердиги аныкталган.

Советтердин биринчи съезди республиканын түштүгүндө жер-суу реформасын жүргүзүүнү бийлик органдарынын кезектеги милдети деп жарыялаган. Анткени бул жакта жерсиз, жана жери аз дыйкандар 60 процентти түзүп, жердин көбү ири жер ээлеринин колунда болгон.

Ю. Абдрахманов.

Бул съезд жалпыга бирдей окуу милдетин киргизип, араб алфавитинен латынчага өтүү жөнүндө маанилүү чечим кабыл алган. Съездде Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети (БАК) шайланып, ал жогорку мыйзам чыгаруучу жана текшерүүчү орган болуп калган.

1927-ж. 12-мартында Кыргыз АССРинин БАКтын Президиумуна 17 адам шайланган. Президиумдун төрагалыгына А. Орозбеков шайланат. Сессияда Кыргызстандын өкмөтү – Эл Комиссарлар Советин (ЭКС) түзүп, **Юсуп Абдрахманов** анын төрагасы болуп дайындалган. Эл Комиссарлар Советине жер, финансы, эл агартуу, эмгек, жумушчу-дыйкан инспекциясы боюнча эл комиссарлары кирген. Республикада мамлекеттик саясий жана статистика башкармалыктары түзүлгөн.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССРинин Советтеринин биринчи уюштуруу съездинин декларациясынан (1927-ж. марты):

«... XII чакырылган Бүткүл Союздук Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиуму кыргыз элинин эмгекчилеринин эркине ылайык 1926-ж. 1-февралында Кыргыз Автономиялуу областын Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикага айлантуу жөнүндө чечим кабыл алды.

Советтердин биринчи уюштуруу съездинде Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасын жарыялап жатып, Кыргызстандын эмгекчилери Советтик Социалисттик Республикалардын эмгекчилеринин улуу үй-бүлөсүнүн бөлүнгүс мүчөсү болуп каларын жана Кыргыз АССРинде жашаган бардык улуттардын экономикалык жана маданий өнүгүшүндө толук тең укуктуулугун камсыз кыларын билдирет.

Улуттук тынчтыктын камсыз болушу Кыргызстандын эмгекчилеринин тап душмандары – кулактарга, байларга, манаптарга жана башка эзүүчүлөргө каршы күрөшүн жеңилдетет.

Республиканын түзүлүшү менен социалисттик курулуштун жаңы баскычына өткөн Кыргызстандын эмгекчи массасы айыл чарбасын, мал чарбасын, жергиликтүү өнөр жайды уюштурууну, калктын саясий жана маданий деңгээлин көтөрүүнү өздөрүнүн милдети деп эсептейт.

Кыргызстандын эмгекчилери аялдарды азаттыкка чыгаруу, турмуш-тиричилик маданиятын жакшыртуу ишине социалисттик курулуштун ийгилигинин негизги шарты катары өзгөчө маани берет...

Кыргызстандын эмгекчи массасы чыгармачыл, тынч эмгектенүү жана чек араларды империалисттердин жана алардын жан-жөкөрлөрүнүн кол салуусунан сактоо үчүн куралдуу күчтөрдүн адистерин даярдоо зарыл деп эсептейт.

Экономиканын жана маданияттын бул милдеттерин жүзөгө ашырууда, али артта калган Кыргызстандын эмгекчилери, СССРдин экономикалык жана маданий жактан өнүккөн алдыңкы элдердин бир туугандык жардамына таянат.

Кыргыз АССРинин эмгекчи массасы бардык эмгекчилер менен тыкыс байланышта болуп, келечектеги дүйнөлүк пролетардык революциянын таянычы болгон – Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун чыңдалышы жана өнүгүшү үчүн бардык күчүн жумшайт.

Жашасын Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы!»

Ошентип, Советтердин биринчи съезди Кыргыз элинин тарыхына маанилүү саясий жана мамлекеттик окуя катары кирген. Ал Кыргыз Автономиялуу Республикасын жарыялаган.

Кыргыз элинин Совет бийлигинин он жылында жасаган иштерин жыйынтыктап, келечектеги максаттарын аныктаган.

Кыргыз АССРинин мамлекеттик бийлигинин жогорку органы, кыргыз элинин эгемендүүлүгүн алып жүрүүчү – Советтердин Бүткүл кыргыздык съезди эсептелген. Ал Борбордук Аткаруу Комитетин шайлап, анын отчетун уккан. Республиканын өкмөтү да бул съездге отчет берген.

Мындан тышкары СССР Борбордук Аткаруу Комитетинин Улуттар Советине өкүлдөрдү, Советтердин Бүткүл Россиялык съезддерине делегаттарды шайлаган.

Советтердин Бүткүл кыргыздык съездине РСФСРдин Конституциясына ылайык Кыргызстанда мыйзам чыгаруучу бийликтин милдетин аткарып, Кыргыз АССРинин Конституциясын иштеп чыгып, кабыл алуу укугу берилген. Бул орган шайлаган БАК ар бир үч айда сессияга чакырылып, иш жүргүзгөн. БАКтын Президиуму декреттерди жана токтомдорду чыгарып турган.

БАК Эл Комиссарлар Советин түзгөн, анын ишинин багытын аныктаган жана эл чарбасын өнүктүрүүнүн планын иштеп чыккан. Кыргызстандын Эл Комиссарлар совети – аткаруучу бийлик катары мамлекеттик жогорку жана жергиликтүү бийликтердин иштерин жөнгө салган. Жер-жерлерде болсо бийликти: Советтердин кантондук, райондук, болуштук съезддери жана алардын комитеттери, ошондой эле шаардык, айылдык жана селолук советтер жүргүзгөн.

Кыргыз АССРинин биринчи Конституциясы

Кыргыз АССРи түзүлгөндөн кийин республикада анын Конституциясын иштеп чыгуу боюнча чоң иш-чаралар жүргүзүлгөн. Жергиликтүү Советтерге кезектеги шайлоолор өткөндөн кийин 1929-ж. 25–30-апрелде Кыргыз АССРинин Советтеринин II съезди болуп өткөн. Ага 220 делегат катышып, республиканын өкмөтүнүн отчетун уккандан кийин, Кыргыз АССРинин Конституциясын кенири талкуулаган жана кабыл алган. Бул Конституция 7 бөлүмдөн, 16 главадан жана 97 статьядан турган.

Конституция республиканын жаңы мамлекеттик жана коомдук түзүлүшүн бекиткен. Ошентип, Кыргыз АССРи мамлекеттик бардык саясий укуктарына ээ болгон. Кыргызстанда жашаган бардык элдердин тек укуктуулугу жарыяланып, алар өз тилинде билим алуу укугуна ээ болушкан. Кыргыз АССРинде мамлекеттик тил катары кыргыз жана орус тилдери эсептелген. Мамлекеттик кызматкерлер бул эки тилди тең билүүлөрү милдеттүү болгон. Натыйжада кыргыз тилинин ролу жогорулап, анын өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлгөн.

Конституцияга ылайык Советтердин Бүткүл кыргыздык съездинин укуктары такталган. Ага Конституцияны бекитүү жана өзгөртүү, республиканын чек араларын тактоо, бюджетти бекитүү, жогорку жана жергиликтүү бийлик органдарын шайлоо, Советтердин жогорку съезддерине делегаттарды шайлоо, мамлекеттик маанидеги маселелерди талкуулоо ж. б. укуктары берилген. Советтердин Бүткүл кыргыздык съезди республикадагы жогорку бийликтин ээси болгон. Съезддер аралыгында бийликти Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети жана анын Президиуму жүргүзгөн. Кыргызстандагы мамлекеттик бийлик органдары Кыргыз АССРиндеги бийликтин жогорку органдарына, ошондой эле федералдык тартипке ылайык РСФСРдин жана СССРдин Жогорку органдарына баш ийген. Кыргыз АССРинин Конституциясы мамлекеттик улуттук символдор – желекти жана гербди бекиткен. Республиканын борбору – Фрунзе шаары аныкталган.

Ошентип, Кыргыз эли автономия формасында мамлекеттүүлүккө ээ болгон. Анын алгачкы Конституциясынын кабыл алынышы менен Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү жана маңызы толук бекитилген. Республиканын мамлекеттик бийлик органдарынын, Кыргызстанда жашаган граждандардын укуктары жана милдеттери такталган.

Кыргыз ССРинин жарыяланышы. Республиканын экинчи Конституциясы

Совет бийлигинин учурундагы социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр СССРдин, союздук жана автономиялуу республикаларынын Конституцияларында чагылдырылышы керек эле. СССРдин 1924-ж. кабыл алынган биринчи Конституциясы, ошондой эле Кыргыз АССРинин 1929-ж. Конституциясы эскирип, тарыхый жаңы мезгилге туура келбей калган.

Өлкөдөгү көптөгөн даярдыктардан кийин 1936-ж. 5-декабрда СССРдин Советтеринин VIII өзгөчө съездинде өлкөнүн экинчи Конституциясы кабыл алынган. Ушул күндөн тарта Кыргыз АССРи Кыргыз ССРине айланып, СССРдин курамына тең укуктуу союздук республика катары кирген. Бул окуя кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн тарыхындагы чоң жетишкендик болгон. Кыргыз элинин эгемендүү эркинин бул жемиши республиканын буга чейинки тарыхый өнүгүүсү менен шартталган. Анткени Кыргызстандын

Б. Исакеев.

өкмөтү Кыргызстанга союздук статус берүү жөнүндө СССРдин өкмөтүнө дайыма кайрылып келген. Кыргыз ССРинин түзүлүшү үчүн Кыргыз АССР БАКтын төрагасы А. Орозбеков, Кыргыз АССР ЭКСтин төрагалары Ю. Абдрахманов, **Б. Исакеев** ж. б. чоң эмгек сиңиришкен.

СУРООЛОР:

1. Кыргызстандын улуттук мамлекеттүүлүгү үчүн күрөшү кандайча жүргөн?
2. Улуттук мамлекеттүүлүк үчүн активдүү күрөшкөндөр кимдер эле?
3. Кара-Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшүнүн тарыхый мааниси кандай болгон?
4. Саясий бийлик үчүн күрөш эмне үчүн курчуган?
5. «Отузчулардын» катына жана алардын аракетине мүнөздөмө бергиле.
6. Кыргыз АССРи кандайча түзүлгөн?
7. Кыргызстандын биринчи Конституциясы жөнүндө айтып бергиле.
8. Кыргыз мамлекетинин жетекчи органдары кандай болгон?
9. Кыргызстандын партиялык жана мамлекеттик жетекчилери кимдер эле?
10. Кыргыз ССРинин түзүлүшүнүн мааниси кандай болгон?
11. Кыргыз ССРинин Конституциясына мүнөздөмө бергиле.

§ 14. ТОТАЛИТАРДЫК РЕЖИМДИН КҮЧӨШҮ. МАССАЛЫК ЖАЗАЛООЛОР

Администрациялык-буйрукчул системанын калыптанышы

СССРде тоталитардык системанын өнүгүшүнө объективдүү жана субъективдүү мүнөздөгү көптөгөн факторлор себеп болгон. Россияда көп кылымдар бою падышалык бийликтин үстөмдүк кылышы, демократиялык башкаруу салтынын жоктугу бул системанын калыптанышын шарттаган.

Маркстык окуу боюнча социалисттик революция өнүккөн бир нече капиталисттик мамлекеттерде жеңмек. Бирок, революция экономикалык жактан артта калган Россияда гана жеңип, бөлөк өлкөлөргө тараган эмес. Натыйжада Советтик Россия капиталисттик мамлекеттердин курчоосунда калган. Алар социализмди жок кылыш үчүн ачык эле интервенция уюштурушкан.

Революция экономикалык жактан артта калган мамлекетте жеңгендиктен, социализмдин базисин жаңыдан түзүү милдети турган. Башкаруу бийлигин чыңдамайынча, буйрукчул системаны күчөтмөйүнчө бул милдетти чечүүгө мүмкүн эмес эле.

Россиянын экономикасы көп укладдуу болгондуктан, коомдогу социалдык катмарлар да ар түрдүү болгон. Ошого байланыштуу өлкөнүн ичинде тап күрөшү «Ким кимди?» деген эреже боюнча күч алган. Бул күрөш граждандык согушка өсүп чыккан.

Ушундай кырдаалда большевиктер партиясы социализмди бир өлкөдө куруу курсунан баш тартышы же тоталитардык режимди орнотуу аркылуу артта калган бир өлкөдө социалисттик түзүлүштү орнотушу керек эле.

В. И. Ленин башында турган большевиктер партиясы Совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле өзүнүн душмандарын азайтуу, бийлигин чыңдоо максатында бир партиялуу системаны тандап алган. Натыйжада большевиктерден башка партиялардын баары мыйзамсыз делип жарыяланып, алардын ишмердиктерине түрдүү себептер менен тыюу салынган. Өнөр жайды бекем контролдоо үчүн чектелген чарбалык эсеп киргизилип, кирешелерди бөлүү борбордоштурулган. Агрардык сектор болсо азык-түлүк салыгы аркылуу бекем оодукталган.

Катаал саясий режим, чарба жүргүзүүдөгү администрациялык-буйрукчул система өлкөдөгү саясий стабилдүүлүктү сактоого, финансылык каражаттарды бюрократиясыз эле өндүрүшкө жумшоого, өлкөнү тез арада кайра курууга мүмкүндүктөрдү бермек.

Кирешелерди бөлүштүрүүнү борбордоштуруунун натыйжасында өнөр жайдын жогорку рентабелдүү тармактарынын жардамы менен экономиканын артта калган тармактары – оор өнөр жайын жана транспортту өнүктүрүү милдети коюлган.

Совет өкмөтү Россиядагы чет элдик менчиктерди жойгон, падышачылыктын батыштагы капиталга болгон карызын төлөөдөн баш тарткан. Натыйжада Европадагы мамлекеттер Советтик Россияга блокада жарыялап, ага чет элдик инвестициянын келиши такыр токтогон. Ушундан улам өнөр жайын өндүрүүдө агрардык секторго оор күч келген.

Бир партиялуу системанын шартында оппозициянын жоктугунан улам бийлик органдарында коррупция жана бюрократизм күч алган. Контролдун жетишсиздигинен айрым партиялык-мамлекеттик кызматкерлер бийлигин кыянаттык менен пайдаланууга өтүшкөн. Бул көрүнүштү токтотуу үчүн В. И. Ленин өзүнүн акыркы эмгектеринде партиянын Борбордук Комитетин адис жумушчулардын эсебинен кеңейтүү, жумушчу-дыйкан инспекциясын кайра түзүү жана партиялык-мамлекеттик аппараттардын иштерин текшерүүнү күчөтүү боюнча бир катар

конкреттүү сунуштарды айткан. Мындан тышкары В. И. Ленин өзүнүн жакын соратниктерине мүнөздөмө берген. И. В. Сталинди партиянын Борбордук Комитетинин Генералдык секретарлыгынан четтетүүнү, партия менен өкмөткө коллективдүү жетекчиликти орнотууну сунуш кылган. Партиянын бirimдигин сактоо үчүн партиянын ич ара фракцияларга бөлүнүшүнө тыюу салынган. Натыйжада партияны жараксыз элементтерден массалык түрдө тазалоого жол ачылган. В. И. Лениндин мамлекетти коллективдүү башкаруу жөнүндөгү сунуштарын И. В. Сталин жана анын жакын чөйрөсү тарабынан эске алынбай, В. И. Ленин өлгөндөн кийин таптакыр унутулган.

Жаңы экономикалык саясат кийинки мезгилде олку-солку иштей баштаган. Саясатта болсо коомдогу көп кырдуу социалдык кызыкчылыктар менен большевиктердин тоталитардык бийлигинин ортосунда карама-каршылык күчөгөн. Натыйжада партиянын ичинде фракциялык күрөш күч алып, Сталин, Троцкий, Зиновьев ж. б. ортосунда бийлик үчүн күрөш күчөгөн.

Сырттан келүүчү капиталдын токтошу, жаңы экономикалык саясаттын алсырай башташы, өлкөнүн экономикасынын бардык тармактарынын өнүгүшүн начарлаткан. Экономиканы канткенде көтөрүүгө болот деген маселенин тегерегинде партиянын ичинде күрөш ого бетер күчөгөн. Натыйжада башкаруунун административдик-буйрукчул, репрессиялык ыкмалары күчөйт. Бул жаңы экономикалык саясаттын өнүгүшүнө тоскоолдук кылган. Большевиктер экономикалык кризистен чыгуу үчүн рынок экономикасына негизделген жаңы экономикалык саясатты токтотуп, пландуу экономикага өтүүнү биротоло тандаган. Коомдун өнүгүшү жалпы пландоого өтүп, биринчи беш жылдык (1928–1932-жж.) план иштелип чыккан. Экономикалык кризистин, финансылык кыйынчылыктардын шартында өлкөнү индустриялаштыруу чарбалык жетекчиликтин административдик ыкмаларга өтүшүн тездеткен.

ВКП(б) БКнын 1930-ж. марттагы токтомуна ылайык өлкөдө советтик, кооперативдик, чарбалык жана коомдук уюмдардын жетекчилигине коомдун төмөнкү социалдык катмарларынын өкүлдөрүн тартуу компаниясы башталат. 1931–1932-жж. Кыргызстанда эле 1023 адам төмөнкү социалдык катмарлардан жетекчи кызматтарга көтөрүлгөн. Алардын 710 кедей-кембагалдардан чыккан кыргыздар эле. Карапайым калктын өкүлдөрүн жетекчиликке тартуу, албетте прогрессивдүү көрүнүш болгон. Элдин коомдук активдүүлүгү, жалпы билим деңгээли, маданияты өскөн, улуттук жетекчи адистердин отряды калыптанган. Бирок бул компаниянын жүрүшүндө бийликке эч кандай жөндөмсүз, билимсиз, ач айкырык, куру сүрөөн менен иштеген башкаруучулар да кирген. Жетекчилердин профессиялык деңгээлинин төмөндүгүнө байланыштуу башкаруу обу жок буйрукчул мүнөздө жүргүзүлө баштаган. Мисалы, агрардык чөйрөдө жерди качан айдоо, себүү же жыйноо боюнча дыйкандарга жогортон көрсөтмөлөр берилип, дайынсыз талаптар коюлган.

Массалык жазалоонун башталышы жана жүрүшү

Өлкөнү индустриялаштыруу саясатынын жүрүшүндө күчөгөн талаш-тартыштардын жүрүшүндө сталиндик-бухариндик блок «солчул оппозиция» деп аталган троцкийлик-зиновьевдик топту жеңип чыгат. Ушундан кийин партияны «троцкийчилерден» тазалоо боюнча кеңири компания башталган.

Беш жылдык планды түзүү жана айыл чарбасын коллективдештирүү боюнча жүргөн идеялык күрөштө «оңчул оппозиция» деп аталган Бухариндин блогу талкаланып, алар куугунтукка алынат. Буга чейин Совет өкмөтү кулактарды чектөө саясатын жүргүзүп келген. 1929-ж. 27-декабрда Сталин «Кулактарды тап катары жоюу» ураанын жарыялаган. Ушундан кийин өлкөдө дыйкандардын бир бөлүгүнө карата массалык репрессия башталган.

Директивалык документтерге ылайык туташ коллективдештирүү жүргүзүлгөн райондордо кулакка тартуулар 3–5 проценттен ашпашы керек эле. Чындыгында көчмөн кыргыздар жашаган райондордо мынча сандагы кулактар болгон эмес. Салык эсеби боюнча 1928–1929-жж. 3406 гана кулак чарбасы болгон. Алардын көбү кийинки жылдары жакырданып калган эле. Бирок берилген тапшырманы аткаруу жана ашыкча аткаруу үчүн жергиликтүү бийлик органдары фактыларды бурмалашып, дыйкандардын 10 процентин кулакка тартышкан. Натыйжада, орто дыйкандардын көпчүлүгү, айрым учурларда кедей-дыйкандар да кулакка тартылган. Кулакка тартууну жергиликтүү партактивдин секретарынан, айылдык советтин мүчөсүнөн жана милиция кызматкеринен турган «үчтүктөр» эле өз билгениндей чечип койгон. Кулакка тартылгандардын айрымдары сот жообуна тартылган. Бир бөлүгү алыскы, дагы бирөөлөрү жакынкы аймактарга кубаланган. Алар там-ташынан, байлыгынан, шайлоо укуктарынан ажыраган. Алыска көчүрүлгөн кулактардын үй-бүлөлөрү көп азаптарды башынан өткөргөн, кыргынга учураган. Кулак чарбаларынын колхоздорго киришине тыюу салган чечим алардын абалын оордоткон. Ысык-Көл, Нарын, Ат-Башы, Балыкчы райондорунда дыйкандардын наразычылыктары куралдуу көтөрүлүшкө чейин жеткен. Кыргызстандын түштүгүндө да куралдуу кагылышуулар болгон. Бул көтөрүлүштөрдүн Совет

бийлиги тарабынан өтө канкордук менен басылгандыгы жөнүндө тарыхый фактылар бар.

Коллективдештирүүнүн жүрүшүндөгү кордук менен зордукка дыйкандар өздөрүнүн мал-мүлкүн жок кылуу, өрттөп жиберүү, Кытайга айдап качуу ж. б. менен жооп кылышкан. Совет бийлиги буга жооп катары айыл-кыштактагы репрессияны күчөткөн. 1931-ж. август-сентябрь айларында эле 6 миң үй-бүлө Украина менен Түндүк Кавказга көчүрүлгөн. 1933-ж. республикада 2113 кулак чарбасы репрессияланган. Ошентип, коллективдештирүүнүн жүрүшүндөгү байларга, кулактарга каршы жүргүзүлгөн күрөш аларды тап катары жоюу менен коштолгон. Айыл-кыштак калкынын бир бөлүгү массалык жазалоодон жабыр тарткан.

СССРде айыл чарбасын зордоп коллективдештирүүдө кетирилген кемчиликтердин натыйжасында өлкөнүн айыл чарбасы кескин төмөндөгөн. Бул калктын турмуш деңгээлинин төмөндөшүнө, элдин наразычылыгынын өсүшүнө алып келген. Мына ушундай кырдаалда социалисттик чарба жүргүзүүдөгү кыйынчылыктарга «бүлдүрүүчүлөр», «эл душмандары» күнөөлүү деген шылтоо пайда болуп, элдин көңүлүн ошол жакка буруу саясаты башталган. Бул саясат өлкөдөгү бийлик үчүн күрөштү жаап-жашырууга, буржуазиялык идеологияга каршы күрөш деген шылтоо менен жакпаган элементтерди жок кылууга, репрессияны улантууга ыңгайлуу шарт түзгөн. Бул саясат Кыргызстанга да жетип, буржуазиянын идеологиясына берилгендерди издөө жана табуу иши күчөйт. Борбордогу саясатка ылайык «троцкийчил», оңчул жана солчул оппортунисттерди советтик партиялык жетекчилердин, интеллигенттердин арасынан издөө башталат. Алар бул жөнүндө түшүнүктөрү жок кыргыз айыл-кыштактарынан да «табыла» баштаган.

Совет бийлигине оппозициялык иш жүргүзгөндөр, каршы ойдогулар, сөз сүйлөгөндөр гана жазаланбастан, троцкийчи деп жарыяланган адам менен байланышкан адамдар да жазага тартыла баштаган. Мисалы, Кызыл-Кыя шааркомунун секретары, «Сухой Хребет» совхозунун саясий бөлүмүнүн начальниги ж. б. троцкийчилер деп аталган адамдар менен кат алышкандыктары үчүн партиядан чыгарылып жазаланган. Коллективдештирүүнүн жүрүшүндө кулактарга жан тарткан «оңчул оппортунист-бухаринчи» делип, далай айыл чарба жетекчилери жоопко тартылган.

Дүйнөгө тил илими боюнча таанымал окумуштуу **Е. Д. Поливанов** троцкийчи катары аныкталган.

Оппортунисттерди төмөнкү даражадагы жетекчилерден гана издебестен жогорку рангадагы кызматкерлерден да табыш керек эле. Бул багыттагы аракеттердин натыйжасында Кыргызстандагы биринчи «оңчул оппортунист» катары партиянын областтык комитетинин айыл-кыштак иштери боюнча бөлүм башчысы О. Тынаевдин бети ачылган.

Е. Д. Поливанов.

Кыргызстандын партиялык комитеттери өлкөнүн башка региондору менен республикадагы солчул жана оңчул оппортунисттердин бетин ачуу боюнча мелдешип жаткан учурда ГПУнун органдары «бүлдүргүч» жана «контрреволюциячыл» уюмдарды жок кылууга белсенип киришишкен. 1932-ж. алар республиканын мамлекеттик пландоо комитетинен 5 «контрреволюциячыл-бүлдүргүч» уюмдун бетин ачышат.

1932-ж. Казакстандын эли ачарчылыктан кырыла баштайт. Элдин наразычылыгы күчөйт. ВКП(б)нин Казак крайкому И. Сталинден казак улутчулдарына каршы күрөштү күчөтүү жөнүндө көрсөтмө алат. Ушундан кийин өлкөнүн улуттук региондорунда «буржуазиялык улутчулдарга» каршы келишпес күрөш башталат.

1937-ж. 4-сентябрда Кыргызстан КП(б) БКнын Аткаруучу бюросу ири окумуштуу К. Тыныстановдун чыгармачылыгынан «буржуазиялык-кулактык улутчулдукту» таап, аны «эл душманы» деп жарыялаган. Июнь айында А. Сыдыковдун «улутчул, контрреволюциялык-көтөрүлүшчүл, антисоветтик» уюму ачылат. 1933-ж. аягында Ю. Абдрахманов улутчул катары айыпталып, партиядан чыгарылган эле. Чындыгында ал өзүнүн күндөлүгүндө Сталинди сынга алган сөздөрү үчүн жазаланган. 1935-ж. республиканын эл агартуу комиссарынын орун басары И. Тойчинов жаштардын жашыруун уюмун түзүүгө аракеттенген деген жалаа менен, улутчул катары партиядан чыгарылат.

Кыргызстандын областтык партиялык уюму өз алдынча иштеген 8 жылда союздук масштабда жүргүзүлгөн компания боюнча тазалоону төрт жолу башынан өткөргөн. Натыйжада мамлекетке, элге берилип эмгектенип жаткан көптөгөн күнөөсүз, таланттуу жетекчилер партиядан чыгарылып, кызматтарынан бошотулган.

Саясий репрессиялар коркунучтун, ишенбөөчүлүктүн, партиялык жогорку органдарга кыңк этпей баш ийүүчүлүктүн маанайын түзгөн. Партиядан чыгып калуудан корккон жетекчилер өздөрүнүн демилгеси менен өз алдынча иштей алган эмес. Натыйжада республикалык жана жергиликтүү партиялык жана

советтик уюмдар жогортон келген буйрук, көрсөтмөлөрдү аткарууга, ашыгы менен аткарууга машыккан.

1934-ж. чейин Совет бийлигинин жана «элдин душмандары» партиядан чыгаруу, кызматтан алуу менен гана жазаланган. Партиянын XVII съездинен кийин И. Сталин өзүнүн оппоненттерин жок кылууга өткөн. Ал үчүн 1934-ж. 1-декабрда С. М. Кировдун өлтүрүлүшү шылтоо болгон. СССРдин Жогору Сотунун Аскердик коллегиясы 1936-ж. августта «троцкийчил-зиновьевдик биргелешкен антисоветтик борбордун» ишин карап Зиновьевди, Каменевди, Евдокимовду, Бакаевди ж. б. 16 адамды атууга кескен. Ушундан кийин Сталин өзүнүн мурдагы соратниктеринин бир тобун жок кыла баштаган.

Борбордо башталган сталиндик линиянын душмандарын Кыргызстанда да жок кылыш керек эле. Органдар жөн жатпаш үчүн изилденип бүтүп, 1933-ж. эле жабылган «Социал Туран партиясынын» ишин кайрадан козгоп чыгышат. Бир аз аракеттер болуп, бирок толук түзүлбөгөн бул партияга тиешеси бар делип, эч жазыксыз адамдар атууга кесилген. Алардын ичинде Ю. Абдрахманов, И. Айдарбеков, Т. Айтматов, Б. Исакеев, А. Орозбеков, Ж. Саадаев, Т. Жолдошев, А. Жээнбаев, К. Тыныстанов, О. Тынаев, Э. Кендирбаев ж. б. кыргыз элинин чыгаан уулдары болгон. Катаал тазалоолордун, массалык репрессиянын натыйжасында Кыргызстандын партиялык уюму 1934-ж., 1936-ж. чейин эле 14 миң адамдан 7 минге кыскарган. б. а. бул мезгилде коммунисттердин жарымынан көбү «эл душманы» катары «тазаланган». 30-жж. 1,4 млн калкы бар Кыргызстандан эле 40 миң адам репрессияланган (бүгүнкү күнгө карата алардын 13 минден ашыгы акталды).

«Ата-Бейит» мемориалдык комплексиндеги эстелик.

Өлкөдө, анын ичинде Кыргызстанда, орногон администрациялык-буйрукчул система, анын массалык жазалоолору социалисттик курулушка өзүнүн оор залакасын, кесепетин тийгизген. Бирок жеке адамга сыйынуучулук, массалык террор совет коомунун маңызын, жалпы элдин куруучулук ишмердигин, СССРдин прогресс жолундагы өнүгүшүн токтото алган эмес.

СУРООЛОР:

1. Администрациялык-командалык системанын калыптанышынын себептери кайсылар?
2. Жаңы экономикалык саясат эмне үчүн токтотулган?
3. Тоталитардык бийликке мүнөздөмө бергиле.
4. Массалык жазалоонун себептери жана жүрүшү жөнүндө айтып бергиле.
5. «Ата бейит» жөнүндө эмне билесиңер?

§ 15. КЫРГЫЗСТАНДЫК ЖООКЕРЛЕРДИН УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТАГЫ ЭРДИКТЕРИ

Кыргызстандык жоокерлер алгачкы салгылашууларда

Фашисттик Германия 1939-ж. дүйнөлүк экинчи согушту баштап, Европанын бир катар мамлекеттерин: Чехословакияны, Польшаны, Францияны, Бельгияны, Голландияны, Данияны, Норвегияны, Югославияны, Грецияны басып алган. Натыйжада Германиянын экономикалык абалы, согуштук күчү чыңдалган. Дүйнөлүк үстөмдүккө жетүүнү көздөгөн фашисттик Германия 1941-ж. 22-июнда СССРге кол салган. Ал «Барбаросс» деп аталган планы боюнча Советтер Союзун бир нече жумада эле талкалап, 1941-ж. кышына чейин СССРдин европалык бөлүгүн толук басып алмак. Адегенде эле фашисттик Германиянын 5,5 млн адамдан турган 190 дивизиясы Совет өлкөсүнө басып кирген. Германия менен СССРге каршы согушка Италия, Финляндия, Румыния, Венгрия, Испания катышкан.

Немецтик-фашисттик баскынчылардын жырткычтык менен кол салышы совет элинин тынч жашоосун дүрбөлөңгө салган. Ошентип, Социалисттик Ата мекендин көз каранды эместиги жана эркиндиги үчүн Улуу Ата Мекендик согуш башталган.

Согуш жөнүндөгү кабар көп улуттуу совет элинин, анын ичинде кыргыз элинин, кыжырдануусун туудурган. Кыргызстандын бардык шаарларында, айыл-кыштактарда миңдеген адамдар катышкан чогулуштар, митингдер өтүп, аларда жумушчулар, колхозчулар, интеллигенция Ата мекенди коргоо үчүн күчтөрүн, эмгегин, керек болсо өмүрүн аябай тургандыктарын билдиришкен.

Кыргызстандык жоокерлер согуштун биринчи күнүнөн эле фашисттик баскынчылар менен баатырларча кармаша баштashкан. Чек арадагы Брест чебин коргоо Улуу Ата Мекендик согуштун тарыхындагы маанилүү барактардан болуп калган. Жоо-

керлер бир айдан ашык убакыт бою чепти душманга бербей кармап турушкан. Алардын арасында кыргызстандык **В. И.** Фурцев болгон. Ал Пржевальскидеги Ленин атындагы мектептен окуп, тарбия алган. Мурда **Фрунзе** шаарында иштеген Н. М. Дмитриев 1941-ж. 10-июлда Белоруссиянын Борисово шаарын коргоодо душмандын эки танкасын талкалаган. Согушта көрсөткөн эрдиги үчүн ал 1941-ж. 31-августта Кыргызстандыктардан биринчи болуп Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болгон.

Кыргызстандын өкмөтү согуштун биринчи күнүнөн эле калкты аскердик жактан окутууга, аскердик бөлүктөрдү түзүүгө киришкен. СССР Жогорку Советинин Президиумунун 1941-ж. 22-июнундагы Указына ылайык өлкөдө аскерге милдеттүүлөрдү жалпы мобилизациялоо иши башталган. Бул иштин жүрүшүндө Кыргызстанда 385-аткычтар дивизиясы, кийин 40- жана 153-аткычтар бригадалары, 2 улуттук атчандар дивизиясы түзүлүп, алар республиканын өнөр жай ишканалары жана колхоздору тарабынан жабдылган.

Булардын ичинен согушка биринчи болуп Кыргызстандын аскер комиссары генерал-майор **И. В. Панфилов** командалык кылган 316-аткычтар дивизиясы кирген. Бул дивизия Казакстан менен Кыргызстандын өкмөттөрү тарабынан түзүлгөн. Дивизиянын курамы ушул эки республиканын дыйкандарынан, жумушчуларынан жана кызматкерлеринен турган. Анда казак, кыргыздардан тышкары орустар, украиндер ж. б. улуттардын өкүлдөрү болгон. Москваны коргоо үчүн 1941-ж. ноябрда болгон согушта бул дивизиянын жоокерлери өздөрүнөн төрт эсе күчтүүлүк кылган душман менен кармашкан. Бир ай бою өздөрүнүн чегин бекем кармоо менен дивизиянын бөлүктөрү душмандын 2-танкалык, 29-моторлоштурулган, 11- жана 110-жөө аскерлер дивизиясын талкалап, 9 мин немец солдаттары менен офицерлерин, 80 танканы жана башка куралдарды жок кылышкан.

И. В. Панфилов.

Командованиенин тапшырмасын үлгүлүү аткаргандыгы үчүн 316-аткычтар дивизиясы 8-гвардиялык деген наам алып, Кызыл Жылдыз ордени менен сыйланган. Волоколамск районундагы, Гусинёво деген кыштактын жанында 1941-ж. 18-ноябрда И. В. Панфилов курман болгон. Өлгөндөн кийин ага Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилип, ысымы өзүнүн дивизиясына ыйгарылган.

Д. Шопоковдун бюсту. *Бишкек ш.*

Н. Ананьевдин бюсту. *Бишкек ш.*

И. Москаленконун бюсту. *Бишкек ш.*

Мындан тышкары Советтер Союзунун Баатыры деген наам Панфилов дивизиясынын 28 жоокерине ыйгарылган. Алардын ичинде кыргызстандык **Дүйшөнкул Шопоков, Николай Ананьев**, Григорий Шемякин, Григорий Конкин, **Иван Москаленко**, Григорий Петренко, Иван Добробабин болгон.

Чегинген душмандын артынан түшкөн 8-гвардиялык Панфилов атындагы дивизия эрдиктери үчүн 1942-ж. март айында Ленин ордени менен сыйланган.

Түндүк-Батыш фронтунда кызмат өтөгөн учкуч, лейтенант Тимур Фрунзе (М. В. Фрунзенин уулу) эрдик көрсөтүп, баатырларча курман болгон. Өлгөндөн кийин ага Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилген.

Москва үчүн болгон согушта Кыргызстан КП(б) БКнын мурдагы секретары Асанкул Рысмендиев эрдиги жана уюштуруу жөндөмдүүлүгү менен өзгөчөлөнгөн. Ал атчандар полкунун комиссары катары кызмат өтөгөн. 1942-ж. 8-февралда Смоленск областынын Пастиха кыштагы үчүн кандуу салгылашта эрдик көрсөтүп курман болгон.

Кызыл аскерлердин 1941–1942-жж. кышкы чабуулдарынан кийин гитлердик аскерлер фронттун ар кайсы участкаларында 100–400 *км* артка сүрүлгөн. Фашисттик баскынчылардан Москва, Тула облacттары, Ленинград, Калинин, Смоленск областтарынын бир топ райондору бошотулган.

Москванын алдында гитлердик армия ири талкаланууга дуушар болгон. Анын «чагылгандай тез согуш» планы ойрондолгон. Бул согушта 1941-ж. 16-ноябрынан 5-декабрына чейин душман 55 миң солдат, офицерлеринен ажырап, 100 миңи жарадар болгон. Алардын 800 танкасы, 1500 самолёту жана 300 замбиреги талкаланган.

Советтик аскерлер да көп жоготууларга учураган. Фашисттик Германия согушту созуп жүргүзүү стратегиясына өтүүгө мажбур болгон. Москва алдындагы салгылаштан кийин Түркия менен Япония СССРге каршы согушка кирүүгө батына албай калган. Совет элинде өзүнүн күчүнө, фашизмди женип чыгарына чоң ишеним пайда болгон.

Кыргызстандык жоокерлердин 1942–1943-жж. салгылаштарга катышышы

1942-ж. фашисттик Германия СССРге жаңы сокку уруп, стратегиялык демилгени колго алууга аракеттенген. 1942-ж. майга карата фашисттик Германия жана анын союздаштары советтик-германдык фронтко 237 дивизиясын жана бригадасын топтогон. Бул СССРге кол салган учурдан алда канча көптүк кылган. Душмандын армиясы 6,2 млн солдаттар менен офицерлерден турган. Аларда 56941 замбирек жана миномет, 3229 танк жана штурмалоочу замбирек, 3395 самолёт, 63 кеме болгон. Бул учурда Кызыл аскерлер немец армиясына солдаттардын саны, артиллерия жана согуштук самолёттор боюнча тен келе элек эле.

1942-ж. жайкы чабуулда фашисттик командачылык Волга суусун, Сталинград шаарын, Түндүк Кавказды жана Закавказьени, Ленинградды ээлеп, Москвага кайрадан сокку уруп, СССРге каршы согушту аяктоо максатын койгон.

Бул максат үчүн фашисттердин аракетинин натыйжасында фронтто эң кыйын кырдаал түзүлгөн. 1942-ж. июлда фашисттик армия Дон суусунан өтүп СССРдин эгин айдоочу бир топ региондорун ээлеп алган. Сталин 28-июлда «Бир кадам да артка чегинбегиле!» деген буйрук берген. Көп улуттуу Кызыл аскерлер болуп көрбөгөндөй каармандык менен Кавказдын ашууларында бир кадам жер үчүн, Сталинградда болсо ар бир квартал, көчө, үйлөр үчүн жан аябай кармашышкан. Душман Сталинградды жана Кавказды ээлей алган эмес.

Кызыл Армиянын командачылыгы «Уран» делип аталган маанилүү стратегиялык контрчабуулдун планын иштеп чыккан. Ал боюнча 1942-ж. 19-ноябрда Түштүк-Батыш, Дон, 20-ноябрда Сталинград фронттору артиллериялык атуулардан кийин контрчабуулга өтүп, душманга катуу сокку уруу менен 23-ноябрда 330 миң адамдан турган немецтик армияны курчоого алган. 1943-ж. 2-февралда Дон фронтунун аскерлери курчоодогу дивизияларды жок кылышкан. Фельдмаршал Паулюс башында турган 24 генерал, 91 миң солдат, 2500 офицер колго түшүрүлгөн. Сталинграддын алдындагы согуш Ата мекендик

жана дүйнөлүк экинчи согуштун жүрүшүндөгү чоң бурулуш мезгили болгон. СССРдин жана анын Кызыл Армиясынын эл аралык авторитети көтөрүлгөн. Бул жениш антигитлердик коалициянын бекемделишине, Европа элдеринин фашизмге каршы улуттук-боштондук күрөшүнүн күчөшүнө өбөлгө болгон. Түркия менен Япония СССРге каршы согушуудан биротоло баш тарткан.

Сталинград алдындагы жеңишке шыктанган Кызыл Армия кеңири фронтто чабуулга өтө баштаган. 1943-ж. 4,5 айга созулган кышкы чабуулда советтик аскерлер батышка карай 600–700 *км* жылган. Ленинград блокададан бошотулган. Душмандын жоготуулары көбөйгөн.

Экинчи фронттун жоктугунан пайдаланып, Фашисттик Германия советтик-германдык фронтко 232 дивизиясын (5,2 млн адам) жаңы чыккан күчтүү техникаларын топтоп, өздөрүнүн «Цитадель», «Пантера» деген пландарын түзүп, Курскинин жанында кызыл аскерлерге сокку уруп, кайрадан чыгышка чабуул коюуну көздөгөн.

1943-ж. 5-июлда немецтик армия чабуулун баштаган. Курск, Орёл жана Белград райондорунда ири салгылаш башталган. Кан төгүлгөн жети күндүк кармаштан кийин 12-июлда Кызыл Армия күчтүү артиллериялык жана авиациялык атуулардан соң контрчабуулга өткөн. 5-августта кызыл аскерлер Орёл жана Белгород шаарларын бошоткон. Курск догосундагы бул жеңиш үчүн Москвада биринчи жолу артиллериялык салют атылган. Ушундан кийин зор окуялардын урматына салют атуу салт болуп калган. 1943-ж. жайкы жана күзгү чабуулдардын натыйжасында душман батышка бир кыйла алыстыкка сүрүлгөн.

Сталинграддын алдындагы, Түндүк Кавказдагы жана Курскинин алдындагы салгылаштарда Кыргызстандык жоокерлер да эрдиктин үлгүсүн көрсөтүү менен баатырларча кармашып, көбү Ата мекен үчүн курман болушкан.

Ч. Түлөбердиевдин бюсту. *Бишкек ш.*

Воронеждин түштүк жагында Дон дарыясынын жээгиндеги согушта 1942-ж. 6-августта **Чолпонбай Түлөбердиев** душмандын дзотун көкүрөгү менен жаап, өлбөс өчпөс эрдик көрсөткөн. Ага 1943-ж. 4-февралда Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилген.

Түндүк Кавказ фронтунда бөлүмдүн командири Кыргызстандык Г. И. Выглазов 1942-ж. 16-майда өзүнүн жоокерлери ме-

Д. Асанов.

нен душмандын 8 танкасынын чабуулун токтоткон. Ал өзү үч танканы иштен чыгарып, 20 фашистти жок кылган. Ага 1943-ж. 22-февралда Советтер Союзунун Баатыры деген наам ыйгарылган. Ушундай наамга эрдиги үчүн Батыш фронтунда жердешибиз А. И. Волковенко татыктуу болгон.

Сталинград үчүн согушта артиллерист, наводчик, сержант **Дайыр Асанов** эрдик менен салгылашкан. Ал 1943-ж. январда таамай атуу менен адегенде танканы, миномет батареясын жана душмандын ротасын талкалаган. 23-мартта Харьковдун жанындагы Пятницкое кыштагы үчүн салгылашта Д. Асановдун орудиелик тобуна душмандын 8 танкасы, анын артынан автоматчылар чабуул коёт. Бул беттешүүдө Асанов үч танканы иштен чыгарат, калганы кайрылып качууга аргасыз болгон. 20–25 мүнөттүк авиациялык бомбалоодон жана артиллериялык атуудан кийин душмандар экинчи жолу чабуулга өтөт. Дайыр жалгыз калганына карабастан, дагы эки танканы атып токтотот. 4 саатка созулган согушта Асанов 8 танканы, 6 бронемашинаны жана 40 фашистти жок кылган. 1943-ж. 26-октябрда ага Советтер Союзунун Баатыры деген наам ыйгарылган.

Закавказье фронтунда ротанын саясий жетекчиси Кубат Жуматаев эрдик көрсөткөн. 1942-ж. 16-сентябрда анын ротасынын командири оор жарадар болот. Жуматаев душмандын бекемделген чебин алууга ротаны өзү жетектеп жөнөгөн. Анын ротасы бир нече кыштактарды бошотот. Бир учурда анын ротасына 15 танк чабуул койгон. Күчтөр тең эмес эле. Бул салгылашта Жуматаевдин жоокерлери душмандын 2 танкасын, 80 солдатын жок кылган. Курчоодо калган Жуматаев гранаталарды денесине байланып өзүнө келе жаткан брондолгон машинага тике барып аны жардырган. Кыргыздын уулу, коммунист К. Жуматаев өлгөндөн кийин Кызыл Жылдыз ордени менен сыйланган.

А. Садырбаев.

1942-ж. декабрда Кавказ үчүн болгон кармаштардын биринде бөлүмдүн командири **Акун Садырбаев** душмандын ага кезеги менен ыргытылган 16 гранатасын тосуп алып, кайра душманга ыргытууга жетишкен. 17-граната анын колунда жарылып, курман болгон. Бул эрдиги үчүн ал Кызыл Туу ордени менен сыйланган. Анын жолдоштору болсо жардам келгиче, бир сутка бою ордунан жылбай 60 душманды жок кылган. Кавказды коргоодо ротанын саясий жетекчиси С. Жүндүбаев, ага лейтенант Т. Үмөталиев, артиллеристтер К. Кырбакбаев, Т. Бейшенбаев жана Абдыкалык Жумакеев эрдиктерди көрсөтүшкөн.

1942–1943-жж. салгылаштарда көп улуттуу 8-гвардиялык Панфилов атындагы аткычтар дивизиясы өзгөчө ийгиликтерге жетишкен. Андагы жоокерлердин 18,5 % кыргыздар түзгөн. Дивизиядагы снайперлер Т. Шабеков, А. Абибулдаев, Б. Турдубаев ар бири 25тен 150гө чейин гитлерчилерди жок кылышкан.

1943-ж. сентябрда Днепр дарыясынан өтүүдө Кыргызстандын жоокерлери укмуштуудай эрдиктерди көрсөткөн. Бул жерден сержант Анварбек Чортековдун взводу айырмаланган. Алар суудан сүзүп өтүшүп, душмандын төрт чабуулунун мизин майтарган. 30 гитлерчини жок кылган. Эрдиги үчүн Чортеков Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болгон. Днепр үчүн салгылаштардын биринде пулемётчу Садык Алиназаров душмандын 21 солдатын, 2 офицерин жок кылган. Көрсөткөн каармандыгы үчүн ал да Советтер Союзунун Баатыры болгон. Днепрдеги салгылаштагы майтарылбас эрдиктери үчүн Кыргызстандан барган М. Тешебаев, В. Крикун, В. Беляндра, М. Сапожников, Е. Мазков, Г. Тихонов ж. б. Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болушкан. Жүздөгөн кыргызстандыктар ордендер жана медалдар менен сыйланышкан.

Душмандын тылында калган кыргызстандык жоокерлер партизандардын катарында согушушкан. Украинада А. Ковпактын партизандык бирикмесинде эле 17 кыргыз партизан болгон. Алардын ичинен И. Бейшеналиев өзгөчөлөнгөн. Ал 6 татаал операцияга катышып, бир жолу душмандын эшелонун жолдон кулаткан. Белорус партизандарынын арасында А. Мурзакулов, С. Сарыбаев, Б. Узбеков, А. Адашев өңдүү кыргыз элинин уулдары душманга каршы согушкан. Алардын ичинен партизан И. Иманбаев «рельс согушунда» өзгөчө эрдиктерди көрсөткөн. Кыргызстандыктар душмандын тылында, фашисттер убактылуу басып алган Крымда, Ленинградда, Смоленскиде, Псков, Орлов ж. б. областтарда каармандык менен күрөшүшкөн.

А. Коёнкөзов.

1942-ж. аягында Панфилов дивизиясынын жоокерлеринин бир тобу ага сержант **Ашырбай Коёнкөзовдун** командалыгы менен душмандын тылына атайын тапшырма менен жөнөтүлгөн.

1943-ж. январда алар Псков шаарына жакын жерден 7-ленинграддык партизандар бригадасына кошулган. Көп узабай Коёнкөзов 2-партизандык отряддын ротасынын командирлигине дайындалган. Ал жетектеген рота душмандарга күндүр-түндүр тынчтык берген эмес. 1943-ж. декабрда эле алар 10 эшелонду, 10 паровозду, 20дан ашуун вагондорду талкалаган. 1943-ж. декабрда Коёнкөзов жана анын жоокерлери Псков шаарынын жанында душман менен болгон салгылашта эрдик менен курман болушкан.

Кыргызстандык жоокерлер Улуу Ата Мекендик согуштун аяктоочу мезгилинде

1944-ж. башынан баштап советтик куралдуу күчтөр душмандан адам күчү боюнча 1,3 эсе, артиллерия боюнча 1,7 эсе, танканын саны боюнча 1,4 эсе, самолёттор боюнча 2,7 эсе артыкчылык кылган. Бирок душман да али күчтүү болгон. Жапырт мобилизациялоонун натыйжасында гитлердик Германия өзүнүн армиясын жогорку деңгээлде кармап турган. Экинчи фронттун ачылбаганынан пайдаланып, Германия союздаштарынын аскерин эсептебегенде советтик-германдык фронтто өз аскерлеринин 63,2 процентин кармаган.

Стратегиялык демилгени колуна алган советтик аскерлер 1944-ж. январь-февраль айларында душмандын ири группировкаларын Ленинграддын, Новгороддун, Украинанын оң жээгинде талкалап, Румыния менен Чехословакияга кире баштаган. 1944-ж. жазында Крым бошотулган. Жай айларында сокку жеген Финляндия согуштан чыккан. Айыгышкан кармаш менен Белоруссия бошотулуп, Польшаны бошотуу башталган.

1944-ж. Эстониянын Нарва шаарына жакын жердеги салгылашта кыргыз учкучу **Исмайылбек Таранчиев** өзүнүн жалындап күйгөн самолёту менен душмандын май куючу станциясын сүзүп, анын жанындагы алты танканы, ондогон немец солдаттарын жардырган. Анын эрдиги учурунда унутта калып, Советтер Союзунун Баатыры деген наам ага 1991-ж. гана ыйгарылган.

И. Таранчиев.

Советтик Армиянын жеңиштери, улуттук-боштондук күрөштүн күчөшү АКШ менен Англияны 1944-ж. 6-июнда (эки жылга кечигип) экинчи фронтту ачууга мажбур кылган. Бирок фашисттик армиянын негизги күчү советтик-германдык фронтто кала берген. 1944-ж. августта Молдавия, Румыния, 20-октябрда Югославиянын борбору Белград бошотулган. Гитлердик оккупанттар Балтика боюндагы өлкөлөрдөн кубаланган. Ошентип, согуш Германиянын территориясында жүрө баштаган.

1944–1945-жж. чабуулдарда да СССРдин бардык элдеринин жоокерлери бир катарда эрдик менен согушушкан. 1944-ж. Ленинграддын алдындагы салгылашта кыргыз жоокерлери Ө. Жетикашкаев, Ж. Рустамов, М. Юнусалиев ж. б. өзгөчөлөнгөн.

Молдавиянын Дубоссары шаарынын жанында 1944-ж. апрелде орудиянын наводчиги К. Жаркымбаев душмандын 2 пулемётун, 25 солдатын талкалаган. Бул салгылашта Жаркымбаев душмандын беш жолку чабуулунун мизин кайтарган. Бул эрдиги үчүн ал Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болгон.

1944-ж. июнда Белоруссиядагы салгылаштарда көрсөткөн эрдиктери үчүн ефрейторлор О. Якубов менен Ж. Асаналиев, лейтенант Д. Пичугин, майор Н. Калашников, сержант Е. Курочкин, лейтенант Л. Царенко, пулемётчик Р. Азимов, лейтенант С. Сухин, катардагы жоокер А. Хименко ж. б. Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болушуп, кыргызстандыктардын даңкын чыгарышкан.

Согуштун түрдүү этаптарында – Ленинградды, Ржевди, Великие Лукини, Новгородду, Псковду, Нарваны бошотууда Кыргызстандын 660- жана 664-түнкү бомбалоочу авиациялык полктору активдүү аракеттенишкен. Алардын ичинен кыргызстандык аял Е. Пасько 780 жолу түнкү бомбалоого учуп чыгып душмандарга бардыгы 93 тонна бомба таштаган. Анын бомбаларынан душмандын маанилүү объектилеринде 109 жолу өрт чыккан. Советтер Союзунун Баатыры Е. Пасько өзүнүн командасы

Панфилов дивизиясынын жоокердик жолу.

менен душманга далай жолу бүлүк салган. 1944-ж. 13–15-октябрда советтик аскерлер Риганы бошоткон. Бул согуштагы өзгөчө эрдиктери үчүн Панфилов дивизиясы II даражадагы Суворов ордени менен сыйланган. Улуу Ата Мекендик согуштун жүрүшүндө 8-гвардиялык Панфилов атындагы дивизиянын 34 жоокери Советтер Союзунун Баатыры болушкан. Дивизиянын 18086 жоокери СССРдин ордендери жана медалдары менен сыйланышкан. Дивизиянын өзү Ленин, Кызыл Туу, II даражадагы Суворов ордендерин алган. Ошентип Кыргызстан менен Казакстандын жеринде, Кыргызстандын Аскер комиссары **И. В.** Панфилов түзгөн дивизия согушта өзгөчө эрдиктерди көрсөткөн.

Советтик Армиянын жеништери менен СССРдин эл аралык кадыр-баркы арткан. Фашисттик Германия аскердик бардык көрсөткүчтөр боюнча начарлаган. Анын союздаштарынын бардыгы согуштан чыккан.

1945-ж. 16-апрелде фашизмдин цитадели – Берлинди штурмалоо башталган. Өтө күчтүү артиллериялык соккудан кийин советтик аскерлер чабуулга өтүшкөн. Бул салгылаштардын биринде батальондун саясий жетекчиси Калыйнур Үсөнбеков жоокерлерге күчтүү дем берген. 14-февралдагы бетме-бет салгылашта К. Үсөнбеков душмандын 7 солдатын сайып өлтүрүп, экөөнү колго түшүргөн. Кужүрмөн тапшырманы ийгиликтүү аткаргандыгы үчүн лейтенант К. Үсөнбеков Советтер Союзунун Баатыры болгон. Үсөнбековдун батальону алгачкылардан болуп Берлинге кирип, ратушаны штурмалоого катышкан. Ратуша үчүн согуштагы эрдиги үчүн К. Үсөнбеков Кызыл Туу ордени менен сыйланган.

Согуштун аяк жагында Польша үчүн салгылашта пулемётчу А. Оторбаевдин эрдиги Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болгон. Ал Одер дарыясынан өтүп жатканда душмандын беш чабуулунун мизин кайтарып, 25 солдатын жок кылган. Батальон бүт бойдон деңизден өтүп жаткан учурда немецтик өзү жүрүүчү замбирек батальонго ок жаадыра баштайт. Абалдын оордугун жана маанисин түшүнгөн Оторбаев эки граната менен өзү жүрүүчү пушкага сойлоп жетип, алдына жыгылуу менен аны жардырган.

Берлин үчүн болгон салгылашта жердештерибиз учкуч-штурман, Советтер Союзунун эки жолку Баатыры **Т. Бегелдинов,** взводдун командири, Советтер Союзунун Баатыры В. Бельяндра ж. б. өзгөчө эрдиктерди көрсөтүшкөн.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргызстандан барган жүздөгөн медицина кызматкерлери да жарадар жоокерлердин өмүрүн сактоодо зор эмгек сиңирген. Мисалы, Кыргыз Мамлекеттик медициналык институтунун алгачкы бүтүрүүчүлөрүнүн бири таланттуу хирург А. И. Шеров 1941-жылы өз ык-

Т. Бегелдиновдун бюсту. *Бишкек ш.*

Баатыр комсомолдорго тургузулган эстелик. *Бишкек ш.*

тыяры менен майданга аттанып, медициналык-санитардык батальондун командири кызматында Москвадан Берлинге чейинки жолду басып өтүп, оор операцияларды тынымсыз жасап, миңдеген советтик жоокерлерди ажалдан арачалап калган.

Ошентип, Улуу Ата Мекендик согушта Совет эли эркиндик, көз каранды эместик үчүн жан аябай салгылашкан. Көп улуттуу Кызыл Армиянын катарында Кыргызстандан барган 365 миң жоокердин көбү да Ата мекенди коргоонун үлгүлөрүн көрсөтүшкөн. Согуштагы эрдиктери үчүн 150 миң кыргызстандык жоокер орден жана медалдар менен сыйланышкан. Кыргызстандык 73 жоокер Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болушкан. Алардын 13ү кыргыз жигиттери эле. 34 жоокер Даңк орденинин үч баскычын тең алышкан. Кыргызстандык жоокерлердин 160 миңи мекенинин, өз элинин эркиндиги үчүн курман болушкан.

СУРООЛОР:

1. Улуу Ата Мекендик согуштун алгачкы жылдарында кыргызстандык жоокерлер кандайча катышкан?
2. Панфилов атындагы 316-аткычтар дивизиясы жөнүндө айтып бергиле.
3. 1942–1943-жж. салгылаштарда кыргызстандык жоокерлерден кимдер айырмаланган?
4. Кыргыз жоокерлеринин эрдиктери жөнүндө айтып бергиле
5. Согуштун аяктоочу мезгилинде кыргызстандык жоокерлер кандайча салгылашкан?

§ 16. ТЫЛДАГЫ КҮЖҮРМӨН ЭМГЕК

Согуш жылдарындагы өнөр жайы

Согуштун башталышында СССРдин экономикасы өнүккөн маанилүү региондорун фашисттик Германиянын басып алышы абалды өтө оордоткон. Совет өкмөтү фронттун муктаждыктарын канааттандыруу үчүн өлкөнүн тылдагы республикаларын тез арада согуштук өнөр жай арсеналдарына айландыруу милдетин койгон. Бул боюнча атайын программа иштелип чыккан. Ага ылайык Урал, Батыш Сибирь, Казакстан, Орто Азия республикалары курал-жарак, техника чыгаруучу, өнөр жай продукцияларын, азык-түлүк алуучу жана калкты эвакуациялоочу зонага айланмак.

Кыргызстандын өнөр жай тармагы согуштук заказдарды аткарууга өткөн. 1941-ж. июнда эле Фрунзедеги механикалык завод фронттун атайын заказын чыгара баштаган. Андагы жумушчулар өндүрүштүн согуштук түрүн өздөштүрүү менен күндүк нормаларын 200–400 процентке аткарууга, айрымдары эки, үч сменада иштөөгө өтүшкөн.

Кадамжайда стратегиялык мааниси бар сурьма кенин өндүрүү күч алып, андагы жумушчулардын 65 проценти стахановчулардан болуп калышкан. Кыргызстандын женил жана текстиль өнөр жайы бүт бойдон жоокерлерге кийим-кече тигүүгө киришкен.

Республиканын эл чарбасын согуштук багытка которуудагы маанилүү иш эвакуацияланган өнөр жай ишканаларын жайгаштырып, ишке киргизүү болгон. 1941-ж. июлунан декабрга чейин эле өлкөнүн чыгыш райондоруна 2593 өнөр жай ишканалары көчүрүлгөн. Алардын 308 Орто Азия менен Казакстанга бөлүнгөн. Кыргызстанга 28 ири ишкана келген. Алардын ичинде Запорожье областынан Бердянск машина куруу заводу, Донецк областынан сымап комбинаты, Одессадан булгаары, желим заводдору, Харьков тигүү фабрикасы, Курск жана Харьков трикотаж фабрикалары, Ростовдон беш бут кийим фабрикасы, бир нече кант заводдору, спирт заводу, Курск областынан механикалык-ремонт заводу, Киев бут кийим тигүүчү фабрикасы ж. б. болгон.

1942-ж. фашисттик Германиянын чабуулунун күчөшү менен Кыргызстанга дагы 38 ири өнөр жай ишканалары көчүрүлгөн. Аларды жайгаштыруу, жумушчу күчү, чийки зат, энергия, транспорт менен камсыз кылуу боюнча өтө чоң иштер аткарылган. Эвакуацияланган ишканалардын 90 проценти Чүй өрөөнүнө, 10 проценти Ош, Жалал-Абад жана Ысык-Көл областтарына жайгаштырылган.

Кыргызстанда фронтко жакын жайгашкан райондордон эвакуацияланган калкты жайгаштыруу боюнча өзгөчө чоң иш-аракеттер жүргүзүлгөн. 1941-ж. июлунан 1942-ж. январына чейин эле Кыргызстанга 61,8 минден ашуун адам келген. 1942-ж. аягына чейин дагы 138,9 миң киши эвакуацияланган. Булардын көбү Москва шаарынан, Москва, Ленинград областтарынан, Украина менен Белоруссиядан, алыскы Литвадан, Карель-Фин ССРинен, Курск, Орёл, Тула, Ростов, Воронеж, Сталинград областтарынан, Крымдан, Ставрополь жана Краснодар крайларынан келишкен. Мындан тышкары Кыргызстанга Польшанын 12,9 мин жараны эмиграцияланган.

Эвакуацияланган калкты кабыл алуу, жайгаштыруу, ишке орноштуруу үчүн республикалык, областтык жана райондук комиссиялар түзүлүп, аларга практикалык жардамдарды көрсөтүшкөн. Эвакуацияланган элге Кыргызстандын эли колунан келишинче жардам берген. Алардын биргелешкен эмгеги согуш маалында фронттун муктаждыктарын канааттандырууга жумшалган.

Согуштун алгачкы мезгилинде эле Кыргызстанда өнөр жай өндүрүшүндө электр энергиясы жетишсиздик кылган. Калкка берилүүчү энергия чектелген. Бул маселени чечүү үчүн Чоң Чүй каналы курула баштап, токтоп калган Лебединовка ГЭСин бүткөрүү үчүн 1942-ж. 6-июнда иш башталып, 1942-ж. аягында ГЭС ишке киришкен.

Фашисттик баскынчылар өлкөнүн көмүр кендерин, шахталарды басып алгандыгына байланыштуу, көмүр өндүрүү түйшүгү да Чыгышка жүктөлгөн. Бул маанилүү ишти күчөтүү үчүн Кызыл-Кыянын, Сүлүктүнүн, Көк-Жаңгактын, Таш-Көмүрдүн кенчилери «Кыргыз Көмүр» трестине бириктирилген. Кыргызстандын шахтёрлору нормаларын 150 проценттен кем эмес аткарууга аракеттенишкен. Күнүнө 2–3 норма аткарган шахтёрлордун саны өскөн. 1942-ж. көмүр казып чыгаруудагы күжүрмөн эмгектери үчүн 24 кенчи СССРдин ордендери жана медалдары менен сыйланышкан.

Тылдын эмгекчилери согуштун биринчи күндөрүнөн эле жеңиш үчүн өздөрүнүн болгон күчтөрүн аябастан эмгектенүүгө өтүшкөн. Тылда фронттогудай иштөө үчүн Фрунзедеги жаштардын демилгеси менен фронттук бригадалар түзүлгөн. Бул кыймыл республикада кенири кулач жайган. Фрунзе механикалык заводунун темир устасы М. Чернышев сменалык нормасын 1171 процентке аткарууга жетишкен. Көп өтпөй Ж. Мамбетов нормасын 1197 процентке аткарат. Ошентип, республикада миңчилердин кыймылы башталган.

Согушка байланыштуу токтоп калган Чоң Чүй каналын казуу иши 1942-ж. майда кайра башталып, анда эмгектенген кара-

пайым эл согуш жылдары каналдын 80 *км* аралыгын бүтүрүшүп, 450 миң кубометр топуракты казып чыгарышкан. 1943-ж. Беловодск, Ново-Троицк, Токмок кант заводдору ишке киришкен. Республикада суткасына 55 миң тонна кант чыгарыла баштаган. Кара-Балтадагы спирт заводу, Токмоктогу консерва заводу, Фрунзеде жаңы нан заводу жана 2 май заводу, Ворошилов ГЭСи, Канттагы цемент заводу эксплуатацияга берилген. 1941–1943-жж. сымап – 10 эсе, сурьма эки эсе көп өндүрүлгөн. 1943–1944-жж. Хайдаркен сымап комбинаты төрт жолу республикалык өтмө Кызыл Тууну жеңип алган. 1945-ж. Фрунзе инструменталдык заводу Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйланган.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргызстанда 36 ири өнөр жай ишканалары ишке киришип, жаңы тармактар пайда болгон. Жумушчулардын саны согуш мезгилинде 36 минден 46 минге өскөн. Кыргызстандын эл чарбасында өнөр жайынын үлүшү 1940-ж. 50,2 процenttен, 1945-ж. 67,5 процентке өскөн.

Согуш жылдарында согуштук-чарбалык жүктөрдү ташууда транспорт маанилүү иштерди аткарган. 1943-ж. октябрдан баштап Кант – Рыбачье темир жолу курула баштаган. Телефон байланышы жакшырган. Кыргызстандын жумушчу табы согуш мезгилинин талаптарын ийгиликтүү аткарышып, женишти камсыз кылууда татыктуу салым кошушкан.

Айыл чарбасынын фронт үчүн кызматы

Согуштун башталышында өнөр жайы гана эмес өлкөнүн айыл чарбасы да чоң кыйроого учурады. Душман өлкөнүн эгин өндүргөн аянттарынын 38, кант кызылчасы эгилген жерлердин 84 процентин, бодо малдын 38, чочконун 60 процентин басып алган. Айыл чарбасында иштеген тракторлор, ат күчү фронтко алынган. Айыл-кыштактардагы эр бүлөлөрдүн көбү фронтко аттанган. 1942-ж. республиканын айыл чарбасында эмгектенген эркектер 51 процентке азайган. Айыл чарбасынын түйшүгү бүт бойдон аялдардын, балдардын, кары-картаңдардын мойнуна жүктөлгөн. Алар күндүр-түндүр фронт үчүн эмгектенишкен. Республиканын даярдоочу пункуттарында «Эгиндин ар бир тоннасы – фашисттердин лагерине ташталган снаряд!» – деген девиз менен эгин тынымсыз даярдалып турган. 1941-ж. республикада 203,6 миң *т* эгин топтолгон. Бул 1940-ж. салыштырмалуу алда канча көптүк кылган.

1942-ж. өлкөнүн айыл чарбасы өтө оор абалга дуушар болгон. СССР эгинге жана малга бай Украинадан, Дондон, Крым менен Кубандан ажыраган. Фронтту азык-түлүк менен жабдууда негизги милдет Чыгышка, Орто Азия менен Казакстанга жүктөлгөн. Айыл чарбасына жетекчиликти күчөтүү үчүн МТСтерде жана совхоздордо саясий бөлүмдөр түзүлгөн. Айыл чарбасынын эмгекчилери болуп көрбөгөндөй кужурмөндүүлүктү көрсөтүшкөн. Чарба жумуштарын аткарууда норманы ашык аткаруу салтка айланган. Техниканын жетишсиздигинен көп жумуштар кол менен бүтүрүлгөн. Техникалык өсүмдүктөрдөн жогорку түшүм алууда Сокулук районунун «Кызыл Аскер» колхозунун Керимбүбү Шопокова жетектеген звеносу айырмаланган. 1942-ж. алар пландагы 210 *ц* ордуна, ар гектардан 684 *ц* кант кызылчасын өстүрүшкөн. Чүй районунун «Кайырма» колхозунан А. Жолдошбаеванын звеносу гектарынан 565 *ц* кызылча өстүргөн. Ош областынын Нариманов атындагы колхозу пахтанын гектарынан 23,3 *ц* түшүм алган. Жалал-Абад областынын Сузак районундагы Сталин атындагы колхоздун И. Исмаилова жетектеген звеносу пахтанын ар гектарынын түшүмдүүлүгүн 35 *ц* жеткирген.

Дыйканчылыктын түшүмдүүлүгүн арттыруу үчүн күрөш согуштун кийинки жылдары да күчөгөн. Бул багытта кызылчачылар З. Кайназарова, Ш. Тезекбаева, пахтачылардан Ө. Атабекова, Х. Таширов ж. б. өзгөчө айырмаланышкан. .

Согуш жылдары республиканын мал чарбачылыгын өстүрүүгө көп көңүл бурулган. Кыргызстандын мал чарбачылыгында 1941–1942-жж. өсүш байкалган. 1942-ж. малдын башы 1940-ж. салыштырмалуу 20,6 процентке өскөн. Натыйжада бул жылдары фронтко эт жөнөтүү боюнча республика мамлекеттик пландарды ашыгы менен аткарып турган. СССРдин ЭКСи 1942-ж. жы-

Б. Жакиев. «Атанын тагдыры» спектаклинен сцена.
Ролдордо М. Рыскулов, И. Раимкулова жана М. Далбаева.

йынтыгында мал чарбасын өстүрүүдөгү Кыргыз ССРинин иштерин канааттануу менен белгилеген.

Мал чарбасын өстүрүүдө ийгиликтер согуштун кийинки жылдарында да байкалган. Республиканын кайратман малчылары 1943–1945-жж. эт, сүт, жүн боюнча мамлекеттик пландарды аткарууга жетишкен. Ошону менен бирге согуш жылдары Кыргызстанда бодо малдын, кой-эчкинин башы көбөйгөн. Фронттун муктаждыгына жөнөтүлгөндүктөн, жылкы азайган. Бирок колхозчулардын көпчүлүгү өздүк көмөкчү чарбаларда мал бага албай калган. Натыйжада 1945-ж. колхозчулардын өздүк чарбаларынын 46 процентинде уй, 69,1 процентинде кой-эчки, 93 процентинде жылкы болгон эмес.

Улуу Ата Мекендик согуш Кыргызстандын айыл чарбасын бүлгүнгө учураткан. Алсак, ири мүйүздүү малдын саны 1941-ж. январда 555,4 миң болсо, 1946-ж. 1-январда 440,3 минди түзгөн да, 18 процентке азайган. Чочколордун саны 87,2 минден 19,4 минге (70%), кой-эчкинин саны 2529,1 минден 2272,3 минге (12%), жылкы 407,7 минден 209,2 миң башка же 29% азайган.

Кыргызстандын айыл чарбасынын дүң жыйымы 1940–1945 жж. 76 процентке, анын ичинен мал чарба продукциясы 71 процентке төмөндөгөн. Согуш жылдарында мамлекетке эгин өткөрүү 207,7 миң тоннадан 24,5 миң тоннага, тамеки 3,2 миң тоннадан 1,7 миң тоннага, картөшкө 11,7 миң тоннадан 3,6 тоннага азайган.

Кыргызстандын айыл эмгекчилери оор кыйынчылыктарга карабастан фронттогу жоокерлерди азык-түлүк менен, өнөр жайды чийки зат менен камсыз кылууда зор кайраттуулукту көрсөтүшкөн.

Кыргызстандыктардын фронтко жалпы элдик жардамы

Кыргызстандын тылдагы эмгекчилери фронтко өнөр жайдагы, талаалардагы, мал чарба фермаларындагы кайратман эмгектери менен гана жардам бербестен, жеке каражаттары аркылуу да жардам көрсөтүшкөн. Өздөрү материалдык жактан кыйынчылыкта жашап жаткандарына карабастан, карапайым калк фронт үчүн өздөрү чогулткан байлыктарын, эмгек акысынын бир бөлүгүн, баалуу буюмдарын, алтын, күмүш жасалгаларын, тамак-аш продукцияларын жөнөтүшкөн.

Согуштун биринчи эле күндөрүндө эмгекчилер 1–2 күндүк эмгек акыларын элдик коргонуу фондусуна которушкан. Кийин жумуш убактысынан тышкары, майрам жана дем алыш күндөрү иштеп, тапкан акчаларын коргонуу фондуларына жөнөтүү кыймылы күчөгөн.

Коргонуу фондусун түзүүгө колхозчу дыйкандар активдүү катышышкан. Ысык-Көл областынын «Кереге-Таш» айыл чарба артелинин мүчөсү Т. Сатыбалдиев өз короосунан 50 койду коргонуу фондусуна берген.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

1941-ж. 2-августта «Советская Киргизия» газетине жарыяланган Ысык-Көл областынын «Кереге-Таш» айыл чарба артелинин мүчөсү Токтосун Сатыбалдиевдин катынан:

«Биздин Ата мекенге жек көрүмчү душман кол салды. Анык фашисттер орустарды, кыргыздарды, украиндерди, белорустарды, өзбектерди, казактарды – биздин өлкөнүн бардык элдерин өздөрүнүн кулдарына айлантууну көздөшүүдө. Эч убакта андай болбойт! Совет эли эмне үчүн согушуп жатышкандыктарын билишет. Мурун кедей болгом. Жалгыз атым да жок эле. Азыр өзүмдүн 200 коюм бар. Колхоздо чабан болуп эмгектенем, коомдук малды кайтарам. Бакубат турмушта жашайм. Өзүмдүн өздүк чарбамдан Ата мекенди коргоо фондуна 50 коюмду беремин».

Элдин ушул өндүү демилгесин колдоо үчүн Фрунзедеги СССР Мамлекеттик банкында № 14-эсеп ачылган. 1941-ж. августта эле бул эсепке элден 2007 миң, сентябрда – 1670 миң, октябрда – 1579 миң сом түшкөн. Жылдын аягында фондуга 9090 миң сом, 38,9 *кг* алтын жана күмүш, 16117 миң сом мамлекеттик зайымдын облигациясы, 11862 *ц* эгин, 2479 *ц* эт, 1798 *кг* май түшкөн. Кыш мезгилинин келиши менен фронтко жылуу кийим жөнөтүү демилгеси күч алган.

Фрунзе областынын Ворошилов районунун Ленин атындагы колхозунун колхозчулары 1941-ж. октябрда коргонуу фондусуна өздөрүнүн менчик бодо малынан бирден семиртип берүү демилгеси менен чыгышкан. Ушул эле райондун «Кызыл Аскер» колхозунун мүчөлөрү колхоздун 50 күлүк атын фронтко берүүнү чечишкен. Бул демилге республикага тез тараган. Тянь-Шань областынын Кочкор районунун колхозчулары 835 жыл-

Кыргызстандык артисттер Панфилов дивизиясынын аскерлерине концерт берүүдө. *1943-ж.*

кы, Ат-Башы району 400 жылкы андан тышкары, 300 миң сомдук ат жабдыктарын жөнөткөн.

1941-ж. октябрь–ноябрда Фрунзе областынын Сталин атындагы колхозунун мүчөлөрү «Күнөстүү Кыргызстан» деген истребителдердин эскадронун түзүү үчүн каражат чогултуу демилгеси менен чыккан. Бул демилге күчтүү колдоого ээ болгон.

1941-ж. ноябрда Фрунзедеги эт комбинатынын жаштары «Кыргызстан комсомолу» аттуу танк колоннасын түзүү үчүн каражат чогултууну башташкан. Тянь-Шань областынын Кочкор районундагы «Арал» колхозунан Ч. Жаныбаев танк куруу үчүн өз ыктыяры менен 65 миң сом кошкон. Бул салымы үчүн ал Кызыл Армиянын командачылыгынан Кыргызстанда биринчи болуп алкыш алган. Анын жолун жолдогон Ош областынын Куршаб районунда Ленин атындагы айыл чарба артелинин мүчөсү О. Кулматов танк курууга 125 миң сом жөнөткөн. Бул кыймыл Ата мекендик согуштун аягына чейин улантылган. 20 баланын энеси, 75 жаштагы Б. Бегалиева – 55 миң, 14 баланын энеси Ж. Жусубалиева – 30 миң, 7 баланын энеси С. Ибраимова – 105 миң сом ж. б. танк курулушуна жөнөтүшкөн. Кыргызстандын жаштары танк колоннасы үчүн 15 млн сом чогултушкан, анын 3 млн сомун мектеп окуучулары топтогон. Согуш мезгилинде Кыргызстандын эли азык-түлүк, кийим-кече ж. б. жардамдарды эсептебегенде 93 танк же 186 согуштук самолет жасаганга жеткидей акча каражатын чогулткан. Бул каражатка түзүлгөн «Советтик Кыргызстан» аттуу танк колоннасы 1942-ж. ноябрынан немецтик баскынчыларга сокку ура баштаган.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргызстандын эли коргоо фондусуна 189 млн сом чогултуп жөнөткөн, 57,3 млн мамлекеттик зайымдын облигацияларын сатып алышкан. Кыргызстандан фронтко 195 вагон азык-түлүк, 550 миң жылуу кийим, 38 минден ашуун жекече посылкалар жөнөтүлгөн.

Блокадада калган Ленинград шаарына кыргыз эли 1942–1943-жж. 100 вагондон ашык азык-түлүк жөнөткөн. Республиканын колхоздору менен совхоздору коргоо фондусуна пландан тышкары 4,5 млн пуд эгин, 500 миң пуд эт өткөрүшкөн.

Кыргызстандын эмгекчилери фашисттик баскынчылардан бошотулган элдерге да көмөк көрсөткөн. Алар үчүн республиканын колхоздору менен совхоздору 130 миң баш бодо мал, кой жана эчкилерди акысыз жөнөтүшкөн.

СУРООЛОР:

1. Эвакуацияланган өнөр жай ишканалары кандай жайгаштырылган?
2. Согуш мезгилинде Кыргызстандын өнөр жайы кандай өнүккөн?

3. Айыл чарбасы фронт үчүн кандай кызмат кылган?
4. Кыргызстандын тылдагы эли фронтко кандайча жардам берген?
5. Тылдагы эмгекчилердин турмушун чагылдырган кандай чыгармаларды билесиңер?

§ 17. БҮЛҮНГӨН ЭЛ ЧАРБАСЫН КАЛЫБЫНА КЕЛТИРҮҮ ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮ (1946–1964-жж.)

Өнөр жайдын абалы

Өлкөнүн согуш жүргөн батыштагы региондорунан айырмаланып, Кыргызстандын эл чарбасы алсыраган менен кыйроого учураган эмес. Тескерисинче, согуш жүргөн региондордон эвакуацияланган ишканалардын эсебинен республиканын өнөр жайы бир кыйла өскөн. Согуш шартына ылайык негизинен фронтко продукция өндүргөн өнөр жайды эми тынчтык курулушуна которуу милдети турган. 1946-ж. баштап Кыргыз ССРинин өнөр жайы толук бойдон тынчтык турмушка ылайыкташып, эл чарбасы, эмгекчилер үчүн керектүү продукцияларды чыгарууга өткөн. Заводдордо жана фабрикаларда 8 сааттык жумуш күнү, дем алыш күндөрү, отпускалар калыбына келтирилген. Милдеттүү түрдө нормадан ашыкча иштөө жоюлган.

1946-ж. августта Кыргыз ССР Жогорку Советинин XI сессиясы жалпы союздук планга ылайык республиканын эл чарбасын 1946–1950-жж. калыбына келтирүүнүн жана өнүктүрүүнүн беш жылдык планын кабыл алган. Бул план боюнча эл чарбасын калыбына келтирүүнү тезирээк аяктоо, оор өнөр жайдын, өзгөчө анын тоо кендерине, суу энергетикасына, айыл чарба чийки заттарына негизделген тармактарын өнүктүрүү; илимий-техникалык прогрессти күчөтүү, ишканаларды квалификациялуу адистер менен камсыз кылуу; эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу милдеттери коюлган. Беш жылдык план боюнча 1950-ж. республиканын өнөр жайы 360 млн сомдук продукция өндүрмөк. Бул 1940-ж. салыштырмалуу 94 процентке көптүк кылган. Биринчи кезекте оор өнөр жайын өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурулган.

Кыргызстандын өнөр жайы батыштан көчүрүлүп келинген ишканалардын эсебинен дүн продукцияны көбүрөөк өндүргөн. Электр энергиясын өндүрүү, станок куруу, жибек кездемелерин, булгаары бут кийимдерин өндүрүү жана консерва чыгаруу өнүккөн. Төртүнчү беш жылдыкта Кызыл-Кыяда, Сүлүктүдө жаңы шахталар ачылган, Майлуу-Сууда жаңы скважина курулган. Фрунзеде механикалык-ремонт жана асфальт-бетон заводдор экс-

плуатацияга берилген. Лебединовка ГЭСинин экинчи кезеги, Аламүдүн № 2 ГЭСи, Пржевальск жана Жалал-Абад ГЭСтери, Ак-Түз, Көк-Жаңгак кендеринде жана «Кадамжай» темир иштетүүчү комбинатында электр станциялары ток бере баштаган.

Курулуш индустриясы өнүгүп, Кызыл-Кыянын кыш, Күрмөнтүнүн кыш-акиташ, Таластын кыш-черепица заводдору ишке киришкен. Жеңил жана тамак-аш өнөр жайы үчүн Жалал-Абад пахта тазалоочу заводу, Фрунзеде моделдүү бут кийим, Сосновка кыштагында баш кийим фабрикалары, 10дон ашуун механикалаштырылган, 17 жарым механикалаштырылган май-сыр заводдору, 3 этти иштетүүчү, 5 муздаткыч пункттары иштей баштаган. Беловодскиде кант, Жалал-Абадда жана Токмокто сүт заводдору, Балычыда эт комбинаты, Ново-Троицкиде нан заводу ж. б. иштеген.

Төртүнчү беш жылдыкта жол куруу жана ремонттоо боюнча бир кыйла иштер аткарылган. Фрунзе – Рыбачье, Фрунзе – Луговой, Фрунзе – Георгиевка, Ош – Хорог жолдору капиталдык ремонттон өткөрүлгөн. Беш жылда республиканын жолдору 2738 *км* узарган. Анда 1240 көпүрө курулган. 1950-ж. эл чарбасынын 9 млн *т* жүгү автомобиль транспорту аркылуу ташылган. Бул 1940-ж. салыштырмалуу 2,6 эсеге көптүк кылган.

Ушул беш жылдыкта республиканын эл чарбасы үчүн өтө маанилүү Кант – Рыбачье темир жолу эксплуатацияга берилген. 1950-ж. республиканын темир жолунун узундугу 368 *км* болгон. Ысык-Көлдө суу транспорту иштеген. Анда 2 теплоход, 2 сүйрөөчү пароход, 4 баржа болгон. 1945-ж. ноябрда өзүнчө кыргыз авиа отряды негизделип, кийин граждандык авиациянын башкармасы болуп кайра түзүлгөн. Москва шаары жана республиканын областтык борборлору менен үзгүлтүксүз аба байланыштары түзүлгөн. Байланыш жана радио уктуруу боюнча да бир топ ийгиликтер жаратылган.

Республиканын областтары 60 райондун борборлору менен телефон аркылуу байланыштырылган. 152 айылдык советтердин, 69 МТСтин, совхоздордун бардыгынын, колхоздордун көпчүлүгүнүн кеңселерине телефон коюлган. Беш жылда байланыш тармагында иштегендер 2 миң адамдан 3 миңге чейин өскөн. Ал эми транспортто эмгектенгендер 10,2 миңге чейин көбөйгөн.

Беш жылдыкта республиканын индустриялык дарамети кыйла көтөрүлгөн. 20дан ашуун ири ишканалар эксплуатацияга берилген. Көптөгөн завод, фабрикалар реконструкцияланган. Өнөр жайында дүң продукция өндүрүү 1950-ж. 1940-ж. салыштырмалуу 4,2 эсеге, ал эми 1945-ж. салыштырмалуу 75,5 процентке жогорулаган. Өзгөчө оор өнөр жайында жакшы жетишкендиктер болгон. Беш жылда көмүр казуу – 1,7 эсеге, нефть – 2,3 эсеге, темир кесүүчү станокторду чыгаруу – 5,6 эсеге өскөн. Республиканын электр станцияларынын кубаттуулугу 3,7 эсеге көбөйгөн.

Жеңил өнөр жайы боюнча жүндөн кездеме токуу 2,3 эсеге, жибек өндүрүү 7,6 эсеге, байпак чыгаруу 10,8, бут кийим 2,7, эт 2,4, малдын майы 2,9, кант 4,3, консерва 1,7 эсеге өскөн.

Бирок өнөр жайдын өнүгүшүндө бир топ кемчиликтер болгон. Ишканалар, транспорт көпчүлүк учурда туруп калып, натыйжалуу иштей алган эмес. Продукциянын көп түрлөрүн чыгаруу, алардын сапатын жакшыртуу боюнча план-тапшырмалар аткарылган эмес. Ал эми жергиликтүү өнөр жай ишканалары нефть өндүрүү, көмүр казуучу айрым шахталар беш жылдыктын тапшырмаларын аткарбай калган. Айрым тармактар боюнча эмгектин өндүрүмдүүлүгү өтө жай өнүккөндүктөн, согушка чейинки деңгээл да калыбына келтирилген эмес. Алсак, отун өнөр жайында эмгектин өндүрүмдүүлүгү согушка чейинки деңгээлдин 80 проценттин, көмүр өндүрүүдө – 81, нефтини кайра иштетүүдө – 47, текстиль өндүрүүдө – 90, эт өндүрүшүндө – 90, кант өндүрүшүндө – 75 процентин түзгөн. Өнөр жайы негизинен экстенсивдүү ыкмалардын, т. а. өнөр жай ишканаларынын жана анда иштегендердин санын көбөйтүүнүн эсебинен гана өскөн. Өнөр жайда иштеген жумушчулардын саны 1940-ж. 36 миң адамдан 1950-ж. 66,1 миңге көбөйгөн. Булардын ичинен 4,9 миңин инженер-техниктер, 3,6 миңин кызматкерлер түзгөн.

Кыргызстанда өнөр жайынын тез темп менен өсүшү аларда иштей турган адистерге талапты күчөткөн. Республиканын жергиликтүү элинин негизинен айыл-кыштактарда жашашы, кыргыздардан чыккан жумушчулардын аздыгы жана алардын адистиктеринин төмөн болушу жумушчу адистеринин өлкөнүн башка региондордон келишин шарттаган. Натыйжада СССРдин өнөржайлуу райондорунан Кыргызстанга жумушчулардын активдүү миграциясы башталган.

Айыл чарбасы: жетишкендиктер жана кемчиликтер

Согуш Кыргызстандын айыл чарбасына да көптөгөн кыйынчылыктарды алып келген. 1940-ж. республиканын айыл-кыштактарында эмгектенген 186,6 миң эркектен, 1946-ж. 60 миңи гана калган. Техникалык жабдуулары боюнча республиканын айыл чарбасы 30-жж. ортосундагыдай деңгээлге чейин ылдыйлаган. Жумушчу күчүнүн, техниканын жоктугунан түшүм бере турган көпчүлүк жерлер айдалбай калган, түшүмдүүлүк төмөндөгөн. Айыл чарбасында агротехникалык эрежелер пайдаланылбай, минералдык жер семирткичтер

келбей калган. Ал эми колхоз-совхоздордун мал чарба фермаларында топтолгон органикалык жер семирткичтерди натыйжалуу пайдалануу ишине көңүл бурулган эмес. Сугат тармагына камкордуктун жоктугунан мындагы курулуштар талкалана баштаган.

Мал чарбасындагы абал да оор эле. Малдын саны жана анын продукттуулугу кескин түрдө төмөндөгөн. Мал кармабаган чарбалардын саны өскөн. Тоют даярдоо иши кескин төмөндөп кеткен. Жайлоолор менен кыштоолорду натыйжалуу колдонуу ишине көңүл бурулбай калган. Зооветеринариялык эрежелерди пайдалануу да өтө төмөндөп кеткен.

Айыл чарбасындагы кыйын абал агрардык саясаттагы кемчиликтер менен да байланыштуу болгон. Алсак, 1933-ж. эреже боюнча айыл-кыштак өзүнүн продукцияларын рынок баасынан 10–12 эсе төмөнкү баада мамлекетке өткөрүүгө милдеттүү болгон. Мунун натыйжасында дыйкандар менен малчылардын эмгекке болгон кызыкчылыктары өтө төмөндөп кеткен. Мындан тышкары айыл чарбасы материалдык-техникалык жабдууларды албай калган. Айыл чарбасындагы бюрократтык буйрукчул башкаруу өтө күчөгөн. Колхоздун уставы толук бузулган. Колхоз башкармасынын башкармалары колхозчулар тарабынан шайланбастан жогорудан дайындалып калган. Колхозчулар эмгек күнү боюнча акы алышкан. Бул тартип боюнча эмгегине акы албагандардын саны көбөйгөн. Мисалы, 1946-ж. республикадагы 1700дөн ашык колхоздун 48 гана эмгек күнүнө 4 сомдон төлөгөн. Натыйжада колхозчулар коомдук менчикке кайдыгер мамиле жасашып, эмгек тартиби начарлаган.

Калкты азык-түлүк, өнөр жайды чийки зат менен жабдууда кыйынчылыктар пайда болгон. Төртүнчү беш жылдык планда айыл чарбасын калыбына келтирүү жана андагы начар абалды ондош үчүн да конкреттүү чаралар белгиленген. Биринчи кезекте кескин түрдө кыскарып кеткен айдоо аянттарын калыбына келтирүү, азайып кеткен малдын башын өстүрүү керек эле. Беш жылдык план боюнча 1950-ж. чейин жылкынын санын 490 миңге, уйдукун 560 миңге, кой-эчкини 4,3 миллионго, чочкону 600 миңге жеткирүү каралган.

Айыл чарбасын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү үчүн союздук бийлик органдары директивалык көрсөтмөлөрдү кабыл алып турган. Алсак, 1946-ж. сентябрда СССР Министрлер Совети «Колхоздордо айыл чарба артелдеринин Уставын бузууларды жоюунун чаралары жөнүндө» токтом кабыл алган. 1947-ж. февралда ВКП(б) БКнын Пленуму согуштан кийинки мезгилде айыл чарбасын көтөрүү жөнүндөгү маселени караган. 1948-ж. болсо СССР Министрлер Совети «Колхоздордо эмгектин өндүрүмдүүлүгүн уюштуруу, көтөрүү жана эмгекке акы төлөөнү тартипке салуунун чаралары жөнүндө» токтом кабыл алган. 1950-ж. май айында ВКП(б) БК майда колхоздорду ирилештирүү жөнүндө чечим кабыл алган.

Жогорудагы чаралардан көргөндөй согуштан кийинки жылдары өлкөдө колхоздорду ирилештирүү, алардын менчиктерин бекемдөө, колхоздордо эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, эмгекке акы төлөөнү жакшыртуу иштерине өзгөчө көңүл бурулган.

1946–1950-жж. Кыргызстанда Бүткүл союздук директивалык органдардын чечимдерин аткаруу боюнча иштер жүргүзүлгөн. Атайын түзүлгөн комиссиянын чечими менен 1947-ж. республиканын колхоздоруна 38,6 миң *га* жер, 2416 жылкы, 665 уй, 20,2 миң кой жана эчки, 3,3 млн сом акча кайтарылып берилген. Кыргызстандагы 1615 колхоздун 1393үндө колхозчуларга эмгек акы төлөөнүн эрежелери кайрадан такталып чыккан. Эмгек күнүн аткарбаган, колхоздук менчикке кол салгандарды укуктарынан ажыратуу, колхоздон чыгарып башка жакка көчүрүү жөнүндө колхозчулардын жалпы чогулуштарында чечимдер кабыл алынган.

Ушул эле жылдары союздук өкмөт Кыргызстандын айыл чарбасын көтөрүүдө маанилүү роль ойногон чечимдерди кабыл алган. 1946-ж. февралда СССРдин ЭКСи «Кыргыз ССРинин айыл чарбасын өнүктүрүүнүн чаралары жөнүндө», 1949-ж. февралында «Колхоздор менен совхоздордо пахтачылыкты мындан ары өстүрүүнүн чаралары жөнүндө» токтомдорду кабыл алган. Ушул токтомдорго ылайык республикага кошумча тракторлор, комбайндар, айыл чарба машиналары, аларга керектүү запастык бөлүктөр, минералдык жер семирткичтер кошумча бөлүнгөн. Мындан тышкары мамлекет республиканын колхоздоруна акчалай жардам берген. Алсак, 1945-ж. аларга көп жылдык кредит катары 3,9 млн сом, 1946-ж. – 6,2 млн, 1947-ж. – 8,7 млн сом берилген. Мал сатып алуу үчүн колхоздор мамлекеттен 1947-ж. 9,8 млн, жер семирткичтерди алуу үчүн 5,2 млн сом алышкан.

Кыргызстанда сугат иштерин жакшыртуу боюнча бир кыйла иштер аткарылган. Кызыл-Суу сугат системасы курулган, Отуз-Адыр сугат системасында жана Чоң Чүй каналынын батыш бутагында негизги иштер бүткөрүлгөн.

Төртүнчү беш жылдыкта өлкөнүн эл чарбасында, анын ичинде айыл чарбасында, директивалык пландарды аткарууда социалисттик мелдешти уюштуруу ишине өзгөчө көңүл бурулган. Натыйжада Кыргызстандын айыл чарбасынын эмгекчилери да бул кыймылга активдүү тартылган. Дыйкандардын, малчылардын арасында эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, талаачылык-

тын түшүмдүүлүгүн арттыруу, мал чарбачылыгын көтөрүү үчүн мелдештин кучагы кеңири жайылтылган. Бул мелдеште кайратман эмгектин үлгүлөрү көрсөтүлгөн. Мисалы, СССР Жогорку Советинин депутаты, Социалисттик Эмгектин Баатыры Зууракан Кайназарованын кызылча өстүрүүчү звеносу мамлекетке, кызылчанын ар гектарынан 507 *ц* түшүм өткөргөн. 1946-ж. эле айылдык 64 район малдын башын көбөйтүүгө жетишкен. Натыйжада республика мал чарбасы боюнча мамлекеттик планды аткарган. Пландан ашык өткөрүлгөн продукция үчүн кошумча акы төлөө тартибинин киргизилиши эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына чоң өбөлгө болгон. 1946-ж. мал чарбасынын 6,5 миң устаты эмгегине кошумча акы алышкан. Ушул жылы республикада малдын бардык түрлөрүн асылдандыруу боюнча жаңы асыл тукум станциялары иштей баштаган.

Айыл чарбасын көтөрүү боюнча жүргүзүлгөн иштердин натыйжасында 1950-ж. Кыргызстандын эл чарбасынын бул тармагы көпчүлүк көрсөткүчтөрү боюнча 1940-ж. деңгээлине жеткен. Айдоо аянттары калыбына келтирилген. Айрым көрсөткүчтөр боюнча бир аз өсүш да байкалган. Алсак, 1950-ж. 1940-ж. салыштырмалуу тракторлор – 0,6 процентке, комбайндар – 1,4, уйлар – 18, кой, эчки – 80, жылкы – 21,6 процентке көбөйгөн.

1950-ж. 1945-ж. салыштырганда эгиндин түшүмдүүлүгү 25 процентке, пахта үч эсеге, кант кызылчасы 2 эсеге жогорулаган. Айыл эмгекчилеринин кужүрмөн эмгегинин натыйжасында бул мезгилде эгин өндүрүү 33 процентке, пахта – 4,5 эсеге, кант кызылчасы 2 эсеге көбөйгөн. Ош областынын Араван районунун «Коммунизм» колхозунун звеньевою **Алля (Алла) Анаров** 1948-ж. 6 *га* жердин гектарынан 109 *ц*, 1949-ж. 88 *ц*, ал эми 1950-ж. 10 гектар жердин ар гектарынан 74,5 *ц* түшүм алган. Бул үчүн ал эки жолу (1948 жана 1951-жж.) Социалисттик Эмгектин Баатыры болгон. Сокулук районунун Калинин атындагы колхозунун звеньевою Зууракан Кайназарова 1947-ж. 15 *га* жердин гектарынан 971 *ц* кант кызылчасын өстүргөн. 1952-ж. болсо 25 *га* жерден 1000–1100 *ц* түшүм чогулткан. Эмгеги үчүн ага 1947-ж. Социалисттик Эмгектин Баатыры наамы ыйгарылган.

А. Анаров.

Айыл чарба өндүрүшүн уюштурууда, пахтачылыктын түшүмүн көтөрүүдө **Өлмаскан Атабекова** өзгөчө кайратмандыкты көргөзгөн. Бул эмгеги үчүн ал 1957-ж. Социалисттик Эмгектин Баатыры наамына татыктуу болгон.

О. Атабекова.

Бул жылдары өндүрүштөгү ийгиликтери үчүн Кыргызстандын 47 айыл чарба усттарына Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наам ыйгарылган. 517 айыл эмгекчилери СССРдин орден жана медалдары менен сыйланышкан.

Бирок республиканын айыл чарба өндүрүшүндө дыйканчылык боюнча беш жылдыктын айрым тапшырмалары аткарылбай калган. 1950-ж. 1940-ж. салыштырмалуу эгиндин дүң жыйымы – 36,4 процентке, күрүч – 80, кант кызылчасы – 7 процентке аз жыйналган.

Төртүнчү беш жылдыктын аягында 1928-ж. салыштырмалуу дан өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү 46,5 процентке төмөн болгон. Ири мүйүздүү мал – 8, кой, эчки – 7 процентке аздык кылган. Демек, 1950-ж. чейин республиканын айыл чарбасы согушка чейинки деңгээлге жеткен эмес.

Калктын материалдык деңгээли

Бүлүнгөн чарбаны калыбына келтирүүдөгү экономикадагы алдыга жылыштар калктын материалдык абалынын, маданий турмушунун жогорулашы менен коштолгон.

Төртүнчү беш жылдыктын жылдарында акча реформасынын жүргүзүлүшү, мамлекеттик жана кооперациялык сооданын эркиндиги, 1947-ж. аягында карточка системасынын жоюлушу калктын турмуш деңгээлинин оңолушуна өбөлгө болгон. Согуш мезгилинде баалардын жалпы деңгээли үч эседен көбүрөөк жогорулаган. Ушуга байланыштуу 1946–1950-жж. элге кеңири керектелүүчү товарлардын баасы үч жолу арзандатылган.

Пенсионерлерге, эмгектин ардагерлерине, көп балалуу жана жалгыз бой энелерге материалдык жардамдар берилген. Турак жайларды курууга, шаарлар менен кыштактарды көрктөндүрүү иштерине көңүл бурулган.

1950-ж. эмгекчилердин социалдык-маданий муктаждыктарын канааттандырууга республиканын бюджетинин 53 проценти жумшалган. Натыйжада калктын реалдуу кирешелери өскөн. Беш жылда өнөр жайда эмгектенген жумушчулардын орточо айлыгы 62 процентке өскөн. Колхозчулардын акчалай кирешелери 2,6 эсеге жогорулаган. Кыргызстандагы 1135 колхоздун 177си 3 млн сомдон 5 млн сомго чейин киреше алган. Республиканын колхозчулары планды ашыгы менен аткаргандыгы үчүн 16 млн сом кошумча эмгек акы алышкан. Мындан тышкары аларга эгин, мал натуралай бөлүнүп берилген. Бирок айыл чарба продукциялары өтө төмөн баалангандыктан, колхозчулардын

көбү эмгек акысын учурунда алган эмес. Алардын орточо эмгек акысы жумушчулар менен кызматкерлердикинен үч эседен да төмөн болгон. Колхозчуларга убактылуу эмгекке жараксыздыгы үчүн акы төлөө, пенсия берүү болгон эмес.

Согуштан кийин калктын саламаттыгын сактоо ишине да көңүл бурулган. Жалал-Абад, Жети-Өгүз, Кой-Сары, Ысык-Ата, Ак-Суу курортторунун иштери жакшыртылган. Учук оорусун айыктырыш үчүн Ысык-Көл, Чолпон-Ата санаторийлери курулган. Буларда жылына он миңдеген эмгекчилер, балдар ден соолуктарын чыңдашкан.

1950-ж. Кыргызстанда 136 оорукана мекемелери иштеген, алардын 98 айыл-кыштактарда жайгашкан. Республиканын медициналык мекемелеринде 1632 врачтар, 4,7 миң атайын медициналык билимдүү адистер эмгектенишкен.

Карточка системасы жоюлуп, акча реформасы жүргүзүлгөндөн кийин, соода тармагы өнүгө баштаган. Чекене соода кылуучу дүкөндөр 1950-ж. 1940-ж. салыштырмалуу 48,4 процентке көбөйгөн. Калкка эт продуктуларын сатуу 5,3 эсеге, май – 5,6 эсеге, кант – 6, кондитердик товарларды сатуу – 57 процентке өскөн. Өнөр жай товарлары да көбүрөөк сатыла баштаган.

Калктын турак-жайы, турмуш-тиричилиги да акырындап оңоло баштаган. Беш жылда 200 миң чарчы метр турак жай курулган. Фрунзе шаарында суу түтүктөрү, троллейбус линиясы ишке берилген. Фрунзе, Пржевальск, Жалал-Абад шаарларында электр тармактары реконструкцияланган.

СУРООЛОР:

1. Согуштан кийинки мезгилдеги өнөр жайынын өнүгүшүнө мүнөздөмө бергиле.
2. Өнөр жайы боюнча кайсы жаңы объектилер курулган?
3. Айыл чарбасынын абалын мүнөздөгүлө.
4. Айыл чарбасынын төмөндөшүнө эмнелер себеп болгон?
5. Калктын турмуш деңгээли кандай болгон?

§ 18. КЫРГЫЗСТАН ВОЛЮНТАРИСТТИК РЕФОРМАЛАР МЕЗГИЛИНДЕ (1953–1964-жж.)

Кыргызстандын коомдук-саясий турмушу

Кыргызстандын тарыхында, бүткүл өлкө сыяктуу эле 50-жж. өзгөчө орунду ээлейт. Анткени 1953-ж. мартта И. В. Сталиндин дүйнөдөн өтүшү менен «сталиндик социалисттик өнүгүү доору» аяктаган. Ал өлгөндөн кийин ал негиздеп, башында турган тоталитардык система бир аз жумшартыла баштаган. Социалисттик демократияны өнүктүрүү үчүн аракет байкалган. Бул багытта саясий авантюрист Л. П. Берия-нын жана анын бандасынын бетин ачуу маанилүү роль ойногон. Л. Берия Сталиндин ишеничине бекем кирип алып, өзү жетектеген мамлекеттик коопсуздук комитетинин органдарын мамлекеттик жана партиялык органдардан да жогору коюп алууга, ошол аркылуу далай мамлекеттик, партиялык, комсомолдук кадрларды жалган жалаа менен жок кылууга жетишкен.

КПСС БКнын июль (1953-ж.) Пленуму Л. Бериянын жана анын жан-жөкөрлөрүнүн кылмыш иштерин айыптап, мамлекеттик органдардын бардык звенолорунда партиялык жетекчиликти күчөтүү жөнүндө иш-чараларды кабыл алган.

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин бешинчи пленуму (1953-ж. июлу) Л. Бериянын иши СССР элдеринин достугунун чыңдалышына тоскоолдук кылып, республикада буржуазиялык-улутчул элементтердин күчөшүнө шарт түзгөндүгүн белгилеген. Пленум Кыргызстанда адистерди тандоодо, Борбордук Комитеттин Пленумдарын өткөрүүдө олуттуу кемчиликтерге жол берилип келгендигин баса белгилеген.

1953-ж. сентябрда Н. С. Хрущев КПСС БКнын биринчи секретарлыгына шайланып, өлкөдө Сталиндин керт башына сыйынуунун кесепеттерин жоюу, коомдун экономикалык, саясий жана маданий чөйрөлөрүн реформалоо иши башталган.

И. Раззаков.

Кыргызстанда партиялык башкаруунун демократиялык принциптерин ишке ашырууда 1950–1961-жж. Кыргызстандын Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетин жетектеген **Исхак Раззаков** чон салым кошкон. Ал Кыргызстан Компартиясын жетектеген биринчи кыргыз болгон.

1924–1961-жж. Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетин жетектеген биринчи секретарлар:

1) М. Д. Каменский (1924–1925);
2) Н. А. Узюков (1925–1927);
3) В. П. Шубриков (1927–1929);
4) М. М. Кульков (1929–1930);
5) А. О. Шахрай (1930–1933);
6) М. Л. Белоцкий (1933–1937);
7) М. К. Аммосов (1937–1938);
8) А. В. Вагов (1938–1945);
9) Н. С. Боголюбов (1945–1950);
10) И. Р. Раззаков (1950–1961).

И. Раззаков союздук директиваларга таянып, Кыргызстандын өз алдынчалыгын өнүктүрүү, экономикалык жана саясий чөйрөдөгү укуктарынын кеңейиши үчүн көп иштерди аткарган. Натыйжада республиканын аймагындагы 225 өнөр жай ишканалары, жогорку, атайын орто жана кесиптик-техникалык окуу жайлары жалпы союздук башкаруудан республикалык башкарууга өткөн. Мындан тышкары республикада жергиликтүү башкаруу органдарынын сот бийлигин көзөмөлдөөдөгү укуктары да бир кыйла кеңейтилген.

Кыргызстанда автомобиль транспорт жана шоссе жолдор, совхоздор, суу чарба, эт жана сүт продукцияларынын министрликтери түзүлгөн. Кыргызстандын өз алдынчалыгынын өсүшүнө СССР Министрлер Советинин 1955-ж. 4-майдагы «Союздук республикалардын чарбаларын мамлекеттик пландоонун жана финансылоонун тартибин өзгөртүү жөнүндөгү» токтому чоң өбөлгө болгон. Буга ылайык Кыргыз ССРинин Министрлер Совети өнөр жайдын продукцияларын өндүрүүнү өз алдынча пландаштырып бөлүштүрүү укугуна ээ болгон. Мындан тышкары республиканын бюджет боюнча укуктары да кеңейтилген.

СССР Жогорку Советинин 1957-ж. 11-февралдагы мыйзамына ылайык союздук республикалардын мыйзам чыгаруу укуктары кеңейген. Натыйжада актуалдуу маселелерди тезирээк чечүү мүмкүндүгү пайда болгон. Ушул эле жылы августта СССР Министрлер Советинин токтому боюнча Союздук республикалардын өкмөтүнө экономиканы жана маданиятты башкарууда жаңы кошумча укуктар берилген. Ошону менен бирге республиканын ичиндеги жергиликтүү башкаруу органдарынын укуктары да бир кыйла кеңейтилген.

Тоталитардык системанын негизги таянычы болгон сотсуз эле чечим чыгара берген өзгөчө кеңешмелер, ички иштер министрлигинин трибуналдары жоюлган. Прокурордук көзөмөл калыбына келтирилген.

Бул жылдары улут саясатында кетирилген катачылык катары балкарлардын, калмактардын, чечендердин, ингуштардын жана карачайлардын улуттук мамлекеттик автономиялары калыбына келтирилген. Согуш убагында зордук менен Кыргызстанга көчүрүлүп келген карачай, балкар, чечен элдери өз мекендерине кайтып кетишкен.

Кыргызстандын экономикасы

50-жж. жүргүзүлгөн реформалар Кыргызстандын экономикасына оң таасирин тийгизген. 1951–1955-жж. республиканын эл чарбасын өнүктүрүүгө 3,6 млрд сом капиталдык салымдар жумшалган. Бешинчи беш жылдыкта Кыргызстандын оор өнөр жайында

тоо-кен, металл иштетүүчү, энергетика өндүрүү, жеңил жана тамак-аш өнөр жайын өнүктүрүү милдеттери белгиленген. Республиканын өнөр жайын өнүктүрүүгө 2,5 млрд сомдук капиталдык салымдар чыгымдалган. Натыйжада 48 жаңы өнөр жай ишканалары ишке киргизилген. Алардын ичинде Фрунзедеги жип ийрүүчү жана токуучу фабрика, Аламүдүн гидроэлектр станциялар каскадынын үчүнчү жана төртүнчү кезектери, Ош менен Кызыл-Кыядагы кыш заводдору, Кыргыз тоо-кен комбинаты, Кара-Суу май заводу ж. б. болгон. 1955-ж. республикада өнөр жай продукциясы 1940-ж. салыштырганда 3,8 эсеге көп өндүрүлгөн. 1955-ж. Кыргызстанда өнөр жайдын 1483 мамлекеттик, 818 кооперациялык ишканалары иштеген. Беш жылдык план өнөр жайы боюнча ашыгы менен аткарылган. Бирок 1954-ж. 188, ал эми 1955-ж. 170 ишкана өздөрүнүн өндүрүштүк тапшырмаларын аткара албай калган.

Алтынчы беш жылдык (1956–1960-жж.) план боюнча да Кыргызстанда ири өнөр жай ишканаларын куруу пландалган. Республиканын эл чарбасына 7 млрд сом капиталдык салым бөлүнгөн. Республиканын өнөр жайына жана курулушуна жетекчиликти жакшыртуу үчүн 1957-ж. июнда Кыргыз ССРинин Эл чарба Совети түзүлгөн. Анын карамагына республиканын өнөр жай продукцияларынын 74 процентин өндүргөн 225 ишкана өткөрүлгөн. Башкаруунун бул ыкмасы республиканын ичинде тармактар аралык адистештирүүнү жана кооперациялаштырууну жакшырткан. Бирок союздун ар түрдүү экономикалык региондору менен ишканалардын өндүрүштүк байланыштарынын өнүгүшүнө тоскоолдук кылган. Ушуга байланыштуу 1965-ж. Эл Чарба Совети жоюлуп, министрликтер түзүлгөн. Өнөр жайы кайрадан тармактык башкарууга өткөрүлгөн. Алтынчы беш жылдыктын жылдарында тез иштөөчү комплекстүү бригадалардын, коммунисттик эмгектин эпкиндүүлөрүнүн кыймылдары башталып, кеңири жайылган. 1960-ж. республикада 1,7 миң адам иштеген 149 бригада «Коммунисттик эмгектин эпкиндүүсү» деген наам алышкан.

50-жж. экинчи жарымында Аламүдүн электр станцияларынын каскадынын бешинчи жана алтынчы кезектери ишке киришкен. Фрунзеде Жылуулук электр станциясы, Октябрдын 40 жылдыгы атындагы тигүү фабрикасы, Физикалык приборлор заводу, Нарында нан заводу, Көк-Жаңгакта «Сары-Булак» көмүр шахтасы, Орто-Токой, Наманган, Базар-Коргон, Төмөнкү Ала-Арча суу сактагычтары ж. б. эксплуатацияга берилген. 50-жж. Кыргызстанда бардыгы болуп 59 өнөр жай ишканалары, 46 цехтер жана бөлүмдөр ишке киргизилген.

1959-ж. Н. С. Хрущев башында турган өлкөнүн жетекчилиги 1956–1960-жж. беш жылдык планды жети жылдык план (1959–1965-жж.) менен алмаштырган. КПССтин XXI съезди СССРде «коммунисттик коомду кенири куруу мезгили башталды» деп жарыялаган. Ушуга байланыштуу мамлекеттик, партиялык жана коомдук уюмдардын бардыгы өздөрүнүн иштеринде коммунисттик ыкмаларды киргизүүгө аракеттенишкен. Жогортон берилген көрсөтмө боюнча борбордун ири ишканалары өлкөдө социалисттик мелдешти жайылтуу демилгелерин көтөрүшкөн. 1961-ж. республиканын өнөр жай, курулуш, байланыш тармактарындагы 616 ишканасынын коллективдери өндүрүштүк пландарды аткаруу үчүн социалисттик мелдешке чыгышкан. 60-жж. башында республикада машина куруу тармагы үчүн жаңы продукцияларды чыгаруу, женил өнөр жайы жакшы өнүккөн. 1960-ж. 1955-ж. салыштырганда өнөр жай продукцияларынын дүң жыйымы 163 процентке, ал эми 1950-ж. салыштырмалуу 290 процентке көбөйгөн. Кыргызстандын өнөр жайы товардын өзүнө турган наркын төмөндөтүү боюнча планын да биринчи болуп ушул мезгилде аткарууга жетишкен. Кыргызстандын өнөр жайынын продукциялары дүйнөнүн 30 мамлекетине экспорттоло баштаган.

50-жж. Кыргызстандын айыл чарбасынын өнүгүшүнө да чон көңүл бурулган. 1950–1955-жж. эгинди – 33, кант кызылчасын – 20, пахтаны – 64 процентке көп өндүрүү, ири мүйүздүү малдын башын 18–20 процентке көбөйтүү каралган.

1952-ж. апрелде СССР Министрлер Совети «Мал чарбасын өстүрүүдө Кыргыз ССРине жардам берүү чаралары жөнүндө» жана «Кыргыз ССРинин айыл чарбасына жардам берүү чаралары жөнүндө» токтомдорду кабыл алган. Бул токтомдордо Кыргызстандын айыл чарбасын көтөрүү боюнча конкреттүү иштер белгиленген. Ушуга байланыштуу Кыргызстандын айыл чарбасы жаңы техникаларды көп алган. 13 жаңы машина трактор станциялары (МТС) уюштурулган. 1953-ж. республикада 80 МТС жана бир машина-мал чарба станциясы болгон. Талааларда 1,5 миң тракторлор, комбайндар иштеген.

50-жж. башында колхоздорду ирилештирүү саясаты жүргүзүлгөн. Натыйжада 1951–1953-жж. колхоздордун саны 1620дан 725ке кыскарган. Колхоздорду ирилештирүү алардын экономикасын көтөрүүдө маанилүү роль ойногон. Кант районундагы «Коммунизм», «Кеңеш», Кара-Суу районундагы «Кызыл-Шарк» колхоздору эмгектин өндүрүмдүүлүгү, экономикасынын абалы боюнча башкаларга үлгү болушкан.

Өлкөнүн, анын ичинде Кыргызстандын айыл чарбасынын өнүгүшүнө КПСС БКнын сентябрь (1953-ж.) Пленуму маанилүү роль ойногон. Анын чечимдерине ылайык айыл чарба продукцияларынын мамлекеттик сатып алуу баасы жогорулатылган. Эт – 5,5 эсеге, сүт менен майдыкы эки эсеге, дан эгиндеринин баасы – 50 процентке көбөйгөн. Колхоздор мамлекетке болгон карыздарынан бошотулган. Айыл чарба налогунун өлчөмү азайтылган. Колхозчулардын өздүк көмөкчү чарбаларын чектөө, андан алынган продукцияларды мамлекетке милдеттүү түрдө төктүрүү эрежелери алынып ташталган. Эми колхозчулар өздүк көмөкчү чарбаларынан алган продукцияларын базарда эркин сатуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан.

Колхозчулардын эмгегин ай сайын же квартал сайын авансалоо, колхоздогу эмгеги үчүн аларга кошумча акы төлөө тартиби киргизилген. Көрүлгөн чаралар Кыргызстандын айыл чарбасын өнүктүрүүгө өбөлгө болгон. Колхозчулар өндүрүштү көтөрүү үчүн кызыгуу менен эмгектенишкен. Экономиканын агрардык секторунда жаңы ийгиликтер камсыз болгон.

Кыргызстандын айыл чарбасындагы жетишкендиктер СССРдин өкмөтү тарабынан жогору бааланып, Кыргыз ССРи 1957-ж. Ленин ордени менен сыйланган.

Республиканын айыл чарбасынын алдыңкы 52 эмгекчисине Социалисттик Эмгектин Баатыры деген наам ыйгарылган. 2986 адам СССРдин орден жана медалдары менен сыйланышкан. Алардын ичинде **З. Кайназарова, Х. Таширов,** экинчи жолу Социалисттик Эмгектин Баатыры болушкан.

З. Кайназарова.

1958-ж. КПСС БКнын чечимине ылайык буга чейин колхоздорду тейлеп келген МТСтер ремонттук-техникалык станциялар (РТС) болуп кайра түзүлүп, анын техникалары колхоздорго берилген. Ушул эле жылы экономикалык абалы начар 122 колхоздун, 6 МТСтин базасында 39 совхоз уюштурулган. Ушундан кийин республикада экономикасы төмөндөп кеткен колхоздорду совхоздорго айландыруу саясаты улантылган.

Х. Таширов.

Жетишилген ийгиликтерге карабастан 60-жж. башында Кыргызстандын айыл чарбасы жалпы экономикалык өсүштөн артта калган. Администрациялык-буйрукчул ыкма менен колхоздорду ирилештирүү, келечексиз кыштактарды зордоп көчүрүү, өздүк көмөкчү чарбаларды ыксыз чектөө, жергиликтүү шарттарды эске албастан жүгөрү өстүрүүнү бардык чарбаларга таңуулоо, кошуп жазуу, көз боёмочулук айыл чарбасынын начарлашына алып келген.

50-жж. жүргүзүлгөн реформалардын натыйжасында башкаруунун борбордоштуруу жана демократиялаштыруу принциптерин айкалыштыруу аракети жасалган. Бул кайра куруулардын натыйжасында борбордук бийлик начарлабастан, бир аз ийкемдүү болуп калган. Социалдык-экономикалык жана маданий чөйрөнү башкарууда союздук республикалардын укуктары бир кыйла кеңейтилген. Бирок администрациялык-буйрукчул системанын шарттарында борбордук бийлик менен республикалык бийлик органдарынын ортосунда карама-каршылыктар пайда боло баштаган. 1959-ж. КПСС БКнын Пленумунда Кыргызстандын, Өзбекстандын, Казакстандын жана Латвиянын жетекчиликтери өз укуктарынан одоно пайдалангандыктары жалпы мамлекеттик кызыкчылыктарга келтирген залалдары, жердешчилдиктери үчүн катуу сынга алынып айыпталган. 1961-ж. майда Кыргызстандын партиялык жана мамлекеттик жетекчилери И. Раззаков менен Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы К. Дыйкамбаев республиканын өз алдынчалыгын кеңейтүүдөгү активдүү аракеттери үчүн кызматтарынан бошотулган.

1963-ж. Орто Азиянын Эл Чарба Совети түзүлүп, ага аймактын экономикасына жетекчилик кылуу милдети жүктөлгөн. Эл Чарба Советинин түзүлүшү улуттук республикалардын 50-жж. реформалар учурунда алган укуктары жокко чыгарылган.

СУРООЛОР:

1. Тоталитардык системанын «жумшарышы» дегенди кандай түшүнөсүнөр?
2. И. Раззаков, К. Дыйкамбаев жөнүндө эмне билесинер?
3. Волюнтаристик реформалар республиканын айыл чарбасына кандай таасир тийгизген?
4. Кыргызстандын айыл чарбасын өнүктүрүүгө өзгөчө салым кошкондор жөнүндө айтып бергиле.

§ 19. КЫРГЫЗСТАН «ӨНҮККӨН СОЦИАЛИЗМ» МЕЗГИЛИНДЕ (1964–1985-жж.)

Коомдук-саясий турмуш.

50-жж. Н. С. Хрущев баштаган реформалар 60-жж. башында өзүнүн күчүн жоготуп солгундай баштаган. Өлкөнүн экономикасы төмөндөгөн. Советтик, партиялык төбөлдөрдүн СССРде «коммунизмди кенири куруу» жөнүндөгү урааны негизсиз экендиги айкын болгон. Н. С. Хрущев 1964-ж. КПСС БКнын биринчи секретарлыгынан жана СССР Министрлер Советинин председателдигинен бошотулга . КПСС БКнын биринчи секретарлыгына Л. И. Брежнев шайланып, СССР Министрлер Советинин председателдигине А. Н. Косыгин дайындалган. Ошентип, өлкөдөгү администрациялык-буйрукчул системага жаңы жетекчилик келген.

Т. Усубалиев.

Бул мезгилде жалпы өлкөдө партиянын үстөмдүгү чыңдалып, ал коомдук турмуштун бардык жактарына тикеден-тике кийлигише баштаган. Партиялык жетекчилер өздөрү башкарган аймактардын бирден-бир кожоюндарына айланышкан. Кыргыз ССРинде партиялык-мамлекеттик жетекчилик 1961-ж. тартып эле **Турдакун Усубалиевге** өткөн. Ага чейин бул кызматта иштеген И. Раззаков Кыргызстандын өз алдынчалыгы, жергиликтүү улуттун кызыкчылыгын көздөп, активдүү аракеттенгендиги үчүн ар кандай шылтоолор менен кызматтан алынып, коомдук турмушка активдүү катышуудан четтетилген. Партиялык мамлекеттик жогорку бийликтин эркине толук баш ийбөө, өз алдынча маселе чечүү эмнеге алып келерин жакшы түшүнгөн Т. Усубалиев өзүнүн ишмердигинде жогорку бийликтин айткандарын так аткарууга милдеттүү болгон.

Кыргызстандын Компартиясынын жетекчи органдары, съезддери, пленумдары, чогулуштары КПССтин съезддеринин, пленумдарынын, конференцияларынын чечимдерин талкуулоо менен чектелишип, алдын-ала даярдалган чечимдерди кабыл алууга, кандай да болбосун аларды аткарууга машыгышкан.

Өнүккөн социализм мезгилинде КПССтин бюрократтык аппараты чыңдалып, өлкөдөгү бардык бийлик партиянын жогорку органдарына топтолгон. Республикалардын партиялык жана Советтик жетекчилери гана эмес, обкомдун биринчи катчылары, ири ишканалардын жетекчилери да Москва аркылуу дайындалып калган.

Кыргыз ССРинин Компартиясынын Борбордук Комитетинин, обкомдордун, ал тургай алыскы элеттик райкомдордун экинчи секретарлары, айрым учурларда биринчи секретарлары орус улутундагылар болуп калган. Партиялык бюрократизмдин өнүгүшүнүн натыйжасында 60-жж. ортосунан 80-жж. ортосуна чейин Кыргызстандын партиялык аппаратындагы кызматкерлердин саны бир жарым эседен ашыкка өскөн.

Администрациялык-буйрукчул системанын шартында партиялык-мамлекеттик башкаруудагы кемчиликтер өлкөдөгү коомдук уюмдарга да тараган. Партиянын кужурмөн резерви аталган комсомолдун турмушунда да формалдуулук, шашылыш чечим кабыл алуу, курулай шандануу, кичине иш үчүн тоодой рапорт

берүү күч алган. Бул жылдары комсомолдук органдардын демилгелери өчүп, толук бойдон партиянын жетегинде калган.

Ушундай эле абал профсоюздарга да тиешелүү болгон. Профсоюздардын ролун жогорулатуу үчүн аракеттер, албетте, болгон. Алар эл чарбасынын бардык тармактарында иштеген. 60-жж. ортосунда бүтүндөй өлкө сыяктуу эле Кыргызстандын колхоздорунда да профсоюздар түзүлө баштаган. Профсоюз кадрларын даярдоо үчүн Кыргызсовпрофдо атайын курстар ачылган. Ири ишканаларда, шаарларда жана райондордо профсоюздук активдердин мектептери, дайыма иштөөчү семинарлар ачылган. Профсоюздар эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, эмгек тартибин чыңдоо, калктын турмуш-тиричилигин жакшыртуу үчүн бир топ аракеттерди жасаган. Алардын демилгеси менен эмгекчилерди өндүрүштү башкарууга тартуу үчүн дайыма иштөөчү өндүрүштүк кеңешмелердин иши жолго коюлган. 1961-ж. бул кеңешмелерде 25 миң адам иштесе, 1985-ж. алардынсаны 60 миңге жеткен. Профсоюздардын эсебинен 1985-ж. республиканын эмгекчилерине эс алуу үчүн 57 миң бекер жана жеңилдетилген путёвкалар берилген. Профсоюздар социалисттик мелдешти жайылтууда да бир топ роль ойногон. Бирок профсоюздардын ишинде да формалдуулук, ишке ашпай турган пландарды түзүү, көз боёмочулук кеңири орун алган.

Т. Кулатов.

60-жж. СССРде, анын ичинде Кыргызстанда, мамлекеттик бийликтин органы катары Советтердин ролун көтөрүү аракети башталган. Кыргыз ССР Жогорку Совети республиканын социалдык-экономикалык өнүгүшүндө Советтердин ролун көтөрүү, жергиликтүү Советтердин ишин жакшыртуу үчүн бир катар аракеттерди жасаган. Бул иште ошол мезгилде Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун төрагасы болуп иштеген **Төрөбай Кулатов** көп эмгек сиңирген.

Партиялык бюрократиянын күч алган мезгилинде Советтер мамлекеттик бийликтин жогорку органы катары мурдагыдай формалдуу гана эсептелип, өз ишмердигинде союздун, республикалык мыйзамдардын аткарылышы жөнүндөгү министрликтердин, ведомстволордун, эл депутаттар советтеринин отчетторун угуу, эмгекчилердин арыз, даттануулардын кароо менен гана чектелген.

КПССтин коомдун саясий системасындагы ээлеген ордун бекемдөө, өнүккөн социализмдин маани-маңызын ачык көрсөтүү үчүн 1977-ж. 7-октябрда СССРдин, ал эми 1978-ж. 20-апрелде

Кыргыз ССРинин жаңы Конституциялары кабыл алынган. Булларда «Компартия совет коомунун жетекчи жана багыттоочу күчү, анын саясий системасынын, мамлекеттик жана коомдук уюмдарынын ядросу» деген атайын статья бекитилген. Муну менен КПССтин жеке бийлиги мыйзамдаштырылган. Бирок социалисттик коомдун негизин түзгөн Советтердин абалы, ээлеген орду толук көрсөтүлгөн эмес.

1979-ж. июнда жергиликтүү Советтерге шайлоо жөнүндө мыйзам кабыл алынган. Ал негизинен мурдатан эле келе жаткан шайлоо тартибин бекиткен. Депутаттыкка кандидаттар жогортодон бирден гана көрсөтүлгөн. Эл аларды формалдуу түрдө эле шайлап коюшкан. Жергиликтүү маселелер аткаруу комитеттери тарабынан чечилип, эл өкүлдөрү Советтердин сессияларында мурдатан даярдалган чечимдерге добуш берүү менен чектелген. Натыйжада эл бийлигинин принциптери бузулган, жаңы демилгелерди эски традициялуу башкаруу ыкмалары басып алган. Маселелерди чыгармачылык шык менен талкуулоого, кабыл алынган чечимдерди мезгили менен текшерүүгө бөгөт коюлган.

А. Сүйөркулов.

1960-жж. баштап Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлигинин аткаруучу жана тескөөчү жогорку органы болгон Кыргыз ССР Министрлер Совети республиканын социалдык-экономикалык жактан өнүгүшүнө көп көңүл бура баштаган. Республиканын эл чарба планын, мамлекеттик жана жергиликтүү бюджеттерди ишке ашырууда, республиканын таламдарын жактоодо активдүү аракеттерди жасаган. Бул органдын ишин жакшыртууда **Абды Сүйөркулов, Болот Мамбетов, Акматбек Сүйүмбаев, Султан Ибраимов, Арстанбек Дүйшеев** көрүнүктүү эмгек сиңиришкен.

Б. Мамбетов.

А. Сүйүмбаев.

С. Ибраимов.

А. Дүйшеев.

80-жж. башынан баштап аткаруучу бийликтин башында турган Кыргыз ССРинин Министрлер Советинде да иш солгундаган. Анда каралган иштердин үчтөн экисин күнүмдүк маселелер түзүп калган. Министрлер Совети өзүнүн жергиликтүү органдарына жылына 4 минден ашуун токтомдорду, буйруктарды жөнөтүп турган. Алардын көбү контролдун жоктугунан аткарылган эмес.

Социалисттик демократиянын принциптерине ылайык республикада көптөгөн коомдук массалык уюмдар түзүлгөн. Бирок алардын мүчөлөрү формалдуу түрдө гана мамлекетти башкаруу иштерине катышып жатышат делип эсептелген. Ошондой болсо дагы 80-жж. ортосунан кийин коомдук уюмдардын ролун көтөрүү үчүн эл массасы активдүү кирише баштаган.

Өнөр жайдын өнүгүшү

1965-ж. өлкөдө эл чарбасын реформалоо башталган. Бул реформа анын активдүү демилгечиси – СССР Министрлер Советинин төрагасы А. Н. Косыгиндин атынан косыгиндик реформа делип аталып калган. Реформа боюнча Н. С. Хрущев тарабынан уюштурулган Эл чарба Советтери жоюлуп, тармактык министрликтер калыбына келтирилген. Реформага ылайык ишканалардын иштерине айрыкча кийлигишүү токтогон. Ишканаларга жогору жактан берилүүчү көрсөтмөлөр, план тапшырмалар азайган. Продукция өндүрүүдө ишканалардын материалдык кызыкчылыктарын көтөрүүгө аракеттер жасалган. Ал үчүн өнөр жай ишканаларын дотациялабастан, кредит берүү аркылуу финансылоо тартиби киргизилген.

Реформа алгачкы жылдары жакшы натыйжаларды берген. Өлкөнүн, анын ичинде Кыргызстандын, өнөр жайы тез темп менен өнүгө баштаган. Сегизинчи беш жылдыкта (1966–1970-жж.) өлкөнүн экономикасы болуп көрбөгөндөй темп менен көтөрүлгөн. Реформаны андан ары тереңдетүү үчүн өндүрүштүк мамилелерди дагы өзгөртүү керек эле. Реформа экономикалык чөйрөдө ийгиликтүү жүргөнү менен саясий чөйрөдө, идеологияда кардиналдуу өзгөрүүлөр болгон эмес. Администрациялык-буйрукчул системанын шартында жүргүзүлгөн реформа акырындык менен начарлай баштаган, анын баалуулугу төмөндөгөн.

Өнүккөн социализмдин шарттарында Кыргызстандын өнөр жайы өлкөнүн бирдиктүү эл чарба комплексинин органикалык бөлүгү катары өнүккөн. 1965–1985-жж. Кыргызстандын улуттук кирешеси 2,7 эсе, өнөр жай продукциясы 4,4 эсеге өскөн. Мунун ичинен машина куруу жана металл иштетүү 8 эсеге, ал эми электр энергиясын өндүрүү 5 эсеге жогорулаган. Бул мезгилде республиканын коомдук дүң продукциясынын 60 проценти, улуттук кирешелеринин жарымынан көбү өнөр жайга

туура келген. Кыргызстанда 150 жаңы өнөр жай ишканалары курулган.

Кыргыз ССРинин эл чарба комплексинин жалпы багытын өнөр жайдын энергетика, түстүү металлургия, машина куруу, электрондук, электр-техникалык, прибор куруу, курулуш индустриясы тармактары өнүккөн. Жеңил өнөр жайы, тамак-аш, эт-сүт ишканалары реконструкцияланган же жаңы курулган.

Бул жылдары администрациялык-буйрукчул бийлик экономиканы интенсивдүү жол менен өстүрүүгө анча көңүл бурган эмес. Экономика мурдагыдай эле экстенсивдүү мүнөздө өнүккөн. Натыйжада өндүрүштүн өсүшү жаңы объектилерди ишке киргизүүнүн натыйжасында көбүрөөк камсыз болгон.

Токмокто жүндү алгач иштетүүчү жана ийрүү фабрикасы, Кыргыз камвол-нооту комбинаты, Фрунзедеги трикотаж бирикмеси, килем комбинаты курулган. Мунун натыйжасында республикада жүндөн даяр продукция чыгаруу иши жолго коюлган.

Ушул сыяктуу өзгөрүш пахта иштетүү комплексине да тиешелүү болгон. Анткени пахтадан даяр продукция чыгарыш үчүн Ошто пахта иштетүү бирикме ишке киришкен, Фрунзедеги пахтадан жип ийрүү фабрикасы ж. б. ишканалар кеңейтилген.

Ушул мезгилде өнөр жай ишканалары, өзгөчө айыл чарба продукцияларын иштетүүчү ишканалар кичине жана орто шаарларда курула баштаган. Натыйжада жергиликтүү продукцияларды, эмгек ресурстарын пайдаланууга жакшы шарттар түзүлгөн.

80-жж. башында Орто Азияда казылып алынган көмүрдүн 40 проценти Кыргызстандын үлүшүнө туура келген. Бирок бул жетишкендик да өндүрүштүн экстенсивдүү өнүгүшү аркылуу камсыз болгон. Кыргызстандын электр энергиясы Нарын дарыясында курулган Үч-Коргон, Токтогул ГЭСтеринин эсебинен көтөрүлгөн. 80-жж. ортосунда Кыргызстандын ГЭСтеринде жылына 11 млрд кВт саат электр энергиясы иштелип чыгып турган.

Ошентип, Кыргызстанда индустриянын перспективалуу тармагы – азыркы гидроэнергетика ушул жылдары калыптанган.

Жалпы союздук эмгекти бөлүштүрүүдө Кыргызстан сурьма, сымап, сейрек кездешүүчү түстүү металлдарды өндүрүүдө маанилүү роль ойногон. Кадамжай сурьма комбинатында өндүрүлгөн сурьма эл аралык рынокто сапаттын эталону болуп таанылган. Хайдаркан сымап комбинатынын продукциясы да дүйнөлүк рынокто жогору бааланган. 70–80-жж. түстүү металлургия республиканын өнөр жайында алдыңкы орунга чыккан. 1970–1985-жж. түстүү металл 2 эседен көбүрөөк өндүрүлүп, анын продукциялары 40 мамлекетке экспорттолгон. Мындан тышкары алтындын, жездин, калай ж. б. кендери ачылып, аларда жаңы ишканалар курулган.

Машина куруу тармагы күчтүү темп менен өнүгүп, республиканын индустриясынын жүзүн көргөзгөн. Бул тармакта айыл чарба машиналары, автосамосвалдар, металл кесүүчү станоктор, ири электр машиналары жана электр кыймылдаткычтары, физикалык жана контролдук-ченөөчү приборлор, электр насостору, кир жуугуч машиналар, электр лампалары ж. б. жасалган. Тилекке каршы бул тармак да экстенсивдүү мүнөздө өнүккөн.

Бул мезгилде айыл чарба машиналарын чыгаруучу Фрунзе атындагы заводдо жана «Тяжэлектромаш» заводунда техникалык реконструкциялоо иштери толук жүргүзүлгөн. Натыйжада бул заводдордун өндүрүштүк кубаттуулуктары бир кыйла жогорулаган. Алсак, айыл чарба машиналарын чыгаруучу заводдо 1985-ж. 32 миң чөп тангактоочу машина чыгарылган. Бул продукцияны дүйнөнүн 50дөн ашык мамлекеттери сатып алып турган.

Техникалык жактан жабдуунун натыйжасында Фрунзедеги контролдук-текшерүүчү приборлор заводунун продукциясынын сапаты жакшырган. Анын «Ала-Тоо» деп аталган прибору Лейпцигдеги ярмаркада Алтын медалга татыган.

Майлы-Сайдагы электр лампалар заводу СССРдеги эң ири ишканалардын бири болуп калган. Мындан тышкары «Кыргыз кабель», «Кыргызэлектродвигатель», Электрондук эсептөөчү машиналар заводу ж. б. ишканалары иштей баштаган. Машина куруу өнөр жайы боюнча Кыргызстан Орто Азия республикаларынын ичинен алдыңкы орунда турган. Он биринчи беш жылдыкта (1981–1985-жж.) республиканын дүң продукциясынын 50% ашыгын машина куруу, металл иштетүү тармактары өндүргөн.

Республикада курулуш материалдарынын индустриясы да өнүккөн. Канттагы цемент-шифер комбинаты, 3 үй куруу комбинаттары, айнек заводу, темир-бетон заводу, гранит, мрамор ж. б. таштарды иштетүүчү заводдор иштеп, продукцияларды арбын чыгара баштаган.

Жеңил өнөр жай тармактары жай өнүккөн. Аларды реконструкциялоо ишине көңүл анча бурулбай калган. Натыйжада алардан чыккан продукциялар сатылбай, складдарда жыйылган. Ушул сыяктуу көрүнүш өнөр жайдын тамак-аш өндүрүүчү тармактарына да тиешелүү болгон. Өнөр жайдын экстенсивдүү мүнөздө өнүгүшү 80-жж. башында өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып бүткөн. Мындан ары өнүгүү үчүн мезгил өндүрүштүк мамилелерди түп тамырынан бери өзгөртүүнү талап кылган.

Өнөр жайдын өнүгүшү менен республиканын жумушчу табынын катары өскөн. Кыргызстандын эл чарбасынын бардык тармактарында иштеген жумушчулар 1960-ж. 310 миң адамды түзсө, 1985-ж. алар 866 миң адамга же болбосо 6,3 эсеге көбөйгөн. Натыйжада республиканын социалдык-таптык түзүлүшүндө 70-жж. баштап жумушчулар (үй-бүлөсү менен эсептегенде) республиканын калкынын 58 процентин түзүп калган. Алардын ичинен өнөр жайда иштегендери 31 процентти түзүп, калгандары айыл чарбасында, курулушта, транспортто, байланыш жана тейлөө тармактарында эмгектенишкен.

А. Усупова.

Жумушчу табынын саны жергиликтүү калктын эсебинен да өскөн. 1970-ж. республиканын эл чарбасында 172 миң кыргыз жумушчулары эмгектенишкен. Бул 1959-ж. салыштырмалуу 2,4 эсеге көптүк кылган. 1963–1985-жж. өнөр жайда иштеген жумушчулар менен кызматкерлердин саны 2 эсеге көбөйсө, алардын ичинде кыргыздар 4 эсеге өскөн. Кыргыз улутунан чыккан көптөгөн жумушчулар ак ниет эмгектенүүнүн эң сонун үлгүлөрүн көрсөтүшкөн. Мисалы, «Октябрдын 40 жылдыгы» атындагы фабриканын **Алиман Усупова** жетектеген тигүү цехи сапаттуу кийим тигүү боюнча чоң ийгиликтерге жетишкен. А. Усупова таланттуу уюштурууучу жана жетекчи катары фабрикадагы өндүрүштүк көрсөткүчү артта калган цехти жетектөөгө өз ыктыяры менен өтүп, бул цехти да алдыга алып чыккан. Кужурмөн эмгеги үчүн А. Усупова Ленин ордени менен сыйланып, СССРдин Жогорку Советине депутат, КПССтин съездерине делегат болгон. Бирок кыргыз жаштарынын ичинен жумушчу адистерин, инженер-техниктерди даярдоо ишине анчалык маани берилген эмес. 1985-ж. республикада 360 миң жумушчу кыргыздар болуп, алар республикадагы жумушчулардын 40 процентин гана түзгөн. Булардын көбү айыл чарбасында, транспортто же курулушта ж. б. иштешкен. Өнөр жайдын индустриялуу тармактарында болсо негизинен СССРдин борбордук региондорунан келген жумушчулар эмгектенген. Жергиликтүү элдерден жумушчу адистерди даярдоонун ордуна бул мезгилде сырттан адистерди чакыруу аларга жашоо жана иштөө үчүн шарттарды түзүү тенденциясы күч алган. Бул жергиликтүү калктын жумушчу табынын өсүшүнө тоскоолдук кылган.

СУРООЛОР:

1. Коомдук-саясий турмуштагы өзгөрүүлөрдү айтып бергиле.
2. Партиялык-мамлекеттик бийлик кандайча чыңдалган?
3. Ошол кездеги жетекчилер жөнүндө эмнелерди билесиңер?
4. Республиканын коомдук уюмдарына мүнөздөмө бергиле.
5. Экономикалык реформа учурунда өнөр жайы кандайча өнүккөн?
6. Өндүрүштүн экстенсивдүү өнүгүшү дегенди кандай түшүнөсүңөр?
7. Республиканын жумушчу табынын өнүгүшүндө кандай тенденциялар болгон?

§ 20. АЙЫЛ ЧАРБА ӨНДҮРҮШҮ ЖАНА АЙЫЛ-КЫШТАКТАРДЫН СОЦИАЛДЫК ТУРМУШУ

Айыл чарба өндүрүшү

Кыргызстандагы 60-жж. экинчи–80-жж. биринчи жарымындагы айыл чарбасы жөнүндөгү сөздү КПСС БКнын март (1965-ж.) Пленумунан баштаганыбыз туура. Анткени бул пленумда «СССРдин айыл чарбасын андан ары өнүктүрүүнүн кечиктирилгис чаралары жөнүндө» токтом кабыл алынган. Анда жалпы өлкөдө башталган экономикалык реформага ылайык айыл чарбасындагы абал талданып, анын артта калуусунун себептерин ачууга жана айыл чарбасын тез көтөрүүнүн узак жылдарга эсептелген комплекстүү программасын иштеп чыгууга аракет жасалган. Пленумдун чечимдери КПССтин съезддеринде, партия менен Совет өкмөтүнүн токтомдорунда толукталып, өрчүтүлгөн.

Айыл чарбасын көтөрүүнүн комплекстүү программасын турмушка ашыруу үчүн бул жылдары айыл чарба өндүрүшүнө улуттук кирешеден акча каражаттар көбүрөөк бөлүнгөн. Бүтүндөй өлкө сыяктуу эле, Кыргызстандын айыл чарба өндүрүшүн каржылоого да көп көңүл бурулган. Алсак, 1966–1975-жж. республиканын айыл чарбасы үчүн мамлекеттик жана колхоздук каражаттардан 2 млрд 586 млн сом, ал эми, кийинки он жылда (1976–1985-жж.) 4 млрд 33 млн сом суммасындагы капиталдык салым жумшалган. Бул каражаттар негизинен айыл чарба өндүрүшүнүн материалдык-техникалык базасын чыңдоого багытталган. Натыйжалар жаман болгон эмес. Мисалы, айыл чарба өндүрүшүндө эң эле кеңири пайдаланылган трактордук парктын күч кубаты өскөн. Эгерде 1965-ж. республиканын айыл чарбасында – кыймылдаткычтарынын кубатын кошкондо 800 миң ат күчүнө барабар 19,3 миң трактор болсо, 1985-ж. 29,2 миң трактор иштеп, алардын кыймылдаткычтарынын кубаты 2,8 млн ат күчүнө жеткен.

1985-ж. Кыргызстанда бир чарбага орто эсеп менен 72 трактор, 36 жүк ташуучу автомобиль, 20 комбайн туура келип, айыл чарбасынын энергия кубаттуулугу 1965-ж. салыштырганда 5 эсеге өскөн. Айыл чарбасы мурдагы мезгилде өзгөчө техника менен мынчалык деңгээлде жабдылган эмес эле. Натыйжада колхоздордун, совхоздордун машина-трактордук парктары негизинен жаңыланып, кубаттуу, өндүрүмдүү жаңы техникаларды алышкан. Бирок Кыргызстандын айыл чарбасын машина-тракторлор жана башка техникалар менен жабдуунун деңгээли союздук орточо көрсөткүчтүн бештен үч гана бөлүгүн түзгөн. Өкүнүчтүүсү республикада ошол колдо бар техникалар да чарбалар тарабынан толук натыйжалуу пайдаланылбай келген. Чарба жетекчилеринин, адистердин, механизаторлордун кайдыгерлигинен улам техникаларды убагы менен оңдоо, сактоо жана туура пайдалануу ишинде кемчиликтер орун алган. Буга айыл чарба техникаларын оңдоо үчүн запастык бөлүктөрдүн республикага талаптагыдан 1,5–2 эсе аз келип турушу да чоң себеп болгон. Натыйжада айыл чарба техникаларынын көбү мөөнөтүнөн мурда бузулуп же жараксыз делип табылган. Объективдүү жана субъективдүү себептерге байланыштуу айыл чарба өндүрүшүн механикалаштырууда жетишкендиктер менен катар көп маселелер чечилбей калган.

Өндүрүштү механикалаштыруу менен катар, айыл чарбасында электр кубатын көбүрөөк пайдаланууга мүмкүнчүлүк болгон. Анткени ушул жылдары кубаттуу ГЭСтердин курулуп, ишке киргизилишинин натыйжасында Кыргызстанда электр кубатын иштеп чыгуу бир кыйла көбөйгөн. 1965–1985-жж. республикада ГЭСтердин кубаттуулугу 249,3 миң кВт сааттан, 2416 миң кВт саатка, т. а. 9 эсеге жакын, ал эми электр кубатын өндүрүү 999,3 млн кВт сааттан 6063,5 млн кВт саатка же 6 эседен көбүрөөк өскөн. Мунун натыйжасында бардык райондор, колхоздор менен совхоздор, айыл-кыштактар борбордоштурулган мамлекеттик энергия системасына туташтырылган.

Кыргызстандын шартында жерди мелиорациялоо маанилүү экендиги эске алынып, 20 жылда республикада жерди мелиорациялоо ишине 1,3 млрд сом мамлекеттин, 130 млн сом колхоздордун эсебинен бөлүнгөн. Бул каражат ушул максатка буга чейинки кырк жылда бөлүнгөн каражаттан 5 эсеге көп эле. Натыйжада жаңы сугат системалары, сууну сактоого, үнөмдүү пайдаланууга ылайыкташтырылган ири курулуштар ишке киргизилген. 224 миң *га* айдоо жерге, 1789 миң *га* жайыттарга суу чыгарылган. Сугат жерлеринин аянты 1 млн гектардан ашкан. Өлкөдө биринчи болуп Кыргызстанда сугат ишинде сууну бөлүштүрүү боюнча автоматташтырылган система иштей баштаган.

Айыл чарбасынын өндүргүч күчтөрүндөгү жылыштар, анын деңгээлине жана мүнөзүнө жараша өндүрүштүк мамилелердин өзгөрүшүн талап кылган. 60-жж. ортосунда өлкөдө калыптанган субъективдүү, башаламан, зордук менен башкаруудан баш тартууга, өндүрүштүк мамилелерди өркүндөтүүгө бир катар аракеттер болгон. Бул үчүн айыл чарбасына акчалай каржылоо, өндүрүштүк пландоо, баа саясатын жакшыртуу багытында көп аракеттер жасалган. Колхоздор менен совхоздор, чарба аралык ишканалар менен мекемелер, атайын аныкталган пландар боюнча мамлекетке продуктуларды сатууга милдеттендирилген. Дыйканчылык жана мал чарба продуктуларынын баалары бир нече жолу жогорулатылган. Пландан ашык чийки заттар, азыктүлүктөр үчүн жогорулатылган баалар коюлуп, алардын санына жана сапатына ылайык акы төлөө тартиптери киргизилген.

Айыл чарбасында өндүрүштүк мамилелерди өркүндөтүүдө сегизинчи беш жылдыкта колхозчуларга кепилдиги бар эмгек акы төлөө тартиби, тогузунчу беш жылдыкта республиканын айыл чарбасында чарба жүргүзүүнүн жаңы формасы катары чарбалык эсептин киргизилиши да маанилүү роль ойногон. Айыл чарбасын адистештирүү, ирилештирүү жана чарба аралык ишканаларды, мекемелерди түзүү боюнча иштер жүргүзүлгөн. Мындан тышкары айыл чарбасында өндүрүштүк мамилелерди өркүндөтүүнүн негизги багыты катары ошол кездеги эл чарбасынын бул тармагын башкаруу системасын өркүндөтүү, чарба жүргүзүүнүн, башкаруунун жаңы формаларын киргизүү аракеттери жасалган. Ал жаңы чаралар административдик-буйрукчул экономиканын шарттарында иштелип чыккандыктан, тез эле өз күчүн жоготуп, ал тургай айрым учурларда өндүрүштүн өнүгүшүндө жаңы тоскоолдукка да айланган.

Айыл чарба өндүрүшүнө жумшалган капиталдык салымдар, өндүрүш мамилелерин өркүндөтүүгө кылган аракеттердин натыйжасында республиканын айыл чарбасында продуктулардын дүң жыйымы беш жылдыктан беш жылдыкка карай өскөн. Пландуу экономиканын шартында айыл чарбасынын экстенсивдүү мүнөздө болушу, өндүрүштү уюштурууда жаңы экономикалык ыкмалардын административдик-буйрукчул бийлик тарабынан чектелиши, негизгиси материалдык өндүрүштүн өнүгүшүнө эмгекчилердин кызыгууларынын жетишсиздиги айыл чарба өндүрүшүн өзгөчө соңку он жылдыкта солгундаткан. Натыйжада айыл чарба продуктуларынын өзүнө турган наркы анын бардык негизги түрлөрү боюнча жогорулоонун гана үстүндө болгон.

1965–1985-жж. аралыгында республиканын чарбаларында бир центнер буудайдын, пахтанын, картөшкөнүн, тамекинин өзүнө турган наркы эки эсеге, жашылча-жемиштердики болсо беш эсеге жогорулаган. Бул сыяктуу көрүнүш мал чарба продуктуларына да мүнөздүү болгон. Буйрукчул экономиканын шартында, өзгөчө он биринчи беш жылдыктын мезгилинде айыл чарба өндүрүшүндөгү кризис өзгөчө тереңдеген. 1985-ж. Кыргызстандагы колхоздор менен совхоздордун 60,6 проценти зыян тартып иштеп калган. Чарбалардын мамлекетке карызы жылдан жылга көбөйгөн.

Айыл-кыштактардын социалдык турмушу

Айыл-кыштак калкынын реалдуу кирешелерин көтөрүү үчүн бул жылдарда кыйла прогрессивдүү аракеттер жасалган. Мисалы, сегизинчи беш жылдыкта колхозчулардын эмгегине ай сайын кепилдиги бар акы төлөө киргизилген. Колхозчулардын өндүрүшкө кызыгуусун жогорулатуу үчүн мамлекетке сатылуучу айыл чарба продуктуларынын баасы бир нече ирет жогорулатылган. Мунун натыйжасында Кыргызстанда 1965–

1985-жж. колхозчулардын айлык акысы 69 сомдон 160 сомго көтөрүлгөн. Бул көрсөткүч совхоздордо 66 сомдон 140 сомго өскөн. Айыл-кыштак элинин жалпы кирешелеринин түзүлүшүндө эмгекке алынган акынын үлүшү жогору болгон. Алсак, 1985-ж. Кыргызстандын колхозчуларынын үй-бүлөсүнүн кирешелеринин 52,4 процентин, ал эми совхоздун жумушчуларынын үй-бүлөсүнүн кирешелеринин 56,5 процентин коомдук чарба төлөгөн эмгек акы түзгөн.

Бирок айыл чарбасында эмгекке акы төлөө системасынын өркүндөтүлүшү бардык чарбаларда эле эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатып, же калктын реалдуу кирешелеринин өсүшүн камсыз кылган эмес. Айыл чарбасында эмгегине жараша акы төлөөдө көпчүлүк чарбаларда адилетсиздик күч алган. Айрым чарбалар зыян тартып иштешкендиктерине карабастан, эмгек акыны административдик жол менен көтөрө берген. Жылдык кирешесин бүт бойдон эмгек акы төлөөгө жумшап жиберген чарбалар да кездешкен. Эмгекке акы төлөөдө социалдык адилеттүүлүктүн бузулушу, эмгекчилердин өндүрүшкө болгон кызыгуусун төмөндөткөн. Бул айыл чарбасынын кризиске учурашынын негизги себептеринин бири болгон.

1966–1985-жж. коомдо социалдык камсыздандырууну жакшыртууга кылган аракеттердин натыйжасында, айыл-кыштактын эли коомдук керектөө фондуларынын эсебинен да олуттуу кирешелерди алышкан. Алсак, сегизинчи беш жылдыкта колхозчуларга пенсия жана пособие төлөө башталып, кийинки жылдары кыйла өркүндөтүлгөн. Айыл-кыштак эли жалпы кирешелеринин үчтөн бирине жакынын, ыксыз чектөөлөргө карабастан, өздөрүнүн көмөкчү чарбаларынан алып турган.

Айыл-кыштак элинин керектүү товарларга болгон талаптарын канааттандыруу, аларды соода, турмуш-тиричилик, коомдук тамак-аш, транспорт жана байланыш тармактары аркылуу төлөө иштери да кыйла оңолгон. Бирок бул багыттардагы чечилбеген маселелер да арбын болгон. 1985-ж. Кыргызстандын 269 айыл-кыштактарынын 269унда күнүмдүк керектелүүчү азыктүлүк, 424үндө өнөр жай товарларын сатуучу дүкөндөр болгон эмес. Бул айыл-кыштактардын эли керектүү товарлар үчүн 3–10 *км*, кээде андан да узак жол жүрүүгө мажбур болушкан.

Айыл-кыштак калкын турмуш-тиричилик жактан тейлөө ишин жакшыртуу боюнча аракеттердин натыйжасында 1985-ж. республиканын айыл-кыштактарындагы элди турмуш-тиричилик жактан тейлөө үчүн 2508 ишкана иштеген. Бирок, ушул жылы Кыргызстандын 1241 айыл-кыштактарында элди турмуш-тиричилик жактан тейлөөчү ишканалар, ал тургай заказдарды кабыл алуучу жайлар да болгон эмес. 1985-ж. Кыргызстан айыл-кыштак калкына кызмат көрсөтүү деңгээли боюнча 15 союздук республиканын ичинен он үчүнчү орунда калган.

Айыл калкын тейлөөнүн маанилүү тармагы – байланыштын абалы жакшырган. Айыл-кыштактарда почта, телефон, телеграф байланыштарынын материалдык-техникалык базасы, алардын кубаттуулугу жакшырган. Бул иштеги жетишкендиктер менен катар, 1985-ж. республиканын 1010 айыл-кыштактарында байланыш түйүндөрү болгон эмес. Алардын 678и Ош, 73ү Ысык-Көл, 44ү Нарын областтарында, 144ү республикага баш ийген райондордо жайгашкан.

Социалдык турмуштун эң негизги маселелеринин бири эчактан эле турак-жай экендиги талашсыз. 1964–1985-жж. республиканын айыл-кыштактарында бул багытта салыштырмалуу көрүнүктүү ийгиликтер болгон. Республиканын жогорку бийлик органдары айыл-кыштак элин турак-жай менен камсыз кылуу, айыл-кыштактардын инфраструктурасын жакшыртуу, аларды көрктөндүрүү боюнча аракет жасаган. Республикадагы айыл-кыштактарда турак-жай курулушу өскөн. Айыл-кыштактардын көбү көрктөндүрүлгөн.

Администрациялык-буйрукчул башкаруу саясатына ылайык бул мезгилде Кыргызстанда айыл-кыштактарды ирилештирүү иши күч алган. Бул багыттагы иш-аракеттердин натыйжасында, 1965–1985-жж. аралыгында республикада айыл-кыштактардын саны 3524төн 1762ге чейин кыскарган. Өзгөчө аракеттердин натыйжасында айыл-кыштактарды ирилештирүү боюнча Кыргызстан СССР боюнча Молдавия менен Армениядан кийинки үчүнчү орунга чыккан.

Ирилештирилген айрым айыл-кыштактарда социалдык-маданий жактан тейлөө иши кыйла жакшырган. Бирок бул иште аша чабуулар басымдуулук кылып, жаратылышы мал чарбачылыгына жана дыйканчылыкка ыңгайлуу, сонун жерлерде жайгашкан айыл-кыштактар жоюлуп, алардын эли зордук менен борбордук кыштактарга көчүрүлгөн учурлар көп болгон. Айрым айыл-кыштактарды келечексиз деп таап, аларды жоюу, борбордук кыштактарда көп кабаттуу жана көп квартиралуу үйлөрдү куруунун анчалык деле экономикалык жана социалдык зарылчылыгы болгон эмес.

Жайлоодо.

Совет бийлигинин жылдарында, анын ичинен өнүккөн социализм мезгилинде, айыл калкынын саламаттыгын сактоо ишинде салыштырмалуу чоң жетишкендиктер камсыз болгон. Республиканын айыл-кыштак калкынын саламаттыгын сактоочу мекемелердин материалдык-техникалык базасын чыңдоо, аларды орто жана жогорку билимдүү адистер менен камсыз кылуу боюнча көптөгөн иштер жасалган. Бул багыттагы жетишкендиктер менен катар бул тармакта көптөгөн маселелер чечилбеген бойдон калган. 1985-ж. карата эле республиканын 539 айыл-кыштагынын эли медициналык жардам үчүн 10 *км*ге чейин, ал эми 105 айыл-кыштактын эли андан дагы узак жол жүрүүгө аргасыз болушкан. Айыл-кыштак калкынын өлүмүнүн себептерин изилдегенде, алардын көбү дем алуу, кан айлануу системаларынын ооруларынан каза болору, бул оорулар өзгөчө эркектерде көп кездешери аныкталган. Жылына орто эсеп менен айыл-кыштактарда 1,5 миң адам онкологиялык оорулардан кайтыш болгон, 1985-ж. 1980-ж. салыштырганда Кыргызстандын айылдарында 1218 адам көп өлгөн. Айыл жерлеринде аялдар менен жаш балдардын 80 проценти аз кандуулуктан жапа чеккен, жаңы төрөлгөн балдарда гипотрофия жана итий оорулары өтө көп кездешкен.

Дүйнөнүн өнүккөн мамлекеттеринде төрөлгөн 1 миң баланын 6–9у гана бир жашка жетпей өлүп калары аныкталган. Ал эми СССР боюнча бул көрсөткүч орто эсеп менен 25 баланы түзгөн. Кыргызстанда 1980-ж. 1 миң баланын 48,4, 1985-ж. 47,2 бир жашка жетпей өлүп калган. Ал эми республикадагы айрым айылдык советтер боюнча алганда төрөлгөн 1 миң баланын 150 чейинкиси бирге чыкпай чарчап калары аныкталган.

Буйрукчул экономикада социалдык чөйрөгө экинчи планда көңүл буруунун чоң салакасы айыл-кыштактарда маданий мекемелерге өзгөчө катуу тийген. Расмий статистиканын маалыматтарынан СССРде, анын ичинде Кыргызстанда, өзгөчө 60-жж. баштап маданият тармактарына бөлүнгөн каражаттардын үлүшү беш жылдыктан беш жылдыкка улам төмөндөгөн. Социалдык чөйрөгө бөлүнгөн каражаттар өзгөчө өлкөдөгү 70-жж. экономикалык кризистен кийин дагы кыскарган. Каражаттардын жетишсиздигинен элдин маданий деңгээлин көтөрүүгө багытталган мыкты чечимдер, чакырыктар республикадагы экономикасы жакшы өнүккөн айрым чарбалар тарабынан гана жарым жартылай аткарылып, көпчүлүк айыл-кыштактарда көңүл бурулбаган бойдон калган. 80-жж. ортосунда республиканын 800 айыл-

кыштактарында клуб мекемелери, 511инде китепканалар, 874үндө кино көрсөтүүчү аппараттар болгон эмес. Чүй өрөөнүнүн тоо этегиндеги жана тоо арасындагы негизинен кыргыздар жашаган ар бир экинчи, Ош областынын ар бир үчүнчү кыштагында эч кандай клубдук мекемелер иштеген эмес. Ал тургай Кыргызстандын он бир райондук борборлорунда Маданият үйлөрү да курулбаган.

Республиканын айыл-кыштактардагы маданият мекемелеринин материалдык-техникалык базасын чындоого кандай көңүл бурулса, аларды адистер менен камсыз кылуу ишине болгон камкордуктар деле андан ашып түшпөгөн. Каражаттардын өтө аздыгына байланыштуу айылдык маданият чөйрөсүндө эмгектенгендерге материалдык жана моралдык шарттар түзүлгөн эмес.

СУРООЛОР:

1. Айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасы кандай өнүккөн?
2. Айыл чарбасындагы өндүрүштүк мамилелер кандай өзгөргөн?
3. Айыл чарба өндүрүшүнүн төмөндөшүнө эмнелер себеп болгон?
4. Айыл-кыштак калкынын реалдуу кирешелери жөнүндө айтып бергиле.
5. Айыл калкын турмуш-тиричилик жана маданий жактан тейлөөнүн деңгээли кандай болгон?

§ 21. «КАЙРА КУРУУ» ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗСТАН (1985–1990-жж.)

Коомдук-саясий турмушу

80-жж. ортосунда Советтер Союзу экономикалык, социалдык жана саясий кризиске белчесинен батканы, административдик-буйрукчул бийлик жаны доорго ылайык келбей калгандыгы айкын көрүнгөн. Өлкөнүн ичиндеги кризис тышкы саясаттагы кризис менен коштолгон. Дүйнөлүк саясатта, социалисттик системада СССРдин кадыр-баркы төмөндөп кеткен.

1982-ж. ноябрда Л. И. Брежнев өлгөндөн кийин бийликке келген Ю. В. Андропов коррупцияга биротоло баткан партиялык-мамлекеттик аппаратты ондоого, өлкөдөгү абалды жакшыртууга аракет кылган. Эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшүн токтотуу үчүн эмгек тартибин чындоого көңүл бурулган. Бул аракет бир аз гана натыйжа берген. Бирок Ю. Андропов өлгөндөн кийин (1984-ж. февралы) К. Черненконун бийликке келиши менен мурдагы «брежневдик абал» кайрадан калыбына келген. Ал башкарган бир жылда ички жана тышкы саясатта маанилүү

бир дагы маселе чечилген эмес. Партиялык-мамлекеттик жогорку жетекчиликтин бир бөлүгү өлкөдөгү орногон система өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн толук бойдон пайдаланып бүткөндүгүн, аны ондоого болбой калгандыгын түшүнгөн.

Ушундай кырдаалда 1985-ж. 11-мартта КПСС БКнын генералдык секретарлыгына М. С. Горбачев шайланган. Мурдагыдай жашоого жана башкарууга болбой калганын толук түшүнгөн М. С. Горбачев КПСС БКнын апрель (1985-ж.) Пленумунда өлкөнүн коомдук-экономикалык турмушунун көпчүлүк маселелерин жаныча чечүүнү сунуш кылган. Пленумда өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн багыты жарыяланган.

Партиялык-мамлекеттик жетекчиликтеги коррупцияны жоюш үчүн адегенде брежневдик саясатка өтө берилген бир катар ишмерлер бийликтен четтетилип, алардын ордун жаны көз караштагы адамдар ээлеген. Партиялык жетекчиликти жаңылоо бүтүндөй өлкө боюнча жүргөн. 1985-ж. чейрек кылымга жакын Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетин жетектеген Турдакун Усубалиев кызматынан бошотулуп, ордуна **Абсамат Масалиев** шайланган.

А. Масалиев.

Бир катар обкомдордун, райкомдордун жетекчилери алмаштырылган. Кыргызстандын партиялык мамлекеттик бийлигиндеги орчундуу орундар борбордон жиберилген «десанттар» менен бекемделген. Кыргызстанда мурда болбогон Г. Киселев Кыргызстан Компартиясынын экинчи секретарлыгына, М. Горбачевдун жердештери Н. Семенов өнөр жай секретарлыгына, М. Василенко кадрларды тандоо жана жайгаштыруу бөлүмүнүн башчылыгына жиберилген. Кыргызстандагы эң ири Ош областынын областтык аткаруу комитетинин төрагалыгы Н. Чепелевге берилген.

Партиялык-мамлекеттик жетекчиликти горбачевдук саясатка берилген жетекчилер, көбүнчө орус улутундагылар менен алмаштыруу Союздун башка республикаларында, крайларда да жүргүзүлгөн. Бул саясат айрым жерлерде наразычылыктарды туудуруп, алардын айрымдары ачык мүнөздө көрүнгөн. Алсак Казакстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары болуп көп жыл иштеген Д. Кунаевди борбордон жиберилген Г. В. Колбин менен алмаштыруу казакстандык жаштардын массалык демонстрациясына алып келген. Бул наразылык улутчул көрүнүш катары катуу жазаланган.

КПССтин XXVII съездинде «СССРдин 1986–1990-жж. жана 2000-ж. чейинки мезгилдеги экономикалык жана социалдык өнүгүшүнүн негизги багыттары» кабыл алынган. Съезддин документтери М. Горбачев баштаган тездетүү багытынын негизги милдеттерин бекиткен.

Кыргызстан Компартиясынын XVIII кезектеги съезди КПССтин XXVII съездинин документтеринин долбоорун толугу менен жактырып, аны республиканын шартына ылайыктап конкреттештирген. Ошентип, тездетүү багытын аныктаган жаңы партиялык-мамлекеттик жетекчилик өлкөдө өндүрүш мамилелерин кардиналдуу өзгөртпөстөн эле, администрациялык-буйрукчул ыкма менен жаңы реформаларды ишке ашырууга киришкен. Бирок эски ыкма менен өлкөнү социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүүнүн он беш жылга эсептелген планында белгиленген милдеттерди чечүү мүмкүн эмес эле.

М. Горбачев КПСС БКнын январь (1987-ж.) Пленумунда *айкындуулук* деген жаңы саясатын жарыялаган. Массалык маалымат каражаттары коомдук турмуштун бардык жактарындагы кемчиликтерди адегенде аз-аздан, кийинчерээк толук бойдон ачыкка чыгара баштаган. Бирок кемчиликтин бардыгы социалисттик курулуштагы лениндик нормалардан четтеп кеткендиктен болгон деген түшүнүк кеңири жайылтылып, «Лениндик эрежелерди» калыбына келтирүү керек деген тыянактар чыгарылган. Октябрь революциясынын 70-жылдыгын белгилөө антисталиндик маанайда өтүп, идеалдуу социализмди куруу чакырыгы күчөгөн. Ушундай кырдаалда КПССтин Москва шааркомун жетектеген Б. Ельцин айкындуулук саясатын кеңейтүү талабы менен катуу чыгат. Бүтүндөй өлкөдө сталиндик репрессиянын курмандыктарын актоо иши кайрадан жанданган. Партиянын идеологиялык ишинде да өзгөрүүлөр байкалган. КПССтин секретариатынын ролу төмөндөй баштаган. КПССтин 1988-ж. июндагы XIX партиялык конференцияда М. Горбачев өлкөнүн саясий системасын реформалоого, «гумандуу, демократиялык социализмдин» моделин бекемдөөгө аракет жасаган. Конференцияда шаардык, райондук ж. б. партиялык комитеттердин секретарларынын кызматын жаңыдан түзүлүп жаткан Советтердин төрагалары менен кошуу маселеси талкууланган. Бул аркылуу эл өкүлдөрүнүн ишмердигин көтөрүүгө аракет жасалган. Бул боюнча парткомдун секретарлары альтернативдүү шайлоонун элегинен өтмөк. Бирок бул сунушту партократтар өткөзгөн эмес. Ошого карабастан, партконференцияда шайлоо системасын реформалоо жөнүндө чечим кабыл алынган. Бул демократиялык принциптерди ишке ашыруудагы чечүүчү кадам болгон. Натыйжада коомдук уюмдар альтернативдик шайлоого катышууга мүмкүндүк алышкан.

1988–1989-жж. СССРде, анын ичинде Кыргызстанда жаңы кырдаал түзүлгөн. Эгерде буга чейин кайра куруу жогортодон, бийлик тарабынан жүргүзүлүп келсе, эми ал төмөн жакка түшүп, ага эл массасы, коомдук уюмдар активдүү катыша баштаган. Коомдук турмуштун саясатташы тездик менен жүргөн. Кыргызстанда жаштардын алгачкы дискуссиялык, саясий клубдары пайда болуп, алар коомдук турмуштун актуалдуу маселелерин кызуу талкуулашып, өздөрүнүн пикирлерин эркин билдире башташкан. Кыргызстанда алгачкылардан болуп «Комсомолец Киргизии» гезитинин алдында «Демос» клубу, Электрондук эсептөөчү машиналар заводунда «Замандаш» саясий клубу түзүлгөн. Бирок булар бийликке карата оппозицияга өтө алышкан эмес.

1988-ж. жаштардын дискуссиялык кыймылдары активдүүлүгө баштаган. Кыргыз Мамлекеттик университетинде «Замандаш», Мамлекеттик пландоо комитетинин экономика институтунда «Көз караш», Нарын областынын Миң-Куш кыштагындагы «Оргтехника» заводунда «Демилгелүү жаштардын биримдиги», Москва шаарында кыргыз жаштарынын «Акыйкат» дискуссиялык клубдары иштеген.

1989-ж. шайлоо компаниясынын башталышы менен бул уюмдар саясий теориялык дискуссиядан практикалык иштерге, шайлоого активдүү катышууга өтүшкөн. Кыргызстанда өз алдынча ассоциациялар, союздар, республикалык бирикмелер пайда боло баштаган.

1989-ж. жазында Кыргызстанда улуттук кыймыл күч алган. Июнда кыргыз жаштары борбор шаардын түштүк чыгышында массалык түрдө жер участокторун өз бетинче ээлеп ала баштаган. Бул республиканын жетекчилиги үчүн күтүлбөгөн окуя эле. Өз алдынча үй кургандар өздөрүнүн маселелерин чечүү үчүн «Ашар» коомуна биригишкен. Ош шаарындагы кыргыз жаштары «Ош аймагы», өзбек жаштары «Адолат» коомдоруна биригишип, өз алдынча жер алып, үй куруучулардын кызыкчылыктары үчүн күрөшө баштакшкан.

Кыргызстанда көп партиялуулуктун түзүлүшүнө «Ашар» коомдук уюму чоң роль ойногон. Бул коом кыска мөөнөттүн ичинде өз бетинче үй куруучулардын экономикалык кызыкчылыктарын коргогон уюмдан саясий уюмга өсүп чыккан. 1989-ж. март–апрель айларында «Асаба» жана «Атуулдук демилге» аттуу улуттук демократиялык бирикмелер түзүлгөн. Бул уюмдар «Ашардын» саясатташкан бөлүгү менен 1990-ж. майда түзүлгөн жалпы республикалык «Кыргызстан демократиялык кыймылынын» (КДК) ядросун түзгөн. Бул Кыргызстандын калкынын ичиндеги эң белгилүү көп улуттуу саясий кыймылга айланган. Кийинчерээк республикада пайда болгон саясий партиялардын көп-

чүлүгү ушул КДКнын ичинен калыптанышып, бөлүнүп чыккан. КДКдан биринчи болуп 1991-ж. февралда «Эркин Кыргызстан», 1991-ж. ноябрда «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиялары бөлүнүп чыккан.

КПСС жашап турган мезгилде бул партияларга жана саясий уюмдарга карата мамиле начар болгон. Алар «бейформал» уюмдар делип аталып, жетекчилери массалык маалымдоо каражаттары тарбынан «эл бузарлар» катары күнөөлөнүп, куугунтукка алынган. Бул абал КПСС таркатылып, СССР кулаганга чейин созулган.

Кыргызстандын калкынын саясий активдүүлүгүнүн өсүшү, улуттук аң-сезимдин көтөрүлүшүнүн шартында Кыргызстан Компартиясынын толук көзөмөлүндө турган Кыргыз ССР Жогорку Совети 1989-ж. 23-сентябрда Кыргыз тили жөнүндөгү мыйзамды кабыл алган. Анда кыргыз тили мамлекеттик тил деп жарыялаган. Орус тили улуттар аралык катнаштын тили катары таанылып, республикада жашаган бардык улуттардын тилдеринин тең укуктуулугу жана эркин өнүгүшү камсыз кылынат деп белгиленген.

1989-ж. 12-декабрда СССР Жогору Советинин кезексиз XXII сессиясы кабыл алган «СССРдин Конституциясына (Негизги мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолор», «Эл депутаттарын шайлоо» жөнүндөгү мыйзамдары өлкөнүн мамлекеттик системасын кардиналдуу өзгөртүүгө шарт түзгөн. Бул документтердин негизинде СССРде биринчи жолу элдин эркине ылайык жогорку бийликтин органы – СССР эл депутаттарынын съезди негизделген.

Кыргызстандын мыйзамдарына ылайык республикада да эл депутаттар Советтеринин ролу жогорулаган. Кыргыз ССРинин Жогорку Совети 1990-ж. 23-сентябрда «Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө» жана «Кыргыз ССР Эл депутаттарынын Советтерине шайлоолор жөнүндө» мыйзамдарды кабыл алган.

Бул мыйзамдарды ишке ашыруу республиканын саясий системасын бир кыйла демократиялаштырмак. Элдин мамлекетти башкарууга катышышы реалдуу мүнөзгө ээ болмок. Советтердин иштөө мүнөзү өзгөрүп, ролу жогоруламак.

Шайлоонун жаңы мыйзамына ылайык депутаттарды шайлоо тартиби да өзгөргөн. Советтердин бардык органдарында шайлоонун беш жылдык мөөнөтү белгиленген. Депутаттыкка талапкерлер шайлоочулар иштеген жана жашаган жерлердеги чогулуштарда (конференцияларда) көрсөтүлгөн. Шайлоо округдарында көрсөтүлгөн эл депутаттыгына талапкерлердин саны чектелген эмес. Бул шайлоолорду альтернативдик негизде жүргүзүүгө мүмкүндүк берген. Мыйзамга ылайык адам өзүн-өзү депутаттыкка талапкер катары көрсөтүүгө да укуктуу болгон.

Шайлоочулардын тизмесине киргендердин теңинен көбү добуш берүүгө катышса, шайлоо өттү делип эсептелген. Ал эми добуш берүүгө катышкан шайлоочулардын жарымынан көбүнүн добушун алган талапкер депутаттыкка шайланмак.

1990-ж. февралда Кыргыз ССРинин Жогорку жана жергиликтүү советтерине шайлоолор болуп өткөн. Бул Кыргыз ССРинин тарыхындагы биринчи өткөн альтернативдик шайлоо эле. Көпчүлүк шайлоо округдарында депутаттыкка экиден ашык талапкерлер катталып, аларда шайлоолор эки тур менен өткөрүлгөн. Бирок партиялык жана мамлекеттик жетекчилер катталган округдардын басымдуу көпчүлүктөрүндө шайлоолор мурдагыдай эле альтернативсиз негизде өткөрүлгөн. Айрым округдарда партиялык жетекчилер Советтерге шайланбай да калышкан. Демократиялык шайлоолордон кийин республиканын депутаттык корпусу өзгөргөн. Советтерге билимдүү, шайлоочулардын мүдөөлөрүн түшүнгөн адамдар көбүрөөк өтүшкөн. Натыйжада жергиликтүү Советтер мурдагыдан активдүү иштешип, маселелерди да конкреттүү чече башташкан. Жогорку Советке шайланган депутаттардын 90 проценти коммунисттер болгону менен партиялык жетекчилик өзүнүн пикирин Советтерге мурдагыдай таңуулай албай калган.

1990-ж. апрелдеги Кыргыз ССР Жогорку Советинин биринчи сессиясында Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары Абсамат Масалиев Кыргыз ССР Жогору Советинин төрагасы болуп шайланып, мамлекет башчысынын укугун алган. Сессиянын жүрүшүндө мамлекетик бийликтин бутактарынын укуктарын тактоо, президенттик бийликти киргизүү жөнүндө сунуштар айтылган.

1990-ж. февралда өткөн КПСС БКнын Пленуму СССРдин Конституциясындагы, партиянын коомдогу жетекчилик ордун бекемдеген 6-статьяны алып таштоо жөнүндө макулдугун берген. Март айында өткөн СССР Эл депутаттарынын III съезди бул жобону алып салган. Өлкөнүн жогору жагындагы чечимдерге ылайык Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин сессиясы да Кыргызстандын Негизги мыйзамынан 6-статьяны алып салуу жөнүндө чечимди кабыл алган. Ошентип өлкөдө, анын ичинде Кыргызстанда демократиялык коомдун негизги белгиси болгон саясий плюрализм жана көп партиялуулук үчүн кеңири жол ачылган.

«Кайра куруу» жылдарындагы экономика

Өлкөнүн экономикасын кайра куруу башкаруунун экономикалык ыкмаларына өтүү менен башталган. Мунун натыйжасында ишканалардын, айыл чарба өндүрүшүнүн өз алдынчалыгы кеңейтилип, алар өзүн-өзү актоонун, башкаруунун, финансылоонун негизинде толук чарбалык эсепке өтө баштаган.

1986-ж. чарба жүргүзүүнүн бул ыкмасына республикада өнөр жайдын продукциясынын 70 процентин өндүргөн 125 ишканасы жана бирикме өтүшкөн. Аларда Кыргызстандын өнөр жайында эмгектенген жумушчулардын теңинен көбү иштешкен. 1987-ж. баштап кайра куруу республиканын калган ишканаларын, курулушту, транспортту, байланышты, сооданы, т. а. эл чарбасынын бардык тармактарын өз кучагына алган.

Кайра куруунун жылдарында өлкөнүн экономикасын радикалдуу түрдө реформалоо жөнүндөгү чечим КПСС БКнын июль (1987-ж.) Пленумунда биринчи жолу кабыл алынган. Бул реформанын максаты административдик-буйрукчул башкаруудан элдин кызыкчылыгын көздөгөн экономикалык ыкма менен башкарууга биротоло өтүү экендиги жарыяланган. Бирок өлкөнүн өндүрүш каражаттарына карата менчиктин көп түрдүүлүгүнө жол берилген эмес.

Өлкөдө экономиканын төмөндөшүн токтотуп, аны турукташтыруу үчүн 1987-ж. СССР Жогорку Советинин сессиясында рынок экономикасына өтүү жөнүндө чечим кабыл алынат. Ушул учурдан 1990-ж. чейин СССРде өкмөттүн жана ишканалардын деңгээлинде рынок мамилелерине негизделген жаңы экономикалык системага өтүүнүн жолдору жөнүндө кызуу талкуулар жүргөн. Айрымдар рынок экономикасына токтоосуз, тез өтүүнү талап кылышса, башкалары бул системага даярдыкка жараша баскычтуу өтүүнүн зарылдыгын далилдөөгө аракеттенишкен. Бирөөлөр социалисттик рынок экономикасына өтүш керек десе, экинчилери капиталисттик рынок экономикасына өтүшүбүз зарыл деген пикирде болушкан.

Мамлекет тарабынан жөнгө салынган рынок экономикасына өтөбүзбү же мамлекет кийлигишпеш керекпи деген маселе да кызуу талкууда болгон.

Рынок экономикасы боюнча талкуулардын жүрүшүндө жалпы коомчулук тургай мамлекеттик башкаруу органдарында да бул маселе боюнча такталган түшүнүктөр болбогондугу айкын болгон.

Батыш өлкөлөрүндө бул учурда рынок экономикасы дүркүрөп өскөн. Анткени ал жакта бул экономика табигый түрдө кылымдап калыптанып, көптөгөн баскычтарды басып өткөн. Мамлекеттин функциясын чектеген эркин соодадан, мамлекеттин жөнгө салуу ролун күчөткөн экономикага, т. а. аралаш экономикага өсүп чыккан.

Рынок экономикасында өндүрүүчүлөр менен керектөөчүлөр рынокто кездешип, өндүрүштүн баасын жана көлөмүн аныкташкан. Экономиканы уюштуруунун негизги маселелери товарга карата талаптарга жана сунуштарга, баалардын аныкталышына, конкуренцияга жараша, т. а. рынок системасынын механизмдери аркылуу чечилген. Талап кылынган, баасы жогору, киреше алып келе турган товарлар өндүрүлүп, керексиз, арзан товарларды өндүрүү токтотулган.

Рынок экономикасына негизделген өлкөлөр айрым кемчиликтерге карабастан цивилизациянын жаңы бийиктиктерине көтөрүлүп, социалдык-экономикалык өнүгүүдө зор ийгиликтерди камсыз кылышкан.

КПССтин XXVIII съезди жана КПСС БКнын октябрь (1990-ж.) Пленуму экономикалык реформаны жүргүзүү, рынок экономикасына өтүү жөнүндө чечим кабыл алган. Бул чечим Кыргызстандын бийлик органдарында да талкууланган. Бирок Кыргызстандын жетекчилери мамлекеттик менчикти жоюп, көп укладдуу экономиканы түзүү маселесине өтө этияттык менен мамиле кылууну чечишкен.

Ушуга байланыштуу Кыргызстандын партиялык жана мамлекеттик бийлиги рынок экономикасына баскычтуу өтүүнү сунуш кылган. Адегенде өздүк көмөкчү чарбалар кеңейтилип, чарбаларга толук экономикалык жана чарбалык өз алдынчалык берилмек, орто ишканаларды өнүктүрүү колго алынмак. Ошентип 1990–1991-жж. республиканын экономикасын рынок мамилелерине өткөрүү боюнча укуктук-нормативдик актылар даярдалган.

Кыргызстанда рынок экономикасына өтүү боюнча Мыйзам 1991-ж. 7-августта кабыл алынып, ал «Кыргыз Республикасында менчикти мамлекеттен ажыратуунун, менчиктештирүүнүн жана ишкердиктин жалпы башталыштары жөнүндө» деп аталган. Мында ишкердикти күчөтүү максатында мамлекеттик жана коммуналдык ишканаларды ижаралык, мамлекеттик акционердик жана коммерциялык коомдорго айландыруунун жолдору аныкталган.

Башкаруунун экономикалык ыкмаларына өтүүнүн натыйжасында жергиликтүү партиялык органдар эл чарбасын башкаруудан четтетиле баштаган. Жетекчилердин эмгек коллективдери тарабынан альтернативдик негизде шайлана башташы менен жергиликтүү партиялык уюмдар экономикалык турмушка кийлигише албай, жөн гана байкоочуларга айланган.

Ошентип, өлкөнүн эл чарбасын экономикалык ыкмалар менен башкаруу реформасы экономиканын негизин өзгөртпөстөн, мурдагыдай эле административдик-буйрукчул системанын шарттарында жүргүзүлгөн.

Жаңы экономикалык реформанын шарттарына ылайык республиканы башкаруунун жаңы түзүлүшү киргизилген. 1988-ж. бекитилген Кыргыз ССРинин эл чарбасын башкаруунун Генералдык схемасына ылайык 10 министрлик жана ведомство, бир катар ортомчул башкаруу органдары жоюлган. Өндүрүштө эки

баскычтуу башкаруу системасы киргизилген. Республика боюнча башкаруу аппаратынын теңи кыскартылган.

1989-ж. республиканын өкмөтү Кыргызстанды өзүн-өзү башкарууга жана өзүн-өзү каржылоого өткөрүү жөнүндөгү концепцияны бекитип, ага 1991-ж. баштап өтүүгө болот деп эсептеген.

Өнөр жайдагы объективдүү кыйынчылыктарды четтетүү, он экинчи беш жылдыктын тапшырмаларына ылайык электр энергиясын көп өндүрүү, планды женил, тамак-аш жана жергиликтүү өнөр жайынын эсебинен аткаруу, металл иштетүүнү көтөрүү, көмүр өнөр жайынын артта калуусун жоюу үчүн аракеттер жасалган.

1986–1990-жж. Таш-Көмүр ГЭСи курулуп бүткөн, Шамалды-Сай жана Камбар-Ата ГЭСтеринин курулушу тездик менен жүргүзүлүп Таш-Көмүрдөгү жарым өткөргүчтөр заводу толук кубаттуулукта иштей баштаган. «Макмал» алтын комбинаты продукция чыгарууга өтүп, Сары-Жаз менен Таласта алтын кендерин казып алуу тездеген.

Экономикалык реформанын жүрүшүндө республикадагы өнөр жай ишканаларынын дээрлик бардыгы өзүн-өзү башкарууга жана каржылоого өткөрүлгөн. Башкарууда айкындуулук күчөп, жооптуу жетекчилердин чогулуштары, кеңешмелери кыскарган. Натыйжада эмгектин өндүрүмдүүлүгү жогорулап, 1986–1990-жж. республикада өнөр жай продукцияларын өндүрүү 17,5 процентке жогорулаган.

Өнөр жай продукцияларын өндүрүүдө союзга баш ийген ишканалар рентабелдүү иштеген. Буларда 200 миң жумушчу эмгектенишип, продукциянын 40 процентин өндүрүшкөн. Бирок алардан түшкөн пайданын 3,7 проценти гана республикалык бюджетке түшкөн. Ушуга байланыштуу 1991–1995-жж. союзга баш ийген ишканалардан түшкөн пайданын 70 процентин республикалык бюджетке түшүрүү пландаштырылган эле. Бирок 1990-ж. өнөр жайдын өнүгүү темпи кескин түрдө төмөндөп кеткен. Каражаттарды чаржайыт пайдалануунун натыйжасында 1,3 млрд сомдук 50дөн ашуун ишкана чала курулуп, бүтпөй калган. Ушул мезгилден тартып Кыргызстандын өнөр жайы кыйын абалга кириптер болгон. Анткени СССРдеги бирдиктүү эл чарба комплексин түзүү саясатынын натыйжасында, союздагы ишканалар өз ара адистештирилип, даяр продукция өндүрүү үчүн бири-бирине чийки заттарды, тетиктерди жөнөтүп турган. Келишимдик тартиптер, өндүрүш жана регион аралык байланыштар бузулуп, бартердик алмашуу башталган. Мына ушундан тартып, өнөр жай өндүрүшүнүн кризиси күч алган, көп каражат, эмгек менен курулган ишканаларды талап-тоноого жол берилген.

Айыл чарбасын рынок мамилелерине өткөрүү аракети

1986–1990-жж. республиканын экономикасынын маанилүү тармагы болгон айыл чарбасын реформалоо үчүн жер, ижара, жерге карата менчик жана жерди пайдалануу жөнүндө мыйзамдар кабыл алынган.

Мурдагы колхоз, совхоздор менен катар эле чарба жүргүзүүнүн түрдүү формаларына, ыкмаларына жол берилген. Дыйкан чарбалары, ижаралоо, кооперациялар, бригадалык подряддар мыйзамдаштырылган. Бул чарбалардын бардыгы өздөрүнүн ишмердигин чыныгы чарбалык эсептин, өзүн-өзү каржылоонун тартибинде жүргүзгөн. Продукция өндүрүүдө жана сатууда булардын ортосунда конкуренцияга жол ачылган.

Республиканын айыл чарбасын башкарууну жакшыртуу үчүн мурдагы айыл чарба, жашылча-жемиш, эт жана сүт, тамак-аш, айыл курулуш өндүү жети министрликтин ордуна Кыргыз ССРинин Мамлекеттик агро өнөр жай комитети түзүлгөн. 1987-ж. бул комитетте 178 колхоз, 291 совхоз, 43 чарба аралык жана башка айыл чарба ишканалары болгон. Мындан тышкары айыл чарба продуктуларын иштетүүчү 6 ишкана, тамак-аш өнөр жайынын 104 ишкана, 142 айылдык курулуш уюмдары кирген. Натыйжада айыл чарбасын пландоо, каржылоо жана жетектөө бир колго топтолгон. Мурдагы башкаруу аппаратынын жарымы кыскарган.

Айыл чарбасындагы реформанын натыйжасында колхоздор менен совхоздордун экономикалык абалы бир аз жакшырган. 1986–1989-жж. алардын кирешелери 47 процентке өскөн, эмгектин рентабелдүүлүгү жогорулаган. Эң башкысы республиканын эли азык-түлүк менен жетиштүү өлчөмдө камсыз болуп турган.

Республиканын айыл-кыштактарында 500дөн ашуун адистештирилген товардык чарбалар, мамлекеттик асыл тукум заводдору, үрөнчүлүк чарбалар, чарба аралык ишканалар иштеген.

1990-ж. карата айыл чарбасына жумшалган капиталдык салымдар 1008 млн сомду түзгөн. Натыйжада айыл чарбасынын материалдык базасы жакшырган. Сугат иштери кеңейтилген. 1990-ж. айыл чарбасынын бардык түрүндө 1205,2 миң баш ири мүйүздүү мал, 9972,5 миң кой жана эчки, 393,4 миң чочко, 312,6 миң баш жылкы, 13914,5 миң тоок болгон. Бирок малдын башынын көбөйүшү менен жайыттардын түшүмдүүлүгү 1,5–2 эсеге төмөндөп кеткен. Айрым жайыттар жараксыз болуп калган. Малдын продукттуулугу төмөндөгөн.

Дыйканчылык да экстенсивдүү мүнөздө өнүгүп, көңүл өндүрүлгөн товардын сапатына эмес, анын дүң жыйымына бурулуп калган. Натыйжада өндүрүлгөн продукциянын өзүнө турган наркы жогорулай берген. Ошол кездеги партиялык мамлекеттик

жогорку оргaндар продукциянын өзүнө турган наркын төмөндөтүү, кирешени көбөйтүү, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу өңдүү экономикалык көрсөткүчтөргө жеткиликтүү көңүл бурган эмес.

Айыл чарбасындагы абалды оңдоо үчүн 1986–1990-жж. мамлекет пландан ашык өндүрүлгөн продукцияны 50–100 процентке кымбат алып, өндүрүлгөн продукциянын 30 процентин колхоздук базарларга, керек-жарак кооперацияларына сатууга уруксат берилген. Мындан тышкары айыл чарбасына чарбалык эсептин негизинде коллективдүү жана үй-бүлөлүк подряд киргизилген. 1989-ж. республиканын колхоздорундагы бөлүмдөрдүн 90 проценти ижаралык подряддын негизинде иштеген. Бул айрым чарбалардын экономикасын кыйла көтөргөн.

Бирок административдик-буйрукчул системанын шартында тескөөгө көнгөн эл өз алдынча чарба күтүүдөн чочулаган, чарба жетекчилери болсо ижаралык бөлүктөргө ишенген эмес, планды аткаруу үчүн чарбаларды бөлбөй кармоого аракеттенишкен.

1988-ж. Кооперация жөнүндө закон кабыл алынат. Бул боюнча өзүнчө чарба күтүүнү каалагандарга мүмкүнчүлүк ачылат. Дыйкан жана фермер чарбалар түрүндө эксперименттик кооперативдер түзүлө баштаган.

1990–1991-жж. айрым гана демилгелүү адамдар түшүмдүү жерлерди, техникаларды, жеңилдетилген кредиттерди узак мөөнөткө алышып, өз алдынча дыйкан, фермер чарбаларын түзүшкөн. 1991-ж. 1-январга карата республикада 4567 дыйкан, фермер чарбалары уюштурулган. Орто эсеп менен ар бир чарбага 4 ири мүйүздүү мал, анын ичинен 2 уй, 143 кой жана эчки, 3 жылкы туура келген. Бирок социалисттик чарба жүргүзүүнүн шартында кооперациялык кыймыл да, дыйкан жана фермер чарбалары да өнүгө алган эмес.

СУРООЛОР:

1. «Кайра куруу» саясатына мүнөздөмө бергиле?
2. Кыргызстанда коомдук аң-сезимдин ойгонушун эмнеден билсек болот?
3. Өлкөнүн саясий турмушун реформалоо кандай жүргөн?
4. Шайлоолордун өткөрүлүшүндө кандай өзгөрүүлөр болгон?
5. «Кайра куруу» саясаты экономикага кандай таасир тийгизген?
6. Өнөр жайынын жана айыл чарбасынын абалына мүнөздөмө бергиле.

§ 22. СОЦИАЛДЫК МАСЕЛЕЛЕРДИН КУРЧУШУ. ОШ КООГАЛАҢЫ

Аракечтик жана масчылыктын кесепеттери

Социалдык саясат боюнча дүйнөгө үлгү болуп жатабыз деген курулай шаңдануубуз айкындуулук доорунда төгүнгө чыгып, социалдык маселелерди чечүүдө көп мамлекеттерден артта калганыбыз көрүндү.

Социалисттик коомубуз ар кандай кемчиликтерден алыс, ал эми кездеше калып жүргөн жат көрүнүштөр убактылуу, жаңы коомду курууда алар өзүнөн өзү жоголот деген пикир бекем орногон. Жат көрүнүштөрдүн пайда болуу, өнүгүү себептерин социалисттик турмуштун өзүнөн издебестен, эски саркынды, калдык катары өткөн коомго шилтей салуу, камырабастыктын калктын турмушуна бекем орношуна себеп болгон.

Эл арасындагы жат көрүнүштөр биз мактап келген социалисттик курулуштун жүрүшүндөгү кетирилген кемчиликтердин, жетилген проблемалардын өз убагында чечилбей келишинен улам, социалисттик чарба жүргүзүүнүн жана бөлүштүрүү принциптеринин бузулушунун, мыйзам бузуучулукка көңүл кош мамиле жасоонун натыйжасында өнүгүп келгендигин турмуш өзү айгинелеген.

Жалпы эле совет элине, анын ичинде Кыргызстандын журтчулугуна, коомдогу жат көрүнүштөрдүн тийгизген залалы боюнча аныктасак, өнүккөн социализм, кайра куруу мезгилинде өзгөчө күч алган *аракечтик* менен *масчылык* биринчи орунга чыккан.

Совет доорунда жарыяланган эмгектерде партиялык, мамлекеттик жогорку жыйындарда социалисттик турмуш образынын жетишкендиктери ашкере даңазаланып, биздин социалисттик түзүлүштө масчылыкты пайда кыла турган жакырчылык, жумушсуздук, адамды адам эзүү өңдүү социалдык себептер жоюлган, эмгекчилердин материалдык жыргалчылыгынын маданий деңгээлинин өсүшү аракечтикти – алкоголизмди сүрүп чыгарууда деген жалган жыйынтыктар чыгарылган.

«Ооруну жашырсаң, өлүм ашкере кылат» дегендей, масчылык менен алкоголизм өлкөнүн турмушунда тамырын кенен жайып, адамдардын жашоосунда коркунучтуу илдетке айланган. Акыры, КПСС Борбордук Комитетинин жана СССР Министрлер Советинин 1985-ж. 17-майында жарыяланган токтомунда, СССР Жогорку Советинин Президиумунун Указында жалпы элдик жек көрүндү илдет болгон аракечтик жана масчылык маселеси кийинки жылдарда өлкөдө өтө курчуп кеткендигин, өлкөнүн жетекчилиги моюнга алууга аргасыз болгон.

Бул документтерге ылайык өлкөдө, аракечтикке жана масчылыкка каршы жогортодон, администрациялык-буйрукчул ыкма менен күрөш башталган. Адегенде айрым райондор, областтар, анан бүтүндөй республика «сергектик зонасы» деп жарыяланган. Ойлонбой жасалган бул социалдык эксперимент маселени чечмек тургай өлкөнүн экономикасына кайра сокку урган.

Аракечтик менен масчылык СССРде, анын ичинде Кыргызстанда өзгөчө өнүккөн социализм доорунда күч алып, калк арасында кеңири тамыр жайган. Мисалы, 1983-ж. ар бир совет адамына – бешиктеги баладан чал-кемпирлерге чейин эсептегенде, 60 бөтөлкөдөн арак чыгарылып, баары ичилип кеткен. Бүткүл дүйнөлүк саламаттык сактоо уюмунун маалыматы боюнча 1980-ж. СССРде 40 млн аракеч (алкоголик) болгон. Тактап айтканда, бул СССРдин ар бир жетинчи адамы аракеч дегендикке жаткан.

Демек, масчылыктын жана алкоголизмдин өлкөдө кеңири таралышы өткөндөн калган саркынды гана болбостон, социалисттик турмушка, социалдык-экономикалык саясатка, тарбия иштериндеги кемчиликтерге, бул илдетке жеткире баа бербей жаап жашырууга, коомдо топтолгон проблемалардын өз убагында чечилбей келгендигине байланыштуу болгон.

Адамзаттын жакшы жашоо турмушуна кесепет-кээрин тийгизген аракечтиктен Кыргызстандын эли, да куру калган эмес. 1985-ж. Кыргызстанда жалаң гана саламаттык сактоо мекемелеринде катталгандарды эсептегенде 100 миң адамга аракечтик оорусу менен ооруган 838 адам туура келген. Бул Орто Азиянын бөлөк республикаларына салыштырганда Кыргызстанда аракечтик эки эсеге жакын көптүк кылганын көрсөткөн.

Алкоголдук ичимдиктердин кеңири тарашынын натыйжасында Кыргызстандын калкы үй-бүлөлүк үлпөттөрдү, тойлорду, ал тургай сөөк коюуга чейинки өңдүү каада-салттарды спирттик ичимдиктерди ичүү менен өткөрүүнү адатка айланткан. Ар түрдүү шылтоолор менен ондогон өспүрүмдөрдүн обу жок сайрандоосу, чогуу мас болушу республикада кеңири жайылып кеткен.

Бангилик менен токсикоманиянын тарашы

Айкындуулук доорунда аракечтикке жана алкоголизмге каршы жогортодон жүргүзүлгөн күрөш, Кыргызстандын айрым областтарынын, райондорунун «сергектик зонасы» деп жарыяланышы эл ичинде баңгилик **(наркомания)** менен **токсикоманиянын** жайылышына түрткү болгон. Жөнү жок тыюу салуулардын натыйжасында наркоманияга каршы түшүндүрүү, санитариялык-агартуу, үгүт-насыят иштери жүргүзүлгөн эмес. Ушул өңдүү саясаттагы кемчиликтерден улам бул илдет Кыргызстанда да күч алган. 100 миң адамга эсептегенде баңгилик же токсикомания менен катталгандардын саны боюнча республикабыз СССРде экинчи орунда турган.

Адистердин эсептөөлөрү боюнча бул оорулар 80-жж. башында көбөйүп, ортосунда өзгөчө күч алган. Бул мезгилде баңгилерге караганда токсикомандардын саны өтө тездик менен өсө баштаган.

Кыргызстандын ички иштер министрлигинин маалыматтары боюнча 80-жж. баштап баңги заттарга байланыштуу кылмыш иштери кескин түрдө көбөйүп кеткен. Ош, Ысык-Көл областтарында, Москва, Сокулук райондорунда баңгиликке байланыштуу кылмыштар өзгөчө көп кездешип, кылмышкерлердин 75 процентин жаштар түзгөн.

Баңгиликтин тез таралышы, бир жагынан, саясаттагы, агартуу-тарбия иштериндеги кемчиликтерге байланыштуу болсо, экинчиден, республиканын айыл жерлеринде жапайы кара куурайдын өзгөчө көп өскөндүгү менен шартталган. 1980-ж. Кыргызстандын 4 миң гектардан ашуун жеринде наркотик же нашаа алына турган кара куурай өсөрү аныкталган. Жапайы өскөн кара куурайды жок кылуу максатында ал өскөн ар бир участокко паспорт жазышып, аны жок кылуу мөөнөтү, жолдору, бул ишке жоопту адамдар көрсөтүлгөн. Натыйжада көпчүлүк жерлерде бул өсүмдүктү тамыры менен жулуп жок кылуу иштери жүргүзүлгөн. Кара куурайдын уругу көп болгондуктан, аны жок кылуу үчүн дагы 10–15 жыл өтө активдүү күрөшүү керек экендигин адистер аныктаган. Бул иш чындыгында көп жерлерде системалуу жүргүзүлбөй, кээде ишембиликтерди уюштуруп коюу менен гана чектелген.

Мындан тышкары саламаттык сактоо мекемелеринде курамында баңги зат бар дарылар оорулар үчүн пайдалануу, аны сактоо ишинде көзөмөлдүн начардыгынан улам да баңги заттар катары баңги оорулуулардын колдоруна өтүп турган.

Баңгиликтин тарашына каршы күрөштүн кеч башталышы, тажрыйбанын аздыгы, саламаттык сактоо мекемелеринде баңги оорусунун башталышын аныктай турган экспресс-диагностиканын, бул багытта адистердин жоктугу да себеп болгон.

Кылмыштуулуктун өсүшү

Социалисттик коомдук мамилелердин жетишсиз деңгээлде өнүккөнүнөн улам өлкөдө, анын ичинде Кыргызстанда Совет бийлигинин жылдарында *кылмыштуулук* жана мыйзам *бузуучулук* өнүгүп келген. Бирок кылмыштуулуктун өсүшү жөнүндө басма сөзгө ачык жазуу, коомчулукка маалымдоо бул кемчиликтерди пропагандалоого жатат деген туура эмес пикирден улам, 80-жж.

акырына чейин кылмыштуулук жашырылып, алардын өсүшү жөнүндө статистикалык эсеп жүргүзүү чектелип, эгер жүргүзүлсө да анын маалыматтары жашыруун түрдө тийиштүү органдарда гана сакталып келген. 1987-ж. гана кылмыштуулуктун айрым түрлөрү боюнча статистикалык маалыматтарды жарыялоого уруксат берилип, 1989-ж. кылмыштуулуктун бардык түрлөрү боюнча маалыматтарды толук ачык айтууга чектөөлөр алынып ташталган.

1980-жж. кылмыштуулуктун жылдык өсүшү боюнча Кыргызстан алдыңкы орунда турган төрт республиканын (Молдавия, Литва, Өзбекстан) катарына кирген. 1980-ж. Кыргызстанда 11,7 миңдей, 1985-ж. 14,4 миң кылмыш иши катталса, 1989-ж. ал 25,5 миңден ашкан. Кыргызстандагы 100 миң адамга эсептегенде 1980-ж. – 323, 1985-ж. – 353, 1989-ж. – 920 кылмыш иши туура келген. Кылмышкерлердин өз убагында кармалбай, жазаланбай калышы бул көрүнүштүн күчөшүнө түрткү болгон. Алсак, 80-жж. ортосунда жасалган кылмыштардын 40 проценти ачылбаган бойдон кала берген.

Кыргызстанда кылмыштуулуктун эң оор түрү – адам өлтүрүү же өлтүрүү үчүн аракет жасоо, денесине оор жаракат келтирүү да күч алган. 1989-ж. эле Кыргызстанда 291 адам өлтүрүлгөн же өлтүрүүгө аракет жасалган. Бул ар 100 миң адамдын 6,8ине өлүм коркунучу туура келген дегендикке жатат. 1985-ж. республикабызда 296 адам зөөкүрчүлүктүн айынан өтө оор жараат алса, 1989-ж. бул көрсөткүч 431ге көбөйгөн.

Өлкөдө, анын ичинде Кыргызстанда, кайра куруу доорунда кылмыш иштери күч алган. Өзгөчө мамлекеттик, коомдук жана жеке мүлктөрдү талап-тоноо күчөгөн. Алсак, 1985-ж. 1144 жолу мамлекеттик, коомдук мүлктөрдү, 2122 жолу адамдардын жеке мүлктөрүн уурдоо катталса, бул көрсөткүчтөр 1989-ж. 2753кө жана 9132ге көбөйгөн.

Кыргыз элинде ата-бабадан бери аял затын ыйык тутуп, аларга ызаат мамиле кылып келүү салты бузулуп, ал тургай кыз-келиндерди кордоо, зордуктоо кылмышы көбөйгөн. Бул багытта 1985-ж. 260, ал эми 1989-ж. 300 кылмыш иши катталган. Бул айбанчылык иштин айыл-кыштактарда көбөйүшү, кыргыз өспүрүмдөрдүн мындайга барышы элибиздеги эң коркунучтуу көрүнүш болгон.

Республикада экономикалык кылмыштуулук, коомдук мүлктү уурдоо же кызмат абалынан пайдаланып, аны өзүнө ыйгарып алуу күч алган. Башаламандыктан пайдаланып республиканын ишканаларынын, колхоз, совхоздорунун, мекеме жетекчилеринин көпчүлүгү мамлекеттик, коомдук мүлктөрдү өздөрүнө ыйгарып алышкан. Экономикага байланыштуу көпчүлүк

кылмыштар ачылбай, кылмышкерлер жазаланбай калган. Ал эми жазаланбай калган кылмыш иши адамдарды андан кийинки кылмыш ишине түртөрү белгилүү. Ошондуктан кылмыштуулуктун бул түрү кийинки жылдары азаймак тургай көбөйгөн.

Эзелтен боз үйлөрдө жашап, эшикке кулпу салууну билбеген элибиздин бул адаты унутулуп, айыл-кыштактарда өздүк мал-мүлктү уурдоо күч алган. Башкысы, көпчүлүк кылмыш иштери ачылбаган бойдон калган. Демек, кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча мамлекеттик органдардын ыкмалары биз карап жаткан жылдары натыйжасыз болуп калган. Коомдун өнүгүшүн артка тарткан жат көрүнүштөр калк арасында кеңири тамыр жайып, калктын күнүмдүк турмушунда адатка айланып кеткендиги, ага каршы күрөштүн натыйжасыз болгондугу өкүнүчтүү көрүнүш болгон.

Ош коогалаңы

Республикада топтолгон социалдык маселелердин өз убагында чечилбей келиши коомдук турмуштун башка тармактарына да залалын тийгизген. Кылмыштуулуктун өсүшү аны оолдуктоочу партиялык-мамлекеттик органдардын алсыздыгы акыры массалык кагылышууларга, кан төгүүгө да алып келген.

1990-ж. жайында Ош шаарынын айланасында өз алдынча жер участкаларын алып үй салуу аракеттеринин жүрүшүндө кыргыз жана өзбек улутундагы элдердин, өзгөчө жаштардын ортосунда тирешүү пайда болот. Бул маселеге өз убагында баа берип, чечип коюунун ордуна партиялык-мамлекеттик жетекчилик кайдыгерликти, чечкинсиздикти көргөзгөн.

Эки улуттун жаштарынын кагылышына негизинен кыргыз улутундагы жаштарды бириктирген «Ош аймагы» жана өзбек улутундагылар кирген «Адолат» коомдук уюмдарынын тажрыйбасыздыгы, саясий көз караштарынын тайкылыгы да себеп болгон. Кызуу кандуу жаштарды тыйып коюунун ордуна Ошто жашаган, көптү көрүп билген, Ата мекендик согуштун, эмгектин айрым ардагерлеринин эки улуттун жаштарын кандуу кагылышка түртүшү өтө кечиримсиз иш болгон. Буга 1990-ж. 2-мартында Ош областынын Жалал-Абад шаарында жашаган аксакал ардагерлеринин 23 кишиден турган тобунун Союздук жана республикалык бийлик органдарына жөнөткөн каты күбө.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз ССРинин Ош областынын Жалал-Абад шаарында жашаган КПССтин мүчөлөрүнүн, Улуу Ата Мекендик согуштун жана эмгек ардагерлеринин тобунун 1990-ж. 2-мартта СССР

Жогорку Советинин Улуттар Советинин төрагасы Р. Нишановго, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары А. Масалиевге, «Известия ЦК КПСС» журналынын жана «Советская Киргизия» гезитинин редакцияларына жазган арызынан:

«... Биздин терең ишеничибиз боюнча улуттардын реалдуу тең укуктуулугунун жана теңчилдигинин маселесин чечүү үчүн Кыргыз ССРинин чегинде Ош чөлкөмүнө өзүнчө автономия берүү керек.

Кыргыз ССРинин алкагында Ош автономиялык областын түзүү улут аралык маселелерди чечүүнүн эң туура жолу экендигин көрүп турабыз. Муну менен И. В. Сталиндин улут маселеси боюнча эл комиссары болуп турган кезде улуттук маселелерди администрациялык-командалык ыкма менен чечүүдө кетирилген кемчиликтерди оңдоого болот.

Мындай мамлекеттик түзүлүш биздин республикада улуттук тең укуктуулукту демократиялуу чечүүгө мүмкүндүк берет. Бул үчүн республикада бардык мүмкүнчүлүктөр бар.

Жогоруда айтылгандарга таянып, Сизден СССРдин Жогорку Советинин Улуттар Советинин күн тартибине Кыргыз ССРинин курамында Ош автономиялуу советтик социалисттик областын түзүү жана СССРдин жана Кыргыз ССРинин Конституцияларына тийиштүү өзгөртүүлөрдү киргизүү маселесин коюшунузду өтүнөбүз.

Биздин бул пикирибизди областтын калкы, өзгөчө Ош, Кызыл-Кыя шаарларынын, Сузак, Базар-Коргон, Ленин, Араван, Ала-Бука, Кара-Суу, Өзгөн ж. б. райондорунун калкы колдойт.

Биз бул маселенин төмөнтөн жарылуусун күтпөстөн жогортодон чечүүнү акылга сыярлык иш деп эсептейбиз...».

Бул катта республиканын Ош областында жашаган өзбектер областтын калкынын жарымын түзөрү, алар кысымга алынып жаткандыгы жалган фактылар менен көрсөтүлүп, бул аймакта улуттук тең укуктуулукту коргош үчүн Кыргыз ССРинин курамындагы Ош автономиялуу областын түзүү сунуш кылынган. Бул каттын тексттери көбөйтүлүп атайын кишилер аркылуу калк арасына таратылган. Ардагерлердин тобунун бул иши өзбек жаштарынын сепараттык аң-сезиминин, эки улуттун карама-каршылыгынын күчөшүнө түрткү болгон.

Жер участкалары үчүн чыр-чатак күчөгөн мезгилде өзбек үйлөрүндө батирде жашаган 700дөй кыргыз үй-бүлөлөрүн көчөгө кууп ташташы абалды ого бетер татаалдаштырган. Каршылашкан эки топ 4-июнда бөлүштүрүү үчүн талашка түшкөн талаага чогулушат. Буга чейинки окуялардан улам чегине жеткен тирешүү кандуу жаңжалга айланат. Ал жердеги бийлик органдарынын кыжырданган жаштарды токтотууга күчтөрү жетпей калат. Өзбек улутундагылар шаардын бир жагынан, кыргыздар экинчи жагынан кандуу жүрүш башташат. Шаар ичиндеги кагылышууларда 155 адам жырткычтык менен өлтүрүлүп, 845 адам жарадар болгон, 262 үйлөр, 24 дүкөн жана башка имараттар, 67 автомашина өрттөлгөн. 5-июнь күнү Ош шаары толук жабылып, шаарга аскер бөлүктөрү киргизилген. 6-июнда шаардагы абал көзөмөлгө алынган.

5-июнда Өзгөн шаарындагы эл көп топтолгон жерлерде да улут аралык жаңжал чыгып, ал массалык мүнөзгө айланган. Ал жакта да кан төгүлүп, турак-жайлар өрттөлгөн. 6-июнда аскерлердин кириши менен кагылышуулар басандаган. 7-июнда курч кырдаал Ош областынын бардык аймактарында жана Фрунзе шаарында да түзүлгөн. Натыйжада 7-июнда Фрунзеде да өзгөчө кырдаал киргизилген.

Ош коогалаңы ошол кездеги партиялык-мамлекеттик органдар кетирген кемчиликтерден улам пайда болгон.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

1. Кыргыз ССРинин Мамлекеттик коопсуздук комитетинин төрагасы Ж. Асанкуловдун Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары А. Масалиевге «Ош шаарындагы массалык тартип бузуулар жөнүндө» 1990-ж. 6-июнда жазган катынан:

«... 1990-ж. 4-июнда эртең мененки саат 6дан 20 мүнөт өткөндөн баштап Ленин атындагы колхоздун сугат жерлерине кыргыз жана өзбек улутундагы тургундар чогула баштаган. Алардын 1,5 миңдейи кыргыз, ал эми 10 миңдейи өзбек улутундагылар түзгөн. Саат 18де адамдардын саны дагы көбөйгөн. Чогулгандар түшүндүрүү иштерине көңүл бурушпай, топтолгон социалдык маселелерди чечүүнү, айрым жетекчилерди кызматтан четтетүүнү талап кылышкан. Саат 17де өзбектерди колдоо максатында Өзбек ССРинин Наманган, Фергана жана Анжиян областтарынан өзбектер келе баштагандыгы жөнүндө маалыматтар түшө баштады. Саат 19да топтолгон эл башкаруудан чыгып, ызырынган эл массасы шаарга бет алып, алдынан туш келген милициянын машиналарын талкалап, өрттөшкөн...».

2. Кыргыз ССРинин Мамлекеттик коопсуздук комитетинин төрагасы Ж. Асанкуловдун Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетине «Өзгөн шаарындагы окуялар жөнүндө» 1990-ж. 14-июнда жазган катынан:

«Массалык тартипсиздиктин чыгышына 5-июнда саат 11де Өзгөн базарынын жана автобекеттин аймагындагы өзбек жана кыргыз улутундагы адамдардын (болжол менен 300 киши) ортосундагы кагылышуу түрткү болгон. Болжол менен саат 12ден 30 мүнөт өткөн чене Өзгөнгө автомашиналар менен (негизинен жүк ташуучу машиналар жана ПАЗ автобустары, баардыгы 30 автомашина) мылтык, бычак, арматуранын кесиндилери, таш ж. б. менен куралданган кыргыздар келе баштаган. Алар өзгөчөлөнүш үчүн баштарын кызыл жоолук менен байлап алышкан. Алардын атайын жетекчилери болгон. Өзгөн шаарына 70–80дей кыргыздар ат менен келгендиги жөнүндө маалыматтар бар...

Ушундан кийин шаардын ар кайсы районлорунда, шаарга жакын кыштактарда мушташ чыгып, өзбек улутундагыларды талкалоо жана талап-тоноо башталат. Маалыматтар боюнча Мырзаке кыштагынын өзбектери өзгөчө жапа чеккен. Бул айылдын тургундарынын көпчүлүгүн кыргыздар түзгөн. (Өлтүрүүлөр, топтошуп зордуктоо, талап-тоноо жөнүндө маалыматтар бар). Ушул эле кыштактагы совхоздун конторунда талкалоочулардын штабы түзүлгөн.

Базардагы массалык мушташуудан кийин шаардагы окуя өтө тездик менен өнүгүп, аны токтотууга милициянын күчү жетпей калган».

СУРООЛОР:

1. Аракечтик менен масчылыктын кеңири жайылышына эмне себеп болгон?
2. Баңгилик менен токсикоманиянын кесепеттерин айтып бергиле.
3. Кылмыштуулуктун өнүгүшүнө эмне түрткү болгон?
4. Ош коогалаңына мүнөздөмө бергиле.
5. Улут аралык кагылышууну болтурбоо үчүн эмне кылыш керек эле?

§ 23. СОВЕТ БИЙЛИГИНИН АЛГАЧКЫ ЖЫЛДАРЫНДА МАДАНИЯТТЫН ӨНҮГҮШҮ

Элге билим берүү

Маданиятты көтөрүү — социалисттик курулуштун маанилүү тармагы болгон. Эксплуататордук коомдон калган маданий артта калуучулукту, сабатсыздыкты жоюу, калкты билимге жана илимге тартуу керек эле. Булардын ичинен эл агартуу биринчи орундагы милдет катары аныкталган. 1918-ж. апрелде Түркстан крайынын Эл Комиссарлар Советинде эл агартуу комиссариаты түзүлүп, жер-жерлерде элге билим берүү бөлүмдөрү иштей баштаган. Кыргызстанда коомчулуктун өкүлдөрүнөн элге билим берүү Советтери түзүлүп, мектептерде билим берүү иштери колго алынган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Пишпек уездинин жумушчу, дыйкан жана мусулман Советтеринин съездинин секциясынын 1918-ж. 11-сентябрындагы протоколунан:

«Крайлык элге билим берүү советинин № 145-буйругу «Улутуна, диний ишенимине жана жынысына карабай жалпыга милдеттүү билим берүү жөнүндө» деп аталат. Секция комиссардан бардык кыргыз болуштарына, айылдагы үй ээлерин жана алардын 7 жаштан жогорку уулдарын жана кыздарын тактоону талап кылса деген сунуш киргизет. Маалыматтарды алгандан кийин дагы канча мектеп ачыш керек экендигин аныктап, ал үчүн керек болгон акча каражатын токтоосуз түрдө сураш керек».

1918-ж. Бишкек уездинде 8 миң окуучу окуган 69 мектеп, Пржевальск уездинде 56 мектеп болгон. Бул мектептердин тешине жакыны жаңы ачылган. Ош уездиндеги 13 мектепте 36 мугалим эмгектенген.

Жалпысынан алганда революцияга чейин Кыргызстандын калкынын негизинен сабатсыз болушу, эне тилиндеги жазуунун өнүкпөй калышы, улуттук кадрлардын жоктугу, патриархалдык-феодалдык мамилелердин үстөмдүк кылышы бул крайда маданий курулуштун ийгиликтүү жүрүшүнө тоскоолдуктарды пайда кылган.

Совет бийлиги орногондон кийин эле Кыргызстандагы бардык маданият мекемелери мамлекеттин карамагына өткөрүлгөн. Бишкектеги типография, бирден-бир «Эдисон» кинотеатры, шаарлардагы бардык китепканалар мамлекеттештирилген. Жаңы китепканалар, кызыл боз үйлөр, өз алдынча драмийримдери уюштурулган. 1918-ж. 9-мартта Кыргызстандагы эң биринчи гезит – «Пишпек баракчасы» чыккан. 1918-ж. аягында Пржевальск уездинде «Пролетариаттын үнү» аттуу экинчи уездик гезит чыга баштаган. Кыргыз элинин жаңы коомдук аң-сезиминин калыптанышында Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Калык Акиев, Ысак Шайбеков ж. б. акындардын ырлары да чоң роль ойногон.

Жаңы экономикалык саясаттын жылдарында Түркстан АССРиндеги бардык мектептер жергиликтүү бюджетке өткөрүлгөн. Бирок алар мектептердин жөнөкөй муктаждыктарын да канааттандыра алган эмес. Мугалимдер эмгек акысын натуралай алышкан.

1924–1925-окуу жылында Кыргызстанда биринчи баскычтагы 465 мектеп, бир нече экинчи баскычтагы мектептер жана интернаттар иштеген. Окуунун бардык түрлөрү боюнча 32 миңден ашуун бала билим алган. Бирок алардын арасында кыздар өтө эле аз санда болгон. Эне тилиндеги жазуунун жоктугуна байланыштуу кыргыз балдары казак, татар, өзбек тилдеринде окуган. Кыргыз тилинде окуу китептерин жазып чыгарууда И. Арабаев, **К. Тыныстанов** өзгөчө эмгек сиңиришкен. 1924-ж. И. Арабаевдин «Кыргыз алиппеси» деген эмгеги Ташкенден чыккан. Бул кыргыз тилиндеги биринчи окуу китеби эле. Ошол эле жылы дагы 12 китеп 28 миң нускада чыгарылган. Алардын

К. Тыныстанов.

ичинде **К. Тыныстановдун** кыргыз тилине арналган окуу китептери бар эле.

Билим берүү ишинде мугалимдердин жетишсиздиги өтө курч маселе болгон. Аларды даярдоо үчүн атайын педагогикалык курстар, ийримдер уюштурулган. Мугалимдер Ташкен, Алматы, Москва ж. б. шаарлардан даярдалган. Түркстан университетинин студенттеринин ичинде кыргыз жана казак студенттери 1921-ж. 1 процентти гана түзгөн. Алар 1924-ж. – 4, 1925-ж. – 8 процентке аран көтөрүлгөн.

Ш. Сатылганов.

Улуттук мугалимдердин пионерлери, өз заманынын берилген агартуучулары И. Арабаев, М. Байгазаков, **Ш. Сатылганов**, А. Исаева, Б. Данияров, Э. Сүтичеров, З. Кыдырбаев, А. Койгелдиев, О. Жумалиев ж. б. болгон. Кыргыз улуттук мектептерин уюштурууда жана алардын иштерин жакшыртууга орус педагогдору Н. Ивановский, А. Лобанов, И. Локтионов, А. Сапожников ж. б. чоң салым кошушкан. Кыргызстандагы алгачкы мугалимдердин баатырдык эмгектери Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» аттуу повестинде реалдуу чагылдырылган.

1927–1928-окуу жылында 548 мектепте 42,5 миң окуучу окуган. Алардын 5044ү биринчи баскычтагы, 26сы жогорку баскычтагы мектептер, 13 балдар үйү болгон. 1925-ж. Оштогу алты айлык курстардын негизинде бир жылдык педагогикалык техникум уюшулган. Ушул эле жылы Бишкек менен Караколдогу тогуз жылдык мектептер айыл-чарба техникумдарына айланган. 1925-ж. болсо Бишкекте агартуу институту ачылган. 1925–1926-окуу жылында Бишкекте, Караколдо, Жалал-Абадда аялдардын кесиптик-техникалык мектептери ачылат. Мындан тышкары советтик-партиялык мектептер ачылып, анда келечектеги жетекчи адистер даярдала баштаган.

1929-ж. Кыргызстандын атайын орто окуу жайларын жүздөн ашуун адистер бүтүрүп чыккан. Ушул жылы Кыргыз педагогикалык техникумун 21, кийинки жылы 47 адис бүтүргөн. Алардын арасында кийин элге белгилүү болгон А. Малдыбаев, Г. Айтиев, К. Жантөшев, М. Элебаев, У. Абдукаимов, К. Маликов, Ж. Бөкөнбаев, А. Осмонов, М. Алыбаев ж. б.

Кийинки жылдары Кыргызстандын кесиптик окуу жайлары өнүгүү жолуна түшүп, анда миңдеген адистер даярдала баштаган. Мугалимдердин жана адистердин көбөйүшү калктын сабатсыздыгын жоюу ишин жакшырткан. Сабатсыздыкты жоюу иши 1920-жж. эле башталган. Ушул максатта Кыргызстанда сабатсыздыкты жоюу боюнча атайын комиссия жана «Сабатсыздык жоюлсун» аттуу ыктыярдуу коом түзүлгөн. Алгачкы жылдары окууга коммунисттер, комсомолдор, профсоюз кызматкерлери тартылган.

Кыргыз автономиялуу областынын биринчи бюджетинде эл агартууга бардык чыгымдардын 31,5 проценти бөлүнгөн. Соода жана кооперациялык уюмдардын бардыгында сабатсыздыкты жоюу боюнча фондулар түзүлгөн. Профсоюздар, «Кошчу» союзу сабатсыздыкты жоюу боюнча мектептерин ачышкан. Эл агартуу тармагына жетишсиз болгон мугалимдерди, адистерди даярдоо ишине чоң көңүл бурулган.

Областта сабатсыздыкты жоюу боюнча атайын комиссия иштей баштаган. Дыйкандардын сабатсыздыгын жоюуга өзгөчө көңүл бурулган. 1925-ж. биринчи жарымында эле 156 сабатсыздыкты жоюу мектеби ачылып, алардын 134ү айыл-кыштактарда иштеген. Бул мектептерден 8 миң адам сабатсыздыгын жойгон. 1925–1926-окуу жылында мындай мектептердин саны 246га жеткен. Мындан тышкары сабатсыздыкты жекече жоюу ыкмасы да кеңири пайдаланылган. 1926-ж. СССРдин калкынын сабаттуулугу 51,1 процентке жеткен. Ал эми бул көрсөткүч Кыргызстанда 15,1 процентти түзгөн.

1928–1929-окуу жылында ликбездерде (сабатсыздыкты жоюучу мектептер) окуу латын алфавитинде жүргүзүлгөн. Бул алфавитте сабатсыздыкты жоюуга арналган **Х. Карасаевдин, А. Шабдановдун** жана **С. Нааматовдун** китептери чыккан. Кыргызстанда сабатсыздыкты жоюу үчүн чыныгы күрөш башталып, ал: «Сабаттуу сабатсызды окут!» – деген ураан менен жүргөн.

Х. Карасаев.

А. Шабданов.

С. Нааматов.

Малчылардын, аялдардын сабатсыздыгын жоюуга айрыкча көңүл бурулган.

Сабатсыздыкты жоюуда 1930-ж. башында Кыргызстанда жүргүзүлгөн *маданий жүрүш* чоң роль ойногон. Бул ишке атайын уюштурулган комиссия жетекчилик кылган.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

ВКП(б)нин Кыргыз обкомунун бюросунун токтомунан (1930-ж. 25-июну):

«1. Мамлекеттик, чарбалык жана коомдук уюмдардын маданий курулуш иштерине көңүлүн буруу үчүн июль айынан баштап Кыргызстанда маданий жүрүш уюштурулсун.

2. Маданий жүрүштө жайында 3400 сабатсыздар жана 16000 чала сабаттуулар мектептерге тартылсын; Бул жүрүштө массаны китепке, гезит-журналдарга тартуу, радио жана кинону жайылтуу, диний ишенимдерге каршы күрөшүү, маданий-агартуу мекемелеринин ишин жакшыртуу, аларды адистер менен камсыз кылуу, турмуш-тиричиликтин маданиятын жакшыртуу иштери жүргүзүлсүн; *«Сабатсыздык жоюлсун»* коомунун иши жөнгө салынсын, коомдук тамак-аш тармактары кенейтилсин, көчөлөр, аянтчалар, турак-жайлар тазалансын. Райондорду, совхоздорду, колхоздорду жана айыл-кыштактарды маданияттуу тейлөө бирдиктүү план менен жүргүзүлсүн; Жайлоолорду революциялык, таптык, маданий тейлөө жакшыртылсын...»

Аракеттердин натыйжасында 1929–1930-окуу жылында ликбездерде 100 миң адам окуп, алардын 73 миңи окуганды жана жазганды үйрөнгөн. Ушундан кийин сабатсыздыкты жоюу ишинде бурулуш башталган. 1930-ж. чала сабаттууларга жардам катары «Сабаттуу бол!» деген гезит чыга баштаган. Республикада сабатсыздыкты жоюш үчүн Кыргыз АССРинин ЭКСинин төрагасы жетектеген штаб түзүлгөн. Эгер буга чейин сабатсыздыкты жоюуга негизинен коомчулуктун каражаттары жумшалса 1934–1935-окуу жылынан тартып, бул иш мамлекеттин колуна өткөн. Ушул эле жылы республикада 181,5 миң адам сабатсыздыгын жойгон. 1936-ж. Кыргызстандын өкмөтүнүн алдында сабатсыздыкты жоюу боюнча башкармалык уюшулган. Райондук элге билим берүү бөлүмдөрүндө чоңдордун мектеби боюнча атайын инструктордун кызматы ачылган. Натыйжада миңдеген адамдар окууга тартылып, сабаттуулук үчүн жалпы элдик күрөш кеңири жайылтылган. Бул иштин жүрүшүндө алфавиттин эки жолу которулушу сабатсыздыкты жоюуда, жалпы эле эл агартуу ишинде тоскоолдук кылган. Бирок кыйынчылыктарга карабастан, 1939-ж. эл каттоо боюнча республиканын 9дан 49 жашка чейинки адамдарынын сабаттуулугу 78,3

шаар калкыныкы – 85 процентке жеткен. Ал эми 50дөн өткөн адамдардын көбү сабатсыз бойдон калган. Ошентип, 1940-ж. чейин республикада сабаттуулук үчүн күрөш чоң ийгиликтерге жетишкен. Бирок сабатсыздык биротоло жоюлган эмес.

Согушка чейин элге билим берүү сан жагынан гана өспөстөн сапаты да жакшырган. Алсак, 1937–1938-окуу жылында республикада 1358 башталгыч, 327 жети жылдык жана 62 орто мектептер болгон. Мугалимдер эки эсеге көбөйгөн. Бирок алардын көбүнүн атайын педагогикалык билими тургай орто билимдери дагы болгон эмес. I–IV класстардын мугалимдеринин 85 проценти толук эмес орто билимдүү болсо, V–X класстардын мугалимдеринин жогорку билимдүүлөрү 11 процентти гана түзгөн. Мугалимдердин квалификациясынын төмөндүгү, окутуунун сапатына тескери таасирин тийгизген.

Ошентип, 20–30-жж. Кыргызстанда элге билим берүүнүн социалисттик системасы калыптанган. 1930–1931-окуу жылында республикада жалпыга милдеттүү башталгыч билим берүү киргизилген.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин жана Эл Комиссарлар Советинин "Жалпыга милдеттүү башталгыч билим жөнүндөгү" токтомунан (1930-ж. 19-сентябры):

«1. 1930–1931-окуу жылынан баштап Кыргыз АССРинде 8, 9 жана 10 жаштагы балдарга, 11, 12 жана 13 жаштагы өспүрүмдөргө жалпы башталгыч билим берүү иши эки жылда бүткүдөй болуп пландуу жүргүзүлсүн.

2. 1930–1931-окуу жылында, 8, 9 жана 10 жаштагы балдарды 11, 12, 13 жана 14 жаштагы өспүрүмдөрдү жалпы милдеттүү башталгыч билимге өткөрүү Кыргыз АССРинин Фрунзе, Беловодск, Аламүдүн, Чүй, Калинин, Жети-Өгүз, Араван-Буура жана Жалал-Абад райондорунун шаарларында, жумушчу посёлкаларында, райондук борборлорунда жүргүзүлсүн. Өспүрүмдөр үчүн бир жылдык мөөнөттөгү өзгөчө мектептер жана топтор уюштурулсун.

3. Кыргыз АССРинин калган территориясында мектептердин саны 8, 9 жана 10 жаштагы балдардын кеминде 75 процентин камтыгыдай болуп көбөйтүлсүн. 11, 12, 13 жана 14 жаштагы өспүрүмдөрдү, алыскы жана көчмөн райондордогу батрактардын, кедейлердин жана колхозчулардын балдарын окутууга өзгөчө көңүл бурулсун».

Совет бийлигинин калктын, өзгөчө жаш муундардын билим деңгээлин көтөрүүгө кылган аракеттеринин натыйжасында 30-жж. аягында республикада жалпыга милдеттүү башталгыч билим берүү иши ийгиликтүү аяктаган. Ушул ийгиликтин негизинде 1935-ж. шаарларда, ал эми 1937-ж. айыл-кыштактар-

да жалпыга милдеттүү жети жылдык, шаарларда он жылдык билим берүү иши башталган.

1930-жж. Кыргызстанда атайын орто жана жогорку окуу жайлары да өнүгө баштаган. 1937-ж. республикада 12 техникум жана 5 орто медициналык окуу жайлары иштеп, аларда 3 миң окуучу окуган. Бул 1932–1933-окуу жылына салыштырмалуу эки эсеге көп болгон. Экинчи беш жылдыкта атайын орто окуу жайлары 1,4 миң адистерди даярдаган.

1932–1933-окуу жылында кыргыз элинин тарыхындагы биринчи жогорку окуу жайы – Кыргыз Мамлекеттик педагогикалык институту ачылган. Бул окуу жайынын калыптанып, өнүгүшүнө Москва, Ленинград ж. б. шаарларынан келген окумуштуу-педагогдору чоң жардам беришкен. 1936-ж. институтту 46 адис бүтүргөн, алардын 13ү кыргыздар болгон. 1933-ж. Бишкек айыл чарба техникумунун базасында Кыргыз зооветеринария институту ачылган. Ал эми 1938–1939-окуу жылында Кыргыз Мамлекеттик медицина институту ишке киришкен. Ошентип, 1940–1941-окуу жылында Кыргыздардын улан-кыздары 6 жогорку, 34 атайын орто окуу жайларында билим ала баштаган. Жогорку окуу жайларында республика үчүн илимпоздор даярдала баштайт. 1937-ж. Кыргыз өкмөтүнүн алдында илим боюнча комитет түзүлүп, республикадагы илимдин борборуна айланган. Согуштун алдында республикада 13 илим-изилдөө мекемеси болуп, анда 323 илимий кызматкерлер иштеген, алардын арасында илимдин 13 доктору жана 45 кандидаттары эмгектенген.

Кыргыз совет адабияты менен искусствосунун өнүгүшү

Улуттук жазуунун жана басма сөздүн негизделиши элдин маданиятын көтөрүүдө өзгөчө окуя болгон. 1924-ж. араб алфавитинин негизинде кыргыз жазуусу иштелип чыгып, 7-ноябрда кыргыз тилинде «Эркин Тоо» гезити басылып чыккан. 1925-ж. 12-мартта орус тилинде «Батрацкая правда» гезити чыккан. 1926-ж. ноябрында жаштардын «Ленинчил жаш» гезити негизделет. «Коммунист» журналы да ушул жылы чыга баштайт. 1928-ж. «Жаңы маданият жолунда», «Дыйкан» аттуу журналдар чыгарылган.

Акырындык менен кыргыз профессионалдык адабияты да өнүгө баштайт. Ага К. Тыныстанов, К. Баялинов, М. Элебаев, К. Жантөшев, С. Карачев, М. Токобаев, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков ж. б. турган. Кыргыз совет адабиятынын өнүгүшүнө акындар Т. Сатылганов, Тоголок Молдо, Б. Алыкулов, Ы. Шайбеков, А. Жутакеев, К. Акиев, О. Бөлөбалаев ж. б. чоң салым кошушкан.

Согушка чейин кыргыз жазуучуларынын чыгармачылыгы жаңы бийиктерге көтөрүлгөн. 1934-ж. апрелде өткөн Кыргызстан жазуучуларынын биринчи съезди кыргыз адабиятынын

буга чейин өнүгүшүн жыйынтыктап, жаңы милдеттерди белгилеген. Съездде Кыргызстан жазуучуларынын союзу уюштурулуп, анын төрагалыгына **А. Токомбаев** шайланган. 1937–1941-жж. бул союзду **Т. Үмөталиев** жетектеп, «Манас» эпосун, кыргыз элинин кенже эпосторун чогулттуруп, китеп кылып чыгарууда чоң эмгек сиңирген.

А. Токомбаев

Кыргыз адабияты менен катар эле улуттук профессионал искусствонун театр, музыка, көркөм сүрөт ж. б. тармактары өскөн, 1926-ж. профессионал артисттерди даярдоо үчүн музыкалык-драмалык студия ачылган. Аны алгач бүтүргөндөрдөн А. Куттубаев, А. Боталиев, К. Эшимбеков өңдүү мыкты артисттер чыккан. Театралдык коллективге кыргыз элинин эл чыгармачылыгынын өкүлдөрү музыканттар М. Күрөңкеев жана К. Орозов, акындар К. Акиев, Ж. Аликеев, О. Бөлөбалаев, манасчы М. Мусулманкулов, куудул Ш. Термечиков, темир комузчу А. Байбатыров ж. б. чакырылып, алар профессионал маданияттын калыптанып өнүгүшүнө чоң салымдарын кошкон. 1930-ж. республикалык музыкалык-драмалык студия театрга айланган. Театрдын алдында эл аспаптар оркестри уюшулган. 1935-ж. Фрунзеде орус драма театры ачылган. 1936-ж. Кыргыз мамлекеттик театры Кыргыз музыкалык-драма театры болуп кайра түзүлгөн. Ушул эле жылы Кыргыз мамлекеттик филармониясы уюшулган. 1937-ж. майда Кыргыз мамлекеттик драма театрында **Ж. Бөкөнбаевдин** «Алтын кыз», 1938-ж. «Ажал ордуна» драмасы, 1939-ж. апрелде көрүүчүлөргө Кыргыз музыкалык-драма театры «Айчүрөк» операсын тартуулаган.

Т. Үмөталиев.

Ж. Бөкөнбаев.

1920–1930-жж. кыргыздын улуттук музыкасы да өнүккөн. Кыргыз мамлекеттик филармониясы ири музыкалык борборго айланат. Анда улуттук хор, кыргыз бий ансамбли, мамлекеттик үйлөмө аспаптар ансамбли ж. б. уюштурулган. 1939-ж. А. Малдыбаевдин жетекчилиги астында Кыргызстандын композиторлор союзунун уюштурулушу республикада музыка өнөрүнүн өнүгүшүнө өбөлгө болгон. Бул жылдары кыргыздын улуттук музыкасын жазып алуу, аларды изилдөө

А. Затаевич.

С. Чуйков.

Г. Айтиев.

иши да колго алына баштайт. Бул багытта **А. В. Затаевич** чоң эмгек жасаган.

Согуштун алдында Кыргызстанда **көркөм сүрөт өнөрү** да жаңы баскычка көтөрүлгөн. 1934-ж. Кыргызстан сүрөтчүлөр союзу уюштурулуп, аны **С. Чуйков** жетектеген. 1935-ж. Кыргыз мамлекеттик сүрөт галереясы уюштурулган. Анда таланттуу сүрөтчүлөр С. Чуйковдун, **Г. Айтиевдин**, С. Акылбековдун ж. б. сүрөттөрү коюлган. 1939-ж. Көркөм сүрөт окуу жайы ачылган. Республикага скульптор О. Мануйлова жана башка сүрөтчүлөр келишкен. Сүрөт өнөрүнүн жаңы тармактары калыптана баштаган.

1939-ж. 26-майдан 30-июнга чейин Москвада өткөн Кыргыз искусствосунун он күндүгү Кыргызстандын маданий турмушундагы өзгөчө чоң окуя болгон. Ага улуттук искусствонун 550 чеберлери катышкан. Алар койгон 14 спектаклди жана концерттерди 30 минден ашуун көрүүчүлөр баалашкан. Кыргыз мамлекеттик музыка театры Ленин ордени, Кыргыз мамлекеттик филармониясы Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйланган. Кыргыз искусствосунун 71 ишмери СССРдин ордендери жана медалдары менен сыйланышкан. Ошентип, 20–30-жж. Кыргызстандын советтик маданияты жаңыдан калыптана баштагандыгына карабастан, бир катар ийгиликтерге жетишкен.

СУРООЛОР:

1. Сабатсыздыкты жоюу иши кандайча жүргүзүлгөн?
2. Сабатсыздыкты жоюуда эмгек сиңирген тунгуч окумуштуулар жөнүндө айтып бергиле.
3. Кыргызстанда жаштарга билим берүү, адистерди даярдоо иши кандай жүргөн?
4. Кыргыз профессионалдык адабияты кандайча өнүккөн?
5. Кыргыз улуттук музыкасынын өнүгүшү жөнүндө айтып бергиле.
6. Улуттук сүрөт өнөрүн кимдер өнүктүргөн?

§ 24. УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ УЧУРУНДАГЫ ЖАНА СОГУШТАН КИЙИНКИ МЕЗГИЛДЕГИ МАДАНИЯТ (1941–1964-жж.)

Илим жана маданият

Кыргызстандан интеллигенттеринин ичинен 15 736 адам согушка жөнөтүлүп, ар кайсы фронттордо душман менен салгылашышкан.

Тылдагы окумуштуулар мекенди коргоого зарыл согуштук-экономикалык милдеттерди чечүүнүн үстүндө эмгектенишкен. Согуш башталганда республикада 13 илим-изилдөө мекемелери иштеген. Аларда 323 илимий кызматкер эмгектенишкен. Анын 13ү илимдин доктору, 45и илимдин кандидаты болгон. Кыска мөөнөттүн ичинде эле алар өздөрүнүн иштерин фронттун керектөөлөрү үчүн ыңгайлаштырышкан. Эвакуацияланган окумуштуулардын эсебинен республиканын илимий кадрлары чыңдалган. Академиктер А. Бах, А. Борисяк, техника илимдеринин докторлору М. Келдыш, тарых илимдеринин доктору А. Бернштам, филология илимдеринин доктору **К. Юдахин** ж. б. келиши менен республиканын окумуштууларынын сапаты жогорулаган.

Кыргызстандын геологдору согуштук маанидеги кен байлыктарды изилдеп табууда көп иштерди аткарышкан. Алар 1941–1944-жж. 321 экспедиция уюштурушуп – түстүү металлдын 110, 71 көмүр, нефть, 8 металл кендерин аныкташкан. Натыйжада республикада 20 пайдалуу кендер ачылган. Кыргызстанда табылган сымап, сурьма, фольфрам ж. б. сейрек кездешүүчү кендер стратегиялык чоң мааниге ээ болгон.

К. Юдахин.

Фрунзеге эвакуацияланган СССР Илимдер академиясынын биология бөлүмү, Кыргызстандын илим-изилдөө мекемелери менен бирдикте согуштук жана экономикалык маанидеги маанилүү изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. СССР ЭКСтин 1943-ж. 5-январдагы чечими боюнча СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын ачылышы республикада илим-изилдөө иштеринин өнүгүшүнө чоң өбөлгө болгон. Филиал 1943-ж. 13-августта ачылып, анын председателдигине академик **К. И. Скрябин**, орун басарлыгына Ж. Шүкүров менен В. Масенко, окумуштуу катчылыгына П. Власенко шайланган. Филиалда 158 оку-

К. Скрябин.

муштуу, анын ичинде СССР Илимдер академиясынын бир академиги, бир корреспондент мүчөсү, 12 илимдин доктору, 22 илимдин кандидаттары эмгектене баштаган.

Филиал өзүнүн бардык иштерин Кыргызстандын ресурстарын өлкөнү коргоо муктаждыктарына жумшоо багытында жүргүзгөн. Н. Сытый жетектеген Химия институту жардыруу иштеринин жаңы ыкмасын иштеп чыккан. Коомдук илимдердин өкүлдөрү аскердик-патриоттуулук, Ата мекенди коргоо, пролетардык интернационализм, согуштун маңызы, мааниси боюнча изилдөөлөрдү, түшүндүрүү иштерин жүргүзүшкөн. 1944-ж. К. Юдахиндин редакциясы менен 40 миң сөздөн турган биринчи «Орусча-кыргызча сөздүк» басылып чыккан. «Манас» эпосун чогултуу жана изилдөө боюнча иштер улантылган.

Адабият жана искусство фронттун кызматында

Фашисттик баскынчыларга каршы согушта адабият менен искусство маанилүү идеялык курал болгон. Кыргызстан жазуучулар союзунун **М. Элебаев**, Т. Үмөталиев, Ж. Ашубаев, Н. Чекменов, Я. Шиваза, Ж. Турусбеков, У. Абдукаимов ж. б. көптөгөн мүчөлөрү фронтко аттанышкан. Алардын айрымдары аскердик бөлүктөрдө саясий жетекчи, басма сөздүн адабий кызматкерлери болуп иштешкен. Советтик патриотизм, Ата мекенди коргоо, жоокерлердин эрдиктери, тылдагы эмгекчилердин каарман эмгеги кыргыз жазуучуларынын ошол учурдагы негизги темалары болуп калган. А. Токомбаевдин «Ашырбай», К. Жантөшевдин «Чолпонбай» поэмалары, **А. Осмоновдун** «Ант», К. Маликовдун «Менин Кавказым» Т. Үмөталиевдин «Үчөө», Т. Сыдыкбековдун «Артиллеристтер» ж. б. чыгармалары элди туруктуулукка, жаңы эрдиктерге чакырып, жеңиштин камсыз болоруна ишендирген.

М. Элебаев.

Кыргызстандын артисттери согуштун алгачкы айларынан эле өздөрүнүн эмгектери менен жеңишке салым кошууга аракеттенишкен. Кыргызстандык артисттердин бригадалары 1941-ж. июлунан 1942-ж. 1-апрелине чейин фронттогу жоокерлерге, аскерге жөнөтүүчү пункуттарда, госпиталдарда 763 концерт коюшкан. 1941-ж. ноябрда Улуу Ата Мекендик согушка арналган «Патриоттор» аттуу кыргыз операсынын биринчи премьерасы болгон. Музыкалык театрдын артисттеринин жетишкендиктери эске алынып, 1942-ж. 17-августта бул театр Кыргыз Мамлекеттик опера жана балет театры болуп кайрадан түзүлгөн. Театрда 1942-ж. ноябрда «Көкүл», бир жылдан кийин декабрда «Ким кантти?» опералары, 1944-ж. «Чолпон» балети коюлган. Согуш аяктаганга чейин бул театрдын артисттери жоокерлердин, тылдагы эмгекчилердин алдында 750 концерт беришкен. Фронт менен тылдын байланышын чыңдоодо Кыргыз искусствосунун өнөрпоздорунун фронтторго уюштурган гастролдору маанилүү роль ойногон. 1942-ж. 7 концерттик-театрдык бригада уюштурулуп, 1944-ж. чейин фронттогу жоокерлердин алдында 2500 концерт беришкен.

А. Осмонов.

1941-ж. июлда Кыргыз драма театры уюштурулуп, согуш жылдарында өнүккөн. 1942-ж. октябрда анда А. Токомбаевдин Ата мекендик согушка арналган «Ант» деген пьесасы коюлган. 1943-ж. Опера жана балет театрынын драмалык бөлүмү Кыргыз Мамлекеттик драма театры болуп бөлүнүп чыккан. 1944-ж. январда анда «Курманбек» пьесасы коюлган. Кийинки жылдары бул театрда «Орус адамдары», «Фронт», «Полководец Суворов», «Текшерүүчү», «Король Лир» пьесалары коюлган.

Согуш жылдары Кыргызстандын көркөм сүрөт өнөрү да өскөн. С. Чуйковдун «Ата мекен үчүн», «Чолпонбайдын портрети», А. Игнатовдун «Фронтко узатуу», «Эне менен жолугушуу», «Фронттон келген конок», Г. Айтиевдин «Фронттон кат», И. Гальченконун «БЧК курулушунда», «Жайлоодо», Л. Ильинанын «Кызылча отоо», С. Акылбековдун «Колхоз кароолчусу» ж. б. чыгармалары согуш мезгилиндеги элдин турмушун чагылдырган. Ошентип, республиканын адабияты менен искусствосу элдик жеңишке өздөрүнүн салымдарын кошуу менен, чыгармачылыктын жаңы баскычтарына көтөрүлгөн.

Скульпторлор О. Мануйлова, А. Мануйлов И. В. Панфиловдун эстелигин даярдоо учурунда. *1942-ж.*

Согуштан кийинки мезгилде маданияттын өнүгүшүндө сталиндик администрациялык-буйрукчул система идео-

логиялык көзөмөлдөөнү күчөткөн. Ал үчүн калктын бир бөлүгүндө капиталисттик, феодалдык-уруучулук көз караш сакталган, интеллигенциянын катмарларында буржуазиялык маданиятка жүгүнүү, коммунисттик саясатты түшүнбөстүк маанай күчөп кеткен деген шылтоо ойлонулуп табылган. Партиялык жетекчи төбөлдөр өздөрүнүн бул пикирин ВКП(б) БКнын «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндө», «Чоң турмуш» кино тасмасы жөнүндө» деген токтомдорунда негиздешкен. Бул токтомдор чыгармачыл интеллигенциянын кеңири чөйрөсүндө талкууланып, идеологиялык ишти күчөтүү боюнча конкреттүү чаралар көрүлө баштаган. Натыйжада интеллигенциянын айрым өкүлдөрү кайрадан куугунтуктала баштаган.

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы белгилүү акын Молдо Кылычтын эмгектери «буржуазиялык улутчул» делип аныкталып, аны изилдеген Т. Саманчин, Т. Байжиев, З. Бектенов репрессияга кабылган. Окумуштуулар Ж. Шүкүров, К. Сооронбаев, Х. Карасаев кызматтарынан бошотулган. А. Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романы, К. Маликовдун «Балбай» деген поэмасы катуу сынга алынып, аларды окууга тыюу салынган.

1951-ж. партия менен Совет өкмөтүнүн башкы жетекчилигинин көрсөтмөсү менен элдердин улуттук эпосторуна сынга алына баштаган. Кыргыз элинин руханий турмушунун туу чокусу болгон «Манас» эпосуна да «элге каршы багытталган, динчил, эзүүчүлөрдүн кызыкчылыгын көздөгөн, согушту жактаган» чыгарма катары тыюу салынат. Бирок кыргыз интеллигенциясы өздөрүнүн эпосу жөнүндөгү бул чечимге макул болгон эмес. Бас-

«Фронттон кат». Г. Айтиев.

М. Ауэзов

К. Маликов.

Т. Сыдыкбеков.

ма сөз бетиндеги көп айларга созулган талаш-тартыштардан кийин, 1952-ж. июнь айында Фрунзе шаарында «Манас» эпосунун элдүүлүгү» деген темада илимий конференция өткөрүлүп, «Манас» эпосу репрессиядан куткарылган. Эпосту коргоодо **М. Ауэзов**, А. Токомбаев, Т. Үмөталиев, **К. Маликов**, **Т. Сыдыкбеков**, А. Бернштам, М. Богданова, Б. Юнусалиев, Б. Керимжанова ж. б. чоң эмгек сиңиришкен.

Согуштан кийинки жылдарда элге билим берүү ишинде алгылыктуу бир катар иштер жасалган. 1947-ж. баштап жети жылдык билим берүү жалпыга милдеттүү болуп калган. Согуш мезгилинде чыкпай калган окуу китептери кайрадан чыга баштаган. Кыргыз тилинде окуу китептерин чыгаруу колго алынган. 1950-ж. мектеп окуучулары үчүн 89 аталыштагы окуу китеби чыгарылган. Бул мезгилде атайын орто жана жогорку билим берүү жакшырган. Кыргыз кыз-келиндер педагогикалык окуу жайы ачылып, аны 1948-ж. 5 адис бүтүрүп чыккан. Пржевальск, Ош, Жалал-Абад эки жылдык мугалимдер институттары, индустриялык, зооветеринариялык тамак-аш техникумдары, көркөм сүрөт окуу жайы, республикалык маданий-агартуу, жана музыкалык-хореографиялык окуу жайлары да алгачкы адистерин чыгара баштаган.

СССРдин Илимдер академиясынын Кыргыз филиалында 500 илимдин кызматкерлери, анын ичинен 13 илимдин докторлору жана 83 илимдин кандидаттары үзүрлүү эмгектенишкен.

Кыргызстандын жогорку окуу жайларында жана илимизилдөө институттарында 46 профессор, илимдин докторлору, 350 доценттер, илимдин кандидаттары эмгектенген. Алардын 60ы кыргыздар болгон. 1950-ж. республикада медициналык, айыл чарба, 4 педагогикалык институт, 29 атайын орто окуу жайы иштеп, аларда 19,2 миң студент билим алган.

Совет бийлиги орногондон баштап эле өлкөдө башталгыч жана толук эмес орто билим берүү акысыз жүргүзүлгөн. 1956-ж.

баштап мектептин жогорку класстарында, атайын орто билим берүү системасында жана жогорку окуу жайларында окугандыгы үчүн акы төлөө жоюлган. 1958-ж. толук эмес орто билим берүү баскычы жетинчи класстан сегизинчи класска көтөрүлгөн. Бул совет бийлигинин билим берүү тармагындагы чоң жетишкендиги катары бааланган.

Басма сөз иши жолго коюлуп, Кыргызстанда 5 республикалык, 10 областтык, 70 райондук жана шаардык гезиттер 160 миң нуска менен чыгарылган. Булардан тышкары *«Коммунист»*, *«Агитатордун жана пропагандисттин блокноту»* журналдары кыргыз жана орус тилдеринде чыгып турган.

Кыргыз адабияты өнүгүп, Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романы СССРдин Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. К. Баялиновдун, К. Жантөшевдин, Т. Үмөталиевдин, А. Осмоновдун чыгармалары элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон. Согуштан кийинки мезгилде кыргыз музыкасы, драмасы, көркөм сүрөт өнөрү да жаңы бийиктиктерге көтөрүлгөн.

50-жж. жана 60-жж. башында республиканын маданияты жаңы баскычка өскөн. Бул жылдары Кыргызстандын көркөм адабияты Ч. Айтматов, У. Абдукаимов, С. Эралиев, К. Каимов, М. Абылкасымова, М. Буларкиева сыяктуу таланттуу акын, жазуучулар менен толукталган. 1963-ж. Ч. Айтматов «Тоолор жана талаалар повесттери» аттуу жыйнагы үчүн Лениндик сыйлыкка татыктуу болгон.

Кыргызстандын көркөм өнөрүнүн ишмерлери өздөрүнүн жетишкендиктерин 1958-ж. Москва шаарында өткөн Кыргыз искусствосу менен адабиятынын экинчи он күндүгүндө ийгиликтүү далилдешкен. Республиканын алты артисти – С. Кийизбаева, **Б. Бейшеналиева, М. Рыскулов, Б. Кыдыкеева**, А. Мырзабаев, Д. **Күйүкова** СССРдин эл артист наамына ээ болушкан.

Б. Бейшеналиева.

М. Рыскулов.

Б. Кыдыкеева.

Искусствонун 300 өкүлү орден, медалдар менен сыйланышкан. Алардын 9у Ленин орденин алган.

Д. Күйүкова.

Ушул мезгилде билим берүү тармагында да кыйла жетишкендиктер камсыз болгон. 1953–1954-окуу жылынан баштап республиканын шаарларында милдеттүү орто билим берүү киргизиле баштаган. Бирок 1955-ж. республикада 20 минден ашуун бала мектептеги окууга тартылбай калган. 1958-ж. баштап жети жылдык билим берүүнүн ордуна милдеттүү сегиз жылдык билим берүү киргизилген. Орто мектептерде окутуу мөөнөтү 11 жылга созулган.

1960–1961-окуу жылында республикада 1763 күндүзгү жалпы билим берүүчү мектептер иштеп, аларда 397,5 миң окуучу билим алган. Бирок, мектептерде иштеген 22 миң мугалимдин 33,1 проценти гана жогорку билимдүү болушкан. Калган мугалимдерди атайын орто билимдүүлөр же жөн гана мектепти бүтүргөндөр түзгөн. Бул мектептерде өтүлгөн сабактардын сапатына тескери таасир тийгизген.

50-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин алдындагы кесипчилик-техникалык билим берүүнүн башкы башкармасы тарабынан активдүү иштер жүргүзүлгөн. 60-жж. баштап 8 жылдык билимдин негизинде шаардык жана айылдык кесиптик-техникалык окуу жайлары түзүлүп, 8700 адис даярдала баштаган.

50-жж. чейин республика үчүн жогорку билимдүү адистер негизинен өлкөнүн борбордук шаарларынан даярдалып келген. Эми жогорку квалификациядагы адистер көп тармактар боюнча республиканын өзүндө даярдала баштайт. 1951-ж. Кыргыз мамлекеттик университетинин ачылышы тоолуу крайыбыздагы маанилүү окуя болгон. 1954-ж. анын геологиялык жана техникалык факультеттеринин базасында Фрунзе политехникалык институту ачылган.

И. Ахунбаев.

1951-ж. Ош, 1952-ж. Кыргыз кыз-келиндер институту, 1953-ж. Пржевальск педагогикалык институту ачылып, республикада педагогикалык кадрларды 4 жылдык мөөнөт менен даярдоо иши жолго коюлган. 1955-ж. Кыргыз

Б. Жамгырчинов.

Б. Юнусалиев.

дене тарбия институту ачылган. Жогорку окуу жайлары менен катар эле атайын орто окуу жайларынын тармактары кеңейген. 1954-ж. Фрунзеде жеңил өнөр жай, советтик соода, 1956-ж. Нарында айыл чарба, 1957-ж. автожол техникумдары ачылган. 1960/61-окуу жылында Кыргызстандын 8 жогорку жана 27 атайын орто окуу жайында 22,2 мин студент окуган.

1954-ж. СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын базасында Кыргыз ССРинин Илимдер академиясы ачылган. Анын биринчи Президенти болуп **Иса Ахунбаев** шайланган. Академиянын биринчи курамына окумуштуулар – **Б. Жамгырчинов**, И. Ахунбаев, И. Батманов, К. Юдахин, **Б. Юнусалиев**, жазуучулардан А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков ж. б. 27 адам кирген. Академияга 203 илимий кызматкер иштеген 10 илимий мекеме караган. Анда илимдин 12 доктору жана 83 кандидаты эмгектенишкен. Республиканын өз алдынча Илимдер академиясынын ачылышы республикада илимизилдөө ишинин өнүгүшүн тездеткен.

СУРООЛОР:

1. Улуу Ата Мекендик согуш маданиятка кандай таасир эткен?
2. Илимдин өнүгүшүндөгү жаңылыктар кайсылар болгон?
3. Адабият менен искусство фронтко кандайча кызмат кылган?
4. Улуу Ата Мекендик согуш темасына арналган кандай чыгармаларды билесиңер?
5. Билим берүү, жогорку квалификациядагы адистерди даярдоо иши кандай жүргөн?
6. Алгачкы жогорку окуу жайлары, илимий мекемелер жөнүндө айтып бергиле.

§ 25. МАДАНИЯТ ӨНҮГҮҮ ЖОЛУНДА (1964–1990-жж.)

Билим берүү жана илим

Калктын билим деңгээлин көтөрүүдө жалпы билим берүүчү мектептердин ролун жакшы түшүнгөн партиялык-мамлекеттик жетекчилик сегизинчи беш жылдыкта (1966–1970-жж.) жалпыга милдеттүү орто билимге өтүүнү, ал эми тогузунчу беш жылдыкта (1971–1975-жж.) бул ишти толук аяктоо милдетин койгон. Кыргызстанда бул милдетти аткаруу үчүн биринчи кезекте жалпы билим берүүчү мектептердин материалдык-техникалык базасын чындоого көңүл бурулган. 1966–1985-жж. республикада 756 мин орундуу 859 мектеп курулган.

1985/86-окуу жылында Кыргызстандагы жалпы билим берүүчү 1654 мектептин 1375и, же 83 проценти айыл-кыштактарда жайгашкан. Бирок айыл жеринде жайгашкан орто мектептердин теңи канааттандырарлык эмес деңгээлде болгон. Эскилиги жеткен имараттагы 300 орто мектептерде сабак өтүү, а түгүл опурталдуу да болгон. Мектептердин 66 процентинде суу түтүктөр орнотулбаган, 76 процентинде кир суу агып кете турган түтүктөр болгон эмес.

Мектептерди курууну пландоо ишинде да кемчиликтер кеткен. Оноюна карап курулуш мекемелери мектептерди өздөрүнө ыңгайлуу, шаар жеринде, Чүй, Талас өрөөндөрүндө, областтык, райондук борборлордо же аларга жакын жерлерге курууга аракеттенишкен. Ал эми мектеп имараттарына өтө муктаж алыскы айыл-кыштактарда талапка ылайык мектептер курулбаган бойдон кала берген.

Республикадагы жалпы билим берүүчү мектептердин ишин жакшыртууда чечүүчү роль анда эмгектенген мугалимдерге байланыштуу болгон. 1984–1985-окуу жылында Кыргызстандын мектептеринде 58 миң мугалимдер жана тарбиячылар эмгектенишкен. Алардын 41 миңи айылдык мектептерде иштешкен. 1965–1985-жж. шаардык мектептерде жогорку билимдүү мугалимдердин саны 21 процентке, ал эми айылдык мектептерде 30 процентке жогорулаган. 1966–1967-жж. республиканын мектептери жаңы окуу пландарына жана программаларына өткөрүлгөн. 1984-ж. СССРде толук эмес орто билим берүү системасы сегизинчи класстан тогузунчу класска көтөрүлгөн. 1980-ж. окуучуларды окуу китептери менен камсыз кылуу иши толук аяктаган.

Республикада 1965–1985-жж. жалпыга милдеттүү 10 жылдык орто билимге өтүүнү аяктоо ишинде бир топ ийгиликтер болгон. Бирок, тилекке каршы мектеп ишинде жетишкендиктер менен катар окуучуларга билим берүү жана тарбиялоо ишинде кемчиликтер да орун алып, алар мүнөздүү көрүнүшкө да айланган. Окуучуларга билим берүү жана аларды тарбиялоодо формалдуулукка, алардын билимин баалоодо кайдыгерликке кеңири жол берилген. Айрым мугалимдер өз иштерин чыгармачылык менен аткарбастан, эптеп сабак өткөрүп, кемчиликтерин окуучуларга жалган жакшы бааларды коюу менен жымсалдоого өтүшкөн. Натыйжада орто мектепти бүтүргөн жаштардын көбү жогорку жана атайын орто окуу жайларында билимин өркүндөтө алган эмес. Мисалы,

1977-ж. республиканын жогорку окуу жайларына өтүүнү каалаган 23 миң абитуриенттин 7,6 миңи, же 33,1 проценти гана экзамендерди ийгиликтүү тапшырган. 1985-ж. болсо, 19,1 миң абитуриенттин 8,2 миңи же 43 проценти жогорку окуу жайларына өтүшкөн. Бул жылдары абитуриенттердин теңинен көбү экзамендерден «эки» алышкан. Ал эми алардын аттестаттарында жалаң «төрт», «беш» деген баалар коюлган.

Бул мезгилде жалпы билим берүүчү мектептерде окуучуларга өндүрүштүн негиздери боюнча билим берүү, массалык кесип ээлерин даярдоо ишине да чоң көңүл бурулган. Республиканын мектептеринде окуу-өндүрүштүк комбинаттар түзүлүп, андан окуучулар ширетүүчү, механик-электрик, тракторист, машина айдоочу, курулушчу, тигүүчү өндүү 30дан ашык массалык кесип ээлери болуп чыгышкан.

1966-ж. майда Кыргыз ССР Министрлер Советинин алдындагы Кесиптик-техникалык билим берүү боюнча башкы башкармасы Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин мамлекеттик комитетине айланган. Бул комитеттин аракетинин натыйжасында республикада жаштарга кесиптик-техникалык билим берүү иши бир кыйла жакшырган. Республиканын экономикасынын негизин түзгөн айыл чарбасы үчүн адистерди даярдоого өзгөчө көңүл бурулган. 1965-ж. республикада 17 айылдык кесиптик-техникалык окуу жайлары болуп, аларда 5,2 миң окуучу билим алган. 1990-ж. мындай окуу жайлардын саны 118ге жетип, аларда 56 адистик боюнча 57 миң окуучу окуган. Эмнегедир кесиптик-техникалык окуу жайлары орто мектептерде начар окуган уландар менен кыздардын адистик алуучу окуу жайы катары каралган. Натыйжада, бул окуу жайларынын аброю төмөндөп, аны бүтүргөн адистердин баркы кете баштаган.

Бул жылдары жогорку жана атайын билим берүү иши да өркүндөтүлгөн. 1965–1968-жж. Фрунзедеги политехникалык, медициналык, айыл чарба, дене тарбия, Пржевальскидеги педагогикалык институттардын жаңы окуу имараттары курулган. 1967-ж. Б. Бейшеналиева атындагы Кыргыз мамлекеттик искусство институту ачылып, республикада музыкалык билим берүүчү борборго айланган. Фрунзеде музыкалык-педагогикалык, Пржевальск, Ош, Нарын педагогикалык окуу жайлары, курулуш, соода, автожол техникумдары адистерди даярдап чыгара баштаган.

Жогорку квалификациядагы адистерди даярдоодогу салымы үчүн Кыргыз Мамлекеттик университети 1973-ж. Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйланган. Буга чейин университет 40 миң адис даярдаган. 1990-ж. анын 13 факультетинде 13 миң студент 23 адистик боюнча билим алган. Университеттин 76 кафедрасында 950 окутуучу эмгектенген. Алардын ичинде илимдин 39 докторлору менен профессорлор, илимдин 320 кандидаттары, доценттер болгон. Айыл чарбасы үчүн адистерди даярдоодо Кыргыз айыл чарба институту чоң салым кошкон. Бул институт 1983-ж. «Ардак Белгиси» орденине татыктуу болгон. Жарым кылымда институт 15,3 миң адис даярдаган. Институтта 350 окутуучу, анын ичинен илимдин 10 докторлору менен профессорлор, илимдин 137 кандидат эмгектенген.

Фрунзе политехникалык институту инженердик кадрларды даярдоонун ири борборуна айланган. Анда эмгектенген 962 окутуучу 11,2 миң студентти 12 адистик кесипке даярдаган. Республика үчүн педагогикалык адистерди даярдоодо Кыргыз кыз-келиндер, Ош мамлекеттик педагогикалык, Пржевальск педагогикалык, Фрунзедеги орус тил жана адабият институттары барандуу салым кошушкан. 1985-ж. республикада 10 жогорку окуу жайы жана 45 атайын окуу жайы иштеген. Аларда 109,1 миң студент билим алган. Жогорку окуу жайларын орто эсеп менен жылына 9,5 миң, атайын орто окуу жайларын 13,6 миң адистер бүтүрүп турган.

1989/90-окуу жылында Кыргызстанда 9 жогорку, 48 атайын орто окуу жайлары иштеп, аларда 205 миң студент билим алган, булардын 94,6 миңи жогорку окуу жайларынын студенттери болушкан. 80-жж. республиканын жогорку окуу жайлары орто эсеп менен жылына 10 миңден, атайын орто окуу жайлары 14 миңден адистерди чыгарып турган. 1989-ж. Кыргызстандын эл чарбасында 180 миң жогорку жана атайын орто билимдүү адистер эмгектенген, бул 1960-ж. салыштырганда 5,4 эсеге көптүк кылган.

1964–1990-жж. илимдин ролу жана мааниси көтөрүлгөн. Илимдин техникалык, физика-математикалык, тоо-кен, химия, биология, коом таануу тармактары өнүккөн. Окумуштуулардын изилдөөлөрү республиканын жаратылыш жана коомдук ресурстарын эл чарбасына көбүрөөк тартууга, алардын натыйжалуулугун көтөрүүгө багытталган. 1975-ж. илим-изилдөөдөгү жана илим кадрларын даярдоодо жетишкендиктери үчүн Кыргыз ССР Илимдер Академиясы Эл достугу ордени менен сыйланган. 1979-ж. 20-декабрда академиянын 25 жылдыгы белгиленген. Кыргызстан Компартиясынын биринчи секретары Т. Усубалиевдин жана Академиянын президенти М. Иманалиевдин доклад-дарында Илимдер академиясынын чейрек кылымда жасаган иштери, илим изилдөөнүн келечектеги милдеттери көрсөтүлгөн. Бул мезгилде илимдер академиясында 17 илимий мекемени бириктирген үч бөлүм иштеген. Аларда 1,2 миң окумуштуу эмгектенген. Алардын 26сы академик, 32си корреспондент мүчө, 75и илимдин доктору жана 512 илимдин кандидаттары болгон.

1971–1975-жж. академиянын окумуштуулары республиканын жана СССРдин эл чарбасына 1305 млн сомдук пайда келтирген 60 илимий ачылыш жасашкан. 1976–1980-жж. окумуштуулар кендерди, сейрек жана түстүү металлдарды иштетүү, аскаларды тешүүчү, өндүрүштү жана сугат тармактарын автоматташтыруу боюнча бир катар практикалык сунуштарды киргизишкен. Айыл чарбасында малдын продуктуулугун, дыйканчылыктын түшүмдүүлүгүн арттыруу багытында бир далай натыйжалуу изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Академия СССРдин, Кыргыз ССРинин эл чарба жетишкендиктеринин көргөзмөсүнүн 52 медалын, 180 дипломун алган. Эки окумуштуу СССРдин мамлекеттик, 40 окумуштуу Кыргыз ССРинин мамлекеттик сыйлыктарына татыктуу болушкан. Бирок Илимдер академиясында адистерди даярдоо жана натыйжалуу иштетүү багытында көп кемчиликтер орун алган. 1976–1980-жж. эле академиядан 2 минден ашык адам бошонуп кеткен. Аспирантурага илимге жөндөмү жок талапкерлер кабыл алынган учурлар көбөйгөн. Натыйжада 1976–1980-жж. аспирантураны бүтүргөн 230 адамдын жетөө гана өз убагында диссертацияларын коргошкон, 37си иштерин коргоого даярдаган.

1985-ж. Кыргызстандын жалпы илимий-педагогикалык адистери 9,1 минден ашкан. Бирок республикадагы илимий адистердин саны сырттан чакырылган окумуштуулардын эсебинен көбөйгөн. Жергиликтүү адистерди өстүрүү көп учурда көмүскөдө кала берген.

80-жж. жогорку окуу жайларындагы илим-изилдөө иштеринин жогорулашы байкалган. 1987-ж. республиканын жогорку окуу жайлары бүткүл союздук жана республикалык 19 комплекстүү илимий-техникалык программаларды изилдөөгө катышкан. 1988-ж. бул программаны жүзөгө ашыруу ишине республиканын 10 жогорку окуу жайында эмгектенишкен илимдин 166 доктору жана 1732 кандидаттары катышышкан. Жогорку окуу жайлары 6 млн сомдук чарбалык келишимдерди аткаруунун үстүндө эмгектенишкен.

80-жж. аягында республиканын жогорку окуу жайларында окуу процессин өндүрүш менен байланыштыруу ишине өзгөчө көңүл бурулган. Бул максатта жер-жерлердеги өндүрүштүк бирикмелерде жогорку окуу жайларынын филиалдары, окуу өндүрүштүк-илимий борборлору ачыла баштаган. Мисалы, Бишкек политехникалык институту 1988-ж. өнөр жай ишканаларында 9 филиалын ачкан. Мындай көрүнүш көпчүлүк жогорку окуу жайларына мүнөздүү болуп калган.

Академиялык илим-изилдөө иштерин жакшыртуу үчүн жүргүзүлгөн аракеттердин натыйжасы азайган. Анткени бул максатка республикалык улуттук кирешенин 0,4 проценттен азыраагы гана жумшалган. Бул союздук көрсөткүчтөн 10 эсеге аздык кылган. 1989-ж. Кыргызстандын Илимдер академиясынын президиуму илимий иштерди рынок шартына ылайыкташтыруу, илимий изилдөөнүн натыйжалуулугун көтөрүү боюнча 1995-ж. чейинки мезгилди камтыган концепцияны иштеп чыккан. 1989-ж. Кыргыз ССР Илимдер академиясында 3845 адам эмгектенип, алардын 1568и илимий кызматкер болушкан. Республикада 10,1 минден ашуун илимий кызматкерлер эмгектенген. Илим-изилдөө иштерине бөлүнгөн каражаттын аздыгынан бул тармактын натыйжалуулугу төмөндөп кеткен. Бир кезде илимий ачылыштары менен союздук масштабда даназаланып турган Кыргызстандын илими 80-жж. аягында кризиске учураган. Көп эмгек менен даярдалган илимий адистер башка республикаларга же коммерциялык багытка өтүп кетүүгө мажбур болушкан.

Адабият жана искусство

Республиканын адабият жана искусство тармагында эмгектенген интеллигенциясы Кыргызстандын руханий деңгээлин көтөрүү багытында эмгектенген. 60-жж. ортосунан Кыргызстан Жазуучуларынын союзуна көптөгөн көркөм сөз чеберлери мүчө болушкан. Алардын ичинен Э. Ибраев, М. Абылкасымова, М. Буларкиева, Ө. Даникеев, Т. Кожомбердиев, Б. Сарногоев, Ж. Мамытов ж. б. акындардын чыгармалары эл ичинде жогору бааланa баштаган.

Т. Абдумомунов.

1965-ж. Т. Сатылгановдун 100 жылдык юбилейине карата Кыргызстандын Токтогул Сатылганов атындагы мамлекеттик сыйлыгы белгиленген. Бул сыйлык алгачкы жолу «Таң алдында» романы үчүн А. Токомбаевге жана «Абийир кечирбейт», «Сүйүү жана үмүт» деген пьесалары үчүн **Т. Абдумомуновго** ыйгарылган.

Партиялык жетекчиликтин талабына ылайык бул жылдары республиканын адабияты менен искусствосу чарбалык жана маданий турмуштагы өзгөрүүлөрдү чагылдырууга, эмгекчилерди администрациялык-буйрукчул бийликке берилгендиктин духунда тарбиялоого багытталган. Көркөм сөз өнөрүнүн көпчүлүк өкүлдөрү өздөрүнүн чыгармачылыгын ошол кездеги дежур маселе болгон социалисттик патриотизм, СССР элдеринин достугу, партияга берилгендик темаларына арнашкан.

Ч. Айтматов.

Ш. Бейшеналиев.

1968-ж. Кыргыз ССРинин Эл жазуучусу, Эл акыны деген наамдар белгиленген. Бул наамдарга биринчи болуп **Ч. Айтматов,** К. Баялинов, К. Жантөшев, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев татыктуу болушкан. 1971–1975-жж. А. Токомбаевдин, К. Баялиновдун, Т. Сыдыкбековдун, Т. Үмөталиевдин, К. Маликовдун, Э. Ибраевдин чыгармаларынын жыйнактары жарыкка чыгарылган. Кыргыз адабиятынын баштоочуларынын бири А. Токомбаевге Социалисттик Эмгектин Баатыры наамы берилген. Чыгармачылыктарындагы жетишкендиктер үчүн А. Токтомушев менен С. Эралиевге Кыргызстандын эл акындары деген наам ыйгарылган. Я. Шиваза, Т. Абдымомунов, **Ш. Бейшеналиев,** Н. Байтемиров, К. Каимов, С. Сасыкбаев, Н. Удалов искусствонун эмгек сиңирген ишмери, маданиятка эмгек сиңирген кызматкер деген ардак наамдарга татыктуу болушкан. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» аттуу тарыхый романы окурмандардын купулуна толгон.

Бул жылдары бөлөк элдердин адабиятын кыргыз тилине которуу ишине да чоң көңүл бурулган. Кыргыз окурмандары дүйнө элдеринин, советтик жазуучулардын чыгармачылыктары менен кеңири таанышууга мүмкүндүк алышкан. 1984-ж. карата кыргыз жазуучуларынын 470 китеби СССР жана дүйнө элдеринин тилдерине которулган. Кыргызстан Жазуучулар союзунун катары 1966-ж. 115 адамдан, 1981-ж. 170, ал эми 1985-ж. 254 адамга көбөйгөн.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы өзүнүн апогейине ушул мезгилде көтөрүлгөн. Анын китептери 8 млн нуска менен дүйнө элдеринин 50дөн ашык тилдерине которулган. Ал эки жолу: 1968-ж. «Жаныбарым Гүлсары», 1983-ж. «Кылым карыткан бир күн» аттуу чыгармалары үчүн СССРдин Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. 1978-ж. Социалисттик Эмгектин Баатыры наамы ыйгарылган.

80-жж. кыргыз адабияты дагы жаңы бийиктикке көтөрүлүп, калктын купулуна толгон Т. Сыдыкбековдун «Замандаштар», Ш. Бейшеналиевдин «Болот калем», С. Өмүрбаевдин «Өзгөргөн өрөөн», А. Сальниковдун «Кызыл жалын», **Э. Ибраевдин** «Белес», «Мөмөлүү дарак» ж. б. чыгармалар жарык көргөн. Т. Үмөталиев, Н. Байтемиров, Ш. Бейшеналиев, М. Абылкасымова, Ж. Мамытов ж. б. Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктарына татыктуу болушкан.

Э. Ибраев.

Ж. Садыков.

1987-ж. Ч. Айтматовдун «Кыямат» романы Кыргызстанда жарыяланып, республиканын коомчулугу тарабынан жогору бааланган. Буга чейин, 1986-ж. эле бул роман орус тилинде «Новый мир» журналына басылып, дүйнө элдерине белгилүү болуп калган.

1987-ж. Кыргызстандын жазуучуларынын ичинде 2 Социалисттик Эмгектин Баатыры, Лениндик сыйлыктын 1 лауреаты, 4 СССРдин мамлекеттик сыйлыгынын ээси, Токтогул Сатылганов атындагы сыйлыктын 10 лауреаты, 10 кыргыз эл жазуучулары жана акындары, Кыргыз ССР Илимдер академиясынын 6 анык жана корреспондент мүчөсү, СССР Жазуучулар союзунун 21 мүчөлөрү болгон. Бул кыргыз адабияты үчүн чоң жетишкендик эле.

Бул мезгилде республикада адабий сын багытындагы изилдөөлөр да өнүккөн. Сынчылар К. Асаналиев, Б. Маленов, К. Артыкбаев, К. Бобулов, Е. Озмитель, А. Садыков, Ж. Таштемиров ж. б. өздөрүнүн изилдөөлөрү менен кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө чоң салым кошушкан. Кыргыз адабиятчыларынын катары К. Акматов, Г. Момунова, С. Акматбекова, А. Рыскулов, Э. Эрматов, Ч. Айдаров өндүү таланттар, А. Эркебаев, К. Эдилбаев, С. Байгазиев сыяктуу адабий сынчылар менен толукталган. Драма жаатында Т. Абдумомунов, Б. Жакиев, М. Байжиев, **Ж. Садыков,** М. Тойбаев, Б. Өмүралиев ж. б. драматургдар ийгиликтерге жетишкен.

1960–1980-жж. искусство жанрында эмгектенген кызматкерлер да активдүүлүктү көрсөтүшкөн. 1966-ж. Кыргыз драматургдарынын пьесалары СССРдин 50дөн ашык театрларында коюлган. Бул кезде болгону 3 кишинин – М. Абдраевдин, А. Жаныбековдун жана Т. Эрматовдун композитордук билими болгон. 1966-ж. Кыргызстан Композиторлор союзуна 9 адам мүчө болуп, 1970-ж. 11ге жеткен. 1966-ж. баштап «Ала-Тоо жазы» фестивалы өткөрүлө баштап, ал кыргыз искусствосунун өсүшүнө түрткү болгон.

50-жж. ортосунда эле өзүнүн чыгармачыл жолун баштаган кыргыз кино искусствосу 60–80-жж. дүйнө элдерине таанымал

Т. Океев.

С. Чокморов.

Б. Бейшеналиев.

«Эрте жаздагы турналар», «Аптап», «Караш ашуусунда атылган ок», «Мен – Тянь-Шань», «Биздин балалыктын асманы», «Ысык-Көлдүн кызгалдактары», «Көк Серек», «Кызыл алма», «Ак кеме», «Улан», «Карышкыр үңкүрү» ж. б. көркөм тасмаларды жараткан. Аталган фильмдердин көпчүлүгү СССРде жана чет мамлекеттерде өткөрүлгөн абройлуу кинофестивалдарда жогору бааланган.

Кыргыз кино искусствосун өнүктүрүүдө таланттуу режиссерлор **Т. Океев**, Б. Шамшиев, Г. Базаров, Д. Садырбаев, атактуу артисттер **С. Чокморов**, М. Рыскулов, С. Жумадылов, Б. Кыдыкеева, Д. Күйүкова, **Б. Бейшеналиев, Т. Турсунбаева, С. Күмүшалиева** ж. б. өздөрүнүн зор салымдарын кошушкан.

80-жж. Кыргызстанда 8 адистештирилген театр, анын ичинен бир опера жана балет театры, 6 драмалык жана музыкалык театрлар, республикалык куурчак театры иштеген. Кыргызстандын таланттуу театр ишмерлери республиканын элине дүйнөгө таанымал В. Шекспирдин «Отелло», «Юлий Цезарь», «Гамлет», «Он экинчи түн», Н. Гоголдун «Текшерүүчү», В. Вишневскийдин «Оптимисттик трагедия» өңдүү спектаклдерин көрсөтүшкөн.

С. Күмүшалиева, Т. Турсунбаева.

Ч. Айтматовдун эмгектери боюнча коюлган «Бетме-бет», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Фудзиамадагы кадыр түн», Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетей», «Сейтек», «Айкөл Манас», М. Тойбаевдин «Жаңы келин», «Алгачкы таймаш», Б. Өмүралиевдин «Унутулгус күндөр», Б. Жакиевдин «Атанын тагдыры», Т. Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт», К. Маликовдун «Осмонкул» өңдүү кыргыз элинин турмушун, тарыхын, каада-салттарын чагылдырган пьесалары көрүүчүлөргө тартууланып турган.

70–80-жж. эле Кыргыз драматургиясынын пьесалары СССРдин 100гө жакын театрларынын сахналарында коюлган. 1960-ж. негизделген Кыргызстан театр ишмерлеринин коомунун 1983-ж. 600дөн ашык мүчөсү болгон. Профессионал театрлардан тышкары республикада 21 элдик театр, 5 минден ашуун өздүк көркөм чыгармачылыктын жамааттары калктын руханий таланттарын канаттандырууда чоң эмгек жасашкан.

Мисалы, чыгармачыл жолун 1970-ж. Нарын областынын Жумгал районунда баштаган «Бекбекей» ыр-бий ансамбли 70-жж. эле республиканын эмгекчилерине 600дөн ашуун концерт берген. Бүткүл союздук өздүк көркөм чыгармачылыгынын фестивалына үч жолу катышып, үчөөндө тең биринчи орунду жеңип алган. Ансамбль Москвада, Батыш Берлинде өнөрүн көрсөткөн. Кочкор районунун «Шаттык» ыр-бий ансамбли Югославияда, Ош областынын Өзгөн районунун өздүк көркөм чыгармачыл коллективи Сирия менен Иорданияда концерт коюшкан.

80-жж. элдик чеберлердин жана уздардын республикалык кароо-конкурстарынын өткөрүлө башташы менен Кыргыз элинин унутулуп бара жаткан колдонмо искусство өнөрүн кайрадан жандандыруу иштери башталган. 1984-ж. сентябрда Кыргызстандын түзүлгөндүгүнүн 50 жылдыгына карата Фрунзедеги Эл чарбасынын жетишкендиктеринин көргөзмөсүндө элдик чеберлердин жана уздардын республикалык кароо конкурсу өткөрүлгөн. Бул кароого республиканын бардык райондору катышып өздөрүнүн элдик чеберлеринин эмгектерин көрсөтүшкөн.

К. Молдобасанов.

70–80-жж. Кыргызстандын композиторлору ар түрдүү жанрдагы чыгармаларды жаратышкан. А. Жумакматов, **К. Молдобасанов**, Н. Давлесов, М. Абдраев, А. Жаныбеков, К. Артыков, А. Аманбаев, А. Тулеев, Т. Эрматов, Ж. Каниметов ж. б. композиторлор опералаларга, балеттерге, театрларда коюлган спектаклдерге, кинофильмдерге музыкаларды жазышкан. Бул мезгилде Кыргызстандын композиторлор союзу Ж. Малдыбаева, С. Осмонов, Т. Саламатов, А. Жээнбаев, М. Бегалиев, Д. Назарматов өңдүү таланттуу композиторлор менен толукталган. 1984-жылы М. Бегалиев

жаш композиторлордун Бүткүл союздук кароосунда биринчи орунду женип алган. 1991-ж. ал Советтик композиторлордун ичинен биринчи болуп ЮНЕСКОнун сыйлык-стипендиясына татыктуу болгон. 1987-ж. Фрунзеде музыкант-аткаруучулардын VI республикалык конкурсу болуп, 30 музыкант анын лауреаттары болушкан. 1987-ж. Кыргызстандын Композиторлор союзу 34 адамдан турган. Ушул жылдын апрель айында бул союздун VIII съезди болуп, анда республиканын музыкалык турмушунун маселелерин талкуулаган. Мында акыркы он жылда Кыргыз композиторлору тарабынан 5 опера жана 4 балет жаралгандыгы белгиленген. Кыргыз композиторлору 80-жж. аягына чейин баардыгы болуп 41 опера, 16 балет жаратышкан.

Таланттуу опера ырчылары Б. Миңжылкыев, К. Сартбаева, Х. Мухтаров, Т. Сейталиев, М. Темирбеков, Э. Касымов, бийчилер А. Токомбаева, Р. Чокоева, У. Сарбагышев, Ч. Базарбаев, Э. Мойдунов, А. Исраилов, А. Баетова, Б. Арунов ж. б. кыргыз театрынын ажарын ачышкан. Булардын ичинен кыргыздын атактуу ырчысы **Болот Миңжылкыев** Ташкент консерваториясын бүтүргөн, кийин Италиянын Милан шаарындагы даназалуу Ла Скала театрында үч жыл стажировкадан өткөн. Ал дүйнөнүн опера жылдыздарынын деңгээлине чейин көтөрүлүп, көптөгөн мамлекеттердин театрларында эң мыкты бас ырчы катары кенири таанылган. Кыргызстандын музыкасынын өнүгүшүнө оркестрдин атактуу дирижёрлору, А. Жумакматовдун, Н. Давлесовдун, К. Молдобасановдун, Э. Жумабаевдин, С. Жумалиевдин ж. б. эмгектери баа жеткис.

Кыргызстандын бий искусствосунун өнүгүшүнө белгилүү балетмейстер **Мелис Асылбашев** көрүнүктүү салым кошкон. Ал жетектеген «Ак Марал» мамлекеттик бий ансамбли кыргыз элинин фольклордук бийин дүйнөгө кенири тааныткан.

Элдик музыкабыздагы **төкмөчүлүк өнөрдү** өрчүтүүдө СССРдин эл артисти Э. Турсуналиев, Т. Тыныбеков, Т. Турдалиев, Кыр-

Б. Миңжылкыев.

Ч. Базарбаев.

М. Асылбашев.

гыз ССРинин эмгек сиңирген артисттери А. Айталиев, Т. Абдиев, З. Үсөнбаев ж. б. өзгөчө эмгек сиңиришти. Бул ырчылар жергебиздеги улуу өзгөрүштөрдү даназалап ырдоо менен элдик дастандарды, акындардын алым сабактарын, айтыштарын, терме насыяттарын да калктын калың катмарына көркөм чеберчиликте жеткиришкен. Кыргыз элинин комуз музыкасын өнүктүрүүдө С. Токтакунова, Ч. Исабаев, Т. Мураталиев, Б. Мадазимов, А. Жумабаев ж. б. чоң салым кошушту.

Кыргыз ырларынын өнүгүшүнө обончулар Ж. Шералиев, Р. Абдыкадыров, К. Тагаев, К. Досмамбетова, М. Рыскулбеков, А. Атабаев, Ү. Сыдыков, Ж. Кайыпов, Т. Казаков, С. Жумалиев, А. Керимбаев, К. Эралиева салым кошушкан. Булардын мекен, эмгек, сүйүү, тынчтык жөнүндөгү ырлары аткаруучулардын репертуарларын байытып, угуучуларды кубанткан.

80-жж. Кыргызстандын **кино өнөрү** өзүнүн мурдагы жылдарда жетишкен ийгиликтерин бекемдөөгө аракеттенген. 1986-ж. Т. Океевдин «Ак илбирстин тукуму», А. Сүйүндүковдун «Жолдор кесилишкенде», 1987-ж. Г. Базаровдун «Бойго жеткендер үчүн баш пааналама» аттуу фильмдери көрүүчүлөргө тартууланган. Кинематографисттер союзунун катары 1990-ж. 100 адамга жеткен. Бирок экономикалык кыйынчылыктарга байланыштуу кыргыз киночуларынын толук метраждуу көркөм фильмдерди жаратуу иши үзгүлтүккө учурап, майда тасмаларды тартуу менен алек болуп калган.

60–80-жж. республикада **көркөм сүрөт өнөрү** өскөн. 1966-ж. Кыргызстандын Сүрөтчүлөр союзу уюшулуп, ага 51 сүрөтчү мүчө болгон. 1981-ж. алардын саны – 100гө жеткен. Алардын башында турган атактуу сүрөтчүлөр С. Чуйковдун «Түбөлүктүүлүккө жанашуу», Г. Айтиевдин «Талаадагы тандыр», «Эски кыштак», «Кызыл булуттар» аттуу чыгармалары кыргыз искусствосунун классикасы болуп калган. Республикада сүрөт өнөрүнүн өнүгүшүнө бул мезгилде А. Игнатьева, Л. Ильина, А. Асранкулов, А. Бейшенова, К. Артыкбаев, С. Чокморов ж. б. салым кошушкан.

Кыргызстанда скульптура өнөрүнүн өнүгүшүнө Лениндик сыйлыктын лауреаты, Социалисттик Эмгектин Баатыры **Т. Садыков** салым кошкон. 1978-ж. анын «Революциянын каармандарына» аттуу монументи ачылган. Бул эмгеги үчүн ага 1980-ж. СССРдин Мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылган. 1984-ж. Кыргызстанда скульптура боюнча Бүткүл союздук I симпозиум өткөрүлгөн. Анын катышуучулары Фрунзе шаарындагы паркта ачык асман алдындагы скульптура музейин түзүшкөн. Фрунзеде 1985-ж. скульптура боюнча Эл ара-

Т. Садыков.

Каба уулу Кожомкул.

К. Осмоналиев жана Ө. Осмонов КМУнун тарых факультетинин 1976-ж. бүтүрүүчүлөрү.

лык симпозиум өткөрүлгөн. Бул иштер республикада искусствонун бул түрүнүн өнүгүшүнө өбөлгө болгон. Ушул жылы Улуу Ата мекендик согуштун 40 жылдыгына карата «Жеңиштин эстелиги» скульптуралык-архитектуралык комплекси ачылган.

Кыргызстанда **физкультура менен спорт** советтик доордо гана калыптанып өнүккөн. Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде эле **Каба уулу Кожомкул** балбан дүйнө балбандары менен күч сынашып, атак-даңкка ээ болгон. Толуп турган кезинде Кожомкулдун боюунун узундугу 2 *м* 36 *см* болуп, салмагы 164 *кг* жеткен. Ал салмагы 800 – 900 *кг* таштарды 100 *м* жерге чейин көтөрүп барган. Ал таштар Кожомкулдун Суусамырдагы үй-музейинин алдында сакталып, элди таң калтырып келет.

Кыргыз спортчулары 60-жж. дүйнөлүк деңгээлге көтөрүлүп, эл аралык мелдештерде байгелерге ээ боло баштаган. 1960-ж. С. Мурсалимов Олимпиадалык оюндарга катышып, ат оюндары боюнча ардактуу 5-орунду жеңип алган. 1978-ж. оор атлет **Каныбек Осмоналиев** дүйнөнүн чемпиону болгон. 1980-ж. Москвадагы Олимпиялык оюндарга Кыргызстандан К. Осмоналиев (оор атлетика), А. Абушахметов (фехтование), Т. Колпакова, С. Жуманазаров, М. Сысоева, К. Кулчунова (жеңил атлетика) катышкан. К.Осмоналиев, К. Кулчунова Олимпиадалык оюндардын чемпиондору болгон.

СУРООЛОР:

1. 60–80-жж. билим берүүнүн өнүгүшүнө мүнөздөмө бергиле.
2. Кыргызстанда илим-изилдөө иши кандайча өнүккөн?
3. Адабияттын өнүгүшүн эмнеден көрөбүз?
4. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жөнүндө айтып бергиле.
5. Искусство тармактары кандайча өнүккөн?
6. Кыргыз спортчулары жөнүндө эмнелерди билесинер?

II БӨЛҮМ

ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ

§ 26. СССРДИН ТАРАШЫ. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАРАЛЫШЫ

Президентти шайлоо

1990-ж. мартта СССР Эл депутаттарынын III съезди өлкөдө президенттик бийликти белгилеген. Мамлекетти башкаруунун бул формасынын киргизилиши улут аралык мамилелердин өзгөрүшү, плюрализмдин өнүгүшү, көп партиялуулуктун киргизилиши менен шартталган. Анын үстүнө, административдик-буйрукчул система жоюлуп, КПСС бийликтен четтетилгенден кийин, бийлик төмөнтөн жогору карай Советтерге берилген. Бирок Советтер финансылык, укуктук, саясий, уюштуруучулук ж. б. боюнча КПССтин функцияларына ээ болбогондуктан мамлекеттик бийликтин тармактарын координациялай алган эмес.

Президенттик бийлик өлкөдө өкмөттүн ишмердигин аныктаган жана анын ишин контролдогон. Мыйзам чыгаруучу жана сот бийликтеринин иштерин, эл чарбасын башкарууну, бюджеттик-финансылык системаны, эмгекке акы төлөө жана баалардын аныкталышын, мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөгөн. СССРде президенттик башкаруунун киргизилиши менен Казакстанда, Өзбекстанда ж. б. бир катар союздук республикаларда президенттик башкаруу киргизилген.

А. Акаев.

1990-жылы 27-октябрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында альтернативдүү негизде **Аскар Акаев** Кыргызстандын биринчи Президенти болуп шайланган.

А. Акаевге мурдагы бийликтен өтө оор мурас калган. Ошол жылы жай айындагы улуттар аралык кандуу кагылышуудан кийин, улуттук мамилелер өтө курч абалда турган.

Мамлекеттик эгемендүүлүк жөнүндөгү декларация

Союздук республикалар гана эмес, аз сандуу улуттар дагы көз карандысыздыкты талап кыла баштаган. 1990-ж. 15-декабрда Кыргыз ССРинин Жогорку Совети «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндөгү декларация» ка-

был алган. Анда республиканын ар түрдүү улуттарынан турган жарандары Кыргыз Республикасынын элин түзөт, Республикада жашаган бардык улуттардын улуттук маданиятын, тилин, каада-салттарын сактоого жана өнүктүрүүгө кам көрүлөт деп белгиленген. Мындан тышкары Декларацияда республикада менчик көп түрдүү болуп, алар тең укуктуулукка ээ болору жарыяланган.

Президенттик башкаруу киргизилгенден кийин, өзгөчө Кыргызстандын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндөгү талкуунун жүрүшүндө мамлекеттик бийликтин системасын кайра түзүү, аны чындоо, мамлекеттик бийликти мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлиги деген үч бутакка бөлүү жөнүндө көптөгөн сунуштар айтылган.

КПСС бийликтен кеткен соң, мамлекеттик бийликтин чыныгы ээси деп аталган Советтер жараксыздыгын көрсөткөн. Мамлекеттик бийликти чындоо эң зарыл талаптардан болуп калган. Муну жакшы түшүнгөн А. Акаев 1990-ж. декабрда республиканын Жогорку Советине «Мамлекеттик бийликтин системасын өзгөртүүнүн биринчи кезектеги чаралары жөнүндө» кайрылуу жөнөткөн. Ошондой эле «Кыргыз ССРинин областтарга бөлүнүшүн өркүндөтүү жөнүндө жана жаңы областтарды түзүү жөнүндөгү» республикалык мыйзамдарды парламенттин кароосуна сунуш кылган. Бул документтерге ылайык 1990-ж. 14-декабрда Чүй жана Жалал-Абад областтары түзүлүп, Нарын жана Талас областтары кайра калыбына келтирилген.

1991-ж. 22-январда Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин III сессиясында Кыргызстан Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө маселе каралып, ага ылайык «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө» мыйзам кабыл алынган. Ал боюнча биринчи жолу Президенттин, вице-президенттин кызматтары киргизилип, жергиликтүү бийлик органдарынын милдеттери, укуктук негиздери такталган. Бул боюнча жергиликтүү эл депутаттар советинин маңызы, мазмуну жана функциялары түп-тамырынан бери өзгөргөн.

Ушул мыйзамга ылайык Кыргыз Республикасынын биринчи өкмөтү – Министрлер кабинети түзүлгөн. Мурдагы Министрлер Советинен айырмаланып бул өкмөт Президентке баш ийип, өзүнүн ишмердигин анын жетекчилиги астында жүргүзгөн.

Жаңы мыйзамга ылайык Министрлер Советинин төрагасынын 8 орун басарынын ордуна 5 мамлекеттик катчынын кызматы киргизилген. Бөлүмдөр, ашыкча кызматкерлер кыскартылган. 1991-ж. 22-январда Жогорку Советинин III сессиясында эгемендүү республиканын биринчи Премьер-министрлигине **Насирдин Исанов** бекитилген, мамлекеттик катчылыкка: Т. Койчуев, А. Иордан, Э. Дүйшеев, Я. Фишер, А. Муралиев, жаңы кабинеттин министрлери жана мамлекеттик комитеттердин төрагалыгына кандидаттар бекитилген.

Н. Исанов.

СССР Эл депутаттарынын IV съездинин чечими боюнча жана СССР Жогорку Советинин 1991-ж. 16-январдагы токтомуна ылайык тең укуктуу эгемендүү республикалардын жаңыланган федерациясы катары СССРди сактоо маселеси жалпы элдик добушка (референдум) коюлган. Референдум 1991-ж. 17-мартта өткөрүлүп, Союзду сактоого далалат кылган күчтөр менен аны бузууга аракеттенгендердин күрөшүнүн шартында жүргүзүлгөн. Көпчүлүк жерлерде конституциялык эрежелер бузулган.

1991-ж. 21-мартта СССРдеги референдумдун жыйынтыктары боюнча СССРдин Жогорку Совети токтом кабыл алган. Анда референдумга өлкө боюнча 147 млн адам катышканы, Союзду сактоо үчүн 112 млн адам, т. а. катышкандардын 76 проценти добуш бергендиги белгиленген.

Референдумдун жыйынтыгында 9 союздук республика РСФСР, Украина, Белоруссия, Өзбекстан, Казакстан, Азербайжан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан көпчүлүк добуш менен союзду сактоого добуш берген. Ал эми калган 6 республикада (Грузия, Литва, Молдавия, Латвия, Армения, Эстония) союзду сактоо үчүн андагы калктын 1–25 проценти гана добуш беришкен. Чындыгында бул республикалар союздун сакталышына каршы экендиктерин билдиришкен.

Жалпысынан референдумдун жыйынтыгы союздук келишимди иштеп чыгууга мүмкүндүк берген. 1991-ж. мартта келишимдин долбоору иштелип чыккан.

1991-ж. Кыргыз ССРинин Жогорку Совети республика үчүн маанилүү бир катар документтерди кабыл алган. 5-февралда Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин сессиясында республиканын борбор шаарынын тарыхый атын калыбына келтирүү маселеси талкууланып полководец М. В. Фрунзенин атын алып жүргөн борборго кайрадан Бишкек деген баштапкы аталышы берилген.

1991-ж. 8-майда Кыргыз ССРинин Жогорку Совети республиканын жаңы Конституциясынын долбоорун иштеп чыгуу боюнча комиссиянын курамын бекиткен. Республикада көп укладдуу экономиканы калыптандыруу өндүрүш каражаттарына карата менчиктин көп түрүнүн тең укукта өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн 1991-ж. 19-апрелде «Жер реформасы жөнүндө» мыйзам кабыл алган. Ушул эле жылы 26-июнда Кыргыз ССР Жо-

горку Совети эгемендүү мамлекеттердин союзу жөнүндө Келишимдин долбоорун жактырган.

Союздук келишимдин долбоору боюнча борбордук бийлик союздук республикаларга көп ири маселелерди өз алдынча чечүү мүмкүндүгүн берген. Орус тили мамлекеттик статустан ажыратылып, улут аралык байланыштын тили болгон. Республикалардын өкмөт башчылары союздук өкмөттүн ишине чечүүчү добуш менен катышуу укугун алышкан, согуштук өнөр жай комплексинин ишканаларын Союз жана республикалар биргелешип колдонмок болгон. Бул союздук республикалар үчүн өтө чоң жетишкендиктер эле. Бирок союздук келишимдин көп пункттары эл аралык укуктун нормаларына туура келген эмес. Мындан тышкары, бул келишим боюнча өндүрүш каражаттарынын эң кирешелүү жана баалуу бөлүктөрү союздун карамагында болуп, республикалардын ресурстары кескин төмөндөмөк. Союздук салык жөнүндөгү маселелер да келишимдин долбоорунда так көрсөтүлгөн эмес. Союздук келишимдеги ушул өндүү кемчиликтер эгемендүү республикаларды жаңы типтеги мамлекетке бириктире алган эмес.

Өлкөдөгү консерваторлор союздук келишимди «Совет мамлекетин сатуу» катары баалап, өлкөнү аскердик төңкөрүш аркылуу сактап калууну чечишкен. Бул максатта алар «СССРдеги өзгөчө абал боюнча Мамлекеттик Комитет» (ГКЧП) түзүшүп, 19–21-августта «мамлекеттик төңкөрүш» жасоого аракет кылышкан. Бул окуя СССРдеги ансыз дагы араң турган мамлекеттик бийликтин баркын биротоло кетирген.

Тилекке каршы Кыргызстан Компартиясынын айрым жетекчилери ГКЧПнин саясатын колдоп, кайрылуу кабыл алышкан. Буга Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин бюро мүчөлөрү толук катышпагандыктан, алардын кайрылуусу юридикалык жана саясий күчкө ээ болгон эмес. ГКЧПнин ишин Кыргыз Республикасынын Президенти кескин түрдө сынга алып, республика алардын саясатын колдобой тургандыгын билдирген.

Союздун башка республикалары да бул окуяны аскердик төңкөрүш жасоого кылган аракети катары айыпташкан жана союздан чыга тургандыктарын ачык билдире башташкан.

Кыргызстандын көз каранды эместигин жарыялоо. КМШнын түзүлүшү

Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин сессиясы 1991-ж. 31-августта «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндөгү декларацияны» кабыл алган. Бул боюнча Кыргыз Республикасы көз карандысыз, эгемендүү демократиялык мамлекет деп салтанаттуу жарыяланган. Ошентип, дүйнөнүн картасында жаңы, өз алдынча, көз каранды эмес мамлекет – **Кыргыз Республикасы** пайда болгон.

Көз каранды эместиктин шартында 1991-ж. 12-октябрда Аскар Акаев жалпы элдик шайлоодо Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланган.

Көз каранды эместиги жарыялангандан кийин Кыргыз Республикасы жалпы союздук органдардын көзөмөлдөөсүнөн кутулуп, бардык бийликти өз колуна ала баштаган. Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен 1991-ж. 20-октябрда Мамлекеттик Коопсуздук комитети жоюлуп, анын ордуна Улуттук Коопсуздук боюнча Мамлекеттик комитети, ал эми 3-декабрда Кыргыз Республикасынын Улуттук Гвардиясы, декабрдын аягында ички иштер аскерлери түзүлгөн.

1991-ж. 8-декабрда Минск шаарына жакын Беловежа токоюндагы өкмөттүк резиденциясында Беларусь Республикасы, Россия Федерациясы жана Украина Көз каранды эмес мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүү жөнүндөгү келишимге кол коюшат. Ушул окуядан кийин СССРдин таркоо процесси башталган. 1991-ж. 21-декабрда Алматыда Беларусь Республикасы, Россия Федерациясы, Украина, Азербайжан, Армения, Казакстан, Кыргызстан, Молдавия, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан КМШны түзүү келишимине кол коюшкан. Бул СССР биротоло жашоосун токтотту дегенди түшүндүргөн. 25-декабрда М. Горбачев СССРдин жоюлгандыгына байланыштуу СССРдин Президентинин милдетин аткарууну токтоткондугун билдирген.

СССРдин кулашы жана КМШнын түзүлүшү мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Анткени союздук борбор менен союздук республикалардын ортосундагы мамилелер кийинки учурда туюкка барып такалган эле. КМШга кирген ар бир мамлекет өзүнүн территориясында жашаган бөлөк өлкөлөрдүн жарандарына (жарандык укугу жокторго да) улуттук ж. б. өзгөчөлүктөрүнө карабастан жарандык, саясий, социалдык, экономикалык жана маданий укуктарды, адам укугунун эл аралык нормаларына ылайык камсыз кылууга милдеттенген.

Ошентип, формалдуу түрдө федеративдүү мамлекет деп аталып, ал эми иш жүзүндө унитардык мамлекет катары жашап келген Советтик Социалисттик Республикалар Союзу жөн гана тарап кетпестен, Шериктештикке жол бошоткон. Негизгиси, бул процесс чыр-чатаксыз, кан төгүүсүз, тынчтык жол менен өткөн.

КМШга кирген мамлекеттер биргелешип ынтымакта жашоонун зарылчылыгын түшүнүшкөн. Анткени СССРде бирдиктүү эл чарба комплекси түзүлүп, ар бир союздук республиканын экономикасы бири-бири менен чырмалышкан байланышта бол-

гон. Союздук республиканын элдери бири-бири менен тыгыз байланышта болушуп, аралашып калган эле. Алардын биримдиги коомдук турмуштун бардык жактарынан: саясий, экономикалык, маданий, коргонуу маселелери боюнча зарыл болгон. Ошону менен бирге КМШга кирген мамлекеттер реалдуу эркиндикке жетишишкен.

КМШнын маселелерин биргелешип, тең укукта чечиш үчүн мамлекеттердин башчыларынын Совети жана өкмөт башчыларынын Совети түзүлгөн. Бириккен Улуттар Уюмунун Коопсуздук комитетинде КМШнын кызыкчылыгын жактоо милдети Россияга жүктөлгөн. КМШ түзүлгөндүгүн жарыялаган Алматы жолугушунда эле Республикалардын башчылары КМШ өлкөлөрүн БУУга мүчө кылып кабыл алуу өтүнүчү менен дүйнөлүк уюмга кайрылышкан. Территориясында ядролук куралдары бар өлкөлөр аны биргелешип чогуу башкаруу жөнүндө макулдашышкан. КМШга кирген мамлекеттердин чек аралары бөлүнгүс жана кол тийгис деп таанылган. КМШ мамлекеттеринин алдында тең укуктуу кызматташтык үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылган.

СУРООЛОР:

1. Кыргызстанда президенттик шайлоо кандайча өткөн?
2. Кыргызстандын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндөгү декларацияга мүнөздөмө бергиле.
3. СССРдин кыйрашынын себептери кайсылар?
4. Союздук келишим эмне үчүн түзүлбөй калган. СССРди сактап калууга болот беле?
5. Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгынын жарыяланышынын тарыхый мааниси жөнүндө айтып бергиле.
6. КМШга мүнөздөмө бергиле.

§ 27. КООМДУК-САЯСИЙ ТУРМУШТАГЫ ӨЗГӨРҮҮЛӨР

Мамлекеттик түзүлүшү

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын жаралышы кыргыз элинин тарыхындагы эң маанилүү окуя болгон. Республиканын эгемендүүлүккө жетиши, биз алдынкы параграфта таанышкандай, СССРдин коомдук-саясий системасынын кординалдуу реформаланышы менен шартталган.

Эгемендүүлүккө жеткен Кыргызстанда биринчи кезекте мамлекеттик түзүлүштү, республиканын ички жана тышкы саясаттарын аныктоо керек эле. Бул үчүн адегенде Кыргыз Республикасынын Конституциясын (негизги закон) иштеп чыгып, кабыл алуу милдети турган.

1990-ж. аягында эле жаңы Конституциянын долбоорун иштеп чыгуу боюнча Кыргыз Республикасынын Конституциялык

комиссиясы түзүлгөн. Бул комиссия бир жарым жылдык мөөнөттө Кыргызстандын Конституциясынын биринчи долбоорун иштеп чыккан. Долбоор жалпы элдик талкууга коюлган. Үч айдан ашык талкуулоонун жүрүшүндө долбоорго миңдеген сунуш-пикирлер айтылган. Мындан тышкары Жогорку Кеңешке дагы эки Конституциянын долбоорлору альтернативдик негизде сунуш кылынган. Алардагы айрым жоболор негизги Конституцияны иштеп чыгууда эске алынган.

Конституциянын долбоору Жогорку Кеңештин (бул аталыш жаңы Конституцияга мурдагы Жогорку Советтин ордуна киргизилген) XII сессиясында талкууланып, 1993-ж. 5-майда кабыл алынган. Ошондуктан 5-май жалпы элдик майрам катары белгиленет.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы Кыргызстандын элинин эркине жана кызыкчылыктарына ылайык Кыргызстандын коомдук түзүлүшүнүн жана саясатынын негиздерин аныктаган. Мындан тышкары бул документте республиканын мамлекеттик органдарынын тармактары такталып, алардын түзүлүшү жана ишмердиктери, жарандардын укуктары менен милдеттери бекитилген.

Конституция боюнча Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – укук туткан, динге негизделбеген мамлекет болуп түзүлгөн эркүү, биримдиктүү, демократиялуу республика. Кыргыз Республикасынын эркүүлүгү чектелбейт. Ал анын бүтүндөй аймагын камтыйт. Кыргыз Республикасынын эли – эркүүлүктүн ээси жана Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин бирден-бир туткасы. Эл өз бийлигин түздөн-түз, ошондой эле мамлекеттик органдар системасы аркылуу ушул Конституциянын жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде жүргүзөт. Эл шайлаган Жогорку Кенеш жана Президент гана Кыргызстандын элинин атынан сүйлөөгө укуктуу деп жазылган.

Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликти Кыргыз Республикасынын Президенти, Жогорку Кенеш, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана Жергиликтүү мамлекеттик администрациялар, Конституциялык сот, Жогорку сот, Жогорку Арбитраждык сот, соттор жана сот адилеттиги системасынын судьялары Конституцияда белгиленген бийлик укуктарынын чектеринде жүргүзүшкөн. Мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлигинин органдары өз алдынча жана бири-бири менен эриш-аркак иштешет. Президент мамлекеттин башчысы катары мамлекеттик бийликтин биримдигин жана Конституциянын бузулгустугун камсыз кылат. Конституция жана мыйзамдар Кыргыз Республикасынын жарандарынын укугу менен эркиндигинин кепили болуп саналат, мамлекет органдарынын макулдашып иштешин жана биргелешип аракеттенүүсүн камсыз кылат.

Кыргыз Республикасынын Президенти беш жылдык мөөнөткө шайланат. Бир эле адам катары менен эки мөөнөттөн ашык Республиканын Президенти боло албайт. Мамлекеттин Президенти болуп жашы 35 менен 65тин ортосундагы, кыргыз тилин билген, президенттикке талапкер катары көрсөтүлгөнгө чейин республикада 15 жылдан кем эмес жашаган Кыргызстандын жараны шайлана алат. Президент Жогорку Кеңештин депутаты болбойт, башка кызматты ээлебейт, жеке ишкерчилик жүргүзө албайт.

Конституция боюнча Президентке Өкмөттүн структурасын аныктоо, Жогорку Кеңештин макулдугу менен премьер-министрди жана өкмөт мүчөлөрүн дайындоо укугу берилген.

Өлкөдөгү жана республикадагы өзгөрүүлөргө ылайык Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети 1992-ж. 26-февралда "Кыргыз Республикасынын өкмөтү жөнүндө" мыйзам кабыл алган. Бул мыйзамга ылайык 28-февралда Жогорку Советтин VIII сессиясында Т. Чыныгышев премьер-министрликке бекиген. Мамлекеттик катчы кызматтарынын ордуна вице премьер-министрлик кызматтар киргизилип, ага Г. Кузнецов, А. Эркебаев, Р. Отунбаева бекитилген. Жаңы мыйзам боюнча бир катар министрликтер жоюлуп, алардын ордуна 14 министрлик, 7 мамлекеттик комитет, 6 мамлекеттик агенттик жана 5 мамлекеттик инспекция уюштурулган.

1992-ж. республиканын жергиликтүү аткаруучу бийлик органдарын реформалоо жүргүзүлүп, Президенттин Указы менен шаарларда, областтарда, райондордо акимдик башкаруу киргизилген. Акимчиликтер мурдагы жергиликтүү советтердин алдындагы аткаруу комитеттеринин аппараттарынын негизинде түзүлгөн.

Кыргызстанда мыйзам чыгаруу бийлиги беш жылда бир шайлануучу, 350 депутаттан турган **Жогорку Кеңешке** таандык болгон. Бул орган 1990-ж. февралда шайлангандыктан, мөөнөтү бүткүчө иш жүргүзмөк. Кыргызстандын Жогорку Кеңеши республиканын эгемендүүлүгүнө жетүү жолунда жана көз карандысыздыктын алгачкы жылдарында саясий мааниге ээ бир катар документтерди: «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө декларацияны» (1990-ж. 15-декабрь) «Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө декларациясын» (1991-ж. 31-августта) кабыл алган. Кыргызстандын социалдык-экономикалык турмушун өткөөл мезгилде көтөрүү үчүн бир катар мыйзамдарды иштеп чыгып, кабыл алган.

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясын иштеп чыгып, кабыл алууда да Жогорку Кеңеш чоң роль ойногон. Социалдык-экономикалык реформаларды жүзөгө ашырууда Жогорку Кеңеш Президент менен өкмөттүн саясатын колдоп, мамлекеттик бийликтин бутактары менен конфронтацияга

барган эмес. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик желегин (1992-ж. 3-март), гимнин (1992-ж. 18-декабрь), гербин (1994-ж. 14-январь) аныктоодо да Жогорку Кеңеш чоң иштерди жасаган.

Өткөөл мезгилде коомдук турмуштун тез өзгөрүшү Жогорку Кеңештен улам жаңы мыйзамдарды иштеп чыгууну талап кылган.

Бирок мыйзамдардын биринен сала экинчисинин иштелип чыгышы республикада мамлекеттүүлүктүн чыңдалышын камсыз кыла алган эмес. Кабыл алынган айрым мыйзамдар таасирсиз болуп, көпчүлүгү ишке ашпай калган. Жогорку Кеңештин баркы кетип, кризиске учураган. Анын себептери көп эле.

Биринчиден, Кыргызстанда мыйзам чыгаруу боюнча аныкталган стратегия болгон эмес. Көпчүлүк мыйзамдар сапатсыз даярдалган. Анткени ошол кездеги коомдук турмушта көп нерселер али түшүнүксүз болгон. Укуктун нормалары өзүн пайда кылган коомдук-саясий турмуштан алдыга озо алган эмес.

Экинчиден, депутаттардын көпчүлүгүнүн юридикалык билимдери болбогондуктан, жаңы мыйзамдарды иштеп чыгууда жана талдоодо кыйын абалда калышкан. Парламентте профессионал депутаттар аз гана санда болушкан.

Үчүнчүдөн, калктын калың катмары үстөккө-босток кабыл алынып жаткан мыйзамдардын көбүн түшүнүүгө үлгүрбөй калышкан. Аткаруу бийлиги болсо мыйзамдарды жүзөгө ашырууда жоопкерсиздикти, мыйзам коргоочу уюмдар мыйзамдарды коргоодо өздөрүнүн жөндөмсүздүгүн көрсөтүшкөн.

Мындан тышкары, жаңы Конституцияны кабыл алгандан кийин, бийликтин башкы эшелонунда саясий оюндар күч алып, мамлекеттик бийликтин бутактарында кризистик абалдар түзүлгөн. Кризис өзгөчө мыйзам чыгаруучу бийликте курчуган.

1994-ж. сентябрда парламент экиге бөлүнгөн. Анткени депутаттык корпустун көпчүлүгүн аткаруу жана сот бийлигинин тармактарында иштегендер түзгөн. Алар өздөрүнүн депутаттык кол тийбестик укугун жоготуудан чочулашып, жаңы Конституциянын негизинде 1993-ж. бийликтин бардык бутактарына шайлоо жүргүзүүгө каршы болушкан. Ошол эле депутаттар 1994-ж. 13-сентябрда өздөрүнөн депутаттык укуктарын өткөрбөй туруп, Жогорку Кеңештин ишине катышуудан баш тартышкан. Ушул аркылуу алар парламенттин ишин ичинен токтотууга аракет жасашкан. Натыйжада Кыргызстан парламентсиз калган. Бул учурда коом мыйзамсыздыктан тажап, саясий жана экономикалык реформалар жаңы законго өзгөчө муктаж болуп турган. Ошол кезде өкмөт да юридикалык жактан отставкада болуп, формалдуу гана иштеп жаткан. Сот бийлиги реформалана элек болчу. Бардык бийликти Президент өзү жүргүзө баштаган. Мына ушундай кырдаалда КР Президенти респуб-

ликада саясий туруктуулукту камсыз кылуу, Борбордук шайлоо комиссиясын түзүү жана кош палаталуу парламент түзүү боюнча референдум өткөрүү жөнүндө Указ чыгарган. 1994-ж. 22-октябрда өткөн референдумда эл эки палаталуу парламентти түзүүгө макулдугун берген.

1995-ж. февралда эки палаталуу Жогорку Кеңешке шайлоолор болуп өткөн. 28-мартта Жогорку Кенештин эки палатасынын: Мыйзам чыгаруу жыйынынын жана Эл өкүлдөр жыйынынын биринчи сессиясы иштей баштаган.

Мамлекеттик бийликтин кризиси, мурдагы парламенттин тарап, жаны эки палаталуу Жогорку Кеңештин түзүлүшү Кыргызстандын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүнү талап кылган. Ушуга байланыштуу 1996-ж. 10-февралда Республикада референдум өткөрүлүп, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Бул боюнча Кыргыз Республикасы башкаруунун парламенттик формасынан президенттик башкарууга өткөн. Президентке кеңири укуктар берилген. Ал боюнча Президент Өкмөттүн структурасын аныктап, Эл өкүлдөр жыйынынын макулдугу менен Республиканын Премьер-министрин дайындаган, ал эми премьер-министрдин сунушу боюнча өкмөттүн мүчөлөрүн, Эл өкүлдөр жыйынынын макулдугу менен Кыргызстандын Башкы прокурорун, республиканын Улуттук банкынын башкармасынын төрагасын дайындаган ж. б.

Жогорку Кеңеш эки палатадан: туруктуу иштөөчү 35 депутаттан турган Мыйзам чыгаруу жана сессиялык жол менен иштөөчү 70 депутаттан турган Эл өкүлдөр жыйынынан турган. Эки палатанын депутаттары тен 5 жылга шайланышкан. 2005 -ж. февраль айында Кыргыз Республикасынын бир палаталуу Жогорку Кеңешине шайлоолор болуп өткөн. Бул шайлоолордун жүрүшү саясий кырдаалдын курчушуна алып келген.

Элдик революциялар. Мамлекеттик бийликтин жаңыланышы

2005-жылы 24-мартындагы саясий окуялардын натыйжасында Кыргызстанда мамлекеттик бийлик алмашып, ошого байланыштуу ошол жылдын 10 июлунда, **Кыргыз Республикасынын** жаңы Президентин шайлоо болуп өткөн.

Бул шайлоодо шайлоочулардын басымдуу көпчүлүгү Курманбек Бакиев үчүн добуш беришкен. Ошентип, **Курманбек Бакиев** Кыргыз Республикасынын Президенти кызматына шайланган.

2007-ж. 21-октябрда өткөн жалпы элдик талкуу (референдум) КР жаны Конституциясын жактырды. Ушул эле жылы Кыргызстандын 22-октябрда 2005-ж. шайланган парламенти таркатылды.

К. Бакиев.

Жогорку Кеңештин төртүнчү чакырылышында партиялык фракциялардын түзүлүшү прогрессивдүү көрүнүш болгон. Бирок парламенттик басымдуу көпчүлүктү пропрезиденттик "Ак Жол" партиясы түзгөн. "Ак Жол" фракциясы тарабынан кысымга алынып турган. Мисалы, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын "Каркыра" бөлүгүнө тиешелүү маселени, ошондой эле Ысык-Көлдөгү төрт эс алуучу жайды (пансионатты) Казакстанга берүү маселесин талкуулоодо азчылыкты түзгөн эки фракциянын сунуштары "Ак Жол" фракциясы тарабынан четке кагылган.

Өлкөбүздүн социалдык-экономикалык чөйрөлөрүнө байланыштуу бир катар маанилүү маселелерди чечүүдө «ак жолчу» депутаттардын айрымдары көңүлүндө каршы болушса деле партиянын жетекчиси, мамлекет башчысы К. Бакиев каалагандай чечимге добуш берүүгө аргасыз болушкан. «Ак жолчулардын» макулдугу менен өлкөдөгү стратегиялык объектилер сатылып, электр энергиясына, чөнтөк, уюлдук телефон байланыштарына төлөнүүчү баалар көтөрүлгөн. Президенттин өзүмчүл саясатын сындагандар, бийликке каршы турган адамдар куугунтукка алынып, айрымдары мерт кылынган. Оппозициянын жетекчилери камакка алынган. Атуулдардын конституциялык укуктарын одоно бузуу, президенттин жеке бийлигин чыңдоо, анын үй-бүлөсүн, тууган-туушкандарын, жакын адамдарын мамлекеттик бийликке тартуу, элдин эсебинен алардын байлыгын арттыруу тенденциясы күч алган. Бул фактылар элдин нааразычылыгын күчөткөн. Жер-жерлерде эл массасы нааразычылык акцияларын өткөрө баштаган.

2010-ж. 7-апрелде эл нааразычылык билдирүү үчүн өлкөнүн борбордук «Ала-Тоо» аянтына тынчтык митингине чогулган. Мамлекеттик бийлик элдин талабын угуп, жыйылган маселелерди чечүүнүн ордуна элге каршы ок аткан. Натыйжада 87 адам курман болуп, 500дөн ашуун адам ар түрдүү деңгээлде жарадар болгон. Бийликтин бул канкордугу Кыргызстандын элинин кыжырын келтирген. Тынч элдин канын төккөн К. Бакиев жана анын жан-жөкөрлөрү бийликтерин таштап качууга аргасыз болгон.

Ушундай кыйын кырдаалда мамлекетти башкаруу үчүн убактылуу өкмөт түзүп, анын башында Р. И. Отунбаева турган. Убактылуу өкмөт конституциялык реформа жүргүзүү жөнүндө чечим кабыл алып, ал үчүн конституцияны иштеп чыгуу боюнча комиссия түзгөн. Бул комиссия иштеп чыккан Конституциянын долбоорунда Кыргызстанда **президенттик-парламенттик** башкаруудан баш тартып, **парламенттик башкарууга** өтүү багыты анык-

Р. Отунбаева.

таган. Конституциянын долбоору адегенде элдик талкууга коюлуп, 2010-ж. 10-июнда өткөрүлгөн референдумда жалпы эл тарабынан жогору колдоого ээ болгон. Ушул референдумда эл **Роза Исаковна Отунбаевага** өткөөл мезгилде Кыргыз Республикасынын президентинин милдетин аткарууну тапшырган. Ошентип Кыргызстандын эли мамлекетти башкаруунун парламенттик жолун тандап алды. Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлигинин эң жогорку органы болгон, чыныгы элдик бийликти аныктай турган Жогорку Кеңештин алдында сапаттуу мыйзамдарды иштеп чыгып, аны жүзөгө ашыруу милдети турат.

2011-жылдын 30-октябрында Кыргыз Республикасынын төртүнчү Президентин шайлоо болуп өттү. Бул шайлоодо Кыргыз Республикасынын Президентинин кызмат ордуна 16 саясатчы талапкер болушту. Талапкерлер ар түрдүү саясий көз караштагы, позициядагы адамдар эле. Алардын баары шайлоо алдында программалары менен чыгышкан. Демократиянын принциптеринде өткөн шайлоодо Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоого катышкан шайлоочулардын басымдуу көпчүлүгү (62,2 %) А. Атамбаевдин программасын жактырышып, ал үчүн добуш беришкен. Ошентип, **Атамбаев Алмазбек Шаршенович** Кыргыз Республикасынын Президенти кызматына шайланды. 2011-жылдын 1-декабрында жаңы шайланган Президенттин инаугурациясы (такка отуруу аземи) болуп өттү, анда Кыргызстандын өткөөл мезгилдеги Президенти Р. И. Отунбаева өзүнүн ыйгарым укуктарын А. Ш. Атамбаевге расмий түрдө өткөрүп, Кыргызстанда бир жыл сегиз айга созулган өткөөл мезгил аяктады деп жыйынтыктады. Бул окуя эгемендүү Кыргыз Республикасынын коомдук-саясий тарыхындагы өтө маанилүү окуя, жаңы саясий маданияттын башталышы катары бааланды.

А. Атамбаев.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик символдору

Өлкөбүздүн Конституциясында белгилengендей Кыргыз Республикасынын мамлекеттик символдору – Желеги, Герби жана Гимни бар.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик *Желеги* Жогорку Кеңеш тарабынан 1992-ж. 3-мартта бекитилген. Анын долбоорунун авторлору – *Э. Айдаров, Б. Жайчыбеков, С. Иптаров, Ж. Матаев, М. Сыдыков.*

Кыргыздар желекти биримдиктин символу катары байыркы доордон бери эле пайдаланып келген. Кыргызда:

«Тазалыкты суудан ал,
Ынтымакты туудан ал», –

деген ылакап сөз болгон. Академик А. Ч. Какеевдин пикири боюнча желек – бул шарттуу аталыш. Кыргыздар аны ***желек, туу, байрак, асаба*** деп түрдүү аташат. Чындыгында жогоруда аталгандардын бардыгы желектин элементтери болуп эсептелет.

Желек негизинен найзага окшогон жыгачтан (туудан) жана ага бекитилген кездеме (асабадан) турат. Манас эпосунда:

Атасынын кызыл туу
Аягын жерге сайылтып
Асабасын бу туунун
Асман жакка жайылтып –

деп айтылат. Демек туу сайылат, ал эми асаба жайылат. Туунун учуна ашталган учтуу темир *желек* деп аталган. «Манаста»:

Желеги туудан бөлүнбөй,
Жердин жүзү көрүнбөй.
Жер союлуп былкылдап,
Желеги алтын туу болду. –

деген жери бар. Туу менен желек ашталган жерге *байрак* илинген. Байыркы заманда түрк элдери жортуулга аттанаар алдында курмандыкка чалынган жылкынын куйругун байрак катары пайдаланган. Кээ бир учурда байрак эшилген жиптен жасалып, башына чачы тагылган. Байыркы кыргыздарда туунун түсү кызгылт (жошо) болуп ага бекиген асаба көк, ак, жашыл, кара жана кызыл түстөрдө болгон. «Манас» эпосундагы:

Ак асаба кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу.
Көк асаба кызыл туу,
Көк жаңырган улуу чуу, –

деген ыр саптары буга далил.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик желегинин асабасынын түсү кызыл. Бул эрдиктин, кайратмандыктын символу катары эсептелет. Асабанын ортосундагы күндүн фонунда бейкутчулукту, байлыкты кыргыз элинин дүйнө, чексиз аалам менен байланышын көрсөткөн боз үйдүн түндүгү тартылган.

Асаба бекиген туунун түсү да кызыл, анын башына темирден жасалып, алтын жалатылган *желек* ашталган. Туута желек ашталган жерге алтын түстөгү жиптен эшилген чачылуу *байрак* илинген.

Кыргыз Республикасынын Герби Жогорку Кеңеш тарабынан 1994-ж. 14-январында бекитилген (авторлору – *А. Абдраев* менен *С. Дубанаев*). Гербде символикалуу түрдө күн, тоолор, көл,

талаалар, буудай менен пахта тартылган. Башкы планда кыргыз турмушунун символу катары ак шумкардын элеси берилген.

Байыркы кыргыздарда гербдин милдетин *тамга* аткарып келген. Ар бир кыргыз уруусунун өзүнүн тамгасы болгону китептин биринчи бөлүмүндө айтылган. Байыркы хунндар, түрктөр, монголдор ж. б. өздөрүнүн гербдеринде бүркүттүн же алгыр куштун сүрөтүн түшүрүшкөн. Бул салт кыргыз элинде XX к. чейин сакталган. Мисалы, кыргыздын Бугу уруусунун тамгасы жагалмай – (б. а. жагалмай аттуу куштун учуп бараткандагы элеси) болгон.

Кыргызстандын гербиндеги ак шумкар өзүн-өзү коргоого жөндөмдүү жаш демократиялык мамлекетибизди, калган сүрөттөр күнөстүү, тоолуу жерибиз Ысык-Көл, Соң-Көл, Чатыр-Көл өндүү тунук көлдөрүбүз, мол түшүмдүү айдоо аянттарыбыз жөнүндө маалымат берет.

Кыргыз Республикасынын Гимни 1992-ж. 18-декабрында Жогорку Кенеш тарабынан бекитилген, анын сөзүн *Ж. Садыков* менен *Ш. Кулуев,* музыкасын *Н. Давлесов* менен *К. Молдобасанов* жазган.

Байыркы кыргыздарда гимндин милдетин *ураан* аткарып келген. Тарыхчы Б. Жамгырчинов: «Ар бир уруктун жана уруунун – баатырдык урааны жана желеги болгон», – деп жазган. Мисалы, «Манас» эпосунда жоокерлер Манас! Манас! – деп ураан чакырган. Бул кыргыз элин биримдикке үндөгөн. Кыргыздарда XX к. башына чейин эле уруу аралык чабыштарда, элдик оюндарда, өзгөчө ат чабыштарда ураан чакыруу салты болгон.

Кыргызстандын мамлекеттик символдору кыргыз элинин кылым карыткан тарыхынан кабар берет. Аларда кыргыз элинин муундан-муунга өтүп келген улуу руху, бекем биримдиги, күчтүү эрки чагылдырылган. Эгемендүү республикабыздын мамлекеттик символдору дүйнөдөгү мамлекеттердин символдорунун катарында өзүнүн маанилүү ордун ээлеп турат.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү – мамлекеттик аткаруу бийлигинин жогорку органы. Өкмөттүн ишин Кыргыз Республикасынын Премьер-министри башкарат. Өкмөт Республикасынын премьер-министринен, вице-премьер-министрлеринен, министрлерден жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынан турат. Өкмөттүн курамын Премьер-министрдин сунушу боюнча Президент аныктайт да, аны Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши бекитет.

Республиканын Өкмөтү аткаруучу бийлик катары өлкөдөгү бардык социалдык-экономикалык, финансылык ж. б. маселелерди аткарууну уюштурат жана аткарылышын камсыз кылат.

Эгемендүүлүктүн жылдарында Кыргызстандын өкмөтүн тез-тез алмаштыруу адатка айланган. 1991–2010-жылдардын аралыгында эле өкмөт 13 жолу алмашкан. Мындай көрүнүш коомдук турмушка туруктуулукту камсыз кыла алган эмес.

Кыргыз Республикасынын Премьер-министрлери (1991–2010-жж.)

1. Н. Исанов (1991);
2. Т. Чынгышев (1992–1993);
3. А. Жумагулов (1993–1998);
4. К. Жумалиев (1998);
5. Ж. Ибраимов (1998–1999);
6. А. Муралиев (1999–2000);
8. Н. Танаев (2002-2005);
9. Ф. Кулов (2005–2006);
10. А. Исабеков (2007);
11. А. Атамбаев (2007);
12. В. Чудинов (2007–2009;
13. Д. Үсөнов (2009–2010).

2011-ж. 7-апрелдеги элдик революциядан кийин Кыргызстанда Убактылуу өкмөт түзүлүп, аны Р. И. Отунбаева ошол жылдын 20-декабрына чейин жетектеген. Парламенттин көпчүлүктү түзгөн фракциялардын коалициясынын чечими менен 2011-жылдын 20-декабрынан баштап 2011-жылдын 1-декабрына чейин КРнын Өкмөтүн А. Атамбаев жетектеген. Анын КРнын Президенттигине шайланып, бул мамлекеттик эң жогорку кызматка киришкендигине байланыштуу КРнын Парламентинде көпчүлүктү түзгөн фракциялардын жаны коалициясынын чечими менен КРнын Премьер-министрлигине **Өмүрбек Токтогулович Бабанов** дайындалды.

Ө. Бабанов.

Азыркы мезгилде Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштурууга өзгөчө көңүл бурулууда. Анткени ошолор гана областтардын райондордун, чарбалардын, айыл-кыштактардын өзгөчөлүктөрүнө жараша иш жүргүзө алышат. Ар бир областта губернатор, райондордо жана шаарларда жергиликтүү мамлекеттик акимчилик, айыл-кыштактарда айылдык өкмөттөр түзүлгөн. Мындан тышкары областтарда, райондордо, шаарларда жана айылдарда жергиликтүү кеңештер иш алып барууда.

Айыл өкмөтү аткаруу-тескөө органы катарында өзүнүн аймагын социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүүнүн программасын, жергиликтүү бюджетти түзөт жана анын аткарылышын уюштурат, айылдык экономиканы башкарат, калкты социалдык жактан тейлөө, айлана-чөйрөнү коргоо ж. б. иштерди жөнгө салат. 2001-ж. бери Кыргыз Республикасынын Айыл өкмөттөрүнүн башчыларын шайлоо тартиби киргизилген. 2011-ж. Кыргызстандын аймагында 163 айыл өкмөтү иштеген.

Саясий партиялар жана коомдук уюмдар

Кайра куруу жылдарында Кыргызстанда пайда болгон коомдук-саясий уюмдар республиканын эгемендүүлүгүнүн шартында эркин иштей башташкан. Бир катар жаңы саясий партиялар, кесипчилик союздар жана коомдук бирикмелер пайда болгон. Алардын укуктары жана мыйзамдуу талаптары мамлекет тарабынан сакталаары Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленген. Бирок саясий партиялар мамлекеттик иштерге төмөнкү формада гана катыша алат: Жогорку Кеңешке, мамлекеттик кызматтарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоо үчүн талапкерлерди көрсөтөт, бийликтин өкүлчүлүктүү органдарында фракция түзө алат.

Конституция боюнча Кыргыз Республикасында мамлекеттик жана партиялык институттардын биригип кетишине, ошондой эле мамлекет иштерин партиялык программаларга жана чечимдерге баш ийдирүүгө, мамлекеттик мекеме, уюмдарда партиялык уюм түзүүгө жана алардын иштерине тыюу салынат. Мамлекеттик кызматтагылар партиялык ишти өзүнүн кызмат ишине байланыштырбай жүргүзүү аркылуу, аскер, ички иштер, улуттук коопсуздук, юстиция, прокуратура жана сот органдарынын кызматкерлеринин партияга мүчө болушуна, кандайдыр бир саясий партияны колдоп чыгышына; диний негизде саясий партияларды түзүүгө жол берилбейт; диний уюмдар саясий максаттарды жана багыттарды көздөбөшү керек; диний уюмдардын жана дин кызматындагылардын мамлекеттик органдардын ишине кийлигишүүсүнө; башка мамлекеттердин саясий партияларынын Кыргызстанда иштешине тыюу салынат.

1990–2000-жылдары Кыргызстандын саясий системасында мамлекет жетекчилигинин саясатын жигердүү колдоого жөндөмдүү, таасирдүү партиялар болгон эмес. Ачыгын айтканда ошол мезгилдеги партиялар тигил же бул саясий ишмер тарабынан уюштурулуп, ошол жетекчинин шайлоого катышуусун камсыз кылуу максатында көздөгөн.

Кыргызстандагы саясий партиялардын ичинен мамлекеттик бийликтин партиялары өзгөчө орунда турган. Мындай партиялар мамлекет тарабынан уюштурулуп, биринчи кезекте мамлекет башчысынын кызыкчылыгын көздөгөн. Кыргызстандын биринчи президенти А. Акаев биликте турган мезгилде түзүлгөн «Алга, Кыргызстан» партиясы, экинчи президент К. Бакиевдин «Ак Жол» партиясы аталган президенттердин саясатын колдоп, алардын үй-бүлөлүк, авторитардык бийликтерин чыңдоо багытында жан үрөгөн. Бул партиялар элден алыс тургандыктан бара-бара формалдуу уюмдарга айланган. Бул партиялардын Жогорку Кеңештеги фракциялары да бийликте турган президенттин гана көрсөтмөсү менен иштеп калган.

Ошого карабастан, Кыргызстандагы саясий партиялар акырындык менен калыптанып өнүгө берген. 2000-жылдардын ортосунан баштап өлкөнүн коомдук-саясий системасында партиялардын таасиринин жогорулагандыгы байкалат. 2007-ж. декабрь айында Жогорку Кеңешке шайлоолор партиялык тизме менен өткөрүлгөн. Бул шайлоолорго 50 дөн ашуун саясий партия катышууга далалат жасаган. Иш жүзүндө 12 партия шайлоолорго катышып, алардын үчөө парламентке өткөн. 2010-ж. апрелиндеги окуяда, бийликти жана конституцияны өзгөртүүдө партиялар чоң роль ойношту. Өлкөдөгү бурулуш окуялар саясий партиялардын жетилип калганынан кабар берет.

2010-ж. 10-октябрда Жогорку Кеңештин бешинчи чакырылышына депутаттарды шайлоолор ошол жылдын 27-июнунда болуп өткөн жалпы элдик референдумга ылайык партиялык тизме боюнча өткөрүлдү. Борбордук шайлоо комиссиясына 57 партия шайлоого катышаарын билдирген. Даярдыгы жеткен 29 партия депутаттыкка талапкерлеринин тизмелеринин Борбордук шайлоо комиссиясына өткөргөн. Шайлоолордун жыйынтыгында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлануучу 120 депутаттык мандаттар төмөндөгүдөй бөлүнгөн: «Ата Журт» идеалисттик демократиялык саясий партиясы 28 депутаттык мандатка; Кыргызстан социал-демократиялык партиясы – 26; «Ар-Намыс» саясий партиясы – 25; «Республика» – 23; «Ата Мекен» саясий партиясы – 18 депутаттык мандатка ээ болушкан. Натыйжада аталган саясий партиялар Жогорку Кеңеште депутаттык бирикмелерди түзүүгө, башкаруунун парламенттик формасын түптөп, өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк алышты. Сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында 2010-ж. 15-декабрда Кыргызстан социал-демократиялык партиясынын, «Республика» жана «Ата Журт» партияларынын жетекчилери коалициялык келишимге кол коюшту. «Ата Мекен» партиясынын жетекчиси Ө. Текебаев менен «Ар-Намыс» партиясынын жетекчиси Ф. Кулов оппозицияда болорун билдиришти. Ошентип Жогорку Кеңештеги 120 депутаттын 77си коалициялык көпчүлүктү түзүп, парламент өз ишин баштады. Парламенттик көпчүлүктү түзгөн фракциялардын «Биримдик жана өнүгүү» коалициясын депутат Канатбек Исаев жетектеген. Бул коалиция Кыргыз Республикасынын премьер-министрлигине Кыргызстан социал-демократиялык партиясынын жетекчиси А. Атамбаевдин, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин спикерлигине «Ата Журт» партиясынын башчысы А. Келдибековдун талапкерликтерин сунушташты. 2010-ж. 20-декабрда Кыргыз

А. Жээнбеков.

Республикасынын премьер-министрлигине Алмазбек Атамбаевди бекитишкен. Ушул кеңешмеде Кыргыз Республикасынын коалициялык өкмөтүнүн түзүмү жана курамы да бекитилди. Кыргызстандын биринчи вице-премьер министрлигине «Республика» партиясынын жетекчиси Өмүрбек Бабановдун талапкерлиги бекиген. А. Атамбаевдин КРнын Президенти болуп шайланышы менен КСДП парламентте көпчүлүктү түзгөн коалициядан чыгып, парламентте жаңы коалиция түзүү зарылчылыгы пайда болду. Макулдашуунун натыйжасында жаңы коалиция түзүлдү. Бул бирикменин сунушу менен КРнын Жогорку Кенешинин спикерлигине **Асилбек Шарипович Жээнбеков** шайланды. Жогоруда айтылгандар Кыргызстандын саясий партияларынын коомдогу ролунун жогорулап бараткандын билдирет.

Демократиянын принциптери саясий партияларга гана тарабастан, башка коомдук уюмдардын – профсоюздардын, өкмөттүк эмес уюмдардын иштеринде да көрүнүүдө. Демократиянын шартында Кыргызстандын профсоюздары жарандардын социалдык укуктары менен эркиндиктерин коргоо боюнча иш-мердигин өркүндөтүүдө. Кыргызстанда жарандык коомду куруу үчүн болгон аракеттердин натыйжасында жүздөгөн жаңы коомдук уюмдар түзүлүп, иш жүргүзүүдө. Кийинки жылдары айрым өкмөттүк эмес уюмдар өтө таасирдүү коомдук күчтөргө айланууда. «Кыргызстан – адам укугун коргогон өлкө» деген жаңы улуттук идеянын жарыяланышы менен өлкөбүздө адам укуктарын коргоочу уюмдар көбөйүп, натыйжалуу иштерди аткара баштады. Айрым уюмдар республикадагы ички саясий бейпилдүүлүк жана жарандык тынчтык үчүн үлгү болорлук милдеттерди аткарууда.

Кыргызстанда экономикалык, социалдык тармактардагы өтө маанилүү маселелерди чечүүгө багытталган уюмдар иштөөдө. Ар кандай себептер менен майып болуп калган адамдардын кызыкчылыгын көздөгөн коомдор жана уюмдар бар. Алардын ишмердигин колдоо үчүн Кыргыз Өкмөтү бир катар чечимдерди кабыл алган. 1998-ж. Кыргыз Республикасынын Президентинин алдында Майыптардын иштери боюнча совет түзүлгөн. 1999-ж. Майыптарды колдоо боюнча Улуттук программа кабыл алынган. Алсак, Республикадагы Кыргыз азиздер жана дүлөйлөр коому маанилүү иштерди аткарууда. Бул уюм Кыргызстандагы эң алгачкы ыктыярдуу коомдук уюмдардын бири болуп эсептелет. Ал 1937-ж. уюшулган. Бүгүнкү күндө бул уюм – республиканын бардык областтарында жана райондорунда иш алып барат. Уюмдун 10 миңдей мүчөсү бар. Азиз жана дүлөй адамдарды иш менен камсыз кылуу үчүн адистештирилген 11 ишкана иштейт. Кыргызстанда азиз жана дүлөй балдар үчүн 6 балдар бакчасы, адистештирилген 4 орто мектеп иштейт. Уюмдун иш-аракеттеринин натыйжасында 100дөн ашуун азиз жана дүлөй балдар жогорку окуу жайларында билим алууда. 1991-ж. бери Кыргыз азиздер жана дүлөйлөр коомун – белгилүү коомдук ишмер, Азия өлкөлөрүнүн азиздер бирикмесинин вице-президенти **Калык Мамбетакунов** жетектейт.

К. Мамбетакунов.

СУРООЛОР:

1. Кыргызстандын жаңы Конституциясына мүнөздөмө бергиле.
2. Мамлекеттик бийликтин бутактарын кандай түшүнөсүнөр?
3. Мамлекеттик бийлик эмне үчүн кризиске учураган?
4. Эмне үчүн Конституцияга өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген?
5. Жогорку Кенеш жөнүндө эмне билесинер?
6. Саясий партияларга мүнөздөмө бергиле.
7. Шайлоо тартибине кандай өзгөртүүлөр киргизилген?
8. Өзүңөр жашаган жерде шайлоонун кандай жүргүзүлгөнүн айтып бергиле.

§ 28. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК АБАЛЫ

Кыргыз Өкмөтүнүн экономикалык саясаты

Кыргызстан саясий көз карандысыздыкка жеткени менен экономикалык жактан башка мамлекеттерге көз каранды бойдон калган эле. Анткени республиканын өнөр жайы Союздун эл чарбасынын бирдиктүү комплексинде негизинен чийки заттарды жана жарым фабрикаттарды өндүрүүгө адистештирилип келген. Даяр продукциялар болсо өлкөнүн башка региондорунда чыгарылып, аны реализациялоодон түшкөн кирешелер ошол жакта калып калуучу. Союздун бузулушу менен экономикалык байланыштар үзүлүп, республика финансылык жана материалдык жактан өтө кыйын абалда калган.

1991-ж. аягында өнөр жай өндүрүшүнүн жылдык орточо өсүшү кескин төмөндөгөн, курулуш менен агрардык өнөр жай комплексине жумшалган каражаттар акталбай калган. Энергетика,

көмүр, женил жана тамак-аш өнөр жайы, машина куруу тармагындагы пландар ишке ашкан эмес.

1992-ж. январда Россия Федерациясы бааларды радикалдуу либералдаштырып, отун-энергетика комплексинин, металл, машина куруу тармактарынын продукцияларынын баасын эркин коё берген. Натыйжада КМШга кирген бардык мамлекеттеринде, анын ичинде Кыргызстанда экономикалык кризис курчуган. Кыргызстанда, өндүрүш 1992-ж. 27 процентке төмөндөгөн. Экономикалык мамилелер бузулуп, эл чарбасы бүлгүнгө учураган.

Мына ушундай шартта 1992-ж. июлда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешинин тогузунчу сессиясы Өкмөттүн 1992–1995-жж. эсептелген экономикалык реформаларынын программасын талкуулап кабыл алган. Программада 1990-ж. бери жүргүзүлүп келе жаткан экономикалык реформаны республиканын стратегиялык багытына ылайык өнүктүрүү каралган. Мамлекеттик программада **менчиктештирүү**, жер реформасы, калкты социалдык жактан коргоо, мамлекеттик инвестициялар боюнча конкреттүү милдеттер аныкталган. Негизги максат катары макроэкономикалык абалды жөнгө салуу, өндүрүштүн төмөндөшүн токтотуу, экономиканын өсө башташы үчүн шарт түзүү керек эле. Бул үчүн тармактар боюнча реформа жүргүзүү, рыноктук баалардын ролун көтөрүү, монополияларды акырындык менен жоюп, конкуренцияга жол ачуу, менчиктештирүү аркылуу мамлекеттин экономикалык ишкердүүлүккө кийлигишүүсүн азайтуу, товар өндүрүүчүлөрдүн ишине тике контролдук кылууну токтотуу каралган. Мындан тышкары бул программада товарлардын баасын аныктоодо мамлекеттин кийлигишүүсүн мүмкүн болушунча азайтуу белгиленген.

1993-ж. аягына чейин өнөр жайдын 40–50 процентин, курулуштун – 50, айыл чарбасынын 25–30, турак-жайдын – 70 процентин жана тейлөө тармактарын 100 процентке менчиктештирүү милдети коюлган.

Күчтүү жана ийкемдүү рынок системасын өнүктүрүү үчүн өкмөт өнөр жай ишканаларына коммерциялык мамилелерди КМШнын өлкөлөрү же башка мамлекеттер менен эркин түзүүгө мүмкүнчүлүк берген. Бул үчүн өкмөт 1993-ж. 1-январынан баштап өнөр жайдан мамлекеттик заказдарды алып таштаган.

Бул программа боюнча Кыргызстанда рынок мамилелери: менчиктештирүү, бааларды либералдаштыруу, экономикага мамлекеттин кийлигишүүсүн токтотуу, жеке менчик киргизүү, соода эркиндиги, экспорт жана импорт боюнча чектөөлөрдү жоюу, бирдиктүү кредит, финансы, акча жана салык саясаттарын бир мезгилде жүргүзүү каралган.

Ошентип, Кыргызстан административдик-буйрукчул, пландуу экономикадан баш тартып, радикалдуу реформа аркылуу рынок мамилелерине тез өтүү жолун биротоло тандап алган. Ал үчүн биринчи кезекте коомдук менчикти мамлекеттен ажыратуу ишин тездетип, көп укладдуу, өзүн-өзү жөнгө салуучу экономиканы түзүү керек эле. Өндүрүш каражаттарынын ээси болмоюнча рынок мамилелерине өтүү мүмкүн эмес болчу.

Кыргызстанда менчиктештирүү иши 1991-ж. 20-декабрда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши кабыл алган «Кыргыз Республикасында менчикти мамлекеттен ажыратуунун, менчиктештирүүнүн жана ээлик кылуунун жалпы башталыштары жөнүндө» мыйзамдын негизинде башталган. Бул мыйзамды турмушка ашыруу үчүн республикада Мамлекеттик мүлктү башкаруу жана ээлик кылууну колдоо боюнча комитет (Маммүлкком) түзүлгөн.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында жер, анын байлыктары, токойлору, суулары жана башка табигый ресурстары, маданий жана тарыхый байлыктары менчиктештирилбей тургандыгы аныкталган.

Мыйзамга ылайык менчиктештирүү элдин, эмгек коллективдеринин даярдыктарына жараша, ошолордун кызыкчылыгы үчүн жүргүзүлмөк. Тилекке каршы, менчиктештирүүнүн бул принциби адегенде практика жүзүндө, кийин мыйзам тарабынан одоно бузулган. Республикада мамлекеттик чиновниктер, ишкана, чарба жетекчилери тарабынан алар каалагандай сатыла баштаган. Өткөөл мезгилдеги башаламандыктан пайдаланып, көптөгөн көмүскө акционердик коомдор, фирмалар пайда болуп, карапайым элди ачыктан-ачык алдоого өтүшкөн. Бийлигине жана байлыгына таянган адамдардын тобу гана мамлекеттик мүлктүн орчундуу бөлүктөрүн ээлеп алууга же сатып жиберүүгө үлгүргөн. Менчиктештирүүнүн биринчи жана негизги баскычы элдин пайдасы үчүн жүргүзүлгөн эмес. Маммүлкком ишти өз деңгээлинде уюштура албагандыктан, республикага, элге орду толгус материалдык зыян алып келген. Жарандык укуктар кемсинтилген.

Менчиктештирүүнүн жүрүшүндө жумушчу орундарын сактоо жана өндүрүштү кеңейтүү жөнүндө эч кандай кам көрүлгөн эмес. Миндеген адамдар жумуш орундарынан ажырап көчөгө сүрүлгөн. Социалдык жактан жетишилген ийгиликтердин көбү жоюлган. Менчиктештирүү боюнча мыйзамдын калктын айрым социалдык катмарларга жеңилдиктерди берүү жөнүндөгү талабы эске алынган эмес.

1994-ж. Кыргызстанда менчиктештирүүнүн экинчи этабы башталат. Бул мезгилде менчиктештирүү экономиканын түзүлүшүн кайра курууга, жеке менчик ээлеринин катмарын ка-

лыптандырууга, ошол аркылуу рынок мамилелеринин реалдуу негизин түзүү максатын көздөгөн. Менчиктештирүүнүн жүрүшүндөгү башаламандык токтотулуп, бул иште айкындуулукка жол ачылган. Менчиктештирүүнүн масштабы жана темпи бир аз азайтылган. Программага ылайык мамлекеттик мүлктөр менчиктин акционердик, жеке, аралашма ж. б. түрлөрүнө айлана баштаган. Натыйжада республиканын экономикасынын 50 проценттен ашыгын мамлекеттик эмес ишканалар түзүп калган.

Жаңы программага ылайык орто жана ири ишканалар менчиктештирүүнүн альтернативдүү варианттары менен жүргүзүлүп, жеке адамдарга же уюмдарга сатыла баштаган. Бул үчүн алуучу адегенде сатып ала турган ишкананын кийинки келечегин өзүнүн план-долбоорунда ачык көрсөтүүсү талап кылынган.

Жаңы программада купондук жана акча аукциондорун өткөрүү иштери да такталган. Бирок карапайым элдин көпчүлүгү купон Маммүлкком тарабынан бекемделген баалуу кагаз экендигин, анын баасы өсөрүн түшүнгөн эмес. Ошондуктан көпчүлүк эл купондорун туура пайдаланууну билишпей, болор-болбос акчага базарларда сатышкан. Муну чогултуп алышкан ар кандай инвестициялык фонддор пайда көрүшкөн.

1994-ж. ортосунан Кыргызстанда массалык менчиктештирүү башталат. Бул элдик менчиктештирүүнүн программасын Кыргызстандын өкмөтү, республиканын Мамлекеттик мүлк фондусу АКШнын өкмөтү менен биргелешип иштеп чыккан. 1994-ж. аягына чейин эле республикада 378 ишкана мамлекеттен ажыратылып менчиктештирилген. Алардын 100ү купондук аукциондордо сатылган. 40 проценти коллективдүү, 20 проценти жеке менчикке сатылган, 27 проценти акциялаштырылган. Менчиктештирүү башталган 1991-ж. баштап республикадагы 10 миң мамлекеттик ишкананын теңинен көбүрөөгү менчиктештирилген. Массалык менчиктештирүү 1996-ж. чейин жүргүзүлүп, бул мезгилде көптөгөн адамдар купондук аукциондор аркылуу менчик ээлери болуп калышкан. Натыйжада мамлекеттик эмес сектор өнөр жайынын бүткүл продукциясынын 50 проценттен ашыгын чыгарып калган.

Агрардык саясат

Эгемендүү Кыргызстандын жалпы жер аянты 19,6 млн *га*, анын ичинен айыл чарбасына жарактуу жер 10,6 млн *га* же 55,8 процентти түзөт. Жердин 44,2 проценти айыл чарбасына жараксыз. Айыл чарбасына жарактуу жерлердин айдоосуна (огороддорду эсептегенде) 12,3 процент, дың жерлерге 0,1 процент, көп жылдык өсүмдүктөргө 0,4 процент, чөп чабындыга 1,7 процент, табигый жайытка 85,6 процент туура келет.

Кыргызстандын эл чарбасынын негизин түзгөн айыл чарбасын өнүктүрмөйүнчө эгемендүү республикабыз эч качан алдыга жылбасы белгилүү. КМШ боюнча алганда айыл-кыштак калкы орто эсеп менен 30 процenttен ашпаса, бүгүнкү күндө Кыргызстандын айыл-кыштактарында анын калкынын 60 проценттен ашыгы жашайт. Кыргызстандын келечеги айыл чарбасынын өнүгүшүнө кандай деңгээлде байланыштуу экенин ушундан эле баамдасак болот.

Мурдагы колхоз-совхоз системасы өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдаланып бүткөндүктөн, 80-жж. эле алардын көбү жанбактылык маанайда болуп калышкан. Алардын мамлекетке карызы жылдан жылга өскөн. Ошондуктан айыл чарбасын рынок экономикасына ылайыкташтыруу үчүн Кыргызстанда 1991-ж. баштап жер жана агрардык реформасы жүргүзүлө баштаган. Реформаны жүргүзүүдө айрым реформаторлор адегенде эле колхоздорду жана совхоздорду таркатып, жерди жеке менчикке сатууну сунуш кылышкан. Бирок жерди сатууда жергиликтүү эл жерсиз калат деген сактануучулук бул саясатка жол берген эмес.

Жаңы агрардык саясат боюнча колхоздорду, совхоздорду, фермердик чарбаларды, ижаралык, кооперациялык чарбалардын бирдей иштешин камсыз кылуу; өткөөл мезгилде тамекиге, пахтага, этке, жүнгө, жашылча-жемишке мамлекеттик монополияны сактоо; айылда майда бизнести, ишкердүүлүктүн бардык тармактарын ар тараптан өркүндөтүү ж. б. каралган.

Реформаны акырындык менен, жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү, элдин мүдөөсүн, даярдыгын эске алуу менен жүргүзүү агрардык саясаттын негизги милдети эле. Адегенде экономикалык жактан өтө начар колхоз, совхоздордун жерлерин алып, мураска калтыруу укугу менен дыйкандарга берүү, дыйкан чарбаларынын кеңири тармактарын түзүү каралган.

Реформанын жүрүшүндө бир катар кемчиликтерге орун берилип, айрым чарба жетекчилери тарабынан «Жер кодекси», «Жер реформасы», «Дыйкан чарбалары жөнүндөгү» мыйзамдар одоно бузулган. Айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасын талап-тоноого жол берилген. Натыйжада дыйкандардын кызыкчылыктары эске алынбай, укуктары четке кагылган. Айыл чарба өндүрүшү кескин түрдө төмөндөп кеткен. Республиканын калкын азык-түлүк менен камсыз кылуу начарлай баштаган.

1991-ж. ноябрда Президент айыл чарбасындагы мамилелерди жөнгө салуу үчүн атайын Указ чыгарып, ал боюнча 1992-ж. 1-декабрына чейин айылдыктарга жана шаардыктарга бардык региондордо жер участокторун бөлүп берүү белгиленген. 1993-ж. 1-февралына чейин рентабелдүүлүгү 15–25 процентти түзгөн колхоздорду айыл чарба кооперативдерине айландыруу каралган. Реформага

жетекчилик кылуу үчүн 1991-ж. ноябрда эле Премьер-министрдин жетекчилиги астында Кыргыз Республикасынын жер реформасы боюнча мамлекеттик комиссиясы түзүлгөн. 1993-ж. аягында 172 колхоз жана совхоз таркатылып, алардын ордуна 17,5 миң дыйкан чарбалары, 197 кооперативдер, 120 майда ишканалар, 119 ассоциациялар жана 9 акционердик коомдор түзүлүп, алар айыл чарба продукциясынын 52 процентин өндүрүшкөн. Ушул жылдын июлунан баштап айыл чарба продуктуларын мамлекет рынок баасында сатып ала баштаган.

1995-ж. карата республикасындагы дыйкан (фермер) чарбаларынын саны 21,1 миңге жеткен. Булардын ичинен айрым чарбалар тез арада эле рынок мамилелерин өздөштүрүшүп, өндүрүштү жолго коюуга жетишип, пайда көрө баштаган. Тилекке каршы, жаңы типке өткөн көпчүлүк чарбалар экономикалык өтө кыйын абалга дуушар болушкан. Мунун себептери өтө көп эле. Жер алган дыйкандардын көпчүлүгүнүн аны иштетүү үчүн техникасы, үрөндөрү болгон эмес. Агротехникалык эрежелер колдонулбай калган. Инфляциянын күч алышы кредит алган дыйкандарды оор абалга калтырган. Жерди тендеп бөлгөндө ар бир үй-бүлөгө орто эсеп менен 1–3,5 *га* жер туура келип, бул жерлерде түзүлгөн дыйкан чарбаларынын көпчүлүгү алсыз, конкуренцияга туруксуз майда чарбалар болуп калган. Көпчүлүк дыйкандар натуралдык чарба жүргүзүшүп, өз үй-бүлөсүн эптеп бакканга жараган.

Үлүштөрүн алган соң бытырап бөлүнүп кеткен чарбаларга караганда дыйкан чарбалардын бирикмелери чарба жүргүзүүдө өздөрүнүн натыйжалуулугун көргөзгөн. Алардын айрымдары кооперациялык менчикти чындоо аркылуу эң ири өлчөмдөгү киреше алууга жетишишкен.

Кыргызстандын айыл чарбасынын негизин түзгөн **мал чарбачылыгындагы** абал да начарлап кеткен. 1992-ж. чейин республиканын айыл чарбасынын кирешесинин 35 процентин кой чарбасы берген. Бийик тоолуу райондордун кирешелеринин 95 проценти да ушул кой чарбасынан алынчу. Бул тармактын продукциясынын арзан баада сатылганына карабай республика жылына андан 0,5 млрд сом киреше алып турган.

Реформа жылдарында республикадагы койдун башы кескин азая баштаган. 1994-ж. январда республиканын бардык чарбаларында 7,5 млн баш кой калган. Ал эми 1995-ж. январга карата алардын саны 4,5 млн башка түшкөн. Кой тирүү товарга, ал тургай товарлардын эквивалентине айланып, күндөлүк керектелүүчү товарларга алмашыла баштаган.

Реформа жүргүзүлгөн алгачкы беш жылда **дыйканчылык** да өтө начарлап кеткен. Дан эгиндери менен тоют өсүмдүктөрүнүн

айдоо 21–23 процентке төмөндөгөн. 1994-ж. эгиндин дүң жыйымы 1993-ж. салыштырганда 35 процентке, дыйканчылыктын дүң жыйымы 20 процентке ылдыйлаган.

Айыл чарбасындагы начар абалды ондоо үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү экономикалык реформаларды 1994–1995-жж. терендетүү үчүн жаңы Программа иштеп чыккан. Бул Программаны жүзөгө ашыруу үчүн Президент 1994-ж. 22-февралда «Кыргыз Республикасында жер жана агрардык реформаны терендетүүнүн чаралары жөнүндө» Указ чыгарган. Анда мамлекеттик агрардык секторду реформалоонун стратегиялык багыты аныкталган. Ал боюнча дыйкандарга чарба жүргүзүүнүн формаларын тандоого толук эркиндик берилип, реформаны жүргүзүүдө айкындуулукка кеңири жол ачылган. Дыйкандар өзүнө тиешелүү жерлерде айыл чарба өндүрүшү үчүн гана пайдаланууга милдеттендирилген. 1995-ж. январда мурдагы көптөгөн салыктардын ордуна бирдиктүү жер салыгы киргизилген. Ушул эле жылы өкмөт айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча 1996–1999-жж. эсептелген программаны иштеп чыгып, аны жүзөгө ашыруу аракетин баштаган.

1998-ж. Бүткүл дүйнөлүк банк республиканын **сугат системасын** ондоо үчүн 35 млн доллар бөлгөн. Ал боюнча 13 плотина, анын ичинде Орто-Токой, Папан, Киров, Кара-Буура ж. б. суу сактагычтары, ошондой эле 40ка жакын сугат тармактары калыбына келтирилип, алардын коопсуз иштеши камсыз кылынмак.

Сугат тармактарына көңүл буруу жер жана агрардык реформаны ийгиликтүү жүргүзүүгө эң зор өбөлгө болору шексиз. Анткени сугат тармактарынын абалынын начарлашынын натыйжасында 1988-ж. эле 15,5 миң гектар сугат жерлери кайрак жерлерге айланган. 1999-ж. эле мелиорациялык абалын жакшыртуу талап кылган жерлердин жалпы аянты 90 миң гектардан ашкан.

Жер жана агрардык реформанын жүргүзүлүшүнүн натыйжасында 1991–1998-жж. Кыргызстандагы 515 колхоз, совхоз жана башка айыл чарба ишканалары реформаланып, алардын базасында 54,5 миң жеке чарба, 367 айыл чарба кооперативи, 318 коллективдүү дыйкан чарбалары, 47 акционердик коомдор жана 8 агрофирма түзүлгөн.

1990–1998-жж. аралыгында жылкыдан бөлөк малдын башы кескин төмөндөгөн. Ири мүйүздүү мал – 73,4 процентке, чочко – 23,5, кой жана эчки – 38,1, канаттуулар – 16,7 процентке азайган. Натыйжада чарбанын бардык түрлөрүндө мал чарба продукцияларын өндүрүү азайган.

Жер жана агрардык реформаны жүргүзүүнүн натыйжасында республиканын агроөнөр жай комплексинде рынок мамилелеринин калыптанышы үчүн укуктук жана экономикалык негиздер түзүлгөн:

– айыл чарбасында жеке, коллективдүү жана мамлекеттик менчикке негизделген көп укладдуу экономика түзүлгөн;

– айыл чарба продукциясын өндүрүүдө, бөлүштүрүүдө жана керектөөдө монополия жоюлган;

– жеке менчиктин киргизилиши менен өндүрүштүн натыйжалуулугун көтөрүү үчүн шарт түзүлгөн;

– чарба жүргүзүүнүн алдыңкы ыкмаларын, илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин пайдаланууда, продукциялардын сапатын жакшыртууда конкуренцияга кеңири жол ачылган;

– дыйкандар менен фермерлердин продукция өндүрүүдөгү жоопкерчилиги өскөн, алардын чарбаны натыйжалуу жүргүзүүгө болгон кызыкчылыктары жогорулаган.

Жетишкендиктерге карабастан, реформанын жүрүшүндө бир катар кемчиликтер кетирилип, кыйынчылыктар пайда болгон:

– айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасы кыйроого учураган. Техникалар, короо-сарайлар бүлүнүп талоонго учураган;

– өндүрүш кескин түрдө төмөндөгөн, натыйжада айыл чарбасынын кирешеси азайган;

– машиналарды, жабдууларды, үрөн, жер семирткичтерди, майлоочу, күйүүчү майларды алууга капитал жетишсиз болгон;

– мурда пайдаланылып жүргөн көпчүлүк жерлер иштетилбей калган;

– айыл жеринде жумушсуздук жана жакырчылык күч алган;

– кол эмгек менен өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларын сатып өткөрүү кыйынчылыкка турган.

Кыргызстандын агрардык өнөр жай комплексин өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн республиканын өкмөтү жаңы чараларды көрүүдө. 1998-ж. баштап Кыргызстандагы жер жана агрардык реформасы дагы бир баскычка көтөрүлдү. Жалпы элдик референдумдун жыйынтыгы боюнча жерге жеке менчик киргизилген. Буга байланыштуу айрым мыйзамдар кайра каралып, Кыргыз Республикасынын «Жер жөнүндөгү кодекси», Кыргыз Республикасынын «Кооперация жөнүндөгү» мыйзамы жана Кыргыз Республикасынын «Дыйкан (фермер) чарбалары жөнүндөгү» мыйзамы иштелип чыгып, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 1999-ж. майда кабыл алынган. Бул мыйзамдар республиканын агроөнөр жай чөйрөсүндө топтолгон маселелерди чечүүдө, өндүрүштүк мамилелерди жөнгө салууда маанилүү укуктук негиз болуп калды.

2000-жылдын 13-декабрында Кыргыз Республикасынын Президенти республиканын Жогорку Кеңешине жер реформасына байланышкан мыйзамдарды өзгөртүү сунушу менен кайрылган. Жогорку Кеңештеги талкуудан кийин «Жер Кодексинен» жерди сатууга жана сатып алууга тыюу салган беш жылдык мараторий жөнүндөгү статья алынып ташталды. Ал эми 2001-ж. август айында Кыргызстандын Өкмөтү айыл чарбасындагы жер участокторун сатуу, сатып алуу тартиби жөнүндө Жобону бекитти. Ошентип, республиканын айыл чарбасынын рынок мамилелерине өтүшүн тездетүү үчүн дагы бир чечкиндүү кадам жасалды.

СУРООЛОР:

1. Эмне үчүн менчиктештирүү саясаты жүргүзүлгөн?
2. Менчиктештирүүнүн жүрүшүндө кандай кемчиликтер кеткен?
3. Өнөр жайын реформалоо кандай жүргөн?
4. Жаңы агрардык саясатка мүнөздөмө бергиле.
5. Айыл чарбасынын абалы жөнүндө айтып бергиле.
6. Дыйкан (фермер) чарбалары силердин райондо кандай өнүгүүдө?
7. Жерге жеке менчиктин киргизилишинин мааниси жөнүндө айтып бергиле.

§ 29. КАЛКТЫН СОЦИАЛДЫК ТУРМУШУ

Коомдун социалдык турмушунда анын социалдык түзүлүшү өзгөчө маанилүү орунда турат. «Коомдун социалдык түзүлүшү» деген түшүнүк өтө кеңири экендигин эске алуубуз керек. Социалдык түзүлүш өзүнө социалдык-демографиялык, социалдык-кесиптик, социалдык-таптык, социалдык-улуттук ж. б. түшүнүктөрдү камтыйт. Калктын санынын тез өсүшү өзгөчө совет бийлигинин сонку отуз жылына туура келген. Алсак, 1959-ж. Бүткүл союздук эл каттоонун жыйынтыгы боюнча Кыргыз ССРинде 2,1 млн адам жашаган. 1991-ж. болсо республиканын калкы 4,4 млн адамга жеткен, т. а. бул мезгилде калктын саны эки эсеге өскөн.

Кыргызстандын калкы демографиялык жактан КМШ өлкөлөрүнөн калкынын *табигый өсүшүнүн* (бир жылда төрөлгөндөр менен өлгөндөрдүн ортосундагы айырма) жогорку темпте экендиги менен өзгөчөлөнгөн. Натыйжада 90-жж. биринчи жарымында эмиграциянын деңгээли өтө жогору болуп, 150 минден ашык адам көчүп кетсе да, республиканын калкы сан жагынан өскөн. 1999-ж. эл каттоо боюнча Кыргызстандын калкы 4,7 млн адамды түзгөн. Бул негизинен калктын табигый өсүшүнүн натыйжасында камсыз болгон. Алсак, 1990-ж. 1000 кишиге – 29,1 бала төрөлгөн. 1993-ж. бул көрсөткүч – 26,1, 1998-ж. – 22 болгон. Жалпысынан алганда республика боюнча төрөлгөндөрдүн саны бир аз кыскарган. Бул 90-жж. экономикалык жана социалдык кыйынчылыктарга байланыштуу болгон. 90-жж. аягында демографиялык жагдай төрөлгөндөрдүн, энелер менен наристелердин өлүмүнүн бир аз азайышы жана республикадан калктын

миграциялык агымынын төмөндөшү менен мүнөздөлөт. 1998-ж. 101,7 миң бала төрөлгөн. Ош жана Чүй областтарында балдардын төрөлүшү азайып, Талас областы менен Бишкекте өсүш белгиленген. Ушул жылы 24 миң адам өлгөн, же калктын 1000 адамына 7,2 адам туура келген. Табигый өсүш 67,7 миң адамды түзгөн. 1998-ж. республикага 10,3 миң адам көчүп келип, 16 миң адам көчүп кеткен, миграциялык агым 5,7 миң адамды түзгөн.

Табигый жана миграциялык процесстердин натыйжасында республиканын калкынын саны 2002-ж. августта 5 млн адамга жеткен.

Кыргызстандын калкынын демографиялык өнүгүүсүнүн дагы бир өзгөчөлүгү – КМШга салыштырмалуу шаар калкынан айыл-кыштак калкынын басымдуулук кылганы. КМШда орто эсеп менен калктын 60 проценти шаарларда, ал эми 40 проценти кыштактарда жашашат. Кыргызстанда болсо 2002-ж. калктын 64 проценти айыл-кыштактарда жашаган. Областтар боюнча алганда айылдыктар алардагы калктын Ысык-Көл областында – 69, Ош областында – 70, Талас областында – 76, ал эми Нарын областында – 82 процентин түзөт. Кыргызстандын айыл-кыштактарында жашаган калктын 70 процентке жакыны кыргыздар болгон. Ал эми бийик тоолуу райондордо айыл калкы анда жашагандардын 80 проценттен ашыгын түзүп, алардын дээрлик бардыгы кыргыз улутундагылар болгон.

Кыргызстандын калкынын жайгашышы да ар түрдүү. Буга республиканын географиялык өзгөчөлүктөрүнүн таасири тийген. Калк Кыргызстандын жеринин 15 гана процентин түзгөн өрөөндөргө, тоолордун арасындагы ойдундарга жайгашышкан. Бул жерлерде калктын жыштыгы 1 $км^2$ 30дан 80 адамга чейин жетет. Алсак, азыр 1 $км^2$ жерге Ош областында – 24 адам, Талас областында – 13, Ысык-Көлдө – 8, Нарын областында – 5 гана адам туура келет. Демек, калк негизинен дыйканчылыкка ыңгайлуу, климаты мелүүн өрөөндөргө көбүрөөк жайгашкан.

Кыргызстандын калкынын социалдык-демографиялык түзүлүшүндөгү бир өзгөчөлүк – эмгек жашына чейинки балдардын көптүгү, алар 39,7 процентке барабар, калктын 10,1 процентин эмгек жашынан өткөндөр (пенсиядагылар) түзөт. Ал эми эмгекке жарамдуулар 50,2 процентке барабар. КМШнын орточо көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу Кыргызстанда карылар менен балдардын саны кыйла жогору. Бул республикада балдардын көп төрөлүшү, салыштырмалуу өлүмдүн аздыгы менен түшүндүрүлөт.

Эмгек ресурстарын натыйжалуу пайдалануу, эмгекке жарамдуу адамдарды иш орундары менен камсыз кылуу – мамлекеттин эң чоң милдети. Бирок республиканын региондору боюнча эмгек ресурстарынын пайдалануунун деңгээли бирдей эмес. Ал көбүнчө ошол региондун чарбасынын структурасына жараша

болот. Мисалы, Нарын областы мал чарбасына адистештирилген, калктын негизги кесиби – мал багуу. Малдын санынын кескин түрдө кыскарып кетиши менен бул жакта калкты иш менен камсыз кылуу өтө татаал маселе болуп калган. Азыркы экономикалык кризис учурунда, көпчүлүк ишканалар жабылып, ири шаарларда да жумушчулар жумушсуз калууда. Кыргызстанда жумушсуздук жылдан жылга өсүүдө. Реалдуу түрдө азыр республикада 150 минден ашык адам жумушсуз. Алардын 70 процентин 30 жашка чейинки жаштар түзөт.

Эмгекке жарамдуулардын 48,7 проценти аялдар, т. а. азыр 1 миллиондон ашык аялдар эмгекке жарамдуу деп эсептелинет. Бирок алардын көпчүлүгү – жумушсуз. Алардын арасында жогорку жана атайын орто билимдүүлөрү көп.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча 2006-ж. Кыргызстандын калкынын 60 проценттен ашыгыраагы жакыр делип эсептелген. Алардын ар бирине айына 715,77 сомдон киреше туура келген. 1989-ж. салыштырганда жакырчылыктын деңгээли эки эсеге көбөйгөн. Жакырчылыкты жоюу азыркы мезгилде Кыргызстандагы эң маанилүү маселе болуп калууда.

Бул үчүн Кыргыз Республикасынын 2010-ж. чейин Өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери иштелип чыгып, 2001-ж. майында кабыл алынган. Жакырчылыкты жоюунун Улуттук стратегиясы да аныкталды. Бул программалар республикабызда ар бир область, шаар, район, айыл өкмөтү боюнча иштелип чыккан программалар менен толукталуу менен жүзөгө ашырылууда. Азыркы мезгилде жакырчылыкты жоюу борбордук бийликтердин гана иши болбостон, бүткүл коомдук ишине айланууда.

Калктын социалдык түзүлүшү

Коомдун социалдык турмушунда анын социалдык-таптык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр жана таптардын, социалдык топтордун, катмарлардын ортосундагы өз ара мамилелер маанилүү орунда турат. Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстандын калкы өндүрүш каражаттарына карата мамилелери боюнча негизинен жумушчу жана колхозчу дыйкандар табына жана социалдык катмар делип эсептелген *кызматчыларга* бөлүнгөн. Эл чарбасынын өнүгүшүнүн натыйжасында Совет коомунун социалдык-таптык түзүлүшү да өзгөрүп, таптар жана кызматкерлер өз ичинде ар кандай катмарларга көбүрөөк жиктеле баштаган. Жумушчу табы менен интеллигенция сан жагынан өскөн. Ал эми дыйкандар табы азайган.

Кыргызстандын коомдук менчиктен менчиктин көп түрлөрүнө негизделген рынок мамилелерине өтүшүндө мурдагы жумушчу, дыйкан жана интеллигенциядан башка жаңы боло-

чок таптардын негизи түзүлө баштаган. Менчиктештирүүнүн натыйжасында завод, фабрикалардын, банктардын, концерндердин, тресттердин, корпорациялардын, биргелешкен ишканалардын, дыйкан (фермер), биргелешкен чарбалардын ээлери пайда болгон. Соода, тейлөө, өнөр жай, айыл чарба системасында көптөгөн ишканалар түзүлүп, аларды ээлеген адамдардын катмарлары пайда болгон. Шаардык жана айылдык буржуазиянын жана жалданма эмгекчилердин, кызматкерлердин катмарлары пайда болуп калыптана баштаган.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын региондорунда калктын социалдык-таптык түзүлүшүндө чоң айырмачылыктар бар. Өнөр жайлуу, ири шаарлары бар Чүй, Ош, Жалал-Абат областтарынын көпчүлүк райондорунда калктын социалдык-таптык түзүлүшү ар түрдүү, басымдуу көпчүлүгүн жумушчулардын түрдүү катмарлары, интеллигенция, түрдүү тармакта эмгектенген кызматкерлер, соодагерлер ж. б. түзөт. Ал эми бийик тоолуу Нарын областында, Алай, Суусамыр, Тон, Чаткал ж. б. райондордо калктын курамы бир түрдүү дыйкандардан жана айыл интеллигенциясынан турат.

Калктын улуттук курамы жана улут саясаты

Кыргызстанда 80ден ашуун улуттун өкүлдөрү жашашат. Кыргыздар калктын 65 процентин түзөт. Мында жашаган өзбектер менен казактар да Кыргызстандын жерин байыртадан мекендеген жергиликтүү калк катары эсептелет. Калган улуттардын негизин Кыргызстан Россиянын курамына киргенден кийин ал жактан көчүп келген орустар менен украиндер, кытайлык бийликтен жапа чегип, куугунтукталып келген дунгандар менен уйгурлар түзөт. Булардан тышкары Украинадан куугунтукталган немецтер келишип, Чүйгө жана Таласка жайгашышкан. 20–30-жж. Түндүк Кавказдан көчүрүлгөн даргин ж. б. улуттардын өкүлдөрү келишкен. Дүйнөлүк экинчи согуштун жүрүшүндө чечен, ингуш, карачай, балкар, крым татарлары зордук менен көчүрүлүп келинген. Булар менен катар фашисттик оккупацияда калган СССРдин европалык бөлүгүнөн орустар, өзгөчө ленинграддыктар, украиндер, белорустар, согуштун майыптары, аялдар, кары-картандар келип жайгашышкан. Кыргызстанга көчүрүлүп келинген 30дан ашык ири өнөр жай ишканалары менен кошо түрдүү улуттагы жогорку квалификациялуу адистер да үй-бүлөлөрү менен көчүп келишкен. Булардын көбү Улуу Ата Мекендик согуш аяктагандан кийин өз мекендерине кайтышкан, ал эми айрымдары кетпестен Кыргызстанда калып жашап калышкан. Совет бийлигинин соңку отуз жылында Кыргызстандын өнөр жайынын

өнүгүшүнө байланыштуу улуттук жумушчу адистерин көбүрөөк даярдоонун ордуна аларды Россиядан чакыруу, үй-жай менен камсыз кылуу күчөгөн. Булардан тышкары Сибирден, Ыраакы Чыгыштан, Россиянын түндүгүнөн өз ыктыяры менен жашоого ыңгайлуу жер издеп келгендердин саны арбын болгон. 80-жж. тыштан көчүп келүүлөрдүн саны кыскара баштаган. 1991-ж. баштап, тескерисинче Кыргызстандан көчүп кетүүлөрдүн саны көбөйгөн. Кыргызстанда орустардын саны 1990-ж. 918 миңге жеткен, т. а. калктын 21,2 процентин түзгөн. Бул республикадагы орустардын эң көбөйгөн учуру болгон. 1991–1994-жж. Кыргызстандан 170 миң орус көчүп кеткен. Элдердин көчүп кетүүсү өзгөчө 1993-ж. өтө жогору болгон. Бул жылы Кыргызстанга 23 миңдей киши көчүп келсе, 143,6 киши көчүп кеткен. Алардын 80,8 миңин орустар, 10,5 миңин немецтер, 10,6 миңин украиндер, 6 миңин өзбектер, 8,7 миңин татарлар ж. б. түзгөн. Көчүп кетүүнүн натыйжасында саны боюнча кыргыздардан кийинки орунда турган орустар 1990–1994-жж. эле 17 процентке, т. а. 918 миңден 750 миңге азайган. Көчүп кетүү боюнча экинчи орунда немецтер турган. 1989-ж. алардын саны республикада 102 миңге жеткен. Алардын үчтөн бири, т. а. 30 миңи 1991–1992-жж. Германияга көчүп кетишкен.

Көчүп кетүүнүн натыйжасында Кыргызстандын калкынын улуттук курамы өзгөргөн. Кыргыз Республикасынын статистикалык комитетинин 2008-ж. 1-январындагы маалыматы боюнча кыргыздар калктын – 65,4, орустар – 19,5, өзбектер – 10,9, украиндер – 1,5 процентин түзгөн. Он миңдеген калкы бар татарлар (1 процент), казактар, дунгандар жана уйгурлар (0,9 процент), тажиктер (0,8), түрктөр (0,5), азербайжандар, корейлер (0,4 процент) жана бир нече миң кишиден турган белорустар, еврейлер, калмактар, армяндар, грузиндер, молдавандар, поляктар, цыгандар ж. б. жашайт.

1999-ж. эл каттоодо калктын улуттук курамында төмөндөгүдөй өзгөрүүлөр болгон. Табигый өсүшү жогору болгон кыргыздардын саны 5,5 процентке өскөн. Ошондой эле азиялык улуттардын – өзбектердин, тажиктердин, уйгурлардын, казактардын, кореялыктардын саны көбөйгөн. Эмиграцияга байланыштуу орустардын, немецтердин, украиндердин, татарлардын, еврейлердин саны кыскарган. Европалык калктардын Кыргызстандан көчүп кетүүсүнө республикадагы оор экономикалык кризис, көпчүлүк өнөр жай ишканаларынын жабылып калышы, Кыргыз Республикасынын өз алдына көз каранды эмес мамлекет болушу, рынок мамилелерине өтүүдөгү кыйынчылыктар ж. б. себеп болгон. Эң өкүнүчтүүсү көчүп кеткендердин теңинен көбү жумушка жарамдуу, жогорку квалификациялуу жумушчулар, инженер-

лер, интеллигенция түзгөн. Бул республиканын эл чарбасы, өзгөчө өнөр жайы үчүн олуттуу жоготуу болгон.

Калктын көчүп кетүүсүн токтотуу, улут аралык мамилелердин туруктуулугун камсыз кылуу Кыргызстандын өкмөтүнүн негизги милдеттеринен болгон. Мамлекет ар бир жараны республиканы өзүнүн мекени катары сезиши үчүн күрөшкөн.

Кыргызстанда улут аралык мамилелерди турукташтыруу максатында 1994-ж. 21-январда Кыргызстан элдеринин Биринчи Курултайы өткөн. Буга республикадагы бардык улуттардын, элдердин, социалдык катмарлардын өкүлдөрү катышкан. Курултайда **Кыргызстан элдеринин ассамблеясы** түзүлүп, анын Уставы кабыл алынган, жетекчи органы – Кыргызстан элдеринин ассамблеясынын Совети шайланган. Азыркы мезгилде 30га жакын улуттук-маданий борборлорду баш коштурган Кыргызстан элдеринин Ассамблеясы улуттар аралык ынтымакташтыктын негизи катары таасирдүү форумга айланууда.

Бирок, эгемендүүлүк жылдарында жыйылган социалдык-экономикалык көйгөйлөр улут аралык мамилелерди курчуткан. Жылдап чечилбей келген көйгөйлөр улуттардын ортосундагы карама-каршылыктардын ырбашына, акыры алардын кандуу кагылышына алып келген. Кыргызстандын Ош жана Жалал-Абад облустарындагы улут аралык жанжалдын чыгышына айрым түшүнүгү тайкы адамдардан Кыргызстандын түштүгүндө жашаган өзбектердин кызыкчылыгын коргоо үчүн бул жакта Өзбек автономиялык облусун түзүү керектиги жөнүндө сеператтык чакырыктары шыкак болгон. Натыйжада 2010-ж. июнь айында кыргыз жана өзбек улутунун өкүлдөрүнүн ортосунда кандуу кагылышуу чыгып, бирин-бири өлтүрүү башталган. Жергиликтүү бийликтер були кандуу жанжалды токтотууга жөндөмсүз болгон. Натыйжада 400дөн ашуун адам жырткычтык менен өлтүрүлүп, 20дан ашуун адам дайынсыз жок болгон. Ош жана Жалал-Абад шаарларынын бир катар кварталдары өрттөлүп, тонолуп, жүздөгөн адамдар туракжайсыз калышкан. Түбү тектеш, маданияты, тили жакын, дини бир боордош эки элдин кандуу кагылышы өтө өкүнүчтүү. Ал Кыргызстандын элин терең ойго салды. Бул окуядан Кыргызстандын бардык атуулдары, мамлекеттик органдар, саясий партиялар, коомдук уюмдар терең сабак алып, Кыргызстандын элинин ынтымагын чыңдоону күчөтүүлөрү зарыл.

Калкты социалдык жактан тейлөөнүн абалы

Элдин жашоо деңгээлин, билимин жана маданиятын жогорулатуу, адамдын кадыр-баркын урматтап, укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу – ар бир мамлекетте биринчи кезекте милдеттүү түрдө турмушка ашырыла турган жалпы адамзаттык дөөлөттөр экендиги белгилүү. Көз карандысыз мамлекетке айлангандан кийин Кыргызстанда Совет доорунан калган социалдык маселелер чечилмек тургай, тескерисинче, алар ого бетер татаалдашууда.

Экономикалык кризистен улам элдин турмуш деңгээли жыл сайын төмөндөп жатат. Бүгүнкү күндө республикада көпчүлүк социалдык топтор жакырчылыкка дуушар болушту. Социалдык-экономикалык кайра түзүүлөрдүн натыйжасында республикада акча кирешелеринин 50 проценттейи калктын бай жашаган 20 процентинин колуна топтолгон. Ал эми кедей жашаган калктын 20 процентинин колунда акча кирешелеринин 3,9 проценти гана бар.

Кризиске байланыштуу жашы улгайган адамдардын, саламаттыгына байланыштуу убактылуу же биротоло майып болуп калгандардын тагдыры өтө татаалдашты. Калктын бул катмарына пенсия жана жөлөкпул (пособие) берүү ишин жакшыртуу үчүн 1993-ж. декабрда Кыргыз Өкмөтү тарабынан республикадагы мурдагы бир катар фондулардын ордуна **Кыргыз Республикасынын Социалдык фонду** түзүлгөн.

Кыргызстандын социалдык камсыздандыруу чөйрөсүндө жүргүзүлгөн реформанын натыйжасында республикада пенсияларды жана жөлөк пулду чектөөнүн жаңы эрежелери киргизилди. Эми мамлекеттик ишканаларда жана мекемелерде иштегендердин жөлөк пулдары менен пенсияларынын өлчөмү алардын эмгек стажысына жана алар Социалдык фондуга ай сайын милдеттүү түрдө төлөп турган камсыздандыруу взносунун жалпы суммасына байланыштуу болуп калды. Мындан тышкары ар бир адам Социалдык фонддогу өзүнүн эсебине ыктыярдуу түрдө, каалаган суммада акча которо алат.

Кийинки жылдары мамлекеттик ишканалар менен мекемелердин көпчүлүгү жабылып, калктын бир бөлүгү жекече иштеп калды. Ушуга байланыштуу калктын бул катмары да келечектеги пенсиясы үчүн камсыздануу взносун төлөө же **камсыздандыруу полистерин са**тып алуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болду. Соңку мезгилде Кыргыз Республикасынын Социалдык фондунун иштери бир кыйла жакшырды.

90-жж. калкты **турак жай** менен камсыз кылуу проблемасын чечүү багытында бир топ иштер жүргүзүлгөн. Өз каражаты менен үй курууну каалагандарга шаарларда жана айылдарда жер участокторун бөлүп берүү иши массалык түрдө жүргүзүлгөн. Аларга жеңилдетилген кредиттер берилген.

Айыл жеринде калкты таза суу менен камсыз кылуу иши өзгөчө курч маселелерден болуп калды. Азыркы мезгилде Кыргызстандагы 1700 айыл-кыштактарында жашаган калкты таза

суу менен камсыз кылуу үчүн аракеттер башталды. Тилекке каршы, 2011-жылы өлкөбүздөгү 300 айыл-кыштак гана таза суу менен камсыз болгон. Бул өтө орчундуу маселени чечүү үчүн жергиликтүү ресурстарды, чет элдик инвестицияларды кеңири пайдаланууга көңүл бурулууда.

Калкты тейлөөнүн маанилүү тармактарынын бири – **байланыш** экендиги белгилүү. Бүгүнкү күндө бул тармактын мааниси өзгөчө жогорулоодо. Эгемендүүлүккө жеткенден кийин Кыргызстанда байланыш тармагын өнүктүрүүгө айрыкча көңүл бурулган. Анткени республиканын телекоммуникациялык тармагы 60-жж. эле курулуп, бардык жагынан эскирген жабдуулар менен иштеп жаткан. Электрониканын жана электрондук техниканын күчтүү өнүгүшү дүйнөлүк телекоммуникациянын инфраструктурасына – глобалдуу масштабдагы байланыш системасына чыгууну талап кылган.

Кыргызтелекомдун аракети менен Кыргыз Республикасынын телекоммуникациясын жакшыртуунун долбоору иштелип чыгып, жүзөгө ашырыла баштады. Натыйжада республиканын калкын телефон, телеграф, факс байланышы менен тейлөө, интернет тармагынын маалыматтарын алуу иштери жолго коюлган. 1996-ж. Кыргызстанда спутник байланышынын жаңы типтеги станциясынын курулушу менен республикабыз Россия, Япония, Кытай, Индия, Германия, Англия жана Европанын бир катар өлкөлөрү менен түздөн-түз байланышууга мүмкүндүк алган.

Калктын саламаттыгын сактоо жана жакшыртуу социалдык турмуштун эң маанилүү тармагы болуп эсептелет. Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстанда медицина жана саламаттык сактоо салыштырмалуу зор ийгиликтерге жетишкендиги белгилүү. Маалыматтар боюнча 1992-ж. Кыргызстандын калкынын жашынын орточо узактыгы 68,3 жашка (эркектердики – 64,2, аялдардыкы – 72,2) жеткен.

Экономикалык кризис саламаттыкты сактоо системасына да өзүнүн кесепетин тийгизүүдө. Социалдык турмуштагы чоң жетишкендик катары эсептелген акысыз медициналык жардам берүү акырындык менен кыскарып, медицинанын айрым түрлөрү оорулууларды дарылоодо акы алууга өткөрүлүүдө. Дары-дармектердин баасы улам жогорулап жатат. Мунун натыйжасында калктын кедей катмары медициналык жардам алууда өтө кыйынчылыктарга дуушар болууда. Кийинки мезгилде республикада санэпидемия мекемелеринин иштери өтө солгундап кеткен. Ушуга байланыштуу калк арасында кургак учук, бруцеллез өңдүү социалдык оорулар күч алууда. Адамдардын өмүрүн кыйган оорулардын көбөйүшү медицинанын алсыздыгын көрсөтүүдө.

Кыргызстанда 1999-ж. «Ден соолуктун жылы» делип жарыяланган. Буга ылайык республикада саламаттыкты сактоо

боюнча реформа жүргүзүлүүдө. Бул иште ооруканалардын, поликлиникалардын, калкты диспансерлештирүүнүн тармактарын кеңейтүүгө, аларды жаңы аппараттар менен камсыз кылууга чоң көңүл бурулууда. Сонку жылдарда түзүлүп, иштей баштаган үй-бүлөлүк дарыгерлер топтору калктын саламаттыгын сактоодо натыйжалуулугун көрсөтүүдө.

СУРООЛОР:

1. Коомдун «социалдык түзүлүшү» дегенди кандай түшүнөсүнөр?
2. Калктын социалдык-таптык түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле.
3. Жакырчылыктын жана жумушсуздуктун өсүшүнүн себептери кайсылар?
4. Калктын улуттук түзүлүшүнө, улут саясатына мүнөздөмө бергиле.
5. Калк социалдык жактан кандайча тейленүүдө?

§ 30. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДЫН РУХАНИЙ ТУРМУШУ

Билим берүү жана илим

Билим берүүнүн мурунку системасы өзүнүн натыйжалуулугун жоготуп, рынок мамилелеринин шартында экономикасынын, техникасынын, маданиятынын талабына туура калбей калган. Кыргызстандын көз карандысыздыгы жарыялангандан кийин билим берүү тармагын реформалоо иши жүргүзүлө баштаган. 1992-ж. декабрда КРнын Жогорку Кеңеши «Билим берүү жөнүндө» мыйзам кабыл алган. Анда азыркы кезде билим берүүнүн борборунда адам, анын билим алууга болгон умтулуусуна жардам берүү турары аныкталган. 1996-ж. «Билим жылы» делип жарыяланып, 19-мартта Президенттин указы менен «Билим» улуттук программасы бекитилген. Анда билим берүүнү демократиялаштыруу, гумандаштыруу, дифференциялаштыруу, мектептердин базасын чыңдоо каралган.

Реформанын жүрүшүндө КМШдагы башка республикаларынын көбүнөн айырмаланып, Кыргызстанда мектеп окуучуларынын жана студенттердин саны кыскарган эмес.

Билим берүү тармагындагы реформанын натыйжасында 1993-ж. баштап жаңы типтеги гимназия, лицей, мектеп комплекстери пайда болгон. Мектептерде окутуунун жаңы ыкмалары: стандарттуу эмес сабактар, окуучулардын билимин рейтинг системасы аркылуу текшерүү, тест жүргүзүү, атайын сабактарды киргизүү, компьютерлештирүү ж. б. кеңири киргизиле баштаган.

Акча каражаттарынын жетишпегендигине карабастан, билим берүүгө мамлекеттик бюджеттен акча бөлүүнүн өлчөмү бир аз болсо дагы жогорулоодо.

Кийинки жылдары билим берүүгө эл аралык уюмдардын грант жана кредит формасында жардам берүүсү күчөгөн. Бул

багытта «Тасис» (КМШ өлкөлөрүнө Европалык техникалык жардам), «Темпус» (жогорку билимди Европалык колдоо программасы) программаларынын жардамы чон болууда. Бул программаларга ылайык мектептердин материалдык-техникалык базасын чындоого өзгөчө көңүл бурулууда. Азия өнүгүү банкы республика үчүн атайын «Билим жана окутуу боюнча генералдык план» иштеп чыгып аны ишке ашыра баштады. Ал үчүн бул банк Кыргызстанга 40 жылдык мөөнөткө 37,7 млн доллар кредит бөлгөн. Бул боюнча мектептерди, колледждерди жана жогорку окуу жайларын окуу китептери жана куралдары менен камсыз кылууга, окуу лабораторияларын куруугa, башкаруунун информациялык системасын түзүүгө, мугалимдерди даярдоо жана квалификациясын көтөрүү үчүн алыс аралыктан туруп окутууга көңүл бурулган. 90-жж. башында Кыргызстан "Интернет" тармагына кирген. Азыр анын кызматынан 10 университет жана 50 мектеп пайдаланат. Келечекте республиканын 200 мектеби эл аралык «Интернет» компьютердик тармагына кошулмакчы.

Реформанын жүрүшүндө мектептерди жаны окуу китептери жана куралдары менен камсыз кылууга өзгөчө көңүл бурулууда. Бул иште Кыргыз Республикасынын Билим жана маданият министрлигине караштуу Кыргыз Билим берүү академиясы үзүрлүү иш жүргүзүп жатат.

Экономикалык кыйынчылыктарга байланыштуу мугалимдерди материалдык жактан колдоо иши талапка жооп бербей келүүдө.

Эгемендүү Кыргызстанда билим берүү тармагы азыркы кезде социалдык чөйрөнүн эң эле массалык тармагы болуп калды. Бул тармакта 1 млн 200 мин киши алек болууда. Булардын 1 млн 100 миңи – мектептерден жогорку окуу жайларына чейин билим алуучулар, ал эми 77,5 мини окутуучулар. Тактап айтканда, Кыргызстандын ар бир төртүнчү адамы окуучу жана

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети.

окутуучу. Бирок экономикалык кыйынчылыктарга байланыштуу билим берүүнүн сапаттык деңгээли начарлоодо. 2011-жылдагы маалымат боюнча 40 мин уландар жана кыздар мектепке барбай калган. Мунун себептери көп. Алардын негизгиси калктын жакырданышы, окутуучулардын материалдык абалынын төмөндөп кетиши. Алардын айлык акылары өтө төмөн болуп, өз убагында төлөнбөй келүүдө. Жогорку квалификациялуу айрым окутуучулар коммерцияга ооп кетүүгө аргасыз болушкан, же бөлөк республикаларга көчүп кетишкен.

2000-ж. 26-декабрда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенеши "Мугалимдердин статусу жөнүндө" мыйзамды кабыл алган. Мыйзамда мугалимдерди моралдык жана материалдык жактан колдоо каралган. Бул жаштарга билим берүү ишин жакшыртууга өбөлгө болмокчу.

Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамынын негизинде иштелип чыккан «XXI кылымдын кадрлары» (1995-ж.) аттуу улуттук программага ылайык республикада атайын орто, жана жогорку билим берүү өнүгүүдө. 2010-ж. Республикада жогорку окуу жайларынын саны 50дөн ашып, 235 мин студент окуган. Атайын кесиптик орто окуу жайларынын саны 100дөн ашкан. Бирок, 2000–2011-жылдардын аралыгында Кыргызстанда кесиптик-техникалык билимдүү адистердин саны 11%тен 7% ке чейин азайган.

Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамы боюнча жогорку окуу жайларынын укуктары бир кыйла кеңейген. Бул окуу жайларында адистер алардын жөндөмдүүлүгүнө жараша көп баскыч менен даярдала баштаган. Жогорку окуу жайлары акча каражаттарын пайдаланууда өз алдынчалыкка ээ болгон. Мамлекеттик эмес окуу жайлар ачыла баштаган. Акы төлөп билим алууга кеңири жол ачылган. Жогорку окуу жайлары чет элдик инвестицияларды пайдаланууда кеңири мүм-

К. И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети.

күнчүлүктөргө ээ болушкан. Айрым жогорку окуу жайларынын статустары өзгөргөн. Алсак, 1993-ж. **Кыргыз Мамлекеттик университетине** улуттук университет деген статус берилген.

Кыйынчылыктарга карабастан азыркы мезгилде республикада илимди өнүктүрүү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр бар. Республиканын өкмөтү тармактык илим изилдөө институттарында жана жогорку окуу жайларында илим изилдөө иштерин жакшыртууга, билимдин, илимдин жана өндүрүштүн байланышын чындоого көңүл бурууда. Мисалы, 1996-ж. 1-апрелде Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен Кыргыз айыл чарба институтунун базасында **Кыргыз агрардык академиясы** уюштурулган. Бул академия 2001-ж. К. И. Скрябин атындагы агрардык университети болуп кайра уюшулуп, ага республиканын эл чарбасынын негизин түзгөн айыл чарбасы үчүн жогорку квалификациялуу адистерди, окумуштууларды даярдоо, агрардык илимди өркүндөтүү милдеттери жүктөлгөн.

Эгемендүүлүктүн мезгилинде Кыргызстанда эл аралык «Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Кыргыз-Россия (славян) университети, Борбордук Азия-Америка университети, Кыргыз-Кувейт университети, Ош шаарында Кыргыз-Өзбек университети өндүү жаңы жогорку окуу жайлары ачылып, Кыргызстандын дүйнөлүк билим берүү системасын өздөштүрүүсүнө көрүнүктүү салым кошууда. Бирок жогорку окуу жайларынын санынын тез өсүшү аларда даярдалган кадрлардын сапатына тескери таасирин тийгизүүдө. Окуу жайларынын көптүгүнө байланыштуу аларга мектептен алган билими начар, окууга жөндөмсүз абитуриенттер көбүрөөк кирүүдө. Бул жогорку окуу жайларында мыкты адистердин даярдалышына тоскоолдук кылууда. Жогорку жана атайын орто окуу жайларын бүтүрүүчүлөрүн ишке орноштуруу маселеси чечилбеген бойдон калууда. Студенттердин билим берүүнү оптималдаштыруу максатында 2012–13-окуу жылынан баштап Кыргызстандын Жогорку окуу жайлары окутуунун эки баскычтуу (бакалавр-магистр) системасына өтө баштады.

Кыргызстандагы илимдин борбору **Кыргыз Улутук илимдер академиясында**, тармактык илим-изилдөө институттарында, жогорку окуу жайларында олуттуу илим изилдөөлөр ар түрдүү багыттар боюнча жандануууда. Кыргызстандын окумуштуулары менен КМШ өлкөлөрүнүн ортосундагы салттуу байланыштар да акырындык менен калыбына келтирилүүдө. Мындан тышкары республика чет элдик окумуштуулар менен да байланыштарды күчөтүүдө. Чет өлкөлөрдөн илимди өнүктүрүүгө багытталган инвестициялар да улам көбүрөөк келүүдө.

Кыргыз Улуттук илимдер академиясы «Аракет», «Маданият», «XIX кылымдын кадрлары» өңдүү Улуттук программаларды жүзөгө ашыруу багытында бир топ иштерди аткарды. Академиялык жана жогорку окуу жайындагы илимий иштерди айкалыштыруу жакшы натыйжаларды берип жатат.

1999-ж. кыргыз илиминин тарыхында алгач ирет Кыргызстандын окумуштууларынын Биринчи съезди болуп өттү. Съездде Кыргыз илиминин XX к. өнүп-өсүшүнүн жыйынтыгы чыгарылды жана илимди өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары көрсөтүлдү. Жаңы информациялык технологияны иштеп чыгуу, энергетика жана суу ресурстарын, пайдалуу кен байлыктарды изилдеп табуу, биохимиялык технологияларды түзүү, органикалык жана органикалык эмес ресурстарды, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүүдө илимий технологияларды кеңири пайдалануу милдеттери аныкталды.

Окумуштуулар К. Тыныстановго, К. Юдахинге, М. Адышевге, И. Ахунбаевге, М. Лущихинге, М. Иманалиевге, М. Миррахимовго «XX кылымда илимдеги өзгөчө жетишкендиги үчүн» Кыргыз Республикасынын Президентинин «Ардак медалы» ыйгарылды. Бул Кыргыз Республикасында илимдин өнүгүшүнө өзгөчө көңүл бурулуп жаткандыгынын дагы бир далили болуп калды.

Коомдук илимдерге Кыргызстандын саясий, экономикалык жана социалдык өнүгүшүнүн проблемаларын кылдат изилдөө, коомдун өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо, кыргыз элинин руханий дөөлөттөрүнүн жана маданиятынын кайра жаралып, өнүгүшүнө өбөлгө болуучу изилдөөлөрдү жүргүзүү милдеттери жүктөлдү.

Тарыхка болгон кызыгуунун жогорулашы

Эгемендүүлүктүн шартында коомду демократиялаштыруунун тереңдешинин натыйжасында Кыргызстан элинде өткөн тарыхка болгон кызыгуу артты. Коомду демократташтыруу тарыхый жана маданий мурастарга болгон терең кызыгууну ойготту десек болот.

«Манас» эпосунун 1000 жылдыгына даярдыктын алкагында 1994-жылдын 22–24-сентябрында Бишкекте «Кыргыздар, байыркы жана орто кылымдардагы Борбордук Азиядагы этногенетикалык жана этномаданий процесстер» деген темада эл аралык илимий конференция өткөзүлдү. Анда кыргыздардын этногенезисинин жана этникалык тарыхынын пробемалары каралган.

Коомчулуктун талабы жана кеңири колдоосу астында С. М. Абрамзондун «Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары» деген монографиясы кайрадан жарык көрдү. Илимий-популярдык мүнөздөгү 5 томдон турган «Кыргыздар» (түзүүчү К. Жусупов), белгилүү тарыхчы, этнограф Б. Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы», А. Байтурдун

«Кыргыз тарыхы боюнча лекциялары» деген китептер басмадан чыкты. Аны менен катар көрүнүктүү окумуштуулар Н. А. Аристовдун, В. В. Бартольддун, Н. Я. Бичуриндин, А. Н. Бернштамдын жана С. М. Абрамзондун Кыргызстандын жана кыргыздардын тарыхы боюнча тандалма эмгектери жарыяланды.

Кыргыздардын этногенезисин жана этностук тарыхы тереңирээк изилдөө үчүн КР УИАнын Тарых институтунун демилгеси менен атайын программа иштелип чыкты. Коомчулуктун өз элинин тарыхына зор кызыгууларын эске алып, программанын авторлору кыргыздардын этногенездик жана этностук тарыхынын проблемаларына чоң көңүл бурушкан. Кыргыздардын тарыхын үйрөнүү жана ага кайрылуу идеологиялык жактан да даярдалган, б. а. коомдун расмий мамлекеттик структуралары жагынан да колдоого алынган. Мунун өзү элдин өз тагдырын аныктап билишинде бир кыйла маанилүү ролду аткарды.

«Манас-айылы» тарыхый-этнографиялык комплекси.

Кыргыз элинин тарыхын иликтөөнүн маанилүү булактарынын бири болуп санжыра эсептелет. Ал оозеки формада жашоо менен элибиздин этногенезин жана этностук тарыхын үйрөнүүдө өз алдынча орунга ээ. Ал ошондой эле белгилүү тарыхый инсандардын өмүр жолун жана иштерин баяндап, жаш муундар үчүн тарбиялык милдетти да аткарат. Элдик санжырага карата кызыгуу өсүп, 1990-ж. Жети-Өгүз районундагы Шалбаа айлында санжыраны так, мазмундуу айтуучулардын конкурсу болуп өткөн.

1990-ж. кыргыздардын 1916-ж. улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн 75 жылдыгын, ал эми 2006-жылы бул улуу көтөрүлүштүн 90 жылдыгын белгилөө бүтүндөй коомчулуктун өз тарыхына мамилесин жаңылап, кыргыздардын улуттук аң-сезиминин өсүшүнө позитивдүү салым кошту.

Элдин материалдык жана руханий байлыгын камтыган, реалдуу тарыхый окуяларды, образдарды чагылткан «Манас» үчилтигине жана кенже эпосторго карата кызыгуулар ого бетер артты.

Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен 1995-ж. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөө жарыяланды. Бул боюнча БУУнун Генералдын ассамблеясы атайы резолюция кабыл алган. Натыйжада улуу эпосубуздун 1000 жылдыгы эл аралык алкакта кеңири белгиленди.

«Манас» эпосунун 1000 жылдыгын өткөрүүдө эгемендүү Кыргызстандын маданияты ата-бабаларыбыздын өткөн замандагы маданий мурастарын жаңылоо багытында жаңы бийиктикке көтөрүлдү. Бул маарекеге карата Талас жеринде «Манас-Ордо», Бишкек шаарына жакын Чон-Арык айылында «Манас Айылы» тарыхый-этнографиялык комплекстери ачылды. «Манас» эпосунун бир нече варианттары, эпосту илимий изилдөөгө арналган ондогон китептер жарыяланды. Аны белгилөөгө дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттери катышкан. 1995-ж. августта Бишкекте «Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурастары» деген темада эл аралык симпозиум өткөрүлгөн. Ага 20дан ашык өлкөдөн 130дан ашык окумуштуулар, жазуучулар катышышкан. «Манас» эпосунун варианттары орус, англис, кытай, хинди ж. б. тилдерге которулган.

Тарых илиминде мурда эзүүчү таптын өкүлдөрү катары сындалып келген көптөгөн тарыхый инсандардын – бийлердин, манаптардын, баатырлардын ролдору кайра талдануууга алына баштады. Алардын оң маанидеги иштерине басым коюлуу менен даназалуу тарыхый инсандардын юбилейлик даталарын белгилөө салтка айланды. Ошентип, мамлекеттик деңгээлде тарыхый чындыкты калыбына келтирүү колго алынды. Кыргыз элинин таланттуу, көрүнүктүү уул-кыздарына тарыхтагы жана маданияттагы татыктуу орундары кайрылып берилди. Ошондой иш-чаралардан улам кыргыздардын тарыхы көзгө көрүнгөн, реалдуу мазмунга ээ болуп, конкреттүү адамдардын жандуу тагдырлары, максат, иштери аркылуу толумдуу экендиги дааналанып чыга келди.

Кыргыздардын улуттук аң-сезиминин өсүшү мыйзам-ченемдүү түрдө тарыхый, коомдук жана маданий тармактагы кезегинде «унут калтырылган» көптөгөн инсандардын ысымдарын өз ордуна койду. Аныгында алар тууралуу кыргыз эли уламыштарында, санжыраларында, ырларында дайым эскере жүрүшкөндүктөрү анык. Демократиялык кайра куруулар, сөз эркиндиги, өз эгемендүү мамлекетин түзүүгө умтулуу ж. б. «унут калтырылган» ысымдарды кыргыз элинин маданиятына жана тарыхына табигый түрдө кайтарды. Бул иш-чаралар, албетте, жаңы өсүп келе жаткан муунду өз мекенин сүйүүгө, анын өткөнү менен, өткөндөгү даңазалуу ин-

сандары менен сыймыктана жүрүүсүнө, кыскасы патриоттуулукка тарбиялоо ишинде чоң роль ойнору шексиз.

30–40-жж. репрессиянын курманы болушкан мамлекеттик, партиялык, коомдук ишмерлердин ак ниет эмгектерин, ысымдарын реабилитациялоо иши жүргүзүлдү. Кыргыз Республикасынын Президентинин 1991-ж. 9-августтагы «Саясий репрессиянын курманы болушкандарды реабилитациялоого байланыштуу мамлекеттик комиссиянын иш-чаралары жөнүндө» буйругуна ылайык курамында өкмөт жетекчилери, илимдин, искусство жана адабияттын ишмерлери катышкан өкмөттүк комиссия түзүлгөн. Чоң-Таш айылына жакын жерден табылган 1937–1938-жж. саясий репрессиянын курмандыгы болушкан мамлекеттик, партиялык жана адабият менен искусствонун ишмерлеринин сөөгү атайын жайга кайра коюулуп ал жерге «Ата Бейит» мемориалдык комплекси курулду.

Кыргыз Республикасынын Президенти 2002-ж. 1-августунда «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылын өткөрүү жөнүндөгү» Указга кол койду. Бул боюнча 2003-ж. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылы деп жарыяланды. Ушуга байланыштуу Кыргызстандын тарыхын изилдөөгө, аны кеңири окутууга жана пропагандалоого өзгөчө көңүл бурула баштады.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

Кыргыз Республикасынын Президентинин «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылын өткөрүү жөнүндөгү» Указынан. 2002-ж. 1-август.

Кыргызстан мамлекеттик көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин илимий жана коомдук-саясий чөйрөдө, республиканын граждандарынын арасында ата-мекендик тарыхка, кыргыз элинин даңктуу өткөн дооруна кызыгуу кыйла өстү...

1. ... коомчулугубуздун ата-мекендик тарыхтын актуалдуу маселелерине зор кызыгуусун эске алуу менен 2003-жыл кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылы деп жарыялансын...

4. Кыргыз Республикасынын Билим жана маданият министрлиги кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн торолушунун жана өнүгүшүнүн тарыхын окуу программаларына жана окуу куралдарында кароо менен жогорку окуу жайларда, мектептерде жана башка окуу жайларында Кыргызстан тарыхын кыйла тереңдетип окутуу боюнча зарыл чараларды көрсүн. Өсүп келе жаткан муунду өз өлкөсүнүн жана анын эркиндикти сүйгөн элинин көп кылымдык даңктуу тарыхы үчүн сыймыктануу сезиминде тарбиялоо ишине өзгөчө көңүл бурулсун.

5. Кыргыз Улуттук илимдер академиясына улуттук университеттер менен кызматташып Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн торолушун жана өнүгүшүнүн тарыхын изилдөө боюнча ишти активдештирүү сунуш кылынсын. Россиянын, Кытайдын, Орто-Азиянын боордош өлкөлөрүнүн

жана башка мамлекеттердин илимпоздорун, ошондой эле эл аралык уюмдардын өкүлдөрүн кеңири тартуу менен кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы боюнча илимий форумдар, конференциялар, «тегерек столдор» белгилесин жана өткөрсүн.

Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясынын 57-сессиясынын Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылы боюнча кабыл алган резолюциясынан. 2002-ж. 20-декабрь.

«...Генералдык Ассамблея кыргыз маданиятынын байлыгын, анын улуттук, регионалдык жана эл аралык маанисин белгилөө менен:

1. Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн 2003-жылы Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылын жарыялоого жана аны белгилөөгө жумшаган аракетин колдойт;

2. Бириккен Улуттар Уюму мүчө-мамлекеттерине, адистешкен жана өкмөт аралык уюмдарга, ошондой эле региондук, өкмөттүк эмес уюмдарга жана фондуларга 2003-жылдагы Кыргыз Республикасы уюштурган салтанаттарга катышууну сунуш кылат».

2002-ж. 20-декабрында Бириккен Улуттар Уюму Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы жөнүндөгү Кыргызстандын демилгесин колдоп, атайын чечим кабыл алды. Ошентип, 2003-ж. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылы дүйнөлүк аренада кеңири белгиленди. Бул Кыргызстан тарыхындагы эң маанилүү окуя, кыргыз элинин чоң жетишкендиги десек болот.

Эгемендүү Кыргызстандын маданий турмушу

Эгемендүүлүктүн мезгилинде Кыргызстандын маданияты негизинен кризистик абалда болду. Ошону менен бирге республиканын маданияты өз алдынчалыкка ээ болуп, эркин өнүгүүгө мүмкүнчүлүктөрдү алды. Жалпы гуманитардык, адамзаттык байлыктарды элибиздин талабына ылайык өздөштүрүү маданият чөйрөсүнүн приоритеттүү багыты болуп калды.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында маданий тармактын нормативдик-укуктун базасын аныктоого өзгөчө көңүл бурулду. 1992-ж. «Маданият жөнүндө» мыйзам, анын негизинде Кыргызстандын өкмөтү «Маданият мекемелерин мамлекет тарабынан колдоону жакшыртуунун чаралары жөнүндө», «Республикада китепкана ишин жакшыртуу жөнүндө», «Тарыхый-маданий мурастарды сактоо жөнүндө», «Кыргыз Республикасындагы концерттик ишмердик жөнүндө» ж. б. токтомдорду кабыл алган. Бул документтерди жүзөгө ашыруу үчүн «Кыргыз Республикасында маданиятты, искусствону өнүктүрүү жана сактоо боюнча «Маданият» Мамлекеттик программасы иштелип чыккан.

Маданий мекемелеринин иштерин жаңы деңгээлге көтөрүү үчүн «Улуттук» деген статус Т. Сатылганов атындагы Кыргыз

Мамлекеттик филармониясына, В. И. Ленин атындагы Мамлекеттик китепканага, Т. Абдумомунов атындагы Кыргыз академиялык драма театрына, А. Малдыбаев атындагы Мамлекеттик опера жана балет театрына, Г. Айтиев атындагы көркөм-сүрөт музейине ыйгарылган. Бул аталган маданият мекемелеринин кызматкерлеринин, коллективдердин рухун көтөрүп, алардын чыгармачыл эмгегине жаңы шык берген.

Орус элинин улуу акыны А. С. Пушкиндин 200 жылдыгы, Кыргыз Эл жазуучусу Ч. Айтматовдун 70, 75 жана 80 жылдык юбилейлери Кыргызстандын маданий турмушундагы өзгөчө окуялар катары белгиленди. Опера жана балет өнөрүнүн жылдыздары Б. Миңжылкыев менен Б. Бейшеналиеваларды эскерүүгө арналган эл аралык фестивалдар маданияттын бул тармагынын кайрадан жанданышына түрткү болду.

1996-ж. **Кыргыз Республикасынын Сүрөт академиясынын** ачылышы өлкөбүздүн маданий турмушундагы маанилүү окуялардан болуп калды. СССРдин Эл сүрөтчүлөрү С. Чуйковдун 100 жылдыгына, Г. Айтиевдин 90 жылдыгына карата юбилейлик - иш-чаралар өткөрүлдү. Бул иштердин алкагында Кыргызстандын сүрөт академиясынын анык мүчөлөрүнүн эл аралык көргөзмөсү болуп өттү. Көргөзмөгө А. Церетели, А. Сидоров, Ю. Чернов, Т. Салахов өңдүү чет өлкөлүк сүрөткерлер катышты. Кыргыз Республикасынын Эл сүрөтчүсү **Ж. Кадыралиевдин** жеке көргөзмөсү өзүнүн оригиналдуулугу менен элдин купулуна толду. Д. Флекман, К. Шкупело, Ф. Игнатьев, Д. Адашканова өңдүү белгилүү сүрөтчүлөрдүн жеке көргөзмөлөрү да чоң ийгиликтер менен өткөрүлдү. Кыргызстандык живописчилер менен колдонмо-искусствонун чеберлери өз өнөрлөрүн Бангладешке, Пакистанга, Туркияга, Россия Федерациясына, Украинага ж. б. өлкөлөргө көрсөтүп келишти. Бишкек шаарынын борборунда сүрөтчүлөр өнөрүнүн галереясынын ачылышы менен республиканын сүрөтчүлөрү өздөрүнүн эмгектерин элге көрсөтүүгө жана эркин сатууга мүмкүнчүлүк алышты.

Ж. Кадыралиев.

Акыркы он жылда Кыргызстанда тарыхый-маданий эстеликтерди каттоо, аларды реставрациялоо боюнча бир катар иштер жүргүзүлгөн. Республикада 2,7 минден ашуун республикалык жана жергиликтүү маанидеги эстеликтер катталып мамлекеттин көзөмөлүнө алынган. Сулайман тоодогу «Бабурдун үйү», Асаф-ибн Бурхиянын мавзолейи, Чүйдөгү Байтик баатырдын

күмбөзү, ж. б. тарыхый эстеликтер реставрацияланды. Кыргызстандын бир катар тарыхый инсандарына, мамлекеттик жана коомдук ишмерлерге эстеликтер ачылды.

Эгемендүүлүктүн өткөн он жылында Кыргызстанда музей иши бир кыйла жанданды. Республиканын 7 мамлекеттик музейи Эл аралык музейлер кеңешине мүчө болушту. Панфилов районунда А. Осмоновдун, Алай районунда Курманжан датканын, Лейлек районунда А. Орозбековдун, Ош шаарында «Улуу Жибек жолу», Нарын шаарында тарыхый-край таануу, Таласта «Манас-Ордо» Аламүдүн районунда «Ата-Бейит» музейлери иштей баштады.

Кыргыз Улуттук филармониясы.

Кыргызстандын театр өнөрү совет доорундагы жетишкен ийгиликтерин кармап калуу менен аны андан ары өнүктүрүү багытында бир катар иштерди аткарды. Театрлардын репертуарлары Кыргызстандын тарыхына арналган, улуттук аң-сезимдин кайра жаралуусун чагылдырган темаларга көбүрөөк багытталды. Совет мезгилинде эзүүчү таптын өкүлдөрү делип, сындалып келген Ормон хан, Курманжан датка, Шабдан баатыр өңдүү тарыхый инсандардын образдарын ачкан жаңы спектаклдер жаралып элге тартууланды. С. Күмүшалиева, А. Өмүралиев, Д. Байтөбөтов, Ч. Дубанаев, Ж. Сейдакматова, М. Далбаева, З. Сооронбаев өңдүү артистердин таланттарынын жаңы кырлары ачылды. Кыргыз артистери театр өнөрүнүн өнүгүшү үчүн зор жигердүүлүк менен эмгектенишүүдө.

Кыргыз музыкасынын өнүгүшүнө композиторлор: М. Бегалиев, М. Рыскулбеков, С. Бактыгулов, Ж. Малдыбаева; обончулар: К. Эралиева, А. Бөдөшов, А. Коробаев, М. Алыбаев, А. Бе-

дияров, М. Осмонов, А. Өзүбеков, Ч. Сатаев, Бек Борбиев, А. Чекилов, М. Кыдыршаев, И. Аманбаев, С. Бейшекеев; ырчылар: Ш. Талипова, К. Турапов, М. Дүйшөкеева, А. Ибраев, Г. Сатылганова, Г. Тойгонбаева, А. Иманалиева, Ж. Осмоналиева, Д. Акулова, С. Назаренко, Ш. Аскарова, Р. Осмонкулов ж. б. көп салымдарды кошушту.

Кыргызстанда жыл сайын өткөрүлүүчү «Кубулжу менин ырларым», «Ала-Тоо студенттик жазы», «Оштун азем түндөрү» аттуу эл аралык фестивалдар республикада фольклордук жана эстрадалык чыгармачылыктын өнүгүшүнө өбөлгө болду. Республикадагы жаңы манасчылардын, комузчулардын аттары аталып, элге таанылды. Элдин купулуна толгон таланттуу аткаруучулар, эстрадалык топтор, бий ансамблдери пайда болду. Элдик фольклорду жандандырууда Н. Абдрахманов, С. Садыкова, Б. Байкелова, Р. Аманова, Ж. Алыбаев, М. Аликеев ж. б. салымдары чоң. «Камбаркан» фольклордук-этнографиялык ансамбли өз өнөрлөрүн бир катар өлкөлөргө тартуулап, чет элдик көрүүчүлөрдүн купулуна толду.

Акыркы жылдары маданият чөйрөсү үчүн адистерди даярдоо ишине да өзгөчө көңүл бурулууда. Кыргыз Улуттук консерваториясынын ачылышы менен Кыргызстанда жогорку билимдүү музыканттарды даярдоо иши жолго коюлду. Президенттик стипендиянын колдоосу менен таланттуу кыргыз жаштары АКШнын, Франциянын, Кытайдын, Италиянын, Россия Федерациясынын, Казакстандын алдыңкы консерваторияларында билим алууда.

Кризистик кыйынчылыктарга карабастан, бир кезде дүйнө таң калтырган кыргыз кино өнөрү да жаңы нукта жандана баштады. Таланттуу кинорежиссёр А. Абдыкалыковдун «Бешкемпир» жана «Маймыл», Э. Абдыжапаровдун «Айыл өкмөтү», «Боз салкын», «Күкүк Шахра» аттуу кинолору эл аралык кинофестивалдарда чоң жеңиштерге жетишти. Белгилүү киночу М. Убукеевдин «Манас» эпосу тууралуу документтүү тасмасы дүйнө элинин чоң кызыгуусун жаратты.

«Ата-Бейит» музейи.
Чон-Таш айылы.

Жалпысынан алганда, 1990–2000-жж. Кыргызстандын руханий турмушунда бир катар жетишкендиктер жана кемчиликтер орун алган. Калктын руханий талаптарын канааттандыруучу маданий агартуу мекемелери – театрлар, маданият мекемелери, массалык маалымат каражаттары чоң өзгөрүүлөргө дуушар болду. Республиканын борборунда, областтык борборлордо жана шаарларда гана маданият мекемелери рыноктун шарттарына ылайыкташышып чыгармачылыктарын улантышууда. Ал эми райондордогу, айыл-кыштактардагы маданият мекемелери экономикалык кыйынчылыктарга туруштук бере албай кыйроого учурады. Клубдук мекемелер, китепканалар, маданият үйлөрү, музейлер ж. б. жашоолорун токтотууда.

80-жж. эле калктын руханий талаптарын канааттандырууда көркөм адабият, гезит-журналдар маанилүү орунда турган. Шаарларда гана эмес, айыл-кыштактарда китеп дүкөндөрү иштеген. Китеп калкыбыздын турмушуна терең кирип калган эле. Экономикалык кризистен улам республикада китеп чыгаруу иши кескин түрдө кыскарды. Китеп сатуучу дүкөндөр жабыла баштады. Калктын басма сөзгө болгон талабы канааттандырылбай калды.

Өткөөл мезгилде калктын руханий турмушунун жардыланып кетиши эл арасында жат көрүнүштөрдүн күчөшүнө алып келген. Кыргыз элинин кылым карыткан прогрессивдүү ата салттарынын ордуна феодалдык мезгилден калган реакциячыл салттар жандана баштаган. Мындай кесепеттүү салттар үй-бүлөлүк үлпөттөрдү, аш-тойлорду өткөрүүдө күч алган.

Албетте, адамдын каза болушу ар дайым чоң жоготуу. Элибизде маркумду кастарлап көмүүдө бөлөк улуттардан айырмаланган көңүл айтуу, көз көрсөтүү үчүн жүздөгөн адамдардын чогулушу, маркумдун үй-бүлөсүнө материалдык жардам берүү өңдөнгөн көп жакшы өзгөчөлүктөр бар. Бирок муну менен катар мындай учурда маркумдун жакын туугандарынан чыккан айрым билермандардын мурдагылардан кем калышпоого, колдон келсе ашып түшүүгө далбасташынан, өлүк коюуда өз ара эрегишүү күч алууда.

Албетте, үй-бүлөлүк үлпөттөрдү, аш-тойлорду өткөрүүгө тыюу салууга болбойт. Адамдардын турмушунда сөзсүз белгилей турган окуялар болору, ал эми үй-бүлөлүк үлпөттөрдүн чыгымсыз бүтпөсү белгилүү. А бирок акылга сыярлык чекте болуунун ордуна мандай тер менен жашаган, карапайым калктын мурдагы тойдон кем калышпайлы, сөзгө калбайлы дешип, куру намыска жетелетип, натыйжада үй-бүлөнүн бир нече айлык, кээде жылдык кирешелеринен ажырап калышы кейиштүү көрүнүш.

Өкүнүчтүүсү, зыяндуу көрүнүштөргө каршы күрөшүүнүн ордуна айрым мамлекеттик түрдүү рангадагы чиновниктердин, эл депутаттарынын андай аш-тойлорго тынбай катышышып, сайрандашып, өздөрү да дүңгүрөтө той берүүнүн үлгүлөрүн көрсөтүп жатышкандыктарында.

Калктын каада-салтындагы терс көрүнүштөргө, аракечтикке жана масчылыкка, кылмыштуулукка каршы күрөшүүдө Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык түзүлгөн Аксакалдар соттору маанилүү роль ойноодо. Азыркы мезгилде Кыргызстанда 1200дөн ашык Аксакалдар соттору уюштурулуп, анда 6 миңден ашуун адам иштеп жатышат. Бул соттор калк арасында тарбиялык иштерди жүргүзүүдө, кылмыштуулукка бөгөт коюуда чоң иштерди аткарууда.

СУРООЛОР:

1. Эгемендүү Кыргызстандын билим берүү тармагына кандай өзгөрүүлөр киргизилген?
2. Атайын орто жана жогорку билим берүүдөгү жаңылыктар жөнүндө айтып бергиле.
3. Рынок мамилелери маданияттын өнүгүшүнө кандай таасир берип жатат?
4. Кыргыз элинин каада-салтындагы оң жана терс көрүнүштөр жөнүндө өз оюнарды баяндап бергиле.
5. Силер жашаган жерлерде коомдук уюмдардын, аксакалдар сотторунун таасири барбы?

§ 31. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ САЯСАТЫ ЖАНА ЭЛ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ

Саясий байланыштардын өсүшү

Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин эл аралык мамилелерге өз алдынча катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Кыргыз Республикасы тышкы саясатында биринчи кезекте өзүнүн элинин кызыкчылыгын коргоо, жаңы демократиялык, укук туткан мамлекетти куруу үчүн тышкы ыңгайлуу шарттарды түзүү максатын көздөйт.

Кыргызстан тышкы саясаты: тынчтыкты, Кыргыз Республикасынын чек араларынын туруктуулугун сактоо; КМШ өлкөлөрү жана дүйнө элдери менен ар тараптуу байланыштарды чыңдоо; КМШдагы улут аралык кагылышууларды токтотуу, алардын Кыргызстанда болушуна жол бербөө; чет элдик инвестицияларды республиканын эл чарбасына көбүрөөк тартуу; эл аралык соодага улуттук өндүрүштүн продукцияларын алып чыгуу; Бириккен Улуттар Уюмунун ж. б. эл аралык уюмдардын

иштерине активдүү катышуу; согуштук блокторго жана союздарга катышпоо; нейтралдуу абалды сактоо ж. б. принциптерге таянат.

Тышкы саясатынын максатына жана принциптерине ылайык Кыргыз Республикасы тез арада эле эл аралык аренада колдоого ээ болуп, кеңири таанылды. Бишкекте 1992-ж. февралда АКШнын, көп узабай эле Кытай Эл Республикасынын, Россиянын, Түркиянын, Германиянын ж. б. мамлекеттердин элчиликтери ачылган. 1992-ж. 2-мартта Кыргызстан Бириккен Улуттар Уюмуна мүчө болгон. 1991–1993-жж. эле Кыргыз Республикасынын көз каранды эместигин дүйнөнүн 128 мамлекети таанып, 80ден ашык мамлекеттер менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн. 1998-ж. Кыргызстандын көз карандысыздыгын 135 мамлекет таанытан. Дүйнөнүн 91 мамлекети менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн. Бишкекте 11 элчилик жана өкүлчүлүк ачылган. Чет өлкөлөрдө республиканын кызыкчылыгын 17 дипломатиялык мекемелер коргойт. Кыргыз Республикасы өз алдынча мамлекет катары кадыр-барктуу бир катар эл аралык уюмдардын (БУУ, ОБСЕ, Эл аралык валюта фонду, ЮНЕСКО ж. б.) мүчөлүгүнө кабыл алынган.

1992-ж. августта Кыргызстандын көп кылымдык тарыхында биринчи болуп Бишкек шаарында Кыргыздардын Бүткүл дүйнөлүк биринчи курултайы болуп өткөн. Ага дүйнөнүн 20 өлкөсүндө жашаган кыргыздардын өкүлдөрү катышышкан. Азыр дүйнөдө 3 млн ашык кыргыздар бар, алардын жарым миллиондон ашыгы башка өлкөлөрдө жашашат. Ар түрдүү себептерге байланыштуу чет мамлекеттерде жашап калган боордоштордун катышуусу менен өткөн бул Курултай кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин өнүгүшүндөгү орчундуу окуялардан болгон.

Кыргыз Республикасынын эл аралык аброюнун көтөрүлүшүнө президент А. Акаевдин 90-жж. Кытай Эл Республикасына, Түркияга, АКШга, Улуу Британияга, Индонезияга, Филиппинге, Францияга, Италияга, Израилге, Японияга, Түштүк Кореяга ж. б. мамлекеттерине жасаган расмий визиттери, өз кезегинде бул мамлекеттердин ар түрдүү рангадагы жетекчилеринин келип кетиши маанилүү роль ойногон.

1990-ж. биринчи жарымында Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын негизги милдеттери такталып, өз алдынча саясат жүргүзүүдөгү артыкчылыктуу багыттары аныкталган. Республика тышкы саясатында КМШнын, өзгөчө Борбордук Азиянын өлкөлөрү менен байланышты күчөтүүгө маани берген. Анткени буларда коомдук турмуштун бардык жактары кылымдар бою байланышта өнүгүп келген. Борбордук Азиянын жана Казакстандын мамлекет башчылары СССР кулаган учурдан тар-

тып эле өз ара байланыштарды, жардамдашууну биринчи планга коюшкан. Бул багыттагы келишимдерге Кыргызстан **Казакстан** менен 1991-ж. 18 февралда, **Өзбекстан** менен 14-мартта, **Түркмөнстан** менен 16-июлда кол коюшкан.

Достук, кызматташтык, экономикалык, илимий-техникалык жана маданий жактан жардамдашуу боюнча маселелер Борбордук Азиянын беш республикасынын жетекчилеринин 1991-ж. Ташкенде өткөн жолугушуусунда ыраатуулук менен талкууланган. Бул жолугушууда жыйынтыктоочу документ кабыл алынган. Орто Азия республикаларынын жана Казакстандын республикалар аралык консультациялык советин түзүү макулдашылган. Натыйжада Борбордук Азияда интеграция процессине кеңири жол ачылган. 1994-ж. Казакстан, Өзбекстан жана Кыргызстандын ортосунда Бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү жөнүндө келишимге кол коюлган. Борбордук Азияда бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү идеясы 1994-ж. үч республиканын президенттеринин Алматыдагы жолугушуусунан кийин ишке ашырыла баштаган. Бул жолугушууда үч өлкөнүн президенттери жана өкмөт башчылары кирген Мамлекет аралык Совет түзүү, анда иш жүргүзүү үчүн Министрлер Советин, Тышкы иштер Министрлер Советин, Коргоо Министрлер Советин түзүү чечилген. Булардын жумушчу органы катары дайым иштөөчү Аткаруу комитети түзүлүп, ал Алматыда жайгашмак.

Ушул үч мамлекеттин жетекчилеринин 1995-ж. 12-февралдагы кезектеги жолугушуусунда Мамлекет аралык Совет жана анын институттары жөнүндөгү жобо бекитилген. Ошентип, Үчтүктөр союзу юридикалык жактан түзүлүп, иштей баштаган. Бул союз бир тууган үч республиканын өз ара байланыштарын чыңдоодо, Борбордук Азияда интеграция процессинин өнүгүшүндө маанилүү милдет аткарууда.

Кыргызстандын тышкы саясатында **Россия Федерациясы** менен мамиле өзгөчө орунда турат. Бул тарыхый, экономикалык, социалдык жана этностук факторлор менен байланыштуу. СССР тараган алгачкы мезгилден тартып Кыргызстан менен Россиянын ортосунда достук маанайдагы мамилелер калыптана баштаган. Эки өлкөнүн ортосунда достук, кызматташтык жана өз ара жардамдашуу, мамлекет аралык мамилелердин негиздери жөнүндө келишимдер түзүлгөн. Экономикалык кызматташтык, соода-экономикалык байланыш ж. б. боюнча өкмөт аралык келишимдер иштей баштаган.

Кыргызстан менен Россиянын ортосундагы мамиле республиканын согуштук-стратегиялык абалын, чек араларын сактоо үчүн да керек эле. Бул багыттагы маселелерди жөнгө салыш үчүн эки өлкөнүн ортосунда бир катар келишимдер түзүлгөн.

Россия менен достук мамиленин чыңдалышы Кыргызстандын экономикасынын өнүгүшүндө өзгөчө роль ойнойт. Кыргызстандын эл чарбасынын көп тармактарынын натыйжалуу иштеши жана рынок мамилелерине өтүшү көп жагынан Россияга байланыштуу болгон. Мындан тышкары, Кыргызстандагы улуттук демографиялык жана улуттук саясий кырдаал да эки өлкөнүн мамилелеринин чыңдалышын талап кылган. Анткени 90-жж. башында республиканын калкынын 44 процентин орус тилинде сүйлөгөн ар түрдүү этностук бирикмелердин өкүлдөрү түзгөн.

Россия менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн алгачкы беш жылда эле (1992–1997-жж.) эки өлкөнүн ортосундагы социалдык-экономикалык, согуштук байланыштарды жакшыртуу үчүн 120дан ашуун келишим түзүлгөн. Азыркы мезгилде Кыргызстан Россия Федерациясы менен ар тараптуу байланыштарды чыңдоо үчүн аракеттерди күчөтүүдө.

Достук, кызматташтык жана өз ара жардамдашуу тууралуу келишимдерди Кыргыз Республикасы Украина, Белоруссия ж. б. өлкөлөр менен да түзгөн. Натыйжада бул республикалар менен совет мамлекетинин доорунда түзүлгөн мамилелердин айрымдары калыбына келтирилип, рынок мамилелеринин шартына ылайык өнүгө баштаган.

Экономикалык жана социалдык чөйрөдөгү байланыштар

Бул багытта Кыргызстан эл чарбасынын бардык тармактары боюнча өз ара пайдалуу кызматташтыкты чындоого жана тереңдетүүгө аракеттенүүдө. 90-жж. соода-экономикалык, илимий-техникалык чөйрөдө, транспорт, билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият жана туризм ж. б. боюнча кызматташтыкты өнүктүрүү багытында өз ара келишимдерге кол коюлуп, турмушка ашырылууда.

Кыргыз Республикасы экономикалык жана социалдык байланыштарды түзүүдө да биринчи кезекте КМШга кирген мамлекеттер, өзгөчө Орто Азия жана Казакстан менен байланышты өнүктүрүүгө көңүл бурулган. 90-жж. биринчи жарымында Кыргызстандын экспорттук-импорттук байланышында Россия биринчи, Казакстан, Өзбекстан, Украина, Түркмөнстан, Тажикстан, Белоруссия андан кийинки орундарды ээлеп келген.

Кыргызстан аларга тери буюмдарды, жүндөн, пахтадан, жибектен токулган кездемелерди, килем, пахта буласын, сейрек кездешүүчү кендерди, гранит, мрамор жана керамика такталарын ж. б. экспорттойт. Ал жактан Кыргызстан күйүүчү жана майлоочу майларды, таш көмүр, автомашиналарды, айыл чарба техникаларын, кара металл, газ ж. б. алып турат.

Азыркы мезгилде Кыргызстан 40тан ашуун алыскы, 11 жакынкы чет мамлекеттер менен экономикалык, экспорттук-импорттук байланыштарды жүргүзөт. 1995-ж. кийин Кыргызстандын жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр менен болгон соода-экономикалык байланыштарында өзгөрүүлөр болгон. Эгерде мурун Россия Кыргызстандын эң чоң өнөктөшү болуп келсе, азыр биринчи орунду Кытай Эл Республикасынын соодасы ээлей баштаган. Бирок Кытайдан негизинен сапаты начар товарлар көп келүүдө. Экономикалык карым-катнаштардын көлөмү боюнча Россия, Казакстан, Өзбекстан өлкөлөрүнүн деңгээли бирдей болуп калды.

90-жж. экономикалык байланышта Кыргызстандын экспортуна караганда импорту басымдуулук кылган. Ушуга байланыштуу республикага импорттолгон товарларды Кыргызстандын өзүнөн чыгаруу, экспортту кеңейтүү экономикалык реформанын негизги максаты болууда.

Экономикалык реформанын жүрүшүндө импорттун ордун толтуруучу чарба тармактарын өнүктүрүү, экспортко дүйнөлүк рынокто атаандаша алгыдай сапаттуу товарларды өндүрүүчү базалык ишканаларды түзүүгө өзгөчө көңүл бурулууда. Бул максатты жүзөгө ашырыш үчүн чет өлкөлүк инвестициялар көбүрөөк тартылууда. Эл аралык валюта фонду, Дүйнөлүк банк, Эл аралык өнүгүү ассоциациясы сыяктуу эл аралык финансы уюмдары республиканын экономикасын реабилитациялоо, жергиликтүү чийки заттардан экспортко ылайыктуу товар өндүрүүгө жөндөмдүү ишканаларды куруу багытында чоң көмөк көрсөтүшүүдө. Бул багытта кийинки учурда Азия өнүгүү банкы, Эл аралык финансы корпорациясы жана Ислам өнүгүү банкы да активдүү жардам берүүдө.

Учурда Кыргызстандын чет мамлекеттер менен биргелешип курган ишканалары, компаниялары жылдан жылга көбөйүп, иштеп жатат. Алсак, Кыргызстан менен Канадалык «Камеко» корпорациясы Ысык-Көл областындагы «Кумтөр«, Талас районундагы «Жер-Үй» алтын кендерин иштетип атат. АКШ менен бирдикте Жалал-Абадда, Англия, Россия менен биргелешип Кант шаарында нефтини кайра иштетүүчү заводдор, Швециялык фирмалар менен бирдикте балдардын тамак-ашын даярдоочу комбинат, тери иштетүүчү, минералдык сууну бөтөлкөгө куюучу ишканалар курулган.

Жер жана агрардык реформаны ишке ашырууда, айыл чарбасын натыйжалуу тармакка айландырууда да экономикалык байланыштар маанилүү роль ойноодо. Азыркы мезгилде Кыргызстан азык-түлүк продукциялары менен өзүн-өзү толук камсыз кыла албай жатат. Мүмкүнчүлүктөрдү толук пайдаланган учурда республика айыл чарба продукцияларын экспорттоого

толук жөндөмдүү экендиги илимий жактан далилденген. Ошондуктан Дүйнөлүк банк Кыргызстанда дан өндүрүү үчүн 60 млн доллар бөлгөн. Канаданын жана Израилдин адистери республиканын 20 миң *га* аянтына өздөрүнүн үрөнүн, технологиясын пайдалануу менен дан өстүрүп жатышат.

Кыргызстандын айыл чарбасынын негизин түзүп келген **кой чарбасын** реабилитациялоодо да эл аралык байланыштарга өзгөчө көңүл бурулууда. Дүйнөлүк банк менен бирдикте республикада меринос кой чарбасын өнүктүрүү колго алынууда. Бирок кой чарбасын өнүктүрүү үчүн бөлүнгөн 16 млн америкалык доллардын биринчи этапка берилген бөлүгү максатсыз, чаржайыт жумшалып кеткен. Ушуга байланыштуу кыргызстандыктар чет өлкөдөн алынган акчалар карызга берилип жаткандыгын, убагы келгенде аны проценти менен кайтарып берүү керектигин түшүнүшү керек. Эгерде 1995-ж. республиканын сырткы карызы 600 млн америкалык долларды түзсө, 2000-ж. 2 млрд доллардан ашып кетти. Адегенде берилген карыздарды төлөөнүн мөөнөтү биринин артынан бири бүтүп жатат. Ошондуктан берилген жардамды өндүрүшкө максаттуу түрдө кайтарым болгудай деңгээлде жумшоону эстен чыгарбашыбыз абзел. Кыргызстан келечекте эл аралык рынокко жүндү, ферментацияланган тамекинин жалбырагын, пахтаны, көп жылдык чөптүн, кант кызылчасынын, гибриддик жүгөрүнүн, жашылча-бакча өсүмдүктөрүнүн уруктарын көбүрөөк экспорттоого мүмкүнчүлүктөрү бар.

Айыл чарбасынын чийки заттарын өнөр жай ишканаларында иштетип даяр продукцияларды чыгаруу республиканын экономикасына чоң пайда алып келмек. Ошондуктан азыркы мезгилде чакан ишканаларды курууга көңүл бурулууда. Бул багытта биргелешкен ишканаларды курууга Италия, Түркия, Германия, Кытай, Англия, Япония, АКШ ж. б. мамлекеттердин фирмалары активдүү катышууда. Мисалы, Англиянын белгилүү фирмасы менен бирдикте Бишкектеги тамеки фабрикасы кайра курулуп, 1999-ж. баштап чыпкалуу тамеки чыгара баштаган.

Өткөөл мезгилде импорттук товарлардын санын азайтууда эркин экономикалык зоналарды уюштуруунун мааниси зор. Ушуга байланыштуу республикада Нарын, Кара-Кол, Бишкек, Маймак эркин экономикалык зоналары түзүлгөн. Аларга чет өлкөлүк инвестицияларды кеңири пайдаланып, энергия, тамак-аш, дары-дармек, жеңил жана оор өнөр жайынын продукцияларын чыгаруу үчүн жаратылыш ресурстары менен минералдык чийки заттарды пайдалануучу технологияны кеңири киргизүүгө болот.

Эгемендүү Кыргызстандын **социалдык чөйрөсү** да эл аралык байланыштарды кеңейтүүдө. Бул биринчи кезекте билим берүү системасында көрүнүүдө. Азыркы кезде чет өлкөлөрдө 3 миң-

ден ашуун Кыргызстандыктар билим алууда. 1 минден ашуун чет элдик студенттер биздин республикада окушат.

АКШнын колдоосу менен Борбордук Азия-Америка университети, Россиянын түздөн-түз колдоосу менен Бишкекте Кыргыз-Россия (Славян) университети, Түркиянын колдоосу менен жаңы типтеги Кыргыз-Түрк «Манас» университети ачылган. Кыргызстанда жаңы адистерди даярдоодо, өзгөчө айыл-кыштак жерлеринде билим берүү иштерин жакшыртууда Бириккен Улуттар Уюмунун өнүгүү программасы (БУУӨП) тарабынан омоктуу жардам көрсөтүлүүдө. Бул программанын негизинде Кыргызстандын эл аралык университети жана Эл аралык бизнес менеджмент мектеби уюштурулган, элет жеринде бир катар мектептер курулган.

Эл аралык «Сорос-Кыргызстан» фонду Кыргызстандын жогорку окуу жайларын, өзгөчө жалпы билим берүүчү мектептерди, лицейлерди, гимназияларды окуу китептери, көрсөтмө куралдары, техникалык каражаттар менен жабдууда, окутуунун деңгээлин көтөрүүдө, педагогдордун адистиктерин жогорулатууда үзүрлүү салым кошууда. 1993-ж. түзүлгөн «Сорос-Кыргызстан» фондусунун борбору азыркы кезде 45 программа боюнча иштейт. Алар негизинен басма иштерине көмөк көрсөтүүгө, студенттерге, аспиранттарга стипендия төлөөгө, окуу жайларын реформалоого багытталган. Бул фонд 1994–1998-жж. эле республиканын маданиятын көтөрүүгө 16 млн америка долларын жумшаган.

Соңку жылдарда эле Түштүк Кореянын, Япониянын, АКШнын, Түркиянын фирмаларынын жардамы менен республиканын телефон байланышы түп-тамырынан бери жаңылануууда. Бишкекте Кытай Эл Республикасынын жардамы менен «Достук», Түркия менен биргелешип «Ак-Кеме – Пинара», Италиянын жардамы менен «Хаятт» мейманканалары курулуп, иштеп жатат.

Кыргызстандын руханий турмушундагы байланыштар адабият жана искусство тармактары аркылуу да өнүгүүдө. Алсак, «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына карата 1995-ж. Бириккен Улуттар Уюму тарабынан «Манас» жылы делип жарыяланган.

Кыргыз адабияты чет өлкөлүк окуучуларды өзүнүн реалдуулугу, турмуштун татаал жактарын терең философиялык көз караштa чагылдырышы менен өзүнө тартып келген. Чет өлкөлүк адабиятчылар биринчи кезекте кыргыз элинин эпикалык чыгармаларына, өзгөчө «Манас» эпосуна кызыккандыгы байкалат. Бул кызыгуу 1995-ж. «Манас» жылы деп жарыяланышынан улам өзгөчө жогорулаган.

Орус тилинин жардамы менен кыргыз жазуучулары Ч. Айтматовдун, А. Токомбаевдин, К. Баялиновдун, Т. Сыдыковдун,

Ш. Бейшеналиевдин ж. б. чыгармалары КМШнын гана эмес дүйнөнүн элдерине белгилүү болгон. 80–90-жж. белгилүү кыргыз жазуучуларынын далай эмгектери чет тилдерге которулган. Бул иште котормочу адистердин көбүрөөк даярдала башташы да өбөлгө болгон.

Кыргыз элинин таланттуу жазуучусу Ч. Айтматов өзүнүн залкар чыгармалары аркылуу Кыргызстанды дүйнөгө кеңири тааныткан. Анын чыгармалары популярдуулугу боюнча дүйнөдө эн алдынкы орундарга чыгып, китептери дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө тараган. Дүйнөлүк адабиятта атайын айтматов таануу илимий багыты пайда болуп, жазуучунун чыгармачылыгын үйрөнүү боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Ч. Айтматовдун чыгармалары боюнча кинофильмдер чет мамлекеттерде тартылып, пьесалар дүйнөнүн белгилүү театрларында коюлууда. ЮНЕСКОнун маалыматы боюнча Ч. Айтматовдун чыгармалары дүйнө элдеринин 50 тилинде 150 жолу 8 миллиондон ашуун нуска менен басылып чыккан. Улуу жазуучунун "Кылым карытар бир күн" (1980), "Кыямат" (1986), "Кассандра тамгасы" (1995), "Тоолор кулаганда" (2006) аттуу романдары Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын эң жогорку баскычка көтөрүлгөндүгүн айгинелейт. 1999-ж. Ч. Айтматовдун 70 жылдык, 2004-ж. 75 жылдык, ал эми 2008-жылы 80 жылдык маарекелери дүйнөлүк масштабда белгиленди. КРнын Президентинин Указы менен 2008-жыл – **Айтматов жылы** делип жарыяланды. Буга байланыштуу жазуучунун чыгармаларынын популярдуулугу мурдагыдан да бийик деңгээлге көтөрүлдү. Айтматов таануу илими жаңы изилдөөлөр менен толукталды.

Эл аралык байланыштардын өнүгүшүндө Кыргыз Улуттук китепканасы да көп иш аткарууда. Азыркы күндө анда дүйнө элдеринин 70ке жакын тилдеринде чыккан 6 млрд ашуун түрдүү басылмалар сакталат. Китепкананын фондусун толуктоодо эл

Кыргыз Улуттук китепканасы.

аралык китеп алмашуу жолго коюлган. Бул аркылуу кыргыз окурмандары чет элдик илимдин, адабияттын жана искусствонун жетишкендиктери менен тааныша алышат. Өз кезегинде улуттук китепкана чет өлкөлүк окуучуларга, окумуштууларга Кыргызстандын жетишкендиктерин тартуулайт.

Кыргызстандын демилгеси менен 2002-ж. **Эл аралык тоолор** жылы белгиленип, ошол жылдын октябрь айында Бишкек шаарында *Глобалдык тоо саммити* өткөрүлгөн эле. Анда тоолуу мамлекеттердин жана региондордун өсүп-өнүгүшүнө арналган атайын чоң программа иштелип чыкты. Бул форумдун биздин республикада өтүшү, ага 50дөн ашуун мамлекеттин өкүлдөрүнүн катышышы, өлкөбүздүн кадыр-баркын бир кыйла көтөрдү. Дүйнөлүк коомчулук Кыргызстан жөнүндө дагы кеңирирээк түшүнүк алды. Кыргызстандын чет өлкөлөр менен байланышы дагы бир бийиктикке көтөрүлдү. Кыргызстандын чет мамлекеттер менен саясий, экономикалык жана социалдык байланыштары мындан ары да өркүндөп өсө бермекчи. Байыртадан эле Улуу Жибек жолунда турган Кыргызстандын эл аралык байланыштарда ээлеген ордунун келечеги кең.

Эл аралык терроризмдин таасири. Мамлекеттик чек араны чыңдоо зарылчылыгы

XX к. аягы — XIX к. башында дүйнөлүк алкакта эл аралык терроризм күч алды. Аны менен тыгыз байланышкан экстремисттик борборлор, Борбордук Азиянын, анын ичинде Кыргызстандын, ислам дининин таасири күчтүү чөлкөмдөрүн экспансиялап алуу аракетин жасашууда. Диний экстремисттердин тобу эл эң ыйык тутуп аздектеген динге жамынышып, колдоруна курал алышып, 1999-ж. август айынын башында Кыргыз Республикасынын түштүгүнө киришип, Баткен районунда өздөрүнүн лагерлерин курган жана аларды чыңдоого аракет кылышкан. Өздөрүнүн максатына жетүү үчүн алар Кыргызстандык милициянын, райондук администрациянын кызматкерлерин, ал жакта иштеген япондук төрт геологду жана карапайым адамдарды барымтага алышкан. Бир катар кыштактарды басып алууга үлгүрүшкөн. Өздөрүн Өзбек Республикасынын мамлекеттик бийлигинин оппозициясыбыз дешкен бандиттик топтор Кыргызстандын аймагын өздөрүнүн базасына айландыруу, жергиликтүү жаштардын башын айлантып өздөрүнө тартуу, алардан келечектеги баскынчыларды даярдоо максатын көздөшкөн. Динге жамынган террористтердин бул аракети Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан эгемендүү мамлекетибиздин территориялык бүтүндүгүнө шек келтирүү катары бааланып, аларды талкалоо, республиканын чегинен сүрүп чыгуу жөнүндө чечим кабыл алган.

Региондук деңгээлдеги терроризмге каршы күрөштө Кыргызстанга "Шанхай бешилтигинин" келишимдерине ылайык Өзбекстан, Россия, Армения жана Казакстан аскердик-техникалык жактан көмөк көрсөтүштү. Кыргызстандык жоокерлер, ыктыярдуу аскердик топтор бандиттердин бирикмелерин талкалоодо кужурмөндүктү көрсөтүштү. Кыргызстандын 55 офицерлери менен жоокерлери бул кармашта Ата мекен үчүн курман болушту. Кыргызстандын түштүгүндөгү куралдуу кагылышуулар Кыргызстандын жалпы элинин биримдигинин, душманга каршы сокку уруу жөндөмдүүлүгүн сыноодон өткөрдү. Республиканын көптөгөн жаштары өлкөнүн бүтүндүгүн коргоо, бандиттик топторду талкалоо үчүн өз ыктыяры менен аттанышкан. Республиканын түштүгүндөгү баскынчылардан жапа чеккендерге, аскерлерге жардам берүүгө Кыргызстандын бардык эли көтөрүлүп, колунан келген жардамдарын көрсөтүштү.

Кыргызстандын түштүгүндөгү бул окуя эгемендүү республикабызды коргоо жөндөмдүүлүгүн арттыруу ишинде чоң сабак болду. Мында республиканын куралдуу күчтөрүндөгү кемчиликтер, аскердик техникалардын, курал-жарактын жетишсиздиги ж. б. айкын көрүндү.

Жеткиликтүү кам көрбөгөндүктүн натыйжасында Кыргызстандын чек аралары талапка ылайык кайтарылбай калгандыгы ачыкка чыкты. Мунун натыйжасында республикабыз ар кандай бандиттик топтор, баңги заттарын алып өтүүчү ыңгайлуу өлкөгө айланып баратканы ачык байкалды.

Кыргызстандын Өкмөтү бул кемчиликтерге жеткиликтүү баа берип, тийиштүү чараларды көрө баштады. Куралдуу кагылышуулар болгон чөлкөмдүн стратегиялык жана социалдык-экономикалык маанисин эске алып, Кыргыз Республикасынын Президенти 1999-ж. 13-октябрда Баткен областын түзүү жөнүндөгү Мыйзамга кол койду. Бул областка Ош областынын Баткен, Кадамжай, Лейлек райондору жана Кызыл-Кыя шаары киргизилип, жаңы областтын борбору Баткен айылы болуп белгиленди. Мындан тышкары республиканын түштүгүндөгү мамлекеттик чек араны коргоо үчүн аскердик заставалар негизделип, аларга чек арачы аскерлер коюлду. Натыйжада 2000-ж. күзүндө Кыргызстандын чектерине кайрадан кирип келишкен бандиттик топтор кыргыз жоокерлери тарабынан сокку жеп, чегинүүгө аргасыз болушту. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларын коргоо ишин жакшыртуу бүгүнкү күндө өтө маанилүү иштерден болуп калууда. 2001-ж. 13–14-декабрда Бишкекте эл аралык терроризмге каршы күрөштү күчөтүү боюнча эл аралык конференция болуп өтүп, анда Бишкек декларациясы кабыл алынган. Буга 60 өлкөдөн 280 делегат катышкан.

2002-ж. Кыргызстан эл аралык терроризмге каршы күрөшүү үчүн АКШ, Россия, Кытай, Франция ж. б. мамлекеттер менен катар *Эл аралык антитеррордук коалицияга* кирип, анын куралдуу күчтөрү Кыргызстанга убактылуу жайгаштырды.

Эгемендүү Кыргыз Республикасы өзүнүн мамлекеттик чек араларын тактоо боюнча да бир катар иштерди жүргүздү. Натыйжада XIX к. ортосунан бери Кытай менен болгон чек арада талаш болуп келген жерлердин маселеси чечилди. Эгерде тарыхка кайрылсак XIX к. ортосунда Кытай жана Россия империялары өздөрүнүн баскынчы саясаттарынын натыйжасында Орто Азия элдеринин жерлерин өз ара бөлүштүрүп алышкан. Эки империянын чек араларын тактоо иши 1860-ж. түзүлгөн Пекин келишими жана 1864-ж. түзүлгөн Чугучак токтому менен аныкталган.

Кытай менен Россиянын Кыргызстандын аймагындагы чек арасын аныктоо Санкт-Петербург келишиминде (1881-ж.), Иле (1882-ж.) жана Жаңы Маргалаң (1884-ж.) токтомдорунда каралган. Көңүл бура турган нерсе бул сүйлөшүүлөрдүн бирине да кыргыз элинин өкүлдөрү катышкан эмес. Эки империя чек араларын тактоо ишинде кыргыз элинин кызыкчылыгын эске албастан, өздөрүнүн гана империялык кызыкчылыктарын көздөшкөн. Натыйжада Кыргызстандын жери жана эли эки державага бөлүнүп, бир бөлүгү Россияга, экинчиси Кытайга караштуу болуп калган. Совет бийлигинин доорунда, өзгөчө 1960-жж. Кытай Эл Республикасы СССРге чек ара маселелери боюнча бир катар дооматтарды коюп келген. Бирок Кытай менен СССРдин ортосунда чек ара маселелери өзгөрүүсүз калган эле.

Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин гана бул маселени чечүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылды. Бул маселе боюнча 1990-жж. ортосунан баштап бир катар иштер, эки тараптуу сүйлөшүүлөр жүргүзүлдү. Орус-Кытай мамилелеринин Кыргызстан чек арасына тиешелүү документтери өтө кылдаттык менен изилденди. 1996-ж. 4-июнда Кытай Эл Республикасы менен Кыргыз Республикасынын делегациялары чек ара маселесин адилет, натыйжалуу чечүү жөнүндө документке кол коюшуп, чек араны тактоо боюнча иш баштады. Кылдаттык менен жүргүзүлгөн иштердин натыйжасында талаш болуп келген жалпы аянты 4 миң чарчы километр жердин 70 проценти Кыргызстандын, ал эми 30 проценти Кытай Эл Республикасынын жери деп чечилип, эки мамлекеттин ортосунда жаңы чек ара сызыгы түзүлдү. Чек ара боюнча бул келишим эки өлкөнүн мыйзам чыгаруу органдары тарабынан ратификацияланды. Кыргызстандын Кытай Эл Республикасы менен чек арасын тактап алышынын тарыхый мааниси чоң. Бул иште эки мамлекеттин

теӊ кызыкчылыктары эске алынды. Кыргыз-Кытай чек арасында тынчтык жана бейпилчилик үчүн шарт түзүлдү.

2007-ж. 16-августунда Шанхай кызматташтык уюмуна кирген өлкөлөрдүн саммити Бишкекте өттү. Бул жыйынга 10 мамлекеттин башчылары катышып, маанилүү чечимдерди кабыл алышты. Ошентип Кыргызстандын кадыр-баркы дагы бир ирет жогорулады.

СУРООЛОР:

1. Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын максатына жана милдеттерине мүнөздөмө бергиле.
2. Кыргызстан менен Борбордук Азиядагы республикалардын мамилелери кандайча өнүгүүдө?
3. Эмне үчүн Россия менен мамилелерге өзгөчө көңүл бурулат?
4. Алыскы чет өлкөлөр менен байланыш кандай өнүгүүдө?
5. Чет өлкөлөр менен биргелешкен ишканалардан кайсыларды билесиӊер?
6. Айыл чарба өндүрүшүнө чет элдик байланыштардын жардамы кандай?
7. Билим берүү тармагында эл аралык байланыштар кандай өнүгүүдө?
8. Эл аралык байланыш руханий чөйрөгө кандай таасир тийгизип жатат?
9. Кыргызстандын чек араларын бекемдөөнүн зарылчылыгын кандай түшүнөсүӊөр?

§ 32. ЧЕТ ӨЛКӨДӨ ЖАШАГАН КЫРГЫЗДАРДЫН ТАРЫХЫНАН

Кыргыздар – Борбордук Азияда жашаган эӊ байыркы эл. Тарыхта аты б. з. ч. II к. жазылган кыргыздар 2 миӊ жылдан ашуун мезгилден бери Азиянын кеӊири аймагында көчүп жүрүшкөн. Акыркы миӊ жылдыкта тарыхый мекени болгон Кыргызстандын азыркы аймагында биротоло орун-очок алып жашап калышты. Кыргыз элинин негизги бөлүгү Алатоо аймагында жашаганы менен, алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдө да боордошторубуз жашап келүүдө. 1992-жылы август айында Бишкекте өткөн Кыргыздардын Бүткүл дүйнөлүк курултайына Кытайда, Өзбекстанда, Россияда, Түркияда, Афганстанда, Тажикстанда, Европа өлкөлөрүндө, ал түгүл алыскы Австралияда жашаган кыргыз туугандарыбыздан өкүлдөр келишип, Кыргызстандын көз карандысыздыкка жетишкенин зор кубаныч менен тосуп алышкандыгын өзгөчө сезим менен белгилешти.

Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин чет өлкөдө жашаган кыргыздар менен байланыш чектелген.

Алардын тарыхы, маданияты, коомдук турмушу жөнүндө үстүртөн гана түшүнүгүбүз болгон. Эми алар менен тыгыз байланыш түзүүгө, чет элдеги боордошторубуздун тарыхын изилдеп үйрөнүүгө, өз ара карым-катнаштарды чындоого бардык мүмкүнчүлүктөр түзүлдү.

АЛЫСКЫ ЧЕТ ӨЛКӨДӨ ЖАШАГАН КЫРГЫЗДАР

Кытайлык кыргыздар

Чыгыш Түркстанды кыргыздар байыркы заманда эле мекендеген. Бул чөлкөм кыргыздардын алгачкы Ата журту болгондугун бир катар изилдөөлөр да далилдөөдө. Бул жактагы *Манас шаары, Манас колу* өңдүү кыргызча аталган жер-суу аттары – байыркы кезден калган эстеликтер.

Жазуу булактарында XVII к. биринчи жарымында кыргыздар Чыгыш Түркстандын жана Ферғананын түндүк бөлүгүн көзөмөлдөп турганы айтылат. 1638-ж. Моголстандын хандык бийлиги Абдулла хандын колуна өткөн. Ал Чыгыш Түркстанга жанаша жаткан кыргыз жерлерине жортуул уюштуруп, Ош шаарына чейин келген. Ошол жортуул учурунда Кыргызстандын түштүгүндөгү, Ферганадагы, Кашкар тарабындагы кыргыз уруулар бири-бири менен тыгыз байланыш түзүп, күч топтоп Абдулла хандын баскынчы аскерлерине сокку урган. Бул хандын бийлигинин сонку жылдарында (1856–1670-жж.) кыргыз бийлери Чыгыш Түркстандагы ири шаарлар Кашкарды, Жаркентти, Жаңы-Гисарды, Хотанды ж. б. бийлеп турган. Алсак, кыргыз Сатым бий Жаңы-Гисарды, Койсары бий Кашкарды бийлеген. Бул учурда Кашкар тараптагы кыргыздардын саны көбөйгөн.

Тарыхый маалыматтарда кыргыз бийлеринин күч алышына нааразы болгон жаркенттик эмирлер, калмактын контайшысы Цеван Рабтанга жардам сурап кайрылгандыгы айтылат. Калмак аскерлери Жаркентке келген кезде кыргыздар Кашкарга чегинип кетип, алар кеткен соң кайра эле ордо шаар Жаркентти ээлеп алган. Ошол окуядан кийин Кашкар–Жаркент чөлкөмүндө кыргыз бийлеринин саясий үстөмдүгү орноп, ал Чыгыш Түркстанды Жуңгар хандыгы басып алганга чейин созулган. Кыргыз санжырасынын даректери боюнча XVII–XVIII кк. калмак чабуулунан кийин чоңбагыш, черик уруулары Өзгөн, Теңир-Тоо, Ак-Талаа, Ат-Башы аркылуу Кытайга өткөн.

Азыркы Кызыл-Суу Кыргыз Автоном областындагы кыргыздар негизинен чоңбагыш, черик, кушчу, кыргыз-кыпчак урууларынан турат. Мисалы, Ак-Чий районундагы кыргыздардын 80 процентин чериктер түзөт. Бул жерде чоңбагыштар менен кушчулар да бар.

Калмактар зордоп Жуңгарияга көчүргөн кыргыздардын көпчүлүгү бул хандык кулаган соң Теңир-Тоого кайтып келишкен. Калып калгандары калмак-кыргыздар делип аталып, бүгүнкү күндө да Эмил дарыясынын боюнда Кытайдын Эмил-Гол монгол автоном районунун Дөрбөлжүн уездинде (2 миңдей адам) жашашат. Алар сарыбагыш, баарын, мундуз, найман, сарт урууларынын өкүлдөрүнөн турат.

XVIII к. кыргыздар Чыгыш Түркстандын саясий турмушунда таасирдүү роль ойногон. 1754-ж. Чыгыш Түркстандын эгеси Жусуп Кожо кыргыздардын колдоосуна таянып, Жуңгар хандыгына көз каранды болуудан баш тартат. Бул иште ага кушчу уруусунан чыккан Кубат бий чоң колдоо көрсөткөн.

1757-ж. жайдан баштап Цин империясы Чыгыш Түркстанга үстөмдүгүн орното баштайт. Кытай баскынчыларына каршы күрөштө Чыгыш Түркстандын элинин ичинде кыргыздар да активдүүлүк көрсөтүшөт. Кыргыздардын колу 1759-, 1760-, 1770-жж. Цин аскерлерине таасирдүү соккуургандыгы жөнүндө тарыхый даректер бар. Цин империясынын үстөмдүгү орногондон кийин да, Чыгыш Түркстандын эли баскынчыларга каршы тынымсыз күрөшкөн. Бул күрөшкө ал чөлкөмдө жашаган түрк элдери (кыргыз, уйгур, казак, өзбек ж. б.) биргелешип аракеттенген. Аларды ала-тоолук кыргыздар таасирдүү колдошкон.

Суранчы бий

1814–1816-жж. Кашкар чөлкөмүндө чыккан көтөрүлүштүн негизги кыймылдаткыч күчүн кыргыздар менен уйгурлар түзгөн. Бул көтөрүлүштө кыргыздардын башында Турдумамбет бий турган. 1818-ж. Жаангер кожонун Чыгыш Түркстанга жасаган жортуулуна **Суранчы бий** баштаган 500 кыргыз аскери катышкан. Бул жортуул тарыхта Суранчы буруттун (кыргыздын) козголоңу деген ат менен белгилүү. Бул жортуулда Жаангер кожо жеңилип, чегинүүгө мажбур болгон.

Жааңгер кожонун 1820-жж. көтөрүлүшүндө да кыргыздар активдүү катышкан. Жааңгер кожо жетектеген 1825-ж. көтөрүлүш ийгиликке жетишип, Чыгыш Түркстан убактылуу Цин баскынчыларынан бошотулат. Жааңгер кожонун ээлиги жарыяланат. Бул иште ага Атантай, Тайлак көмөк көрсөтөт. Жааңгер кожону жазалоо үчүн Цинь өкмөтү 70 миң адамдан турган армия жөнөтөт. Жазалоочу армия көтөрүлүштү басууда өтө жырткычтыкты көрсөткөн. Алардын колунан 10 минден ашуун кыргыздын каны төгүлгөн. Ошентип, көтөрүлүш канкордук менен басылып, Жааңгер кожо Кыргызстанга качат. Көп узабай Жаан-

гер кожо колго түшүп, Пекинге жөнөтүлгөн жана ал жактан өлтүрүлгөн. 1830-ж. Жаангер кожонун бир тууганы Жусуп кожонун көтөрүлүшү чыгып, ага саяк уруусунан чыккан Тайлак, Атантай баатырлар, басыз, кыпчак, чоң багыш урууларынын өкүлдөрү катышып, Кокон ханынын колдоосу менен Кашкар шаарын камалоого алышкан.

1864-ж. бир эле мезгилде Үрүмчүдө, Кучада, Кашкарда, Хотанда көтөрүлүштөр болуп, аталган шаарларда бийлик жергиликтүү феодалдардын колуна өткөн. Кашкардагы бийликти кыргыздардын башчысы Садыкбек ээлеген.

1865–1867-жж. Жакып бек (Йакуб бек) Чыгыш Түркстандагы Кашкар, Жаркент, Жаны-Гисар, Хотан ж. б. шаарлардагы бийликти алып, Жети шаар мамлекетин негиздейт. Жакып бектин атчандар кошуунунун күчтүү бөлүгү кыргыздардан куралган.

1871-ж. Россия Чыгыш Түркстандагы бийлигин кеңейтип, Кулжа, Баяндай, Хоргос, Куча, Суйдук, Телги сыяктуу жерлерди басып алган.

Кытай менен Россиянын ортосундагы чек араны тактоо үчүн 1880-жж. бир нече жолу сүйлөшүүлөр жүргүзүлгөн. 1881-ж. түзүлгөн Санк-Петербург, 1882-ж. кол коюлган Иле келишимдеринин негизинде 1884-ж. 22-майда Жаны-Маргалан (азыркы Фергана) шаарында түзүлгөн келишим боюнча бул эки мамлекеттин ортосундагы чек ара такталып, натыйжада кыргыздардын негизги бөлүгү Россияга, бир тобу Кытайга карап калган. Ушул мезгилден тартып Кытай букаралыгына өткөн кыргыздар кытайлык кыргыздар делип аталып келүүдө.

Кытайдагы кыргыздар Кашкардан тартып чыгышты карай Какшаал, Ак-Суу, Кулжа, Үрүмчүгө чейинки аймакта – Ак-Чий, Улуу-Чат, Ак-Тоо, Артыш, Текес, Лоп, Иртышка чейин чачырап орношкон. Кытайлык кыргыздар негизинен кыргыздын он, солго кирген урууларынан турат. Ичкилик урууларынан нойгуттар жана кыпчактар бар. Какшаалды жердеген нойгут уруусу жана анын чыгаан кызы **Жаныл Мырза** тууралуу тарыхый уламыш азыр да айтылып келет.

Жаныл Мырза

1916-ж. улуттук-боштондук күрөштө жеңилген кыргыздар, кыргындан кутулуш үчүн Кытайга качууга аргасыз болгон. Кемин, Чүй өрөөнүндөгү кыргыздардын бир бөлүгү, Ысык-Көлдөгү, Борбордук Теңир-Тоодогу кыргыздар ак кар, көк муз каптаган бийик ашууларды ашып,

Чыгыш Түркстандын Үч-Турпан жана Ак-Суу райондоруна барып жайгашышкан. Ат-Башылык кыргыздар өздөрүнө чектеш жайгашкан Какшаалга көчкөн. Ысык-Көлдүн башындагы кыргыздар Каркыра аркылуу Кулжага качып барышкан. Текес тарапка 500 түтүндөй кыргыз үрккөн.

Кытайлык маалыматтар боюнча 1916-ж. Жети-Суу областынан Кытайга 332 минден ашуун кыргыздар менен казактар качып барган. Алардын көбү кыргыздар болгон. Совет бийлиги орногондон кийин качкындардын 300 миңдейи өз мекенине кайтып келишкен.

Кытайлык кыргыздар Чыгыш Түркстан элдеринин эркиндик үчүн күрөштөрүнө дайыма катышып келген. Кыргыздан чыккан **Ысакбек Монуев** Чыгыш Түркстандагы түрк элдеринин эркиндиги үчүн күрөшкө жетекчилик кылып, 1935-ж. 2,5 миң кыргыз жигиттеринен турган кыргыз атчандар полкун түзгөн.

Ы. Монуев.

1944-ж. 12-ноябрда көз карандысыз Чыгыш Түркстан Республикасы жарыяланып, анын өкмөтү түзүлгөн. 1945-ж. 8-апрелде Кулжа шаарында Чыгыш Түркстан Республикасынын улуттук армиясы түзүлүп, анын башына генерал-майор Ы. Монуев дайындалган.

1946-ж. Чыгыш Түркстан Республикасынын өкмөтү менен Гоминдан өкмөтүнүн ортосунда келишим түзүлөт. 1949-ж. августта Чыгыш Түркстан Республикасынын өкмөтүнүн башчылары (анын ичинде генерал-лейтенант чинине ээ болгон Ысакбек болгон) Москвадан Пекинге учуп бара жатып авиакатастрофадан каза табышкан. Авиакатастрофанын сыры табышмак бойдон калган. Ушул жылы төрт гана жыл жашаган ЧТР жоюлган.

1949-ж. октябрда Кытай Эл Республикасы негизделет. Жаңы бийликтин чечими менен 1954-ж. 14-июлда кытайлык кыргыздар жашаган Синцзяндын түндүк батышында Кызыл-Суу Кыргыз Автономиялуу району түзүлөт. 1955-ж. февралда ага областтын статусу берилген. Ага Ак-Чий, Ак-Тоо, Улуу-Чат райондору карайт. Артыш шаары кытайлык кыргыздардын администрациялык жана маданий турмушунун борборуна айланган.

Жусуп Мамай.

Көрүнүктүү манасчы **Жусуп Мамай** кытайлык кыргыздардан чыккан. Ал «Манас» эпосун кагазга түшүрүп, жети том-

Анвар Байтур.

дук китеп кылып чыгарды. Белгилүү тарыхчы **Анвар Байтур** Кытайдагы кыргыздардын тарыхын изилдеп, бир катар китептерди жарыялаган. Анын «Кыргыз тарыхынын лекциялары» деген эки китептен турган эмгеги Бишкектен да 1992-ж. жарык көрдү.

Кытайдагы кыргыздар жөнүндө сөз болгондо Маньчжуриянын Фу-йү уездинде жашаган кыргыздарды унутпашыбыз керек. Тарыхый маалыматтар боюнча алар бул жакка XIII к. аягында Енисейден жана Иртыштан моңгол императору Хубилайдын буйругу менен көчүрүлгөн деген маалымат бар (айрым окумуштуулар алардын ал жакка кытайлар XVIII к. эле көчүрүп барган дешет). Көчүп келген кыргыздар жергиликтүү элдердин таасири менен дыйканчылыкты өздөштүрүшкөн. Мындан тышкары кыргыз жигиттерине Хубилайдын империясынын ошол жактагы чек араларын кайтаруу милдети жүктөлгөндүгү жөнүндө пикирлер айтылат. Фу-йү кыргыздары азыр да өздөрүн «кыргызбыз» деп аташат. Антропологиялык түзүлүшү боюнча алар европеоиддерге окшош, өңдөрү ак, чачтары кызгылт сары. Алар бутпарас динине сыйынышат. Тамак-ашынын негизин сүт азыктары түзөт. Алар өздөрүн Енисейден келгенбиз деп эсептешет. Фу-йүлүк кыргыздар 6 урууга бөлүнөт. Анвар Байтур Фу-йүлүк кыргыздар байыркы енисейлик кыргыздардын тилинин көптөгөн элементтерин сактап калган деген пикирди айтат. Фу-йүдөгү кыргыздар көптөгөн кыйынчылыктарга карабай өздөрүнүн өзгөчөлүктөрүн кылымдар бою сактап келиши өзгөчө кызыгууну туудурат. Алардын тарыхын изилдөө тарыхчылардын маанилүү милдеттерине кирет.

Жыйынтыктап айтканда, акыркы эсеп боюнча Кытайда 190 миндей кыргыздар жашайт. Алардын 120 миндейи Кызыл-Суу Кыргыз Автоном областында, калгандары Чыгыш Түркстандын башка аймактарында жашашат. Ал эми Фу-йүдөгү кыргыздардын саны 1 минден ашты.

Эгемендүүлүктүн шартында Кытайда жашаган боордоштрубуз менен байланыш жакшырды. Бир тоонун эки тарабында туруп, бирок бекем чек ара менен бөлүнүп калгандыктан, катыша албай келген туугандар эми бири-бири менен байма-бай катышууга мүмкүндүк алышты.

Афганстандык кыргыздар

1930-жылдары Афганистан менен СССРдин ортосундагы чек аранын жабылышы менен Памирдин Афганстанга бөлүнгөн жерлеринде жашаган кыргыздардын (тейит, кесек, кыпчак, найман урууларынын өкүлдөрү) кыргыз элинин негизги бөлүгү менен байланышы үзүлгөн. Алар Афганстандын Памирде жашаган калкына айланып, чарбачылык жүргүзүп келишкен. Афгандык кыргыздарды 1940-жылдардан 1978-ж. апрелиндеги төңкөрүшкө чейин Кабулга баш ийген **Рахманкул хан** Жапаркул уулу башкарган. Ал кыргыздын тейит уруусунан чыккан. Рахманкул хан жетектеген мезгилде Памир кыргыздарынын аброю көтөрүлгөн. Афганстандын ханы Мухаммад Закир Шахтын убагында Рахманкул хан зор ишенимге ээ болуп, 1964-ж. баштап Лоя Жиргага (Улуу чогулуш) катышып келген жана ага кариядар (аймактын башкаруучусу) деген титул берилген.

Рахманкул хан.

Рахманкул хандын ишмердигинин натыйжасында афгандык кыргыздар кенен автономиялык укукка ээ болуп, бир топ жеңилдиктерге жетишкен, салык төлөшкөн эмес, аскер кызматынан бошотулган. Бирок аларга Советтик жана Кытай чек арасын кайтаруу милдети жүктөлгөн. Рахманкул хан электр энергиясын, темир жолду Памирге жеткирүү үчүн көп аракеттерди жасаган. Бул боюнча башталган иштер Афганстандагы төңкөрүштөн кийин токтоп калган.

1978-ж. апрелдеги төңкөрүш, Афганстандын Демократиялык республика аталышы, узакка созулган граждандык согуш ал жактагы кыргыздардын тынчын алып, жашоосун кескин кыйындаткан. Натыйжада 1300 кыргыз (280 үй-бүлө) Памирден Пакистанга качууга аргасыз болушкан. Жолдо качкын кыргыздар үй эмеректеринен, малынын көбүнөн айрылган. Пакистандын кароосуз калган айылдарынын бирине отурукташып, калган-каткан малын сатып жан сакташкан. Пакистанда төрт жылча туруп калган кыргыздарды оору баскан, өлүм көбөйгөн. Жаңы жерге көнө албаган жүздөй үй-бүлө Памирге кайтууга аргасыз болушкан. Акыркы маалымат боюнча Афганстанда (Чоң жана Кичи Памирде) 1500 чамалуу кыргыздар жашайт. Алар негизинен көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенишет.

Түркиялык кыргыздар

Афгандык кыргыз качкындарынын негизги тобу Бириккен Улуттар Уюмунун Качкындардын иштери боюнча жогорку комиссариатына кайрылып, 1982-ж. Түркияга көчүп барууга уруксат алыш-

кан. Ошентип, 1982-ж. августта 3 самолет менен 1138 кыргыз Түркияга келишип, Ван шаарынан 35 чакырым аралыкта, мурдатан эле кыргыздар жашаган Кара кундуз деген жерге жайгашышкан. Афгандык кыргыздардын келиши менен Каракундуз кыштагынын социалдык абалы оноло баштаган. Буга Рахманкул хан чоң эмгек сиңирген. Айылга суу түтүктөрү, электр кубаты, телефон байланышы жеткирилип, жол катнашы жакшырган. Мечит курулган. Ошентип, Памирде көчмөн турмушта жашаган афгандык кыргыздар Түркияга келип отурукташкан турмушка өтүшкөн. Мунун натыйжасында кыргыздардын коомдук турмушу, маданияты, уруулук байланыштары, үрп-адаттары ж. б. кескин өзгөрүүлөргө дуушар болгон.

Азыркы мезгилде Түркияда 4 миңге жакын кыргыздар жашайт. Мындан тышкары Түркияга билим алуу максаты менен барган студенттер, аспиранттар жана кызматкерлер да бар. Алар “Булак” аттуу чакан гезит чыгарышат. Ал Түркиядагы кыргыздардын турмушунун ар кыл жактарын чагылдырууга арналган. Памирлик кыргыздардын татаал тагдыры, тарыхы француз этнографы Реми Дордун “Ооган Памириндеги кыргыздар” деген эмгегинде чагылдырылган. Бул китеп 1993-ж. Бишкектен кыргыз тилинде чыккан.

Мындан тышкары аз сандагы кыргыз үй-бүлөлөрү Европа өлкөлөрүндө, Америкада, Пакистанда, Австралияда, Иорданияда жашашат. Эгемендүүлүктүн мезгилинде чет өлкөлөргө барып жашоо жана иштөө үчүн кыргыздарга кеңири жол ачылды. Алыскы чет өлкөдө жашаган кыргыздар менен байланыштар жолго коюлду.

ЖАКЫНКЫ ЧЕТ ӨЛКӨЛӨРДӨГҮ КЫРГЫЗДАР

Фергана кыргыздары

Кыргыздар Фергана өрөөнүндө байыртадан эле байырлап, андагы көп улуттун өкүлдөрү, өзгөчө өзбектер, кыпчактар, тажиктер менен бирге жашап келгени белгилүү. Фергана чөлкөмү XVIII к. баштап өз алдынчалыкка ээ болуп, андагы бийлик 1709-ж. Шахрух бийдин колуна өтүп, ал Кокон хандыгынын негиздөөчүсү болуп калат. Ушундан тартып Россия басып алганга чейин бул чөлкөмдөгү бийликти Кокон хандыгы жүргүзгөнүн билебиз. Адегенде Фергананын түздүгүндө, кийин тоолорунда жашаган кыргыздар Кокон хандыгынын туруктуу калкына айланган жана бул хандыктын коомдук-саясий турмушуна таасирдүү катышкан.

Ферганалык кыргыздар XIX к. баштап Кокон хандыгынын жогорку хандык бийлигин да өз колунда кармап турууга аракеттенишип, ал максатын жүзөгө ашырышкан. Буга кыргыздардын тарбиясы менен Таласта эр жетип, Нүзүп баш болгон кыргыздар менен кыпчактардын колдоосу менен Шералынын хан көтөрүлүшү күбө. Шералы хан жана анын жолун жолдогон уулдары, өзгөчө Кудаяр хан кыргыз, кыпчактардын таасиринен чыга алган эмес. Ушуга байланыштуу ферганалык кыргыздар Кокон хандыгынын тарыхында көз каранды жана көмүскөдө болушпай, ордонун ички жана тышкы саясатына ишкердүү аралашып, хандык бийликтин тизгинин өзбек, кыпчак төбөлдөрү менен бирге кармашып, өздөрүн хандыктын тең укуктуу эгеси катары эсептешкен. Муну Кокон хандары менен бийлеринин кыргыздар менен жакындашуу максатында куда-сөөк болуп, туугандашууга кылган аракеттеринен да байкасак болот. Алсак, Эрдене бий, Нарбото бий, Ажы бий кыргыз кыздарына үйлөнүшкөн. Ажы бийдин кыргыз аялынан Шералы хан төрөлгөн. Шералы хандын Жаркын айымынан Кудаяр хан, ал эми Соно айымынан Мала хан төрөлүп, алар бийликке келгенде таякелери кыргыздардын таасиринде болушкан.

1897-ж. статистикалык маалымат боюнча Фергана чөлкөмүндө 424 миңдей кыргыздар жашап, андагы калктын 30 процентин түзгөн. Алардын көпчүлүгү өздөрүн Ферганада байыртадан эле жашаган туруктуу калк катары эсептешкен. Айрымдары болсо Чыгыш Түркстандан, Теңир-Тоодон, Таластан ж. б. жерлерден көчүп келип жашап калышкан. Ферганадагы кыргыздардын жакада жашагандары дыйканчылык, ал эми тоолуу өрөөндөрдө жашагандары мал чарбачылыгы менен кесип кылышкан.

Совет бийлигинин улут саясатынын натыйжасында 1924-ж. Орто Азия чөлкөмү улуттук мамлекеттүүлүктөргө бөлүнөт. Бул маанилүү иште бул чөлкөмдө жашаган этностордун кызыкчылыктары толук эске алынбай, субъективдүүлүккө, башаламандыкка жол берилет. Натыйжада байыртадан эле кыргыздар мекендеп келген Самарканд, Анжиян, Наманган, Фергана өрөөнүнүн көпчүлүк бөлүгү Өзбекстандын чегине кирип калган. Кыргызстандын элинин чек араларды тактоо, кыргыздар мекендеп келген жерлерди Кыргызстанга кошуу жөнүндөгү талаптарына Совет бийлиги көңүл бурган эмес. Ошентип, кыргыздар жерлери менен коңшулаш Өзбекстандын калкына айланган. Учурда кыргыздар Өзбекстандын дээрлик бардык областтарында жашашат. Алардын басымдуу көпчүлүгү Анжиян, Наманган, Фергана, Жызак, Кокон, Ташкент, Самарканд, Сыр-Дарыя областтарында турушат. Кыргыз айылдарынын көпчүлүгү тоолуу райондордо жайгашып, кыргыз тилинде аталат.

Соңку маалыматтар боюнча Өзбекстанда 175 миңдей кыргыз бар. Анда жашаган кыргыз балдары үчүн 40тан ашуун кыргыз тилиндеги мектептер иштейт. Алар үчүн окуу китептери, окуу куралдары Кыргызстанда даярдалат.

Эгемендүүлүктүн жылдарында кошуна эки өлкө Түбөлүк достук келишимине кол коюшуп, эриш-аркак жашап келишүүдө. Өзбекстанда жашаган кыргыздар мээнеткечтиги менен белгилүү. Алар өз өлкөсүнүн экономикасын, маданиятын көтөрүүгө салымдарын кошуп келүүдө.

Памир кыргыздары

Дүйнөдөгү эң бийик Памир тоолорунун, асман тиреген чокуларынын арасын, өзөндөрүн, кокту-колотторун кыргыздар байыртадан эле мекендеп келишкен. Анткени Памир тоолору Кыргызстандын азыркы чек арасы менен эле туташ жатат.

Кыргыздардын Памирди мекендеп калышы жөнүндө санжырада түрдүү пикирлер айтылып келүүдө. Алардын биринде Кыргыздардын бир уруусу Ала-Тоодон бул жакка Тегин-ата аттуу кыргыз бийинин жетекчилиги менен журт которуп келип, тажиктер менен коңшу жашап калышкан деп айтылат. Алар жашаган жер кийин ошол бийдин атынан улам Кара-Тегин аталып калган имиш.

Экинчи санжыра боюнча кыргыздар Памирге кыргыз бийи Каранын жетекчилиги менен көчүп келген. Кыргыздар байыр алган жер Кара бийдин жана анын байбичеси Тегинанын атынан Кара-Тегин аталып калган. Мындан тышкары Памирде кыргызча аталган жер-суу аталыштары көп кездешет. Бул Памир тоолорун кыргыздар көп замандар бою мекендеп келгендигин айгинелейт.

Тарыхый булактарда 1635–1636-жж. Кара-Корум менен Керөлөңдү мекендеп жүргөн он эки миң түтүн кыргыз Кара-Тегин аркылуу Гиссарга келгендиги эскерилет. Мындан кийинки кыргыздардын Памирге көчүп келиши ойроттордун чабуулу менен байланыштуу. Ойроттордун чабуулунан улам Кара-Тегинге көчүп барган 100 миң түтүндөй кыргыздар Бухара хандыгына караштуу Гиссар, Куляб, Памир, Түндүк Индия жана Кашкарга чейин барган. Калмактар кыйрагандан кийин качкан кыргыздардын негизги бөлүгү Теңир-Тоого кайтышып, бир аз тобу ошол тарапта калып калышса керек.

XIX к. Памирди Кокон хандыгы, Кашкар эмири жана Афганстандагы Вахап акими бөлүп алышкан. Анда жашаган кыргыздар да формалдуу түрдө үчкө бөлүнүп калган. Бирок кыргыздар үч ээликтин бирине да баш ийбестен, өздөрүн Памирдин мыйзамдуу кожоюндары катары сезишкен.

1832-ж. Кокон ханы Мадали Памирдеги өз бийлигин бекемдөө үчүн Бостон-Терек жана Таш-Коргон чептерин курдурган. Кийинчерээк бул жерлер Памирдин администрациялык жана сода борбору болуп калган. Кокон хандыгы памирлик кыргыздарды өзүнө тартуу үчүн ал жактагы уруу төбөлдөрүнө *кушбек, лашкер, бек, датка, аксакал* деген наамдарды ыйгарып турган. Памирди бийлөө үчүн Кокон хандыгы өзүнүн намесниктери катары таасирлүү кыргыздарды жөнөтүп турган. Бирок эркиндикти сүйгөн памирлик кыргыздар Кокон хандыгына баш ийген эмес. Кашкар эмирине жана Афгандагы Вахап акимине караштуу кыргыздар да алардын бийлигин тааныган эмес.

Памирлик кыргыздардын эркиндик үчүн күрөшүн көп жылдар бою Сахиб Назар жетектеген. Кокон хандыгы аны өзүнө тартуу максатында ага датка мансабын ыйгарган. Афган эмири болсо кээде Сахиб Назарга жардам сурап кайрылып турган. Жайкысын ал асман тиреген тоолордогу жайлоолорго көчүп, кышкысын адамдар жете алгыс Кузары дарыясынын куймасындагы кыштоосунда жашаган. Кайсы бир жылдары Алай жайлоолорун жайлаган. Көргөндөр анын алп мүчөлүү, баатыр мүнөздүү болгондугун, чымыр денесине аппак сакалы жарашып тургандыгын, өз элинин эркиндиги, бакубат жашоосу үчүн күрөшкөндүгүн жазышкан. Ал өзүнүн колу менен афган эмиринин аскерлерине, орус баскынчыларына бир нече жолу сокку урган. Андан афган эмири да, орустар да чочулап турган. Памир аймагын 1890-жж. Россия басып алган сон, Сахип Назар колго түшүрүлүп, «каракчы» катар атылган. Чындыгында, ал өз элинин эриндиги, көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн кыргыздын өз мезгилиндеги чыгаан уулдарынын бири болгон. Ошентип, 1895-ж. памирлик кыргыздар Афганистан, Россия жана Кытай мамлекеттеринин энчисине бөлүнүп калган. Бул чөлкөмдө эл аралык абалдын мезгил-мезгили менен курчуп турушу аларды көптөгөн кыйынчылыктарга кириптер кылган.

Тажикстанда жана Кыргызстанда Совет бийлиги орногондон кийин Памир кыргыздары тажикстандык, афгандык жана алайлык болуп бөлүнгөн. Кыргызстан менен Тажикстандын чек арасын тактаганда мурдатан кыргыздар жашап келген Памирдин бөлүгү Тажикстанга кирип, андагылар тажикстандык кыргыздар болуп калган. Ал кыргыздар негизинен ичкилик тобуна кирип, тейит, кесек, найман, кыпчак болуп төрт урууга бөлүнөт.

Памирлик кыргыздар негизинен мал чарбачылыгы менен кесип кылышкан, топоз, кой өстүрүү өнүккөн. Жылкы аз санда болгон, анткени ал чөлкөм деңиз деңгээлинен өтө жогору болгондуктан жылкылар көпкө чыдаган эмес. Унаа катары негизинен топоз пайдаланылган. Анын эти, сүтү өтө калориялуулугу менен айырмаланып турат. Памирлик кыргыздар негизинен шамалга туруктуу болуш үчүн жалпак жасалган боз үйлөрдө жашашкан. Дан азыктарын мал чарбасынын азыктарына алмаштырып алып турушкан. Кийим-кече негизинен териден

жана кийизден жасалган. Анчалык болбосо да акча-товар мамилелери жүргүзүлгөн.

Совет бийлигинин жылдарында Тажикстанга карап калган кыргыздар ал республиканын төрт (Жерге-Тал, Мургаб, Шаартуз, Яал) районуна бөлүнгөн. Тажикстандык кыргыздар Кыргызстандын Лейлек, Чоң Алай, Кадамжай, Баткен райондорунун эли менен уруулаш эл. Акыркы маалыматтарга караганда Тажикстанда 106 минден ашуун кыргыздар жашашат. Алар жашаган жерлерде кыргыз мектептери бар. Окуу китептерин Кыргызстандан алышат. Тажикстандык кыргыз орто мектептерин бүткөн жаштардын айрымдары Кыргызстандын жогорку жана атайын орто окуу жайларынан билим алышат. Совет доорунда ал жакка кыргыз мугалимдер көп жиберилип турган.

1990-ж. Тажикстанда башталган граждандык согуш кыргыздарга да көп кыйынчылыктарды алып келди. Согуштан азап чегишкен айрым адамдар Кыргызстанга көчүп келип туруп калышты. Согуш басылган соң алардын айрымдары кайра кайтууда.

Россиядагы кыргыздар

Азыркы Россия Федерациясында жашаган кыргыздардын бир тобунун тамыры тереңге – орто кылымдардагы Енисей кыргыздарына барып такалат. XVIII к. башында Енисей дарыясынын жогорку агымдарында орустар басып алган кыргыздар орто кылымдардагы Енисей кыргыздарынын урпактары болгон. Бул жерде жашаган кыргыздар жөнүндөгү маалыматтар орустардын 1567–1583-жж. жазылган тарыхый документтеринде кездешет. Аларда Енисей дарыясы кыргыз жеринин так ортосунан агып өтөрү, аларды княздар башкарары, аларга жакын жерлерде калмактар жашары жазылган. Тарыхый маалыматтар боюнча XVII к. Енисейде болжол менен 7 миндей түтүн кыргыздар жашаган. Алар негизинен көчмөн мал чарбачылыгы менен кесип кылышкан. Аңчылык менен кошумча кесип катары алек болушкан.

Бул мезгилде Енисейлик кыргыздардын борбордошкон мамлекети болгон эмес. Алар бир нече уруулардан туруп, Алтысар жана Исар улустарына, кийин Алтыр улусуна бөлүнгөн. Аларды княздар башкарган. Булардын ичинен Алтыр улусунун таасири күчтүү болгон. Кыргыздардын бул чакан ээликтери өзүнө коңшу бир катар этносторду баш ийдирип алардан салык катары баалуу аң-терилерди (кыш) алып турган. Ушуга байланыштуу кыргыздарга баш ийген элдер "кыштымдар" делип аталган. Бийлик мураска калган. Үч улус өз кезегинде майда уруулук улустарга бөлүнүп алардын башчылары да князь деп аталган. Орустар келген учурда мындай майда княздыктардын саны үч жүзгө жеткен. Енисей кыргыздарынын жогорку башкаруу

органы Кенеш болуп, ага бардык княздар, кыштымдардын өкүлдөрү да катышышкан. Бул кеңеш курултай деп да аталган. Курултайда Енисейдеги кыргыз федерациясынын маселелери талкууланып, чечимдер кабыл алынган.

XVII к. аягында орустар Сибирди басып алуу саясатын күчөтүп, азыркы Томск жана Красноярск шаарларынын ордуна чеп курушкан. Ал жерде жашаган кыргыздарды орустар түштүктү карай сүрүп салган. Сүрүлгөнүнө карабастан кыргыздар түндүктөгү жерлерин Кыргыз жери деп аташып, орустарга такай доомат коюп, аларга кол салып, орус дыйкандарын талап-тоноп, эгиндерин, үй-жайын өрттөп кетип турушкан.

Эренек

Енисей кыргыздарын орус баскынчыларына каршы күрөшүн кайраттуу жана акылдуу князь **Эренек** жетектеп, бир нече жолу кыйраткыч сокку урат. 1678-ж. Эренек Красноярскиге кол салат. Орустардын 20дан ашуун кыштактарын өрттөп, орус аскерлеринин бир тобун туткундап алат. 1680-ж. 1600 адамдан турган орус аскерлери кыргыздарга жортуулга аттанат. Бул салгылашта кыргыздар жеңилип, формалдуу түрдө орус бийлигине баш иет. Кайрадан кол жыйнаган Эренек 1686-ж. орус аскерлерине кыйраткыч сокку урат.

Эренек менен мурдатан эле касташып жүргөн монголдун ортосундагы чечүүчү салгылаш 1687-ж. Монголияда болуп, бул салгылашта Эренек курман болот. Эренектин көз карандысыздык үчүн күрөшүн анын уулу Корчун уланткан. Ал дагы орус баскынчыларына каршы бир нече чабуулдарды уюштурган. Күчтөр тең эмес болчу. Кыргыз княздарынын орус баскынчыларына каршы акыркы чабуулу 1700-ж. болгон. Бул жолу кыргыздар кара-калмактар менен бирдикте Кузнецк шаарына кол салат, бирок чегинүүгө мажбур болот. 1701-ж. орус аскерлери казак-орус отряддары менен күчтөнүп, кыргыздар менен Красноярскиге жакын жерден беттешет. Айыгышкан салгылашта кыргыздар чоң жеңилүүгө дуушар болуп, талкаланат.

Енисей кыргыздарынын орус баскынчыларына каршы күрөшү бир кылымга созулуп, бул жоокер элдин кайраттуулугу орус падышачылыгын бир топ сестенткен. Енисейдеги кыргыз жерлери Россияга 1708–1720-жж. аралыгында биротоло кошулган. Кыргыздарды жеңген соң, алардын жаңы жогорулашынан чочулаган падыша өкмөтү Енисей кыргыздарынын бир бөлүгүн Алтайга көчүрүп жиберген.

Падыша өкмөтү Енисей кыргыздарын багынтып алган соң, аларга каршы колониялык катаал саясат жүргүзгөн. Аларды зордук жолу менен христиан динин кабыл алууга, адам аттарын орусча коюуга мажбурлаган. Мунун натыйжасында кылымдар бою өздөрүнүн «кыргыз» деген атын сактап келген эл акырындап башка элдер менен ассимиляцияга кирген. Натыйжада өздөрүн кыргызмын деп атагандардын саны акырындап азая берген, эл өз тилинен жана маданиятынан ажыраган.

Совет бийлигинин сонку жылдарындагы эсеп боюнча Россия Федерациясынын аймагында 40 миндей кыргыз жашаган. Азыркы учурда Россиянын көпчүлүк шаарларынын базарларында соода кылган кыргыздар бар. Алардын айрымдары ал жакта туруктуу жашашат. Маалыматтар боюнча Россияда убактылуу жашаган кыргыздар 1 миллионго жакын. Алардын 400 миңдейи Россия Федерациясынын паспортторун алган.

СССРдин жашоосунун сонку жылдарындагы маалыматтар боюнча кыргыздар башка союздук республикаларда да жашашкан. Алсак Казакстанда – 15 миң, 2007-ж. маалымат боюнча (Казакстандагы эмгек мигранттары 100 миңден ашты). Украинада – 3 миң (булар негизинен кулак катары зордук менен 30-жж. Кыргызстандан көчүрүлгөндөрдөн болгон); Белоруссияда – 600дөй; Түркмөнстанда – 634; Молдова, Армения, Грузия, Латвия, Литва республикаларынын ар биринде болжол менен 200дөн кыргыздар жашап турушкан. 2003-жылдын 28–30-августунда Чолпон-Ата шаарында кыргыздардын дүйнөлүк II курултайы өткөрүлүп, ага дүйнөнүн 22 мамлекетинде жашаган кыргыздардан 200гө жакын делегаттар катышты. Бул курултай 1992-ж. августта Бишкекте өткөн кыргыздардын дүйнөлүк I курултайы сыяктуу эле дүйнөнүн ар кайсы мамлекеттеринде жашап жаткан кыргыздардын байланышын чыңдап, рухун көтөрүп, ынтымагын бекемдеди.

Эгемендүү Кыргыз Республикасы өзүнүн атуулдарынын дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө барып билим алуусуна, эмгектенишине, башка өлкөнүн жарандык статусун алуусуна кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачты. Кыргыз Республикасы – төгөрөктүн төрт бурчунда жашаган кыргыздардын тиреги жана үмүтү. Кыргыз Республикасы өзүнүн граждандарынын кызыкчылыктарын дүйнөнүн кайсы жеринде болсо дагы коргой тургандыгын өзүнүн Конституциясында бекемдеген.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Кытайлык кыргыздар жөнүндө айтып бергиле.
2. Кытайлык кыргыздардан кандай белгилүү инсандар чыккан?
3. Афганистандык кыргыздар жөнүндө эмнелерди билесиңер?
4. Рахманкул хан деген ким болгон?

5. Түркиялык кыргыздар жөнүндө эмне билесиңер?
6. Жакынкы чет өлкөлүк кыргыздар жөнүндө айтып бергиле.

КОРУТУНДУ

Эгемендүү Кыргыз Республикасы өнүгүүнүн демократиялык жолун тандап алды. Бүгүнкү күндөгү кыйынчылыктарга, тоскоолдуктарга, күтүүсүз окуяларга карабастан элибиздин көпчүлүгү тандалып алынган жолубуздун туура экендигине көбүрөөк ынанууда. Эми кыргыз элинин алдында демократиялык принциптерге негизделген жарандык коом, укук туткан мамлекет, социалдык бакубат турмушту камсыз кылуучу натыйжалуу экономиканы түзүү милдети турат. Муну менен катар эркин республикабыздын дүйнөлүк цивилизациянын баардык тармактарына кошулушу зарыл. Адамдык дөөлөттөрдү бийик туткан улуттук маданиятыбызды, коомдук аң-сезимибизди калыбына келтирип өнүктүрүү да маанилүү милдеттерден.

Республикабыздын эгемендүүлүгү анда жашаган ар бир адамдын, улуттардын эркиндигинен куралат. Кыргыз элинин кылымдап калыптанган Ата мекенди сүйүү, улууларды сыйлоо, меймандостук, үй-бүлөгө аяр мамиле кылуу, башка элдер менен достук, сый мамиледе болуу, алсыздарга камкордук көрүү өндүү касиеттери жаңы маани-маңызда өнүгүшү керек.

Келечектеги жаңы коомго карай жолубуз узак жана татаал болоорун бардыгыбыз жакшы түшүнүшүбүз зарыл. Эгемендүүлүктүн мезгилинде республикабыз көп кыйынчылыктарга дуушар болду. Экономикабыз кыйрады, руханий дөөлөтүбүз жарданды. Ушуга байланыштуу айрымдар бакыт издеп чет өлкөлөргө кете баштады. Бирок көпчүлүк эл өлкөбүздүн келечегине ишенет, эч убакта республикадан, өз жеринен кетишпейт.

Азыркы цивилизациянын көч башында бара жаткан айрым элдер бул деңгээлге демократиялык жол менен шайланып, элдин ишеничине ээ болгон адилет бийликти орнотуу; салык жана баа саясатын акылдуулук менен жүргүзүү; кредиттик-финансылык саясатты туура аныктоо; улутчулдук жана идеологиялык керсейүүдөн чечкиндүү кутулуу; ошол эле кезде улуттук жана маданий мыкты каада-салттарды өркүндөтүү аркылуу жетишкен.

Биздин эл дагы мына ушундай жолду басып өтүшү керек. Бул үчүн Ата мекенибизде бардык шарттар: табигый байлыктарыбыз, эмгекти сүйгөн акылман, чыдамдуу элибиз, келечекти курууга жөндөмдүү жаш муундарыбыз бар. Демократиялуу, өнүккөн коомду курууда элибиздин басып өткөн бай тарыхы да сабак, өбөлгө болоору шексиз.

МАЗМУНУ

Окуучуларга..3

I бөлүм. КЫРГЫЗСТАН РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН ЖАНА СССРдин КУРАМЫНДА

§ 1. Кыргызстандын Россияга каратылышынын өбөлгөлөрү......5
§ 2. Түндүк Кыргызстандын Россияга каратылышы..............14
§ 3. 1873–1876-жж. көтөрүлүш. Түштүк Кыргызстанды Россиянын басып алышы..........21
§ 4. Падышачылыктын колониялык саясаты. 31
§ 5. Кыргызстандагы улуттук-боштондук күрөш.................41
§ 6. Кыргызстандын XIX к. ортосунан 1917-ж. чейинки маданияты..........51
§ 7. Маданий турмуштагы жаңылыктар..........................59
§ 8. Падышалык бийлик кулагандан кийинки саясий кырдаал..........67
§ 9. Совет бийлигинин орношу жана пролетариат диктатурасынын чыңдалышы..........73
§§ 10–11. Совет бийлигинин алгачкы мезгилиндеги социалдык-экономикалык курулуш (1917–1940-жж.)....82
§ 12. Совет бийлигинин улут саясаты 99
§ 13. Кыргыз мамлекетинин негизделиши жана өнүгүшү.......104
§ 14. Тоталитардык режимдин күчөшү. Массалык жазалоолор..........114
§ 15. Кыргызстандык жоокерлердин Улуу Ата мекендик согуштагы эрдиктери..........121
§ 16. Тылдагы кужурмөн эмгек.................................132
§ 17. Бүлүнгөн эл чарбасын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү (1946–1964-жж.)..........139
§ 18. Кыргызстан волюнтаристтик реформалар мезгилинде (1953–1964-жж.)..........146
§ 19. Кыргызстан «Өнүккөн социализм» мезгилинде (1964–1985-жж.)..........152
§ 20. Айыл чарба өндүрүшү жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу..........160
§ 21. «Кайра куруу» жылдарындагы Кыргызстан (1985–1990-жж.)..........166
§ 22. Социалдык маселелердин курчушу. Ош коогалаңы.......177
§ 23. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында маданияттын өнүгүшү..........184
§ 24. Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы жана согуштан кийинки мезгилдеги маданият (1941–1964-жж.)..........193
§ 25. Маданият өнүгүү жолунда (1964–1990-жж.)..................200

II бөлүм. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ

§ 26. СССРдин таралышы. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын жаралышы..........213
§ 27. Коомдук-саясий турмуштагы өзгөрүүлөр..................218
§ 28. Эгемендүү Кыргызстандын экономикалык абалы............231
§ 29. Калктын социалдык турмушу...............................239
§ 30. Эгемендүү Кыргызстандын руханий турмушу................247
§ 31. Кыргыз Республикасынын тышкы саясаты жана эл аралык байланыштары..........260
§ 32. Чет өлкөдө жашаган кыргыздардын тарыхынан............271

Корутунду..285

Мукабанын сыртында Ала-Тоо аянтындагы «Айкөл Манас» монументалдык-скульптуралык ансамбли.
Скульптору: Б. Сыдыков (Бишкек ш. 2011-ж.).

Окуу басылмасы

Осмонов Өскөн Жусупбекович
Мырзакматова Айгүл Сапарбековна

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫ
УРУНТТУУ УЧУРЛАР

(XIX к. ортосунан азыркы мезгилге чейин)

Орто мектептин 11-класы үчүн окуу китеби

Редакторлору *С. Тологонова, С. Дуулатова*
Сүрөтчүсү *Р. Исаков*
Дизайнери *Д. Темир*
Техникалык редактору *В. Крутикова*
Корректору *Н. Эсенаманова*
Компьютердик калыпка салган *У. Дуулатова*

Басууга 26.06.2012-ж. кол коюлду. Офсет кагазы. Форматы $60x90^1/_{16}$. «Мектеп» арипи. Офсет ыкмасы менен басылды. Колому 18,0 физ. басма табак. Нускасы 46 500 нуск. Заказ № 203.

«Билим-компьютер» басмаканасында даярдалган жана сигналдык нускасы бекитилген.
«St.art LTD» ЖЧК типографиясында басылды.

«Билим-компьютер» басмасы.
Бишкек шаары, «Восток-5» кичи району, 14/2.
«St.art LTD» ЖЧК
720040, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Тыныстанов көч., 199-46

Осмонов Өскөн Жусупбекович – тарых илимдеринин доктору (1994), профессор (1996), Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү (2006), КРнын илимине эмгек сиңирген ишмер (2008).

Мырзакматова Айгүл Сапарбековна – КРнын Билим берүүсүнүн отличниги, доцент.